

Бөхтижар
БАҢАБЗАДЭ

СӨНӨТКАР
ВЭ ЗАМАН

БӨХТИЈАР
ВАҲАБЗАДӨ

СӨНӨТКАР ВӨ ЗАМАН

ӘДӘБИЈАТ ВӨ СӨНӘТ,
ҺӘЈАТ ВӨ ЗАМАН
ҺАГГЫНДА ДҮШҮНЧӨЛӨР

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

БАКЫ
КӘНЧЛИК
1976

«Сәһәткар вә заман» Бәхтијар Ваһабзадәнин илк мөгаләләр китабыдыр. Бақыда вә Москвада дәрч едилмиш онларла ше'р китабынын мүәллифи кими танынан көркәмли Азәрбајҗан шаири 50 јашынын тамам олдуғу күнләрде чапа һазырланан бу китабы илә охучулар вә әдәби ичтиманјјәт гаршысында ејни заманда бир тәһгидчи вә публисист кими дә јарадычылығ һесабаты вермиш олур. Б. Ваһабзаде мөһсулдар вә мө'налы ше'р јарадычылығы илә јанашы 20 илдән чохдур ки, филолокија елми вә әдәби тәһгид сәһәсиндә дә фәалијјәт кәстәрир, мәтбуат сәһифәләриндә ачылан мұзакирәләрде иштирак едир, тәһгиди мөгалә вә рә'јләр јазыр, классикләримизин, өзү илә тәһрибән ејни вахтда әдәбијјатымыза кәлмиш шаирләрин, һабелә кәнч исте'дадларын әсәрләри һаггында мұлаһизәләрини чап етдирир. Онун бу сәһәдәки кәржин ахтарышларынын ән марағлы нүмунәси әсримизин бәјүк совет сәһәткарларындан бири олан Азәрбајҗан халғ шаири Сәмәд Вурғунә һәср едилмиш санбаллы китабыдыр (1968). С. Вурғунун зәкки, чохчәһәтли ирси илк дөфә мәһз бу китабда бир шаир-тәдғигатчы тәрәфиндән кениш арашдырылмыш, Вурғун поезијасынын һөјәтилији, зәккин идеја-бәди икејфијјәтләри, орижинал поетик төфәккүр сәһибинин сәрраф кәзү илә кәрүнән инчәликләри тәһлил олунуб үмүмиләшдирилмишдир. «Сәмәд Вурғун» китабындакы дүзмүн әдәби-нәзәри консепсијанын, марағлы елми үмүмиләшдирмәләрин бир сыра јени әдәби факт вә һадисә әсасында инкишаф етдирилдији «Сәһәткар вә заман» китабына Б. Ваһабзадәнин сон ијирми илдә јазылмыш мөгаләләринин мүнүм бир гисми дахил едилмишдир.

Әдәбијјатын һөјәтлә әлагәсинә, сәһәтин вачиб проблемләринә, јарадычылығ лабораторијасынын сирләринә даир јахшы шаирян вә әдибин китабы охучу үчүн нүфузлу мәсләһәтчидир, мө'тәбәр мәнбәдир. Хүсусән әлимиздәки мөгаләләрин һәр сәһифәсиндә аналитик алим төфәккүрү илә әриф бир шаирин үрәк чырпынтылары дујулмағда вә фикрин тә'сир гүввәсини артырмағдадыр.

Бәхтијар, бир гәјда оларағ, һаггында јаздығы шаир вә јазы-

чынын конкрет эсэрини, јахуд эсэрлэрини төһиллө кифајэтләнмө-
јөрөк, өз мөгаләләриндә мөвзунун, жанрын, образын, тәсвир вә
ифадә васитәләринин, сәнәткарлығын дикәр аламәтләринин ше-
римиздә јерини вә везијјәтини арашдырыр, бу барәдә узун илләрин
төчрүбәсинә малик бир сәнәткарнын мүлаһизәләрини сөйләјир.

М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг», Н. Хәзринин «Илләр вә са-
һилләр», Һ. Һүсәјизадәнин «Ше'рләр» җитаблары, М. Җүлкүнүн
«Сечилмиш эсәрлери» вә с. һаггында Бәхтијарын јаздыглары, һәм
ин эсәрләр барәсиндә илк объектив мөгаләләр сырасына дахилдир.
Төгдирәлајигдир ки, мүәллиф эсәрләр, јазычылар, шаирләр һаг-
гында үрәкдолусу тәриф јазмагда сөхавәтли вә сәмиһи олдуғу
кими, онлары әдәләтли тәнгиддән дә чәкинмир, инандырычы дө-
лилләрлә өз гөләм достларынын сәнәткарлыг ғүсурларындан да
данышыр. Онун өзүнүн вахтилә чап етдирдији бә'зи эсәрләринә
даир тәнгиди гејдлери дә бизә сәмиһи вә инандырычы көрүнүр.

Мөгаләләрини јазмағ үчүн мөвзу сечәндә Бәхтијар јалныз көр-
кәмли, төчрүбәли, уstad сәнәткарлары ахтармыр. О, С. Вурғун,
Р. Рза, Н. Хәзри вә Һ. Һүсәјизадә һаггында нечә еһтирасла ја-
зырса, бәдһи јарадычылыг әләминә јеничә гөдәм гојан Н. Кәсә-
мәли, А. Бәдәлзадә, Р. Исмајыллы кими кәнч мүәллифләр һаг-
гында да ејни һәрарәтлә бәһс ачыр.

«Мән нечә јазырам?» мөгаләсиндә шаир өз сәнәтинин җусусиј-
јәтләриндән данышыр, охучулары өзүнүн башгаларына эсәрлы
көрүнән сәнәт мө'бәдинә дахил едир, бу вә ја дикәр ше'рин меј-
дана кәлмәсинә илкин сәбәб олан һәјат һадисәси вә шаирин һәмһин
һадисә илә әлағәдар јашадығы фәрди интибаһлар һаггында мө'-
лүмәт верир. Бизә елә кәлир ки, «Мән нечә јазырам?» мөгаләсиндә
дејиләнләр јалныз охучулар үчүн дејил, кәнч ше'р һәвәскарлары
үчүн дә марағлы ола биләр.

Фүзули һаггында «Һејрәт, еј бүт!» мөгаләси, Муса Ҷәлил
һаггында «Сәмәјөн һәјат», С. Вурғун һаггында «Мән она борч-
лужам», һабелә «Бөјүк дајаг» романы һаггында «Ән бөјүк дајаг
халгдыр» мөгаләлери җусусилә јахшы тә'сир бағышлајыр. Бу си-
јаһыдакы үчүнчү мөгаләсиндә В. Ваһабзадә һәмһишә уstadы сан-
дығы, узун илләр јарадычылыгы әтрафында сәмәрәли арашдыр-
малар апардығы С. Вурғундан, халг шаиринин поетик кәнчлијә
гајғыкеш мүнәсибәтиндән сәмиһи сәһбәт ачыр. Бәхтијарын мөга-
ләси белә бир тәнаәти охучуда бир даһа мөһкәмләндирир ки, халг
шаиринин әдәбијјатымызын сабаһы олан јени јазанлара мүнәсиб-
әтиндә гајғыкешлик вә төләбкарлыг тәбии бир аһәңдарлыг төш-
кил едирди. Һәлә 1945-чи илдә «Јашыл чәмән, ағач алты, бир до-
ки тунд чај» ше'риндәки конкрет бәдһи ләвһә, ығҗамлыг үчүн
Бәхтијары тәрифләјән, ону көрүшә чағыран С. Вурғун бир гөдәр

сонра «Дашда бир үрәк», «Ахма, дур, еј заман» ше'рлери үчүн
кәнч шаири тә'сирли уstad сөзү илә тәнгид етмишди. Халг шаири
кәнч шаирә төлгин етмишди ки, сәнәт — һәјаты образлы сурәтдә
әкс етдирмәлидир, «шаир һәјата нә гөдәр садиг галса, бир о гөдәр
јүксәләр». Бәхтијар е'тираф едир ки, бөјүк шаирин бу сөзләр
онун гулағында инди дә сәсләнир, јарадычылығына истигамәт ве-
рән бир мајак кими кәзлери енүндә парлајыр.

В. Ваһабзадәнин сәнәтә бахышы кениш вә чохәһәтлидир.
О, тәкчә ше'рдән, нәсрдән јох, јери кәлдикчә, буна җусуси мәнәви
еһтијач һисс етдикдә мусигидән вә ифачылыг сәнәтиндән дә јазыр.
Әлбәттә, «Сәнәткар вә заман» җитабынын мүәллифи сәнәтшүнас
дејил, о һеч бир заман ифачылыгга да мәшғул олмамышдыр. Елә
тәкчә бундан төләсик нәтичә чыхарыб дејәнләр тапылар ки, бәс
белә исә, Бәхтијар мүәллим нәјә әсасән мусиги вә ифачылыг һаг-
гында јазыр? Бунун чавабы чох сәдәдир. Азәрбајҗанын халг му-
ғамларындан да, һабиллин сәкаһындан да, Камилиһ габојундан да
В. Ваһабзадә, һәр шејдән әввәл, мөһз бир шаир кими бәһс ачыр,
өз дујғуларыны тәшриһ едир вә бу, е'тираф едәк ки, күтләви оху-
чуја академик үслубда гөләмә алынмыш бә'зи эсәрләрдән даһа
тез чатыр вә даһа артыг фајда верир.

Ејни тә'сир күчүнү биз Бәхтијарын публисистикасында да
көрүрүк. Бу публисистиканын башгаларындан сечилән җусусиј-
јәти сијаси кәскинликлә бәдһилији уғурла өзүндә бирләшдир-
мәсидир. Јери кәлдикчә өз ше'рләриндән, һабелә гөләм достлары-
нын поезијасындан, түкәнмәз халг әдәбијјаты хәзинәсиндән кәтир-
дији нүмунәләр шаирин мөгаләләринин бәдһи сәвијјәсини даһа да
јүксәлдир, эсәрләринә емоционал тә'сир ашылајыр.

Бу публисист мөгаләләрин бөјүк әксәријјәти һансы илдә
јазылмасындан асылы олмајараг, јашадығымыз күнләрин төләб
вә проблемлери илә сәсләшир. Бу гебилдән олан мөгаләлери шаи-
рин узун мүддәтли сәјаһәтләринин, шәһәр, рајон вә кәндләримизә
мүнтәзәм сәфәрләринин нәтичәсидир. Бәхтијар јорулмағ билмәдән
Вәтән торпағыны кәзир, фәһлә мүәссисәләриндә, колхозларда олур,
әмәк адаллары илә көрүшүр, мөктәбләрдә әдәбијјат дәрсләриндә
иштирак едир. Бурада әдәбијјатын һәјатла әлағәсини даһа да
мөһкәмләндирмәјә хидмәт едән гаршылыглы бир просес кедир.
Бир төрәфдән шаир зәһмәт адалларыны әдәбијјатымызын наилиј-
јәтлери илә јахындан таныш едир, өз тәзә эсәрләрини онлара
охујур, динләјичиләрин естетик зәвгүнүн тәрбијәси ишинә ејани
оларағ көмәк едир, дикәр төрәфдән исә бу чүр көрүшләр, охучу-
ларла чанлы төмәс, онларын һәјаты, иши, мәишәти, һисс вә дү-
шүнчәлери илә јахындан танышлыг шаирә јени дујғулар ашыла-
јыр, тәзә мөвзулар пычылдајыр, бир сыра ше'р вә мөгаләләринин
мејдана кәлмәсини сүрәтләндирир.

Көстөрдијимиз кими «Сәнәткар вә заман» китабы тәгрибән ијirmi иллик бир дөврүн мәһсулудур вә мүәјјән дәрәчәдә елә буна көрә дә китабдакы бүтүн мөгаләләр ејни сәвијјәдә дејил. Диггәтли охучу Б. Ваһабзадәнин 50-чи илләрин әввәлләриндә гөләмә алдығы јазыларла 70-чи илләрин орталарында чап олунмуш мөгаләләри арасында кејфијјәт фәргини дәрһал көрә биләчәкдир. Лакин бир күлл һалында бу мөгаләләр даим ахтарышда вә јүксәлишдә олан шаир-тәдгигатчынын, алим-публисистин инкишаф јолу һаггында ајдын вә конкрет тәсәввүр јаратдығы үчүн мараглы вә әһәмијјәт-лидир. Б. Ваһабзадә «Сәнәткар вә заман» мөгаләсиндә һаглы ола-раг көстәрир ки, илләр кечдикчә замана ујғун олараг зөвгләр дә дејишир, тәзәләнир. Сәнәткар дејишән, тәзәләнән бу зөвгләри, һисс-ләри вахтында тута билмәсә, замандан, онун сүр'әтиндән кери гал-мыш олур. Јашча гочалмаг бөјүк дәрд дејил, ән бөјүк дәрд фикир-чә, үрәкчә гочалмагдыр. Китабдакы мөгаләләр тәзә сөз дедији, тәзә фикир ашыладығы үчүн заманла ајаглашмаг истәјән көнчлө-римизә лазымдыр. Одур ки, јени ше'р вә поемалары, пјес вә төр-чүмәләри һәмишә әдәбијјаты севәнләрин диггәт мәркәзиндә олап Б. Ваһабзадәнин китаб кими илк дөфә чап олунан мөгаләләрини дә охучуларын марагла гаршылајачағына әминик.

БӘКИР НӘБИЈЕВ

ҺЕЈРӘТ, ЕЈ БҮТ!..

Өмрүмүз боју муғамлара гулаг асмышыг. Јаныглы сәсләр, шикајәт долу наләләр бизи көзлә көрүнә билмә-јән сәһрләр дүнјасына апармыш, гәлбимизи гәрибә фи-кирләрин гөјнуна атмыш, бизи дүшүндүрмүш, дүшүн-дүрмүшдүр. Өмрүндә алныны гырышдырмајан, дүнјаја нә үчүн кәлдијинин фәргинә вармајан, мүһитә мәдәси-нин көзү илә бахан адамчығазлар белә бу сәһрли сәслә-рини далғалары үстүндә үзмәјә — дүшүнмәјә мәчбур олур.

Гәрибә бурасыдыр ки, ејни муғам мүхтәлиф вахтлар-да бизим гулағымыза башга-башга сөзләр, башга-башга мәтләбләр пычылдајыр, һәр дәфә бизи башга аләмин гөј-нуна атыр.

Муғамла әкиз олан Фүзули ше'ри дә белә... Биз Фүзу-лини дөнә-дөнә охумуш, һаггында дөнә-дөнә јазмыш, ич вә чөл мәналарыны арашдырмыш, дөнә-дөнә тәһлил ет-миш, башгаларынын да онун һаггында јаздығларыны дөнә-дөнә инчәләмишик.

Лакин...

Һабил Қаман, Гәдир Рүстәмов, Камил Чәлилов көһнә муғамда тәзә рәнк, тәзә чаларлар көрүб, ону көрдүкләри шәкилдә бизә тәзәдән чатдырдығлары кими, һәр әсрин Фүзули тәдгигатчысы да бу бөјүк даһидә јени рәнкләр, јени чаларлар тапыр вә гоча Фүзулини бизә башга шә-килдә тәгдим едир.

Мән Фүзули тәдгигатчысы дејиләм. Фүзулини там мәнада баша дүшүрәм — иддиасында да дејиләм. Лакин вахтилә Фүзули сәнәтиндән баша дүшдүкләrimi јашы-мын бу чағында ајры чүр баша дүшүрәм...

Инди гәлбимдә гајнајан, мәни исидән, дүјғуларыма од верән јени дүшүнчәләrimi һөрмәтли охучуларымла бөлүшмәк истәјирәм:

Истәр Азәрбајчан вә истәрсә дә Шәрг вә Гәрб тәдгигатчылары бә'зи һалларда Фүзули ешгини платоник ешг — һәјатла һеч бир әләгәси олмајан гејри-реал, әфсанәви, хәјали, мистик ешг адландырыр, бу ешги тәсәввүф ешги илә әләгәләндирирләр. Әлбәттә, бу мүддәаны ирәли сүрәнләрин әлләриндә мүәјјән әсаслар вардыр. Лакин буну гејдсиз-шәртсиз гәбул етмәк дә, фикримизә көрә, дүз дејил. Она көрә ки, тәсәввүф Фүзули јарадычылығынын маһијәтиндә дејил, әләмәтләриндәдир.

Фикримизчә, Фүзули ше'риндәки тәсәввүф, онун өзүндән әввәлки әдәбијјатын үмуми руһундан, ән'әнәсиндән кәлир. Фүзули, зәманәсинин бүтүн биликләринә саһиб олан, өзүндән әввәлки әдәбијјат вә фәлсәфәни дәриндән билән устад шаирдир. О јәгин ки, Мөвлана Чәләләддин Румини, Шәмс Тәбризини, Шејх Маһмуд Шәбүстәрини вә Нәсимини дәриндән билирди. Бу әдәби тә'сир вә ән'әнә Фүзули јарадычылығына да өз тә'сирини көстәрмәјә билмәзди.

Буна көрә дә биз Фүзули ше'риндәки тәсәввүф әләмәтләрини илк нөвбәдә әдәби тә'сирин нәтичәси кими гијмәтләндирмәк истәрдик.

Фүзулинин тәрәннүм етдији һиссләрин, фикирләрин бизә гејри-реал, мистик көрүнмәси вә бә'зи тәдгигатчылар тәрәфиндән тәсәввүф ше'ри кими баша дүшүлмәсинин бир сәбәби дә бурадаки фикир вә дүјгуларын мүбәлиғәли шәкилдә тәгдим олунмасы, шиширдилмәси вә үлвиләшдирилмәсидир. Фүзули ше'риндәки бу мүбәлиғә, бу учалыг вә бөјүклүк бизә гејри-ади вә гејри-һәјати көрүнүр. Лакин унутмаг лазым дејил ки, Фүзулинин өзү бөјүкдүр, өзү бөјүк оланын исә сөзү бөјүк олар. Фүзулинин ешги дә, бу ешгдән јаранан дәрәдә, һәсрәт дә, бу дәрәдә дөзүм дә, дәрдин өзүнә олан севки дә, дәрәдә олан һәсрәт дә бөјүкдүр, үлвидир! Фүзули дәрди она көрә севир ки, дәрәдә ону камала чатдырыр, ону јүксәлдир, ону учалдыр:

Еј Фүзули, гылмазам тәрки-тәриги-ешг ким,
Бу фәзиләт даһили-әһли-камал ејләр мәни.

Јахуд:

Јарәб, бәләји-ешг илә гыл ашина мәни,
Бир дәм бәләји-ешгдән етмә чүда мәни.

Јахуд:

Ешг бәласындан хилас етмәк үчүн Мәчнуну атасы Кә'бәјә апарыр. Мәчнун Кә'бә дашына үз вуруб, бу бәладан хилас олмаг әвәзинә бу бәләја даһа чох мүбтәлә олмаг истәдијини билдирир:

Сал көнлүмә дәрәдә ешгдән гәм,
Һәр ләһзәвү һәр заману һәр дәм.
Ешг ичрә мүдам шөвгүм артыр
Шөвг илә һәмишә зөвгүм артыр.
Һәр гандакы, аләм ичрә гәм вар,
Гыл көнлүмү ол гәмә кирифтар.
Әндишеји-әглдән чүда гыл,
Ешг илә һәмишә ашина гыл,
Артыр мәнә зөвг шөвги-Лејли вә с.

Бу һиссләр, бу арзулар, бу дүјгулар илк бахышда әлбәттә, бизә гејри-ади көрүнә биләр. Лакин диггәтлә бахылса, бурада Фүзулинин тәрәннүм етдији ешгин өзү бөјүкдүр. Бу ешг инсаны фәдакарлыға сәсләјән, ону дахилән бөјүдән, мә'нән јүксәлдән, гәһрәманлыг дәрәчәсинә учалдан ешгдир. Фүзули нә үчүн Мәчнун образыны јаратды? Мәкәр Фүзули Мәчнуну өзү дејилми? Бу Мәчнун нәјин мәчнунудур, нәјин дәлисидир? Мәчнун, идрак мәчнунудур, һәр шеји дәрәк етмәк, һәр шејин маһијәтинә, чөвһәринә вармаг еһтирасынын тәчәссүмүдүр!

Мәчнун чәмијјәтин мәһдуд ганун-гајдаларына гаршы идракын үсјаныдыр. Инсаны һәддиндән артыг севдијиндән инсанлардан гачан, чәмијјәти һәддиндән артыг севиб, ону даһа көзәл көрмәк истәдијиндән чәмијјәтдән гачан, көзәллији һәддиндән артыг севдијиндән вүсалдан гачан бу бөјүк образ, Фүзулинин өзү иди. Бир сөзлә, Фүзули, бөјүк тәбиәтли, бөјүк идраклы, чәмијјәтин фөвгүнә галхмыш әфсанәви Мәчнун образында өзүнү — өз мә'нәвијјатыны тапмышдыр. Мәчнуну Фүзулијә севдирән ондакы гејри-адилик, ондакы бөјүклүк вә јүксәклик иди. Әслиндә мә'лум әрәб әфсанәсиндә биз бу бөјүклүјүн јалныз хырдача әләмәтләрини көрүрүк. Ону бу бөјүклүјә галдыран, ону гејри-адиләшдирән, бәшәри дүјгуларын фөвгүнә јүксәлдән Фүзули сәнәтинин бөјүклүјү, Фүзули сөзүнүн гүдрәти иди. Буну биз «Лејли вә Мәчнун» дастанынын сонунда шаирин Кәрдунла олан сөһбәтиндә дә көрүрүк. Шаир Кәрдунла дејир ки, Лејлини вә Мәчнуну дәрәдә ичиндә говуруб аләмдә русвај еләјән сән олдун, сән онлары «Даим гәм ичиндә зар гылдын». Шаирин бу сөзүнә Кәрдун белә чаваб верир:

Мәчнун дедијин вүчүди-камил
Һәр данишә сәндән олду габил.
Диванә она сән ејләдин ад.
Сәндән она јетди зүлми-бидад
Лејли дедијин мәһи-тамами
Мән пәрдедә сахладым кирами,
Рүсваји-хәләјиг ејләдин сән
Мин тәһәјә лајиг ејләдин сән.

Бу, бөјүк шаирин бөјүк е'тирафыдыр. Беләликлә, Мәчнундакы идрак вә чүнунлуг, Лејлидәки вәфа вә дөзүм-лүлүк, бир сөzlә, онлара верилән характер әләмәтләр — бөјүклүк вә үлвелик Фүзулинин өз јарадычылыг тәхәј-јүлүнүн мәһсулудур.

Мәчнун, Фүзулинин бөјүк дәрдләринин, бөјүк фикир-ләринин ифадәси үчүн бир васитәчи, бир елчи иди. Бу бөјүк васитәчинин, бу бөјүк елчинин дили илә данышан Фүзулинин ишләтдији мугајисәләр, бәnzәtmәләр вә бәдii-тәсвир васитәләри дә бөјүк, өлчүсүз вә гејри-ади олмалы иди вә елә дә олду. Демәк, Фүзулинин ешги илә бәрабәр сәнәти бөјүкдүр, гејри-адидир.

Мәчнунун атасы кечәнин гаранлығында оғлуну ахтара-ахтара бир сәһраја кәлир. Сәһрада узагдан бир ишыг көрүнүр. Гоча ата ишыға тәрәф кедир:

Пәрванә кими үз урду нарә
Чүн јетди вә ејләди нәзарә.
Көрдү ки, бу шә'лә бир нәфәсдир,
Нә шә'леји-чирми-хару хәсдир.
Мәчнунундур бу аһи-сәркәш.

Нәфәсин од тутуб јанмасы, әлбәттә, реаллыг бахымындан әглә батан дејил. Лакин дәрдин бөјүклүјү вә сонсузлуғу бахымындан бу, бир бәдii керчәкликдир вә биз буна инанмаға мәчбуруг. Мәчнунун атасы:

Вәһишләр илә нәдир бу бирлик?
Инсан илә хош дејилми дирлик? —

дејә ону евинә дөнмәјә, атасынын малү мүлкүнә саһиб олмаға чағырдығы заман Мәчнун она белә чаваб верир:

Сән демә ки, тут хәбәр сөзүмдән,
Ким, јох хәбәрим мәним өзүмдән.
Мән әглә тәвәччәһ ејләрем чох,
Севда јолуму тутар ки, — јох, јох
Мән гандану, тәрки-ешг гандан?
Ешги-әзәли чыхармы чандан?
...Ол зәхм әсәри көрүндү мәнә,
Биз бир руһуз ики бәдәндә.
Биздә икилик нишаны јохдур,
Бир-биринин өзкә чаны јохдур.

Бу фикирләр, бу дујғулар бир чох тәдгигатчыларә мүбалиғәли вә мистик көрүнсә дә букүнкү елм, идрак бахымындан бунлар јалныз бәдii керчәклик дејил, ејни заманда елми керчәкликдир.

Инди психотроника дејилән бир елм јаранмышдыр. Башга-башга шәһәрләрдә јашајан ана вә өвлад, јахуд ики севкили фәһмлә бири дикәринин башына кәлән мүси-бәтдән хәбәрдар олур. Интуитив олараг мүсибәти фәһм едир. Биз нағылларымызда да белә әһвалатлара раст кәлирик. Севкилинин башына кәлән һадисә јухуда аши-гә әјан олур. Јахуд севкилиләрә јухуда ешг шәрбәти ичирилир, онлар да бир-бирини арајыр вә тапыр. Вах-тилә биз бунлары бош нағыл вә ујдурма, әфсанә һесаб етмишик. Лакин бу күнкү елм сүбүт едир ки, бунлар уј-дурма, әфсанә дејил, керчәкликдир. Бу бајатыја диггәт јетирәк:

Әзизим бахты јарым
Бәхтимин тәхти јарым.
Үзүндә көз изи вар,
Сәнә ким бахды, јарым?

Үздәки көз изини, ашигин көрә билмәси бир әфсанә-дирми? Гәтијјән! Бу, ешгин бөјүклүјүдүр. Бу, арифлик-дир, бу, идракын вә һиссин зирвәсидир. Бәли, бөјүк мә-һәббәтлә севә билән ашиг севкилисинин гәлбиндән кечәни үзүндән охумағы бачарар, севкилисинин үзүнә тохунан јад бахышларын изини көрә биләр. Белә олдуғу һалда Мәчнунун:

Санма ки, ол олдурур, мәнәм мән,
Бир чан илә зиндәдир ики тән.
Хүррәм олурам о олса хүррәм,
Гәм јетсә она, мәнә јетәр гәм.

сөzlәри биздә нә үчүн тәәччүб доғурмалы, биз нә үчүн буну мистика кими гәләмә вермәлијик?

Ше'рләриндә тәригәтә даһа јахын олан Јунис Имрәни түрк тәдгигатчысы Сәбаһәддин Ејјубоғлу һағлы олараг «јер шаири» һесаб едир. Әслиндә Јунис Имрә өзү дә өзүнү јер шаири сајыр.

Мән ајымы јердә көрдүм,
Нә ишим вар көј үзүндә?
Мәним көзүм јердә көрәк,
Мәнә рәһмәт јердән јағар.

Фүзулидә дә мәсәлә беләдир. Һәтта бу ики бөйүк шайрда бир-бирилә сәсләшән дүшүнчәләре, дүҗуларә, истәдјимиз гәдәр раст кәлә биләрик.

Һәмид Араслы, Мирзәаға Гулузәдә, М. Чәфәр, Әһмәд Кабаглы, Ата Тәрзибашы, Абдулбағы Көлпинарлынын бу барәдәки фикирләринә тамамилә ортағыг. Әһмәд Кабаглы јазыр: «Фүзули... кендини сырф тәсәввүфә вермиш, јашајыш, дүҗу вә дүшүнчәси илә бу фәлсәфә ичиндә әримиш бир инсан дејилдир. Онда тәсәввүф садәчә (јанғы артдыгча гојулашан вә дәринләшән) бир дүшүнчә зөвгүдүр. Нитеким «Ешг» анлајышы да бүсбүтүн тәсәввүфә бағланмаз» («Түрк әдәбијјаты», сәһ. 240).

Көлпинарлы јазыр: «Фүзули һеч бир тәригәтә салик дејилдир. Суфи, јахуд мүтәсәввүф бир шайр олмасы шөјлә дурсун, һәр һансы бир тәригәтә дә, интисаб етмәмишдир» (Фүзули диваны. Өн сөз. Истамбул, 1961, XXXV сәһ.) Көлпинарлы јенә орада давам едәрәк јазыр: «Биз шайри мүһитиндән вә дүнјадан ајрылмыш мүчәррәд бир будда, көзләрини јуммуш, ич әләминә далмыш вә ич әләми дә дыш әләминдән тамамилә ајры, дүшүнчәләринә, сөзләринә анчаг кендини миһвар единмиш гариб бир мәхлуг олараг танымыјоруз».

Алимләр тамамилә һаглыдыр. Буна көрә дә онун һисс вә һәјәчанлары чанлыдыр, һәјатидир. Лакин Фүзули, о гәдәр бөйүк вә фөвгәл'адәдир ки, биз онун Султан тәрәфиндән верилмиш барата көрә доггуз ахча үчүн һөкүмәт гапыларыны дөјдүјүнә, «салам» вериб, салам ала билмәмәсинә инана билмирик. Анчаг бунун керчәк олдугуну да дана билмәрик.

Мәммәд Фуад Көпрүлү, Әли Ниһад Тәрлан вә с. алимләрин Фүзули ше'рини тәсәввүфә бағламалары илә разылашмаг олмаз. Ә. Н. Тәрлан «Лејли вә Мәчнун»а јаздығы өн сөздә Фүзулинин «Су» рәдифли мәшһур ше'риндә ишләнән Су, Гумру вә Сәрв образларында тәсәввүф фикирләри тапыр вә шайри тәригәт мүғәннисе кими гәләмә верир.

Ата Тәрзибашы исә 1966-чы ил, 9 нөмрәли «Гардашлыг» мәчмуәсиндә дәрч етдирдији «Фүзулидә гапалы аңламлар» адлы мәгаләсиндә һаглы олараг Су, Гумру вә Сәрв образларынын әлагәсини халг арасында јайылмыш мәшһур «Биби Су» әфсанәси илә изаһ едир. Бу, тамамилә доғрудур. Биз Фүзули образларыны тәригәт исти-

лаһларында дејил, мәһз халг әдәбијјатында, фолкларда арамаљыг.

Фүзулинин дилиндә романтик тәшбех вә мүбалиғәләрлә јанашы истәдјимиз гәдәр реал, һәјатдан доған дүҗуларә, тәбии, инсани һиссләрә, халг ифадә тәрзинә, аталар сөзләринә, зәрб-мәсәлләрә вә идиоматик ифадәләрә раст кәлирик («Ираг олсун јаман көздән», «Гул хата-сыз олмаз», «Гана ган», «Гыз ја әрдә, ја корда» вә с. кими).

Фүзули ше'ри бүтүн варлығы илә халг әдәбијјатына, халг руһу вә халг мә'нәвијјатына бағлыдыр. Бу ше'рдә истәдјимиз гәдәр бајатылардан кәлмә ифадәләр, дүҗулар вә һиссләр тапмаг олар.

Мәсәлән, Фүзулинин:

Илдә бир гурбан кәсәрләр халги-әләм ејд үчүн,
Дәмбәдәм, сәәтбәсәәт, мән сәнни гурбанынам.

бејти

Әзизјәм күндә сән,
Көлкәдә мән, күндә сән.
Илдә гурбан бир олар,
Чаным алдын күндә сән.

бајатысы илә,

Нолду кәтирмәдин әлә сәдпарә көнлүмү
Фәһм ејләдинми әл кәсә ол шишә парәси?

бејти

Көј үзү дамар-дамар,
Көјдән јерә нур дамар.
Көнүл ки, вар шишәдир,
Сән сындырсан, ким јамар?

бајатысы илә,

Чәкмә зәһмәт, чәк әлини тәдбир-дәрдимдән, тәбиб,
Ким, дејил сән билдијин, мән чәкдијим бимарлыг.

бејти

Бир од дүшдү кәлләмә,
Өзү јанар јелләмә.
Синәмдә јар дағыдыр,
Нашы тәбиб әлләмә.

бајатысы илә,

Кәлән навәкләрин бир-бир јығыб гојмаз булам зөвгүн
Мәни һирман одуна јандырап сузи-дәрунимдир.

Бейти

Әзизим охујанды,
Севкилим охујанды.
Кипријиндән ох атды,
Синәмдә оху јанды.

бајатысы илә,

Көз көрдү гамәтин, дили чан олду манли

мисрасы

Башымда күлаһым вар,
Көңлүмдә мин аһым вар.
Көз көрдү, көңүл севди,
Мәним нә күнаһым вар?

бајатысы илә нә гәдәр сәсләшир.

Шаир вә тәдгигатчы Ајаз Вәфалы «Фүзули вә фолклор» мөвзусунда диссертасијасында бу мәсәләләри чох көзәл инчәләмишир.

Шаир, севән үрәкләрин елә реал вә һәјати хүсусијәтләрини тәсвир едир ки, бу һаллары кечирмәјән, севкинин изтирабларыны бир инсан кими дадмајан адам бунлары дујуб гәләмә ала билмәз:

Еј Фүзули, јар әкәр чөвр етсә ондан инчимә,
Јар чөврү ашигә һәрдем мәһәббәт тәзәләр.

Јарын чөврү илә мәһәббәтин тәзәләnmәси һалы нә гәдәр һәјати вә нә гәдәр тәбии тәсвирдир.

«Лејли вә Мәчнун»да бүтүн образларын һал вә дурумлары, истәк вә тәләбләри, изтираб вә дүшүнчәләри чох чанлы вә һәјати шәкилдә тәсвир олунур (Гејсин мәчнунлуғ дәрәчәсинин тәсвири истисна олмагла):

Ким Лејлијә гылса бир хитабы,
Гејс иди она верән чавабы.
...Лејлидә охумағ изтирабы,
Олса, рухи Гејс иди китабы.
Мәшг етмәјә Гејс алса бир хәт,
Лејли гашы иди она сәрхәт.

Бунлар бир мәктәбдә охујан ики кәнчин севки һалларынын сон дәрәчә реал, тәбии вә һәјати тәсвирләридир. Мәктәбдән дағыландан сонра бир даһа севкилисини көрмәк үчүн китаб бәһанәси илә Мәчнунун Лејликилә кәлмәси нә гәдәр тәбии вә нә гәдәр һәјатидир. Јахуд Лејлинин анасынын гызына еләдији нәсиһәт јетишимиш гызы олан бүтүн аналарын үрәјиндән хәбәр верир:

Еј шух! Нәдир бу көфткуләр?
Гылмағ сәнә тә'нә ејбчуләр.
Нејчин өзүнә зијан едирсән,
Јахшы адыны, јаман едирсән?
Нејчин сәнә тә'нә едә бәдкү,
Намусуна лајиг ишмидир бу?
Назик бәдән илә бәрки-күлсән,
Амма нә дејим ки, мән, јүнүлсән.
Лалә кими сәндә лүтф чохдур,
Амма нә дејим, үзүн ачыгдыр.
Тәмкини чүнунә гылма тәбдил,
Гызсан, учуз олма, гәдрини бил.

Јахуд Мәчнунун атасынын ону ешг јолундан узаглашдырмағ, евинә гајтармағ үчүн дедији сөзләр, тохундуғу мәсәләләр өвлады доғру јола гајтармағ истәјән һәр бир атанын үрәјиндән кәлән тәбии нидалардыр:

Дирликдә чу сәндән алмадым кам,
Түсәнлијә дүшдүн, олмадын рам.
Будур кәрәминдән илтимасым,
Ким тутасан өлдүјүмдә јасым.
...Будур гәрәзим ки, досту дүшмән,
Көрсүн сәни ејлијәндә шивән.
Бикәслијим олмаја мәнә ар.
Мә'лум едәләр ки, варисим вар.

Ибн-Сәламын евиндә олдуғу заман Лејли, Мәчнун үчүн ачығ-ашкар көз јашы төкүб фәрјад гопара билмир. Ибн-Сәлам өләндән сонра әр өлүмү Лејли үчүн ағлајыб фәрјад гопармаға бир бәһанә олур. Бу, Лејлинин конкрет дуруму үчүн сон дәрәчә мүнәсиб вә һәјати бир бәһанәдир. Бу мәсәләни Фүзули инчәлијинә гәдәр тәсвир едир:

Дерләр бу иди әрәбдә адәт
Ким, әр әкәр өлсә, галса өврәт,
Бир ил, ики ил тутарды матәм,
Фәрјад-фәған едиб дәмәдәм.
Хош кәлди бу адәт ол инкарә,
Фәрјад-фәғанә булду чарә.

Белә тәбии вә һәјати мисаллардан, тәсвирләрдән истәдијимиз гәдәр кәтирә биләрик. Бүтүн бунлар һамысы Фүзули ешгинин һәјатдан доған тәбии ешг олдуғуну сүбут едир.

2. «ЛЕЈЛИ ВӘ МӘЧНУН»

Азәрбајҗан әдәбијјатында «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси илк дәфә Низами тәрәфиндән гәләмә алынмышдыр.

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҗан Республикасы
КҢТАБХАНАСЫ

Низамидән 400 ил сонра ејни мөвзуда дастан бағламыш Фүзули, Низамини тәкярламамыш, тамамилә башга јола кетмишдир. Әлбәттә, мән бурда Низами «Лејли вә Мәчнун»унун Фүзули «Лејли вә Мәчнун»у илә фәргли вә охшар чәһәтләрини инчәләмәк мәгсәдини гаршыма гојмамышам. Јалныз буну демәк истәрдим ки, Низами «Лејли вә Мәчнун»унда нәсиһәт, дидактика үстүнлүк тәшкил едирсә, Фүзули мә'лум әрәб әфсанәсини даһа чох әфсанәләшдирмәклә бәрәбәр, ону чанлы һәјәтдан да гопармамышдыр. Белә ки, бу дастанда әрәб Мәчнунундан чох, өз Мәчнунумузу көрүрүк. Фүзули мә'лум әфсанәни бир гәдәр романтикләшдирмәклә јанашы ону торпаға, халгын һәјәтына бағламышдыр. Бу дастан бизим торпағымыздан чүчәрән өз мејвәмиздир. Бурада биз дағларымызын вүғарыны көрүр, чәмәнләримизин әтрини һисс едир, өз күләкләримизин сәсини, суларымызын шырылтысыны ешидирик.

Һәлә ингилабдан әввәл белә мәктәпләримиздә «Лејли вә Мәчнун» дәрслик олмуш, мәктәблиләр бу чешмәдән су ичмишдир. Фүзулинин бир чох мисраларыны халг зәрбүл-мәсәл кими, аталар сөзү кими ишләдир. Һәтта халг, Фүзули адына зәрбүл-мәсәлләр дә дүзәлтмишдир:

Фүзули дәрд әлиндән даға чыхды,
Дедиләр: бәхтәвәр јайлаға чыхды.

Мән һәмишә Фүзулинин бу гәдәр севилмәсинин, әзбәрләнмәсинин сәбәбини ајдынлашдырмаг истәмишәм. Ахы бир мәсәләни дә унутмаг олмаз ки, индики Азәрбајчан дили Фүзули дилиндән фәрғлидир. Фүзули дилиндәки әрәб вә фарс сөзләри, тәркибләри мүасир Азәрбајчан дилиндә јохдур. Халг бу сөзләри там мә'нада баша дүшә билмир. Бунунла белә халг бу ше'рә нечә дә вурғундур! Көрәсэн, бунун сирри нәдир?

Бунун сирри ондадыр ки, халг ајры-ајры ифадәләри, кәлмәләри баша дүшмәсә дә Фүзули руһуну, Фүзули зөвгүнү вә дүшүнчә тәрзини чох јахшы баша дүшүр. Чүнки Фүзули руһу, онун дүшүнчә тәрзи халгын өзүнү күдүр. Чүнки Фүзули ше'ри бүтөвлүкдә бу халгын өз бағрындан фышгыран бир наләдир, бир фәрјаддыр. Чүнки Фүзули ше'ри өз көкләри илә бу торпагдан көјәрмиш, бу торпагдан бој атмышдыр. Демәк, Фүзули, кәнардан кәлмә һәр һансы бир тәригәтин дејил, халг руһунун ифадәчиси олмушдур.

«Лејли вә Мәчнун» бөјүк шаирин ән камил, ән бүтөв,

ән гүдрәтли әсәридир. Ејни заманда дүнја әдәбијјатынын шаһ әсәрләриндән биридир. Буну биз тәәссүбкешлик бахымындан дејил, дүнја әдәбијјатынын шаһ әсәрләрилә мугајисәдә дејирик.

«Лејли вә Мәчнун»ун бөјүклүјүнү биз нәдә көрүрүк. Ше'ријјәтиндәми? Јүксәк бәдиилијјиндәми? Бәшәрилијјиндәми, образларын камиллијјиндәми, бүтөвлүјүндәми, фикрин вә идејанын дәринлијјиндәми?

Сайдығымыз бүтүн бу кејфијјәтләр бу бөјүк сәнәт әсәриндә вардыр. Бу әсәрин һәр чәһәтиндән ајрылығда бөјүк китаблар јазмаг мүмкүндүр. Биз бурада бу дас-танын јалныз бир чәһәтиндән — образларын тәбиилијјиндән вә бүтөвлүјүндән, онларын бәшәрилијјиндән, дашыдығы гајәләрин бөјүклүјүндән данышмаг истәјирик.

Мәчнун — өз чаһаншүмуллуғу, әзәмәти вә санбалы е'тибарилә дүнја әдәбијјатынын иллиадалары, шаһ едипләри, сөһраблары, һамлетләри, ромеолары сәвијјәсиндә дура биләчәк нәһәнкләр нәһәнки бир образдыр. О, ешгин фәдакар гәһрәманы, азадлыг вә һуманизм идејасынын мүчаһидидир. О, образлыгдан символ сәвијјәсинә јүксәлмиш бир идејадыр. О, мүстәбидлик дүнјасынын башы үзәриндә учалан бир фәрјаддыр. Инсанлығын дәрдиدير, фақиәсидир.

Бәс Лејли?

Лејли дә Мәчнун кими образлыгдан чыхмыш вәфа, сәдагәт символуна гәдәр јүксәлмиш һәзин бир инилтидир. Лејли әкс тәрәфләрдә дурмуш, бир-биринә гылынч ојнадан ики гүтбүн икисинә дә сәдагәтлидир. О, Мәчнуну, Мәчнун ону севдији гәдәр севир. Лакин о, илк нөвбәдә зәманәсинин гызыдыр. Лејли ата-анасынын ирадәсинә зидд неч бир иш көрә билмәз. Она атасынын әмри илә Ибн-Сәлама әрә кетмәји тәклиф етдикләри заман сусур, ата әмринә баш әјир:

Лејли бу сөзә гылырды играр,
Демәзди бир өзкә мөһнәтим вар.
Көрмәзди ону өзүнә лајиг
Ким, тә'нә едә она хәлајиг.
Гыз һәр нечә јара олса талиб
Әлбәттә, кәрәк һәјасы галиб.

Лејли, Мәчнуну нә гәдәр севсә дә гызлыг һејсијјәтини, исмәт вә һәјасыны унутмур. О, ата вә анасынын ел ичиндә рүсвәј олмасыны истәмир, атасынын итаәтиндән чыхмыр, өз әзаблары һесабына ону разы салыр, Ибн-Сәла-

ма эрә кедир. Лејлинин эрә кетдијини ешидән Мәчнун дәншәтә кәләрәк:

Чүрмүмз нолду ки, биздән ејләдин бизарлыг?
Биз гәмин чәкдик, сән етдин өзкәјә гәмхарлыг.
Сиздә адәт бумудур, бојлә олурму јарлыг?
Һаны еј залим, бизимлә әһди-пејман етдијин? —

дејә ону мәзәммәтләјир. Бунун мүгабилиндә Лејли:

Мән көвһәрәм, өзкәләр хиридар,
Мәндә дејил ихтијари-базар.
Дөвран ки, мәни мәзада салды,
Биләм ким иди сатан, ким алды... —

күнаһсыз олдуғуну тутарлы дәлилләрлә сүбута јетирир. Беләликлә, Лејли өз севкисиндә нә гәдәр јүксәкдирсә, һәјасында вә исмәтиндә дә бир о гәдәр тәбии вә хошакә-лимлидир. Лејлинин гәлбиндә ики дүјғунун чарпышма-сыны көрүрүк. Һәјә вә севки! Зәманәсинин мәһдуд әхлаг нормалары вә истәк, арзу! Тәмпизлик вә севки!

Әслиндә Лејлинин исмәти илә севкиси, әхлагы илә истәји, тәмпизлији илә мәһәббәти бир-бирини инкар етмир. Лакин зәманәјә көрә бу ики гүтб бир јерә сыға билмәзди. Инсани бахымдан јанашсаг, Лејли севкисиндә дә һағлы-дыр, исмәтиндә дә. Буна көрә дә биз үрәји ики дүјғунун дөјүш мејданына чеврилмиш Лејлинин һалына ачыјыр, онун фачиәсини шәхси дәрдимиз һесаб едирик. Бу, әлбәт-тә, тәкчә Лејлинин дәрди дејилдир. Бу, әсрләр боју Шәрг мүстәбидлијинин, ана вә бачыларымызын, гыз вә кәлиндәримизин башына кәтирдији бөјүк мүсибәт иди. Бу нөгтәдә Лејли тәкликдән чыхыб үмумиләшир.

Лејли, зәманәсинин ганун вә гајдаларына, әхлаг нор-маларына арха чевириб, севкилиснин далынча кетсәјди, бу бизи инандырмазды. Севкисинә арха чевириб Ибн-Сә-ламла издивачда олсајды, образ кими кичиләр вә көзү-мүздән дүшәрди. Одла су арасында галан Лејли, һеч биринә арха чевирмәдијинә көрә дөзүлмәз изтираблара мәрүз галыр. Фачиәси дә бу нөгтәдән башланыр. О, нә атасына эзаб верир, нә Мәчнуна. Эзабы өзүнә верир. Мәһз буна көрә дә о, бизим көзүмүздә даһа да учалыр вә онун фачиәсини өз фачиәмиз кими јашајырыг.

Бәс ики арзунун арасында битән Ибн-Сәлам һағтын-да нә дејә биләрик? Адәтән, севкилиләр арасына жүрән үчүнчү шәхс дүңја әдәбијјатында әксәр һалларда мәһфи верилмишдир. Ромео вә Чүлјетта арасындакы Парис кими.

Лакин Лејли илә Мәчнун арасындакы Ибн-Сәлама мәһфи дејә биләрикми?

Лејли бир пәри тәрәфиндән тилсимә дүшдүјүнү, бу тилсимдән чыхмаг үчүн вахт истәдијини дејинчә Ибн-Сәлам ону баша дүшүр. Ону зорла өзүнә арвад еләмир. Беләликлә, Фүзули Ибн-Сәлам образында хејирхәһ, баш-галарынын дәрдини баша дүшмәји бачаран бир образ јаратмышдыр. Бир шејә дә диггәт јетирәк ки, Фүзули бу јүксәк инсаны «Садәзәмир» адландырыр. Әсәрин бир је-риндә дә олсун Фүзули Ибн-Сәлам һағгында ону ләкәлә-јә биләчәк бир сөз демир. Ону һеч бир јердә Мәчнунла гаршылашдырмыр. Ибн-Сәлам Лејлини баша дүшдүјү кими, Мәчнун да Ибн-Сәламы баша дүшүр, Зейд Мәчну-на Ибн-Сәламын өлүм хәбәрини кәтирәндә Мәчнун:

Ол достум иди, дејилди дүшмән,
Һәм ол она ашиг иди, һәм мән.

дејә онун өлүмүнә ағлајыр.

Рәғибә дост демәк нечә ишир? Мәчнунун Лејлисини севән бир рәғиб она нечә дост ола биләрди?

Ејни күлү севән ики адам бир-биринә дүшмән ола биләрми? Бу зөвг ејнилији бахымындан Мәчнун өзүнү Ибн-Сәламда тапыр. Мүхтәлиф гүтбләрдә дуран ики арзу, арзунун өзүндә бирләшир. Бу бөјүклүк, бу јүксәк-лик һәјатилик бахымындан бизә гәрибә көрүнә биләр. Лакин кәлин биз Лејли һәдәфини дәјишдирәк, ону Вә-тәнлә әвәз едәк. Бәс онда нечә олар?

Мәним инсанлара, әтрафымдакыларә мүнәсибәт өл-чүм, јәни севки вә нифрәт өлчүм вәтәндир. Севдијим гадыны бир башгасы да севәрсә мән о адама дүшмән кәсиләрәм. Лакин Вәтәнимми мәним гәдәр севән һәр һан-сы бир адамы мән дә севирам.

Нә үчүн севдијимиз гадыны севән рәғибә гысганыр, она нифрәт едирик, лакин Вәтәнимизин севән адамы исә севирик? Она көрә ки, гадын севкиси фәрдиدير, шәхси-дир, бу севки јалһыз бизим өзүмүзә мәхсус олан шәхси һиссимиздир. Бу мүәјјән гәдәр кичик һиссдир. Инсанын ән аһи, ән мүгәддәс севкиси исә Вәтәнә олан севкидир!

Мүәјјән јаша доландан сонра һәр кәнч мүтләг бир гадыны семир. Бир нечә гадыны да севәнләр вар. Лакин Вәтән бирдир, вәһиддир. Инсан үчүн икинчи вәтән ола билмәз. Вәтән севкиси һәр наданын, һәр чаһилин севки-си дејил. Бу севки севкиләр севкисидир, дүјғулар дүјғу-

судур! Бу севки истәкләрин эн алиси, эн жүксәидир. Вәтәни жүксәк дәрәчәдә севмәји бачармаг үчүн чох дәрин, чох камил олмаг, севкинин зирвәсинә жүксәлмәк лазымдыр. Мәчнун белә севмәји бачардыгына көрә онун үчүн Вәтән бир олдуғу үчүн, Лејли дә бирдир, јекәнәдир. Мәчнун үчүн икинчи Лејли ола билмәз. Вәтәни жүксәк дәрәчәдә севмәји бачаранлар үчүн дә икинчи Вәтән олмәдығы кими!

«Ромео вә Чүлјетта», «Кәнч Вертерин изтираблары» кими дүнја әдәбијјатынын мисилсиз мәнәббәт дастанларында мәнәббәт фәрди севкинин һимнидирсә, «Лејли вә Мәчнун»дакы мәнәббәт, үмумијјәтлә севкинин өзүнә һимндир!

Ромео Чүлјеттанын гәбри үстүндә Париси өлдүрүрсә, Мәчнун рәгиби Ибн-Сәламын өлүмүнә көз јашы төкүр. Беләликлә, «Лејли вә Мәчнун»да рәһм, виждан, инсанлыг, һәр чүр еґоизмдән, худбинликдән јухары галхыр. Мәчнун да, Лејли дә, Ибн-Сәлам да өз фәиәләринә шәхси фәиә кими дејил, бәшәри фәиә — заманын фәиәси кими бахырлар.

Ријазни гануна көрә ики рәгәми бир-биринин үстүнә кәләндә рәгәм чохалар. Мәсәлән, бирин үстүнә бир кәләндә ики алынар. Лакин ики һәмдәрд дәрдләрини бөлүшәндә үрәк јүнкүлләшир, дәрд азалыр. Демәк, ики гәмхар, ики һәмдәрд бирликдә дәрди артырмаз, әксинә азалар. Еләчә дә Мәчнун Ибн-Сәламы, о да Лејлини дәрк едир, баша дүшүр. Мәчнун, Ибн-Сәламы дүшмән дејил, дост билир. Чүнки онлар һәмдәрддир, һәмфикирдир, һәмзөвгдүр. Буна көрә дә Ибн-Сәламын өлүм хәбәри Мәчнуну сарсыдыр:

Ол чаныны верди, васил олду,
Өз мәртәбәсиндә камил олду, —

дејә Ибн-Сәламын Лејли јолунда чан вердијјини дәјәрләндирир. Ону ешг јолунда өзүндән дә камил һесаб едир.

Бурда бир чәһәтә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Мәчнун вә Ибн-Сәлам, һәр икиси Лејлини севир. Һәр икиси дә онун һәсрәтиндәдир. Фүзули Мәчнунун бу һәсрәтиндәки изтирабларыны көстәрдији һалда, Ибн-Сәламын изтирабларыны көстәрмир. Лакин ону Мәчнундан вә Лејлидән тез өлдүрүр. Бу өлүм исә севки изтирабларынын нәтичәси иди. Бурада Мәчнун Ибн-Сәламы «Өз мәртәбәсиндә камил» һесаб едир. Биз әсәрдә Ибн-Сәламын Лејли јолунда чәкдији изтираблары көрмәсәк дә

онун вахтсыз өлүмү ешг јолунда чәкдији әзаблардан хәбәр верир. Биз бурада Ибн-Сәлама ачымаја билмирик. Бурада белә бир суал мејдана чыха биләр: мәкәр Мәчнунун изтираблары Ибн-Сәламын изтирабларындан аз иди ми, бу дәрдә, бу әзаба Мәчнун дөздү, Ибн-Сәлам јох?

Бурада да бөјүк шаирин мәгсәди вар. Мәчнун дүнјаја дүнјанын әзабларыны чәкмәк үчүн кәлмишдир. Мәчнун дүнјаја кәлән андан ағламаға башламышды:

Ол күнки бу хакиданә дүшдү,
Ғалыны билиб фәғанә дүшдү.
Ахыр күнүн әввәл ејләјиб јад,
Ахытды сиришк, гылды фәрјад.

Дүнја дәрдләринә долмаг вә бошалмаг Мәчнунун фитрәтиндәдир. Тәбиәт дәрд вә әзабла бәрабәр бу дәрди, бу әзабы чәкә билмәк үчүн она дөзүм дә вермишдир. Онун әзабы илә дөзүмү тараздадыр. Өмрү боју дәрд чәкмәјән, дүнјанын наз-не'мәти ичәрисиндә бөјүјән Ибн-Сәлам исә һәјатын илк зәрбәсинә дөзә билмәди. Илк дәрд ону јыхды. Чүнки Ибн-Сәлам бу дәрди чәкмәјә һазыр дејилди. Һәм дә о ади адам иди. О, Мәчнун кими дәрдин, әзабын фөвгүнә жүксәлмәмишди. О, һәјата арифанә вә мүдриканә бахышла дејил, дүнјәви бахышла бахан минләрдән, милјонлардан бири иди. Буна көрә дә Ибн-Сәлам Мәчнун кими изтираблары илә дејил, јалныз өлүмү илә өз варлыгыны тәсдиг едә биләрди. Өлүм ади-дир, изтираб гејри-ади. Бүтүн јарананлар өлүр, лакин бүтүн јарананлар изтираб чәкмәјә гадир дејил. Буна көрә дә Ибн-Сәлам дәрддән хилас үчүн өлүмү, Мәчнун исә изтирабы сечмәли олур.

Ади адам олан Ибн-Сәлам үчүн өлүм, мәчнунлу-дан — дәлиликдән мин пәј јахшыдыр. Ариф үчүн исә чүнунлу-г, идракын вә фејзин зирвәсидир. Чүнки:

Чүнун фејзилә азад олмушам гејди-хәлајигдән,
Кәмәлү фәзл тәрки, рүтбеји-фәзлү кәмәлымдыр.

Мүтәфәккир Мәчнун јалныз белә дүшүнә биләрди.

Нофәл Лејлини Мәчнуна алмагдан өтрү, Лејлинин атасы илә вурушуркән Мәчнун, Нофәлә дејил, Лејлинин атасы тәрәфинә көмәк едир. Буну көрән Нофәл гәзәбләнир, нијә белә еләдијини хәбәр алынча Мәчнун: «Әғјарым јар олуб, јарым әғјар» дејә чәтин бир ишә дүшдү-јүнү билдирир. Бу нә демәкдир? Бурада Мәчнун ешгин

зирвәсинә жүксәлир, бу ади ешг дежил, бу фөвгәл'адәдир. Беләликлә, фөвгәл'адә сәнәтин мәһсулу олан Мәчнун һәр јердә, һәр ишдә, һәр мүнәсибәтдә бизим дүшүнчәләримиздән чох жүксәкдә дурур вә бизә гејри-ади көрүнүр.

«Лејли вә Мәчнун»да образларын һеч бири мәнфи дежил, Бурада пис адам јохдур. Лејли дә, Мәчнун да, ата вә аналары да, Ибн-Сәлам да, Нофәл дә. Бурада һамы өз арзусунда вә тәләбиндә һаглыдыр. Бунунла белә бу әсәрдә бөјүк бир фачиә јараныр. Һамы һаглыјкән бәс бу фачиәнин сәбәби нәјиш?

Сәбәб, Фүзулинин өз дили илә десәк, «Күлә хар, лә'лә харә», дејән зәманәдир.

3. ЕШГ ВӘ КӨЗӘЛЛИК

Һүруфи тәригәтинә мәнсуб олан Нәсими илә Фүзулинин мугәјисәсиндә гәрибә охшарлыг вә фәргләрлә гаршылашырыг. Тәкчә Фүзули дежил, демәк олар ки, бүтүн диван әдәбијјаты шаирләри, о чүмләдән Фүзули инсаны тәбиәт вә онун һадисәләри илә мугәјисәдә дәрк едир вә жүксәлдир. Классикләрдә өлчү ваһиди, еталон, еквивалент тәбиәт чисми көтүрүлүр. Даһа доғрусу, өлчән тәбиәт олур, өлчүлән инсан!

Нәсимидә исә өлчү ваһиди, еталон, еквивалент кими тәбиәт чисми дежил, јалныз онун јекәнә һиссәси олан инсан көтүрүлүр, галан нә варса, инсанла мугәјисәдә реаллашыр, аңлашылыр.

Һәр ики философ шаир — Нәсими дә, Фүзули дә үс-түнлүјү инсана верир. Амма Нәсимидә инсан әсасән инсан васитәсилә, Фүзулидә исә инсан тәбиәт васитәсилә дәрк едилир. Нәсими:

Мәндә сығар ики чаһан
Мән бу чаһана сығмазам.

— дејә чаһаны күлл һалында өзүндә дәрк едирсә, Фүзули:

Көнлүм оду чыхды јан-јана,
Аһәнки шәфәгтәк асимаһа. —

дејә өз көнлүнүн одуну, тәбиәтдә шәфәгин көјләрә уфалмасы һадисәсинин дәрки васитәсилә аңлајыр.

Бурада јери кәлмишкән Нәсиминин «Мәндә сығар ики чаһан» сөзләрилә башлајан мисрасына өз мүнәсибәт-тимизи билдирмәк истәрдик. Бизчә, бу мисрадакы «ики»

сөзүнү катибләр дүз охумамышлар. Бу сөз «ики» јох «икән» охунмалыдыр. Беләликлә, мисра «Мәндә сығар икән чаһан...» олмалыдыр.

Биз буну нәјә әсасән дејирик? Әввәла Нәсиминин бүтүн јарадычылыгы көстәрир ки, о, икинчи дүңјаны — јә'ни ахирәти гәбул етмәмишдир. Белә олдуғу һалда бөјүк шаир өз әгидәсинә зидд кедиб, «Мәндә сығар ики чаһан» дејә икинчи чаһанын варлыгыны тәсдиг едәрди-ми? Икинчи тәрәфдән әсәр мисранын биринчи һиссәси «Мәндә сығар ики чаһан» шәклиндәдирсә, икинчи һиссә «Мән бу чаһана сығмазам» шәклиндә дејил, «Мән һеч биринә сығмазам», «јахуд «Мән чаһанлара сығмазам» шәклиндә олмалы иди. Һалбуки шаир «Мән бу чаһана сығмазам» дејә јалныз бу чаһана сығмадығындан данышыр.

Фикримизчә «икән» сөзүнүн сонундакы ن һәрфинин нөгтәси гәдим вариантларда дүшмүш, ن (н) һәрфи (и) (ى) охунмушдур. Беләликлә, «икән» сөзү «ики» сөзүнә чеврилмишдир. Һәмин бејти:

Мәндә сығар икән чаһан
Мән бу чаһана сығмазам —

шәклиндә охумағ, фикримизчә даһа дүзкүн олар.

Нәсимидә әксәр һалларда бәнзәјән тәбиәт, бәнзәдилән инсандыр:

Ашигин бағы, күлүстаны, үзүн күлзәрыдыр,
Һансы күлзәрын ады күлсүз күлүстан олду кәл?

Јахуд:

...Һәр күл-чичәк бир көзәлдән нишанәдир,
Чәмәндәки тәрәвәтләр сәнәмләрдән хәбәр верир.

Нәсимијә көрә тәбиәт, онун күлү, чичәји, чөлү-чәмәни она көрә көзәл вә тәрәвәтлидир ки, орадан инсан кечиб. Нәсимијә көрә тәбиәт көзәлликләринин өлчүсү инсандыр. Бу чәһәтдән Фүзули Нәсимијә јахынлашыр.

Һәр ики дүһа инсан учалығынын, үлвилијинин мислсиз чарчылары кими чыхыш едир. Лакин бу чарчылыгда онлары фәргләндирән үсул ајрылыгыдыр. Бу да тәсадүфи дејил. Һәр ики дүһанын үсулу онларын фәлсәфи бахышынын бәһрәсидир. Әкәр Фүзулидә инсан, көзәллик вә үлвилик тимсалыдырса, Нәсимидә инсан, бунларла бәрәбәр, һәм дә фөвгәл'адә гүдрәт вә габиллик

тимсалыдыр. Нәсимидә инсан һәм дә җарадандыр, гадир-дир:

Мән мүлки-чаһан, чаһан мәнәм, мән,
Мән һәгг мәкан, мәкан мәнәм, мән.
Мән әршилә фәршү кафү нүнәм,
Мән шәрһү бәјан, бәјан мәнәм, мән
...Мән сурәти-мә'нидә һәгәм, һәг,
Мән һәгги-әјан, әјан мәнәм, мән!
...Мән чүмлә чаһани-каинәтәм,
Мән дәһри-заман, заман мәнәм, мән!

Бу нөгтәдә Нәсимидән аҗрылан Фүзули, инсан көзәллијини тәбиәт көзәлликләри илә тутушдуруб она үстүн-лүк вермәкдә Нәсими илә бирләшир:

Тамашаји-рухун әзминә чыхды афитаб амма,
Кәлиркән сүр'әт илән дүшдү жүз җердә шитабиндән.

Бурада шаир, инсан көзәллијини, јухарыда дедијимиз кими тәбиәт һадисәси илә тутушдуруп. Демәк, бәнзәјән инсан, бәнзәдилән күнәшдир. Башга классикләрдән фәргли олараг, Фүзули, севкилиснин үзүнү васитәсиз олараг бирбаша күнәшә бәнзәтмир, күнәшин доғум һалыны, онун һәрәкәтини көзәлин көзәллији илә тутушдуруб үс-түнлүҗү көзәлә — инсана верир:

Күнәш сәнин көзәллијинә тамаша етмәк үчүн доғду, амма сәни көрчәк сәнин көзәллијинә һејран галыб сүр'әтини азалтды, өз көзәллији илә сәнин көзәллијини тутушдуруб сәндән даһа артыг көзәл олмадығыны дәрк етди, өз ачизлијинә утанды. Бундан сонра кәлән бејтдә һәмән фикри даһа да дәринләшдирир:

Күнәш маһчубдур, шәрми-рухундан јандырыб чәрхи,
Чыхармаг истәр ону шөләји-аһим һичабиндән.

Күнәш өз нуруну сәндән алыб аләми ишыгландырыр ки, мәним аһымын өртүјүнә бүрүнмүш дүнјаны зүлмәт-дән хилас еләсин.

Даһа сонра исә шаир утана-утана, чәкинә-чәкинә галхан күнәши, көзәллик китабынын јалныз бирчә вәрәги һесаб едәрәк јазыр:

Күнәш ләвһи декил, көјдә шүә үстүндә зәррин хәт
Фәләк алмыш әлиһә бир вәрәг һүснүн китабиндән.

Көзәллик китабы жүз-јүз варагдан ибарәтдирсә, күнәш о китабын јалныз бирчә вәрәгидир.

Беләликлә, шаир инсаны, онун көзәллијини, тәбиәтин бир парчасы олан күнәшлә гаршы-гаршыја кәтириб ин-

саны, онун мә'нәви көзәллијини тәбиәтин көзәллијиндән гат-гат үстүн тутур. Фүзули тәбиәт һадисәләрини өзүндә әкс етдирир, даһа доғрусу, тәбиәти өзүндә тапыр. «Фәләкдә бәрг-аһимдән сәрәсәр јанды көвкәбләр» дејә тәбиәти өзүнә табе еләтдирир:

Күн декил, һәр күн бир ај мөһријлә көксүн чак едиб
Тазә-тазә дағ-дағ ким, гылыр изһар сүбһ.

Јахуд:

Сәһәр бүлбүлләр әфганы декил биһудә күлшәндә,
Фүзули наләји-дилсузинә аһәнк тутмушлар.

Бүтүн кайнаты, онун дөвраныны, кечәсини, күндүзүнү, гышыны, баһарыны өзүндә тапан бу бөјүк сөз устадынын өзү бир дүнја, өзү бир кайнатдыр!

Фүзули сәнәтиндә инсан көзәллији сәчдәјә гәдәр јүк-сәлир. Бу, елә бир јүксәкликдир ки, бу зирвәдән јерә баханын көзләри гаралыр, башы һәрләнир. Бу јүксәклик Фүзули дүјәгуларынын, Фүзули фикир вә арзуларынын, бир сөзлә Фүзули идеалынын јүксәклијидир:

Күн ки, сәјән дүшдүјү јердән гачар, бир вәһни вар,
Кәлсә али гәдрләр, фәгр әһли дурмагдыр әдәб.

Бурада инсан көзәллији гаршысында сәчдә күнәшә гәдәр јүксәлир. Күнәш инсанын көлжәси дүшән јердән она көрә чәкилиб кедир ки, өзүнү инсан гаршысында хар вә зәлл һесаб едир. Бу бејтдәки «али гәдрләр» сөзүнә диггәт јетирмәк лазымдыр. «Али гәдрләр» кәләндә кичикләрин галхыб, орадан чәкилмәси әдәбдән сајылыр» чүмләсиндәки «али гәдрләр» сөзү инсанын заһири көзәллијинә дејил, ич, мә'нәви көзәллијинә ишарәдир. Демәк, шаир һәр инсаны дејил, мә'нәвијјаты зәнкин олан «али гәдр» инсанлары күнәшдән үстүн тутур. Лакин буну «али гәдр» инсанлар күнәшдән үстүндүр» шәклиндә бирбаша дејил, долајысыјла — «али гәдр» адамлар кәләндә кичикләрин ајаға галхыб ордан чәкилмәси әдәбдән сајылдығы кими, күнәш дә али гәдр инсанын јанында өз кичиклијини һисс едиб, онун јанындан чәкиләр шәклиндә, бәдиһ сөзүн гүдрәтилә ифадә етмишдир.

Фүзулинин фикринчә, дүнја нәдирсә, одур. Ону көзәл, јахуд чиркин көрмәк биздән, бизим мүнәсибәтимиздән асылыдыр. Бурада Фүзули јенә дә инсаны дүнјанын мәркәзиндә көтүрүр. Хариһи аләми ондан, онун мүнәсибәтиндән асылы һесаб едир:

Сэрви-азад гэддинла мэнэ јексан көрүнүр.
Нәјә сәркәштә олан бахса хураман көрүнүр.

Аләми јахшы вә көзәл көрмәк истәјән әввәлчә өзү јахшы вә көзәл олмалыдыр. Шаирин гәлби көзәл олду-
ғундан, о, дүнјаја да көзәллик көзү вә лүтф нәзәри илә
бахмыш вә һәр шеји көзәл көрә билмишдир. Һәмән гәзә-
лин икинчи бейтинә диггәт јетирәк:

Чан көрүнмәз десәләр тәндә, инанмам; нишә ким,
Лүтфдән һәр нечә бахсам тәнинә, чан көрүнүр.

(Бәдәндә чан көрүнмәз дејирләр. Амма мән буна
инанмырам. Она көрә ки, лүтф көзү илә, идрак нәзәри
илә нечә бахсам сәнин бәдәниндә чаны көрә билирәм).

Демәк, көзәллик объектдә дејил, субјектдәдир. Бахы-
ланда дејил, бахандадыр.

Беләликлә, Фүзули көзәллији мүтләг көтүрмүр. Онун
фикринчә үмүмән дүнја вә инсан көзәлдир вә бу көзәл-
лији көрә билмәк үчүн гәлбимиз көзәл олмалыдыр. Дүн-
јаја хејрхан нәзәрлә, лүтф бахышы илә бахмағы бачар-
малыдыр.

Бурадан да естетика елминин баш проблеми олан
ешг вә көзәллик мәсәләси мејдана чыхыр. Көзәлликлә
ешг арасында олан бағлылыг нәдир. Фүзулинин бу бағ-
лылыға мүнәсибәти нечәдир?

Һүсн олмаса, ешг заһир олмаз,
Ешг олмаса Һүсн баһир олмаз.
Һүсн олмаса, ешгдән нә һасил?
Мәшуг едәр әһли ешги камил.
Олмаз исә ешг, Һүсн олур хар,
Ешгиләдир әһли-Һүснә базар.
...Лејлидән иди — камали-Мәчнун
Һүсн илә олурду ешги әфзун.
Мәчнундан иди чәмәли Лејли,
Ешг иди едән чамала мејли.

Демәк, Фүзулијә көрә ешг үчүн көзәллик, көзәллик
үчүн ешг вачибдир. Көзәллик вә ону дәјәрләндирмәк
габилијјәти, јә'ни ешг инсанын камала чатмасы үчүн
әсас ампилдир. Чүнки ешг олмаса, көзәллијин дәјәри дә
билинмәз. Бу мә'нада Мәчнуну камала чатдыран Лејли-
дирсә, Лејлинин көзәллијини дәјәрләндирән дә Мәчнун-
дур. Көзәллијин бөјүклүјү ешгин бөјүклүјү илә шәртлән-
дирилир. Башга бир гәзәлиндә дедији кими:

Һүснүн олдуғча фүзун, ешг әһли артыг зар олур,
Һүсн нә мигдар олурса ешг ол мигдар олур.

Бу ријәзи тәнликдир. Бу тәнликдән чыхан нәтичә бе-
ләдир:

Инсан көзәллик ашигидир, о јалныз көзәллијә мәһәб-
бәт, чиркинлијә исә нифрәт едир. Ешг көзәлликдән јә-
рандығы кими, көзәллик дә ешг илә дәјәрләндирилә би-
ләр. Бунларын бири дикәрини тамамлајыр. Бурадан
икинчи бир мәнтиги нәтичә чыхыр: Ешг көзәлликсиз
мүмкүн олмадығы кими, көзәллик дә ешгсиз көзәллик
дејил. Сәррафсыз гызылын дәјәри билинмәдији кими,
инсансыз да көзәллик көзәллик дејил. Тәбиәт нә гәдәр
көзәл олур олсун, әкәр ондан зөвг алан инсан јохдурса,
бу көзәллик чансыздыр, дәјәрсиздир. Демәк, инсан вә
онун көзәллији дујмаг, дәјәрләндирмәк габилијјәти һәр
шејин мәркәзиндә дурур. Ејни фикри бир гәзәлиндә шаир
даһа да дәринләшдирәрәк јазыр:

Тамашаје-чамалындан нәзәр әһлини мә'н етмә,
Нә суд ол хуб үздән ким, она гылмаз нәзәр ашиг.

Чәмалынын көзәллијинә баханлары бу тамашадан
мәһрум етмә, ашигин баха билмәдији көзәллијин неч бир
шејә фәјдасы јохдур. Јә'ни көрүнмәјән көзәллик, көзәл-
лик дејил.

Ешг вә көзәллик! Көзәллик вә ешг! Будур, Фүзули сә-
нәтинин мајасы, чөвһәри! Фүзули сәнәти ешгдән јоғрул-
муш, көзәлликдән доғмушдур. Онун дини ешг, инамы
көзәлликдир. «Чөвһәриндән ејләмәк чисми чүда дејил»
дејән Фүзули инсаны, онун идрак габилијјәти, ешг габи-
лијјәти илә бирликдә көтүрүр. Онларын бирини дикәрин-
дән ајры тәсәввүр етмир. Бу мәсәләләри биз мүасир кене-
тика, психолокија, естетика, фәлсәфә бахымындан јени-
дән инчәләмәли, јенидән өјрәнмәлијик.

Фүзули Мәчнунун дилилә бу мәсәләни белә изаһ
едир:

Ислаһыма ејләмән тәәммүл
Ким күл тикан олмазу, тикан күл.
...Су суфләлијиндән ајрылырмы?
Од јандыра билмәјә билирми?
...Шә'мин ки, һәјаты олду атәш
Һалы онун атәш иләдир хош.
Оддан диләјән онун нәчатын,
Фани диләмиш ола һәјатын.

Бүтүн бунлар кенетика елминин, чөвһәр елминин әсас
мүддәаларыдыр. Сујун мајелијини, аха билмәк, одун
јандыра билмәк габилијјәтини онларын әлләриндән ал-

маг, онлары сулугдан вә одлугдан мәрһум етмәк, јә'ни јох етмәкдирсә, инсанын да әлиндән көзәллији дүјмаг вә она вурулмаг габиліјјәтини алмаг, инсаны јох етмәк демәкдир. Инсан әкәр көзәллијә вурулурса, ону бу вур-ғунлуг бәласындан хилас етмәк, ону јох етмәк демәкдир. Ону бу дәррдән мүаличә етмәк үчүн јеканә дәрман, јенә дә һәмин дәрдин өзү ола биләр. Бу мәсәләни мүстәғим мә'нада көтүрсәк дә, тамамилә доғрудур. Чүнки тәбабәт-дә хәстәлији, хәстәлији төрәдән сәбәби билмәдән мүаличә етмәк мүмкүн дејил.

Анчаг сәбәби ғарарым олдур,
Арами дили фикарым олдур.
Онунла еднн бу дәрдә мөлһәм.

Башга сөzlә десәк, бу дәрдин дәрманы, јенә дә бу дәрдин өзүдүр. Јә'ни бу јолда гурбан кетмәкдир.

Инсан көзәллик јолунда фәдакар олмалы, гурбан вер-мәји бачармалыдыр. Фүзули бу мүддәасы илә инсанлара башгасынын јолунда јанмаг дәрсини өјрәдир. Чүнки бу дәрс инсаны, инсанлығын фөвгүнә учалдыр.

Фүзулинин бөјүклүјү дә, јүксәклији дә, бизе гејри-ади көрүнән фәдакарлығы да, өлчүјә кәлмәјән инсансәвәрли-ји дә бундадыр.

Бу бахымдан Фүзули һәмишә тәзә, һәмишә мүасир-дир. Мә'нәвијјат бөјүклүјү, башгасыны дүшүнмәк зәру-ријјәти, башгасынын јолунда гурбана һазыр олмаг дүјғу-су мүасир инсанын ғаршысында дуран ән бөјүк вә ән вачиб мәсәләрдән биридир. Бәлкә дә биринчисидир. «Биз мүасир кәнчлијә Фүзулинин һансы чәһәтини өјрә-дәк»¹ — дејән мүасир түрк алиминә чавабымыз будур: — Биз Фүзулинин јалныз инди үчүн дејил, кәләчәк заман-лар үчүн дә вачиб олан көзәллији гијмәтләндирмәк вә ону горумаг, көзәл вәтәнимиз вә көзәл мәдәнијјәтимиз уғрунда мүбариз олмаг тәлимини кәнчләримизә өјрә-дириксә бу аздырмы?

Белә олдуғу һалда биз һансы һагла «Фүзули көһнәл-мишдир, о өлүдүр» — дејә биләрик?

Хејр, о һәмишә диридир. О, јалныз бу күнүн дејил, сабаһын да, мин илдән сонранын да дирисидир. О бизим нәвәләримизин, нәтичәләримизин дә мүасиридир. Јер үзүндә нә гәдәр көзәллик вар, Фүзули дә вар. Јер үзүндә

нә гәдәр көзәллији дәјәрләндирмәк ешги вар, Фүзули дә вар. Јер үзүндә нә гәдәр ки, јүксәлиш ешги вар, хәјал вар, Фүзули дә вар. Јалныз алчағлыг, рәзаләт, ғәбаһәт, наданлыг вә чәһаләт дүнјасында Фүзули јохдур. Чүнки бөјүк Фүзули наданлығын, чәһаләтин, ғәбаһәтин, рәза-ләтин әкс гүтбүндә дурмуш, көзәллик аләмнин мүғәнни-си олмушдур. Фүзулинин өлүмүндән 300 ил сонра дүнја-ја Фүзули гүтбүнүн әкс тәрәфиндә дуран, мәгсәдчә онун-ла бир, һәдәфчә ајры олан башга бөјүк бир сәнәткар кәлди... Бу бөјүк шаир әлине гамчы алыб рәзаләт вә чәһаләт дүнјасыны дөјмәјә башлады. Бу, һејкәли халғы-мызын үрәјиндә учалан Мирзә Әләкбәр Сабир иди.

Фүзули вә Сабир! Башга-башга гүтбләрдә дуран, лакин ејни мәгсәдә гуллуғ едән ики эзәмәтли дағ!

Һәр икисинин идеалы көзәллик иди. Лакин Фүзули, көзәллиин өзүнү тәрәннүм етмәклә, Сабир исә наданлыг вә чәһаләти дөјмәклә көзәллик идеалына говушмаг ис-тәјирди. Чүнки чиркинлији дөјмәк, көзәллији өјмәк де-мәкдир!

Фүзули мәһәббәтини, Сабир нифрәтини јазмышдыр. Мәһәббәтин әкси нифрәт, нифрәтин әкси мәһәббәт олду-ғу кими, Сабирин нифрәти Фүзулинин, Фүзулинин мә-һәббәти Сабирин иди. Беләликлә, Сабир Фүзулидән ај-рылдығы нөгтәдә һәм дә онунла бирләшир. Зәнчирин орта һалғалары дејил, һәмишә уч һалғалары бирләшдији кими, тәзадлар да бир-бирини инкар дејил, тамамлајар. Кечә кечә илә дејил, күндүзлә, өлүм өлүмлә дејил, һә-јәтлә вәһдәт тәшкил едир, һәјәты тамамлајыр. Гышы дөјмәк баһары өјмәк, өлүмү дөјмәк һәјәты өјмәк, кечәни дөјмәк, күндүзү өјмәк демәкдир.

Буна көрә дә сатирик Сабир лирик Фүзулидир. Бу ики бөјүк шәхсијјәт Вәтәнимизин тамлығы, бүтөлүјүдүр. Фүзулијә Сабирдән јахын, Сабирә Фүзулидән доғмасы јохдур.

Сабир бир чох сатираларыны Фүзули бејтләри әса-сында гурур, формача ону тәғлид едир, мәзмунча ајры һәдәфә вурур. «Бакы пәһләванларына» адлы сатирасын-да шаир, Фүзулинин:

Көнлүм ачылыр зүлфү-пәришаныны көрчәк,
Нитгим тутулур гөнчәји-хәнданыны көрчәк.

бејтинә бәнзәдәрәк јазыр:

Көнлүм буланыр күчәдә чөвланыны көрчәк,
Нитгим тутулур һәрзәвү һәдјаныны көрчәк.

¹ Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин 1972-чи ил 4 нојабр тарихли нөмрәсиндә дәрч олунан «Јел ғајадан нә апарар» адлы мәғаләмә.

Дүшдүн лотудуг мәшгинә, ислама ујушма,
Өлдүр нәрәдә олса мүсәлманыны көрчәк.

Башга бир мисал, Фүзули:

Дил вермә гәми-ешгә ки, ешг афәти чандыр,
Ешг, афәти чан олдуғу мәшһури чаһандыр —

мәтләли гәзәлиһә нәзирә олараг Сабир җазыр:

Тәһсили-үлүм етмә ки, елм афәти чандыр,
һәм әглә зиһандыр.
Елм афәти-чан олдуғу, мәшһури-чаһандыр,
мә'руфи-замандыр.

Бурада Фүзули лирикасы илә Сабир сатирасы бирләшпир. Үсуллар башга-башга олса да арзу бир, мәгсәд бирдир. Фүзули ағлајырса, Сабир күлүр. Лакин Сабир күлүшүндән көз јашлары дамчылајыр.

Бәдһи әсәрдә күлүш учалыға галхмаг, чәмијјәтә јүксәкдән бахмаг демәкдир. Јүксәкдән бахан исә әтрафы бүтүн кенишлији илә көрә билир. Онун көзүндән һеч нә јайынмыр. О көрүр вә күлүр. Бу күлүш гәзәбин, һирсин сон зирвәсидир. Бу зирвәдәки күлүш исә күлүш дејил ағламагдыр.

XVI әсрин Фүзулиси өз чағынын көз јашлары илә ағлајырдыса, XX әсрин Сабири дә өз чағынын гәһгәһәси илә ағлајырды.

Һәр икиси халг јарадычылығына — фолклора бағлыдыр. Фүзули көз јашлары, ағылардан, бајатылардан, Сабир күлүшү Молла Нәсрәддин ләтифәләриндән кәлирди. Сабирин чап олундуғу журналын ады да «Молла Нәсрәддин» иди. Молла Нәсрәддин исә тарихимиздә бизим күлән фикримиз, ағлајан һалымыз иди.

4. ФҮЗУЛИ ӘЗӘМӘТИ

Јери кәлмишкән, Түрkiјәнин «Варлыг» журналында чап олунмуш «Јел гајадан нә апарар» адлы мәгаләмдә ирәли сүрдүјүм фикирләри бир гәдәр инчәләмәк истәрдим.

Узун мүддәт Шәрг әдәбијјатына, Шәрг сәнәтинә авропалыларын көзү илә бахмыш вә өз сәнәтимизи Гәрб дүшүнчә тәрзи илә инчәләмәјә чалышмышыг. Мәнә елә кәлир ки, артыг буна сон гојмағын вахты чохдан чатмышдыр!

Фүзули ешгини платоник ешг адландыранлар да мәселәјә бу бахымдан јанашмыш вә сәһв етмишләр. Проф. Мәммәд Чәфәр Чәфәров «Фүзули дүшүнүр» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Көрәсән Платон олмасајды, ганадлы-ганадсыз руһлар һаггында мүлаһизәләрини сөјләмәсәјди, Шәрг шә'ринин руһу, идеја истигамәти нә илә мүәјјән олуначагды? Үмумијјәтлә, демәк лазымдыр ки, мүасир Шәргин бөјүк бир һиссәсиндә әдәбијјат елми елә бир сәвијјә чатмышдыр ки, инди артыг көһнә Гәрб ориентаристләринин классик Шәрг шә'ри, Шәргин бәдһи дүһасы һаггында вердикләри көһнәләмиш, чәјнәнмиш формуллардан тамамилә вә гәтијјәтлә әл чәкмәк лазымдыр» (Ушагкәнчнәшр, 1959, сәһ. 29—30).

Алим тамамилә һағлыдыр. Шәрг әдәбијјатыны вә сәнәтини Гәрб дүшүнчә тәрзи илә ачмаг, инчәләмәк кифәјәтдир! Шәрг мәдәнијјәтини Гәрб аршыны илә өлчсәк, ја ону тамамилә инкар етмәли, ја да хејрхәһ мүнәсибәт оларса, ону ибтидаилик, бәситлик мөһүрү илә дамғаламалыыг. Шәрг мәдәнијјәтини Гәрб аршыны илә өлчмәк Азәрбајҗан дилиндә јазылмыш бир китабы франсыз лүғәти илә баша дүшмәјә бәнзәр. Јахуд да мәсәфәни узунлуг өлчүсү илә дејил, ағырлыг өлчүсү илә өлчмәјә бәнзәр. Лакин мә'лумдур ки, һәр системин өз дахили дилини, мәнтигини тапыб ону јалныз о диллә, о мәнтиглә изаһ етмәк лазымдыр. Әлбәттә, бурада мән Гәрб дүшүнчә тәрзини вә өлчүләрини инкар етмәк фикриндә дејиләм. Мән һәр икисини өз өлчүсү илә өлчмәјин тәрәфдарыјам! Һәр икисини өз өлчүсү илә өлчсәк, һәр икисини доғру-дүзкүн дәјәрләндирмиш оларыг. Авропа Шәргдән көтүрдүјүнү ејнилә сахламыр, ону дәјишдирир, өз руһуна, өз дүшүнчә тәрзинә вә өз мә'нәвијјатына ујғунашдырыр. Шәрг исә чох һалларда Авропадан көтүрдүјүнү дәјишдирмир, өзүнү она ујғунашдырмаға чалышыр.

Һеч бир Шәрг халгы Авропанын әдәбијјат вә сәнәт наилијјәтләринә көз јума билмәз. Лакин онлары өзләшдирмәји бачармаг лазымдыр. Әкәр белә олмаса о халг, Авропадан алдығы тә'сир ичәрисиндә өзүнү итирәр, өз варлығындаң кечмәли олар.

Биз Бетһовени, Бахы, Чајковскини, Шуманы, Вагнери севмәлијик. Лакин онлары јамсыламамалыыг. Биз өз фолклорумуз әсасында өз симфонијамызы јарадыр вә бу јолла да дүня сәһнәсинә чыхырыг. Мәкәр муғамлар һәр бириси ајрылыгда бир симфоник әсәр дејил.

ки, биз онларын сәнәти гаршысында донур, һејкәлләшир, сөзүн тилсиминә дүшүрүк. Фүзулинин өзү демишкән, «сурәти-һалым көрән сурәт хәјал ејләр мәни».

Фүзули ше'ринин ән көзәл тәһлили онун гаршысында-кы һејрәтимиздир. Һејрәт сүкут етмәкдир, сәһрләnmәкдир, тилсимә дүшмәкдир. Фүзули сәнәтинә, Фүзули хатирәсинә ән бөјүк һөрмәт бизим һејрәтимиз вә бу һејрәт-дән доған сүкутумузду.

1974

СӘНӘТҚАРЫН ФАЧИӘСИ

Азәрбајчан Дөвләт Университети өмрү фачиәләр ичә-рисиндә кечән бир шаиримизин — Мәһәммәд Һади Әб-дүлсаламзадәнин сечилмиш әсәрләриндән ибарәт кита-быны чап етмишдир.

Биз ади бир китабы дејил, XX әсрин илк чәрәјиндә вәтәнимизин башына кәтирилән мүсибәтләрин ачы тари-хини, халгымызын дәрдләрини вә јараларыны охујуруг. Сәтирләр арасында јаралы бир үрәк дөјүнүр. Бу үрәк һәр чырпынтысында икичә сөзү тәкрат едир: — Вәтән вә халг!

Үрәји Вәтән вә халг мәһәббәтилә дөјүнән бу бәдбәхт шаирин тәлеји Вәтәнимизин тәлеји илә сыхы бағлы ол-мушду. Онун нә айләси, нә өвлады, нә малы, нә дә дөв-ләти олмушду. Шаирин дүшүнчәләри, хәјаллары, фи-кирләри јалныз бир мәһвәр әтрафында фырланмышдыр. О, ади, хырда мәишәт мәсәләләринә аид олан кичик һисс-ләрлә јашамамышдыр, јалныз халгыны, онун кәләчәјини, сәадәтини дүшүнмүшдүр.

Милләт ишыг олсун, мәни удсун бу сијаһ хақ!
Анчаг дәләрәм, гөвмим ола саһиб-идрак.

О јалныз бу ешг илә јашамышдыр. О өз һәјатыны дүшүнмәмиш, Вәтәнин вә халгын сәадәтини дүшүнмүш-дүр.

Һади һаггында јазанлар ону бәдбин, кәдәрли адлан-дырмышлар. Бу, доғрудан да беләдир. Онун ше'рләриндә үсјанкар руһла јанашы бәдбин — кәдәрли халлара да тез-тез раст кәлирик. Лакин бу кәдәр һеч дә шәхси һисс-ләрдән доған кичик бир кәдәр дејил. Бу, үрәји бөјүк һисс-ләрлә дөјүнән, бөјүк арзуларла јашајан вәтәндаш бир шаирин бөјүк кәдәри иди. Онун сәтирләринин мусигисин-дә, аһәнкиндә, сөзләрин вә сәсләрин дүзүлүшүндә белә гүдрәтлә сәсләнән инилтијә — гәзәб долу инилтијә сәбәб, јалныз вә јалныз башына мин чүр мүсибәтләр кәтирилән халгын вә вәтәнин дәрдләри иди.

Вәтән — зиндан, халг — дустаг, вәтән — саһибсиз; адамлар — чаһил, Вәтән — бешик, һәмвәтәнләрин бир чоху јухуда. Бу иди Һадинин кәдәри, бу иди Һадинин дәрди! Һади поезијасы ше'р тарихимиздә там јени бир сәсдир, Һади ше'ри ичтимаи һәјатымызын бәди әкси иди. Бу јердә истәр-истәмәз әзәмәтли шаиримиз бөјүк Сабир јада дүшүр. Сабир поезијасы XX әср ичтимаи һәјатымызын, ән парлаг ајнасы иди. Шаирин өзүнүн де-дији кими, бу ајна «дүзү дүз, әјрини әјри» кәстәбирди.

Сабирин ше'р ајнасына бахан ариф гәһгәһәләр ичәри-синдә ағлајыр вә кәләчәјә инам һисси илә көз јашлары-ны силирсә, Һадинин ше'р ајнасына бахан јалныз ағла-јыр вә көз јашларынын архасындан кәләчәјә думанлы нәзәрләрлә бахыр, каһ күлүмсәјир, каһ да «истигбалы-мыз парлагдыр» дејә үмидләрин ширин хулјасына да-лыр.

Сабир, халгын дәрдинә чыраг кими јанмышдыр. Һади дә јанмышдыр. Лакин фәрг бурасындадыр ки, Сабир бир истигамәтдә јанмыш, һеч бир күләк, һеч бир туфан онун аловуну башга сәмтә әјә билмәмиш, Һадинин аловуну күләкләр истәдији сәмтә әјмиш вә бә'зән дә ону тамам кечирмишдир. О јенидән јанмыш, бурула-бурула, әјилә-әјилә јанмышдыр.

Сабирин алову — уғрунда јандығы халгына чатмыш, халг бу аловун ишығы илә «дүзү дүз, әјрини әјри» кими көрмүш, өзүнә һәјат јолу сечмиш, истисинә дә гызын-мышдыр.

Һадинин алову исә халгына чатмамышдыр. О, халг-дан узаг, һүчрә бир кушәдә јанан чыраға бәнзәјир. Халг онун нә ишығыны көрмүш, нә дә истисини. Бизчә Һади-нин биринчи фачиәси бунда иди.

Сабир дә ејни дәрди өтмүш, Һади дә. Сабирин өтдүју

нэгмэнийн мотивлэри рэнкарэнк олса да нэгэраты ејн олмушдур. Ајдын вэ сэрраст олмушдур. Буна көрө дэ гулаг асанлар ону баша дүшмүш, ону гаврамышдыр. Һадинин нэгмэлэри исэ гејри-мүэјјэн олмуш, нэгэраты тез-тез дэјишмиш, буна көрө дэ халг ону тез гавраја билмэмишдир.

Сабир реалистдир. Һади хәјалпәрвәрдир, романтикдир. Сабир «гәмдэн үрәји чатлајан» Ханбачынын, Түкэз-банын дәрдини вериркән ону көзләримизин гаршысында чанландыыр. «Милләт нечә тарач олур олсун» — дејән чаһилләрин, бојну јоғунларын конкрет образыны јарадыр. Онлары өз дилләри илә ифша едир вэ көстәрирсә. Һади бүтүн бу дәрдлэри өз шәхси дәрди кими јашајыр, өз дүғусундан кечирир:

Дејил инкари-габил пәк бәндиз адәмјјәтдән,
Чох аздыр биздә инсан, чох да чох һејванымыз вардыр. —

дејә халгын дәрдини үмумиләшмиш һалда, гәзәб һиссилә тәрәннүм едир. «Арам едән хәјалымы анчаг хәјалдыр» дејә сон тәсәллисини јенә дә хәјалда тапыр.

Сабир «Диндирир әср бизи, динмәјириз» дејә милләтә ачы дәрман верирсә, Һади «Јох милләтимин хәтти бу имзалар ичиндә» дејә көз јашлары ичәриондә һарај гопарыр, фәрјад салыр вэ нәһајәт, санки өзү дә бу наләләрин, бу фәрјадларын фәјдасыз олдуғуну дәрк едиб «Қимдән кимә шикајәт едәлим» ше’риндә дејир:

Хәстәнин нәбзин тутуб дәрд ашина олмак кәрәк
Јохса фәрјадын һүбадыр мејвәји фәрјад јох.

Доғрудан да Һади, Сабир кими хәстә милләтин нәбзини тута билмир, јалныз фәрјад гопарыр.

Бу да Һадинин икинчи бир фачиәси иди.

Бизим фикримизчә, Һади јарадычылығында өзүнү көстәрән зиддијјәтләрә, тәрәддүдләрә, икибашлы суаллара сәбәб, һәр шејдән әввәл, онун бир инсан кими сәдәгәлб, сәдәләвһ олмасы иди. Буна көрә дә онун бир шаир кими фачиәсини XX әсрин долашыг һадисәләриндән баш чыхара билмәмәси илә, мүхтәлиф фиргәләрин, тәригәтләрин, мәсләкләрин чарпышмасында өзүнә доғру јол сечә билмәмәсилә изаһ етмәк лазымдыр. Һади тәбиәти фитрәтән хәјалпәрвәр иди. Буна көрә дә о, заманын долашыг һадисәләриндән баш чыхара билмәмиш, бә’зән өзүнү итирмиш, бүдрәмиш вә бә’зән јыхылмышды да. Бу да Һадинин үчүнчү фачиәси иди.

Һади сәдәләвһлүјү үчундан ширин дилләрә алданмыш, думаларын бош вәдләринә ујуб, бә’зән бу вәдләри алгышлајан ше’рләр дә јазмышдыр. Лакин аз кечмәмиш о, алдандығыны көрмүш вә бәдбинләшмишдир.

Һәр дәфә алдандыгда онун ше’ринә чаваб олараг «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндән Сабирин истәһзалы гәһгәһәләри ешидилмиш, «Мән дејән олду олмады» суалы гаршысында Һади донуб галмышдыр.

Һәјатын кешмәкешләриндән баш чыхара билмәјән Һади ела буна көрә дә тез-тез «билмәм ки», «нәдир?» «сәбәб нәдир», «насыл?» суаллары илә чыхыш едир, һәјатын зиддијјәтләрини изаһ едә билмир. «Дүнја гәмләрдән, әзаблардан ибарәтдир» фикринә кәлиб чыхыр. Чәмијјәтдәки бүтүн фәлакәтләрин сәбәбини инсанын вәһши тәбиәтинә бағлајыр. «Үмидимизлә мәһв олачагдыр һәјатымыз» дејә тамамилә бәдбинләшир. Бә’зән дә дејүшкән, мүбариз бир шаир кими үсјан сәсини галдырыр, әдаләтсизлијә, һагсызлыға гаршы мејдан охујур:

Асајиши бәһишти ачылмаз шу јердә ким,
Та јағмаса о күлшәнә баран-ингилаб.
...Минбәрнишин милләтә лајлај чалыр һәнуз,
Болгар елиндә јүксәлир азан-ингилаб.

Јахуд:

Көј курулдарса парлајар әнвар,
Доғру сөз: Ингилаба һачәт вар! —

дејә ничат јолуну ингилабда көрүр.

Мин јашасын Бағыру-Сәттарыныз,
Милләт Тәбриз, худа јарыныз —

дејә Иран Азәрбајчанындакы демократик һәрәкаты алгышлајыр.

Һади јарадычылығынын әсас мотивләри һансылардыр?

1. Халгымыз арасында чаһил, надан чохдур; халг ирәли кетмәли, тәрәгги етмәлидир. Шаир:

Мән бир диријәм, етди мәни дәфи тәсәдүф,
Зиндә көрүнән бир сүрү мөвтәлар ичиндә —

дејә «заһирдә дири көрүнән, әслиндә өлү олан мүһитин наданлығындан, чаһиллијиндән шикајәт едир. Бу, ејнилә Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр»дә гојдуғу проблемин лаконик шәкилдә ифадәси иди.

2. Гәрб елми-абдан сәјәсиндә ирәли кетмиш, електрик

кәшф етмиш, көләрн вә сулары өзүнә тәслим етмиш, Шәрг исә минарәләрдән жүксәлән эзан сәси илә һәлә дә ятыр. Она көрә ки, халгын саһибн јохдур. Һәр кәлән харичн гәсбкар халга саһиб олур, ону истәдијн кимн истисмар едир.

Беләликлә шаир:

«Биз ол бичарә аһујиз ки, мин сәјјадымыз вардыр» — дејә ачы-ачы көз јашлары төкүр.

3. Тәрәгги етмәк үчүн гадыны азадлыға чыхармаг, «чинси ләтифәнин» һугугларыны өзүнә гәјтармаг лазымдыр.

Мәлумдур ки, Һади тәрчүмә васитәсилә Русијанын вә Гәрбин ән көркәмли сымалары илә таныш олмушдур. О, Шекспири, Сократы, Көтени, Виктор Һүгону, Волтери, Руссону, Ламартини, Едисону, Милтону, Нјутону, Дарвини билирди вә онларын елм вә сәнәт аләминә кәтирдикләри јениликләрдән хәбәрдар иди. Һади Гәрб аләминин наилијјәтләринин биринчи сәбәбини онларын маарифләнмәсиндә, елмләрә јијәләнмәсиндә көрүр вә өз халгыны да бу јола чағырырды. Бу мәсәләләрдән бәһс едән ше'рләриндә Һади Гәрблә Шәрги мүгајисә едир, Гәрбин үстүнлүкләрини бир-бир сәјыр, Шәргин Нух әјамындан бу вахтадәк бир зәррә белә инкишаф етмәдијини көстәрәрәк дәриндән аһ чәкир, ачы-ачы ағлајырды:

Еј нух, ачыб да чешмини пак ет губардән
Сән гојдуғун кими дуруруг бах мазардән.

Бу типли ше'рләриндә Һади көзәл бәдин тәзадлардан истифадә едәрәк Шәрги Гәрблә мүгајисә едир:

Кәшф ејләди әрбаби-һүнәр гүввеји-бәргн
Бизләр едәриз вадии-зүлмәтдә тәрәгги.

Јахуд:

Инша еләди әһли-хирәд дуринависи (телеграф)
Бизләр охуруз гиссеји «Лејла илә Гејси».

Јахуд:

Едибләр елм илә ичад бах фонографы
Ширин-ширин вуруруг биз әбәс-әбәс лафы,
Гылыблар аләтилә һифзи-һәрфи-әсваты,
Биз ихтира едирик күндә мин хурафаты.

Һадинин фикринчә, Гәрб аләминин бу гәдәр тәрәгги етмәсинин икинчи сәбәби онларда гадынын нисбәтән сәр-

бәст олмасыдыр. Чәмијјәтә фәјдалы инсанлар јетишди-рән ана сәрбәст олмајынча, чәмијјәт хошбәхт ола билмәз.

Һади гадына мүрачигәтән: «Сән солдуғун үчүн, а күлүм, мән дә хәзанәм». Јахуд, «Зүлфүн кими мәзлүм јашајыр Шәрги-пәришан» дејә кәдәрләринин сәбәбини бир дә гадынын әсарәтдә олмасында көрүр.

Мәһәммәд Һади ше'римизин тарихиндә сијаси лириканын көзәл өрнәкләрини јаратмышдыр. Һади поезијасынын бөјүклүјү орасындадыр ки, онун дајаз, фикирсиз, мәзмунсуз, јалныз сәнәт наминә дејилмиш бир дәнә дә олса бош мисрасына раст кәлмәк олмаз. Онун һәр ше'риндә халгын бир дәрди, бир арзусу гәләмә алынмышдыр. Онун мисралары халгынын ағыр дәрди илә елә жүкләнмишдир ки, сөzlәри бир-бир, ајры-ајры дүшүнмәјинчә фикри анламаг чәтин олур. Һади сырф көзәллик наминә јазмамышдыр. Онун мәһәббәт мөвзусунда јаздығы ше'рләрин өзүндә белә јенә дә ичтимаи фикирләр әсас көтүрүлүр. Һади гадыны, һәр шәјдән әввәл, ичтимаи бир варлыг кими алыр. Она бир вәтәндаш кими, вәтәнә көзәл мејвәләр верән бир ана кими бахыр вә илк нөвбәдә гадынын бу чәһәтини гәләмә алыр. Буна көрә дә Шәрг поезијасында әсрләр боју ишләнән «јар, әгјар», «шә'м, пәрванә», «Фәрһад, Ширин» вә саир кими көһнә образлар Һади ше'риндә тамамилә јени мәзмунда ишләнир:

Һәјатым тәлхдир, еј дилбәри-Ширини-һүрријјәт,
Гәһним дағлар гәдәрдир, ешги Фәрһади көрән күндән.

Јахуд, дөрд мисрадан ибарәт олан «Галымыз» ше'рини алаг:

Олса дәрјалар мүрәккәб, сәфһеји-аләм китаб
Хакдан әһли-мүһәррир, хамә олса һәр бәшәр,
Һали-бәдбәхтанәмиз шәрһиндә ачиздир гәләм
Биздә јох елм, сәнајә, мә'рифәт, фәјзи-һүнәр!

Һадини анламаг үчүн, онун јашадығы һиссләрлә, дуј-ғуларла јашамаг вә бәсләдији әмәлләрлә ганадланмаг лазымдыр. Өз гәлбиндә Вәтәнин вә халгын севинч вә әләмләрини, кечмишини вә бу күнүнү, арзу вә идеалыны јашатмаг, бир сөзлә, чәмијјәтпәрвәр, әмәлпәрвәр олмаг лазымдыр. Өз мәһдуд һиссләри илә, кичик шәхси дуј-ғулары илә нәфәс алан, јалныз өзү үчүн јашајан адамчы-ғазлар Һадини нечә баша дүшсүн? Һади өзү демишкән: «Әһли-һал анлар мәни!»

Апрел, 1958

ЭН БӨЛҮК ДАЈАГ ХАЛГДЫР

«Еј мәним халгым, еј мәним үмидим вә пәнаһым, үрәјимин истилији сәндәндир. Фикрим ишығыны сәндән алыр. Һәјәтымын һәр јолунун сүрүшкән дөнкәләриндә голумдан тутан, мәни јыхылмаға гојмајан сән олмусан. Көзәл биналар үчүн мәнә даш јондуран сәнин ешгиндир. Јолларын кәнарында ағач әкдирән, сәһралара су кәтирдән, јерин алтыны ешиб сәрвәт тапдыран, чөлләрдә мәһсул јетирмәк һәвәсими аловландыран, голумдан тутуб «Јаз!» дејән сәнсән. Алчаг әлләр, мәни учурума итәләјәндә дадыма сән чатмысан, амансыз горху башымын үстүнү алараг мәни ағыр фикирләрә салдығы заман, хош күнүн дөнүк достлары, зәиф вә горхаг јолдашлар мәнән үз дөндәрдији заман јеканә дајанаचाғым сән олмусан».

Кәтирдијимиз бу мисал М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романындаидыр.

Бизчә романын ады да бу сөzlәрдән доғмушдур вә мүәллиф јухарыда мисал кәтирдијимиз сөzlәрлә охучусуна демәк истәјир ки, һәр бир кәсин ән бөјүк дајағы тәк-тәк адамлар дејил, мәнсуб олдуғу халгдыр. Вај о адамын һалына ки, өз халгындан ајры дүшә, онун руһуна; онун мәһвијјатына, дилинә вә тарихинә биканә ола.

Бизим фикримизчә, «Бөјүк дајаг» романында мүәллифин гаршыја гојдуғу биринчи фикир будур вә мүәллиф бу фикрин ифадәси олараг Рүстәм киши образыны јаратмышдыр. Бу образ өз тәбиәти, руһу вә психолокијасы етибарилә әдәбијјатымыз үчүн тамамилә јени бир образдыр!

Рүстәм киши өз дајағыны итирмиш көһнә, гәдим бир бинаја бәнзәјир. Бу бинаны чөл тәрәфдән рәнкләјиб ону јанындакы тәзә биналара бәнзәтсәләр дә ичинин гурулушу, үслубу көһнә олараг галыр. Онун ичиндәки бухары, рәф, тахча вә с. бизә көһнәлији хатырладыр. Лакин дәрәјалныз бу дејил, әсил дәрәд ондадыр ки, бу бина өз дајағыны, истинадкаһыны итирдијиндән, кәнардан она чүрүк дирәкләр верибләр.

Бизчә дајағыны итирмиш Рүстәм киши илә онун учбатындан эзаб чәкән кәнд чамаеты арасында кәдән мүбаризә бу әсәрин конфликтини тәшкил едир. Бу мәһнада әдәбијјатымызда јаранмыш даһа бир сыра әсәрләр

кимнә бу романда да гојулан әсас мәсәлә көһнәликлә јенилијин мүбаризәсидир. Лакин бу романын марағлы чәһәти орасындадыр ки, бурада көһнәлијин тәчәссүмү кимнә верилән Рүстәм киши тамамилә мәһфи, ејбәчәр мәһвә лабүд олан бир үнсүр дејил. Онда, бүтүн чатышмајан чәһәтләрлә јанашы, јахшы сифәтләр дә вардыр. О, бир чох әсәрләримиздә верилән колхоз сәдрләри кимнә рүшвәтхор, халг малыны дағыдан, әјјаш дејилдир. Әкәһнә, о белә адамлара нифрәт едир. Лакин феодал дүнјасына хас олан бир чох сифәтләр онда һәлә дә сахланмағдадыр. О муһафизәкардыр. Ата-баба гәјдаларынын, көһнә адәт вә вәрдишләрин әсиридир, худбиндир. Өзүндән башга һеч кәсин фикри илә һесаблашмағ истәмир. О һәм аиләдә, һәм дә чамает арасында мүәјјән дәрәчәдә мүстәбиддир.

Бүтүн бунлара көрә дә онун әтрафында чүрүк дәстәкләри андыран јалтағлар топланмышдыр. Рүстәм киши үмумхалга әсасланмағ, халгын ирадәсилә иш көрмәк әвәзинә, әтрафындакы јалтағларын «Бөјүк сәдр, һөрмәтли сәдр» кимнә ширин мүрачәтләринә ујур, алданыр, онлары өзүнә ән сәдагәтли адам сајыр. Рүстәм кишинин фәһмәси дә бу нөгтәдән башлајыр. Әсәрин сонунда да һәмән бу Јармәммәд вә Јасты Салман кимнә јалтағлар Рүстәм кишини дөјүб чаја атырлар. Бунунла, мүәллиф әввәлдә тутдуғу фикрини ахыра гәдәр тәғиб етмишдир. Бәли, доғрудан да халгдан ајры дүшүб јалтағлары өзүнә дајаг һесаб едән адамлар, һәмән чүрүк дајағларын әлилә дә фәлакәтә сүрүкләнир, мәһв олур.

Рүстәм кишијә гаршы, јенилијин тимсалы кимнә, мүәллиф Маја, Ширзад вә Нәчәф образларыны јаратмышдыр. Маја, јалныз романдакы башга образлардан дејил, үмумијјәтлә, әдәбијјатымызда силсилә тәшкил едән мүсбәт гәдин образларындан фәргләнир. Онун өзүнә мәнхас руһу, зөвгү вә дүнјакөрүшү вардыр.

Маја, күл гәдәр зәриф, памбыг гәдәр јумшаг тәбиәтлидир. О һәссасдыр, инчәдир, мәдәнидир, савадлыдыр. Бир сөзлә, дахили дә заһири гәдәр көзәлдир. Онун кәндә илк кәлиши јалныз Рүстәм кишинин балача аиләсинә дејил, бүтүн кәндә тәзә һава кәтирир.

Елә бурдан чыхараг романда гојулан икинчи бир мәсәләдән данышмағ лазымдыр: бу да кәндә мәдәнијјәт мәсәләсидир. Мәһлумдур ки, партијанын гаршыја гојдуғу муһим мәсәләләрдән бири дә јахын илләрдә кәндләринизин мәдәни сәвијјәсини шәһәрләримизә чатдырмағ

мәсәләсидир. Иәлә дә бизим кәндләр бир чох сәһәләрдә шәһәрлә ајаглаша билмир. Кәндләримиздәки бә'зи мәдәнијјәт евләриндән, клуб вә китабханаларындан кәнд чамәаы лазымынча истифадә едә билмир. Бу мә'надә «Бөјүк дајаг» романы мұәллифини, һәр шәјдән әввәл, бир вәтәндаш кими дүшүндүрән мәсәләләрин үмүмиләшмиш ифадәсидир. Бизчә бу, елә белә дә олмалыдыр. Һәр бир бәдии әсәр јазычыны узун илләр мәшғул едән фикирләринин, арзуларынын ифадәси олмалыдыр. Бәдии әсәр сырф сәнәт бахымындан нә гәдәр јүксәк олур-олсун, әкәр онун архасында мұәллифини нараһат едән бөјүк бир фикир дајанмырса, орадакы сәнәтин дә, образлы тәфәккүрүн дә һеч бир әһәмијјәти јохдур. Белә әсәрләр халгын ичтимаи фикир тарихиндә из салмыр, чилдиндән әввәл өзү көһнәлир. Бөјүк шаиримиз С. Вурғунун дедији кими, «јашајан вәзн вә гафијә дејил, фикир вә арзулардыр».

М. Ибраһимов, һәр шәјдән әввәл, бир вәтәндаш кими халгын габагчылыр бир оғлу кими, бу күнкү кәнддә нә көрмәк истәјир? Бүтүн роман боју әдибин фикирләри кәндә тәзә кәлмиш Мајанын һадисәләрә, кәнд адамларына мұнасибәтиндә өзүнү көстәрир. Маја әлиндә чыраг кәнди долашыр, гаранлыг бучаглара ишыг салыр.

Маја, Рүстәм кишинин айләсинә дахил олан күндән бу айләдә бир тәбәддүлат, бир тәзәлик әмәлә кәлир. Маја өзү илә бәрабәр, бу айләјә јени мұнасибәт, јени дүнја-көрүшү, јени ганун-гајдалар кәтирир. Лакин онун кәтирдији бүтүн бу јениликләр Рүстәм киши тәрәфиндән бөјүк мұғавимәтә раст кәлир вә буна көрә дә айлә һәјәчан ичәрисиндәдир.

Рүстәм киши илә Мајанын тоггушмасыны ики зидд характерли адамын тоггушмасы кими дејил, ики тәсәввүрүн, ики адәтин, ики вәрдишин гаршылашмасы кими анламаг лазымдыр. Јухарыда дедијимиз кими, Рүстәм киши ата-баба әнәнәләринин әсиридир. Лакин мұәллифин дилилә дејәчәк олсаг: «Маја, Рүстәм кишини чохдан алышдыгы, ганына, илијинә ишләмиш адәт вә тәсәввүрләри тапдаламышды. Гызын елчисиз, сорғусуз-суалсыз гошулуб кәлмәси сәрсәмликдир, ағылсызлыгдыр. Белә гызын үзү ачыланда нәләр етмәз? Маја бир дә она көрә Рүстәм кишинин гәзәбини чошдурурду ки, евиндә јетишмиш Пәршан варды. Сабаһ Пәршан да онун кими биринсә гошулуб гачмаг фикринә дүшмәјәчәкдирми?»

Тәнтәнәсиз, дәбдәбәсиз, тојсуз, чалгысыз севдији бир

адама әрә кетмәји гәбаһәт һесаб етмәк, әлбәт ки, көһнә тәсәввүрдүр. Елә буна көрә дә Рүстәм киши өз кәлинин илк күндән јакшы гаршыламыр. Елә һәмин күн, биринчи кечә Рүстәм киши илә Маја тоггушур. Рүстәм киши Мајадан Муғана бәләдчилији олуб-олмадыгыны сорушур вә онларын арасында белә бир мұкалимә башла-ныр:

« — Хәјр, өмрүмдә Муғана ајағым дәјмәјиб, анчаг китабларда охумушам.

— Нә тәһәр, бары охудуғун хошуна кәлибми? Китабларда бизим Муғаны нә тәһәр јазырлар?

Маја үзүнү Гараша тутду:

— Чамаданымы ач, орада бир китаб вар, ону мәнә вер.

Мајанын, Гарашла белә сәрбәст рәфтары, һәтта она сөз бујурмасы Рүстәм кишијә хош кәлмәди. Тез ајаға дуруб, гапыја кәдән Гарашы сахлады:

— Отур јериндә, Пәршан кәтирәр... Биз көзүмүзү ачыб башга дүнја көрмүшүк. О заман кәлин гајынана-гајына-ата јанында кишијә сөз бујурмазды, инди башга чүр олуб» (сәһ. 50).

Јалныз бу диалог, романын илк сәһифәләриндән бу ики образы өз характерләри илә бизим нәзәримиздә чанландырыр. Мұәллифин мұвәфғәјијјәти орасындадыр ки, кичик бир чизки илә онларын дахили аләмини, дүшүнчә вә тәсәввүрләрини охучунун нәзәриндә чанландыра билмишдир. Бу кичик диалогдан охучу онлары таныја билир вә кетдикчә мұәллиф даһа бир сыра лөвһә вә чизкиләрлә гәһрәманын характерини охучунун нәзәриндә ачыр.

Бу әһвалатдан бир нечә күн сонра Ширзад, Гызјетәр, Нәчәф, Јасты Салман, Шәрәфоғлу јеничә евләнмиш Гарашы тәбрик етмәк үчүн онлара кәлир. Бурада да Рүстәм киши өз көһнә тәсәввүрләри илә чыхыш едәрәк арвадларын ајры, кишиләрин ајры әјләшмәсини тәклиф едир. Бу дөфә Рүстәм кишинин тәклифи оғлу Гараш тәрәфиндән мұғавимәтә раст кәлир, Гараш дејир:

« — Дәдә, бурадакылар һамысы сәнин балаларындыр.

— Сөзүм јох, оғул, анчаг биздә дә адәт беләдир. Көзүм өјрәниб, һәмишә көрмүшәм ки, арвад бир тәрәфә јығылар, киши бир тәрәфә.

— Дәдә, ахы елә адәтләр вар ки, бухов кими кечи ајағымыза, олмаз ки, арвадларымызын да, өзүмүзүн дә ајағымыздан бу бухову ачаг?

— Де көрүм бу кәндә һансы евә, һансы һаһара кетдиң, арвады киши илә јанашы отуран көрдүң? Бүтүн район беләдир. Мәндән дә јекә вәзифә саһибләриниң, һәтта коммунистләрин дә евинә кетмишәм, чөрәјини јемишәм, амма бир-ики Телли кимисиндән башга арвад үзү көрмәмишәм. Узага нијә кедирсән, елә бирчә һәфтә әввәл испалком тутду голумдан апарды евинә, мәндән башга үч сәдр дә вар иди. Рајкомун икинчи катиби дә отурмушду јухары башда. Бир мәктәб директору, бир аграном, бир дә һәким көрдүм. Дөрд саат отурдуг, самавар бошалды, долма кәлди, долма кетди, кабаб кәлди, плов кәлди, мејвә кәлди. Ахырда јенә чај вердиләр. Декинән көзә бир арвад тајфасы дәјди? Ә төвбә! Дејирсән, бәлкә испалком субајдыр? Јох! Арвады охумуш мұәллимә, бачылары нә билим һарда һәкимханада ишләјир. Бирн дә көзә дәјмәди. Анчаг һәјәтдән чыханда көзүчү көрдүм ки, һамысы евин далаңда, мәтбәхин јанында гајнашыр. Мән керн галмышам, испалкома нә дејирсән? Адәтдир, ај огул, һәр халгын бир адәти вар. Биздә көрүмәјиб ки, арвад кишијә гарышыб лаггырты вура».

Рүстәм киши дүз дејир. Доғрудан да һәр халгын бир адәти вар. Лакин Рүстәм киши унудур ки, бүтүн бу адәтләрдән, «адәтдир» — дејә дөрд әлли јанышмаг олмаз, заман дәјишир, адамлар јениләшир. Һәр заман өзүнә мұвафиг адәтләр јарадыр.

Икинчи тәрәфдән, Маја мәдәнијәт мәсәләләриндә һәр дәфә гајынаһасы илә гаршылашыр. Елә һәмин кечә — Мајаның бу евә дахил олдуғу кечә мәлум олур ки, онларын нә мәтбәхн, нә дә һамамлары вар, сују бирбаһа чајдан көтүрдүкләринә көрә буланыгдыр, бүтүн кәнд чамааты буну ади шеј сајыр вә бу һагда дүшүнмүрләр. Маја евин јанында мәтбәх вә һамам тикдирмәк гәрарына кәлир вә бунлары һәјата кечирмәк истәркән һәмишә гајынаһасы илә гаршылашмалы олур.

Мұәллиф, бүтүн роман боју Мајаны саһәләрдә, фермада, евләрдә кәздирәрәк кәндәки бүтүн чатышмајан чәһәтләрә Мајаның дили илә өз етиразыны билдирир. Бу чәһәтдән Мајаның фермаја кәлиши, ферма мүдири Кәрәм кишинин чадырында баш верән бир һадисә даһа мәналыдыр. Мәлум олур ки, Кәрәм кишинин арвады хәстәдир, гыздырма ичиндә јаныр. «Мајаја елә кәлди ки, әлдән дүшмүш, тахтын үстүндә нимдаш вә јамаглы јорган-дөшәкдә узанан бу хәстә өз доғма бачысы, өз доғ-

ма аһасыдыр. Јанында дуруб балача оғлуну синәсинә басмыш Кәрәм доғма атасы, доғма гардашыдыр. Чај гәјуб ичәри гајыданда мәсум-мәсум үзүнә баһан өз баласыдыр. Јалныз бирчә фәрг вар ки, онларын јанында Маја, чох сығалланмыш, чох әзизләнмиш көрүнүрдү. Кејими, көркәми онларын үст-башы илә мұгајисәјә кәлмирди. Бу фәрги дујан Маја өзү өзүндән утаныб гызарды, хәчәләт чәкиб, мұтәәсир кими башыны ашағы салды. Санки алачығын һәр күнчүндә она иттиһам охујуб дејирдиләр: «Нијә сән елә, биз белә?»

Бизчә әсәрин бу һиссәни мұәллифин бәдин кәшфидир. Үрәјиндә вәтән вә халг тәәсүбү олан һәр бир кәс кәндә кедәркән бу һисси кечирмәмишдирми? Габарлы әлләрилә бизә кол үстүндә палтар бечәрән, дизә гәдәр батаглыг ичиндә бизә дүју вә чәрәк јетишдирән колхозчу бачы вә гардашларымызын габарлы әлләрини, садә кејимләрини көрәркән гәлби халгын гәлбинә бағлы олан, дамарларында халг ганы ахан һансы шәһәрли вәтәндаш өз кејими, өз кечими илә онлары мұгајисә едиб хәчәләт чәкмәз? Мұәллиф бу һисси чох реал, чох тәбини шәкилдә, Мајаның дахили сарсынтысы илә вермәјә мұвәффәг олмушдур.

Маја хәстәнин һәрарәтини өлчәмәк үчүн термометр истәјир, тапылмыр. Һәким чагырын — дејир, фермада һәким тапылмыр. Елә бу заман Рүстәм киши дә алачыга дахил олур. Маја гајынаһасыны көрән кими: «Рүстәм әми, арвад бәрк хәстәдир. Һәким кәтирмәк лазымдыр». — дејә она мұрачият едир. Бунун мұгабилиндә Рүстәм киши она белә чаваб верир:

«— Горхма, һеч шеј олмаз, фикрин шәһәрлиләрә кетмәсин, бунларын чаны бәркдир».

Рүстәм кишинин бу чавабы Мајаны сарсыдыр. Лакин бир гәдәр сонра алачыгдан чөлә чыхан Рүстәм киши хәстәләнмиш гузуну көрәркән дәһшәтә кәлир вә дәрһал зоотехник чағрылмасыны тәләб едир. Ферма мүдири Кәрәм кишини гузуну хәстәләндирдијинә көрә данлајыр.

Бу һадисәдән Маја даһа да сарсылыр. Өлүм јатағында зарыјан дөрд ушаг аһасына гаршы кобуд бир етинасызлыг көстәрән Рүстәм кишинин бир гузу үчүн бу гәдәр тәшвишә дүшмәси нә гәдәр дәһшәтли иди. Буну нә илә изаһ етмәк оларды? Әлбәттә, бу да мәдәнијәтсизлијин нәтичәси дејилдими?

Мұәллиф бу фикрини Гошатханың дилилә ифадә едәрәк дејир: «Колхоз сәдри балача иш дејил, Рүстәм киши.

Элинин алтында жүзлөрлө адам ишләйир. Бу адамларын зәһмәти онун бачарыгындан, габилијјәтиндән, ишә-чан јандырмасындан асылыдыр. Биринчи шәрт дә адама адам көзү илә бахмагдадыр. О јердә ки, гојунун, гузунун гәдри адамдан артыг тутулур, орда адамлар руһдан дүшүр. Биз сүрүлөри она көрә артырмырыг ки, мә'луматларда бөјүк рәгәмләр көрмәк хошумуза кәлир. Она көрә артырырыг ки, халгын һәјаты јахшылашсын, адамларымыз јахшы јашасын».

Әсәрдә гојулан мараглы мәсәләләрдән бири дә гаршылыглы мәһәббәт үзәриндә гурулан аилә мәсәләсидир. Бу мә'нада Гарашла Маја хәтти чох мараглыдыр. Бу хәтт әсәрә хүсуси көзәллик кәтирир. Онлар — Гарашла Маја бир-бирини севәрәк евләнмишләр. Лакин онлар евләндикдән сонра араларында чох гәрибә бир аңлашылмазлыг өзүнү көстәрир. Мүәллиф, Гарашын Маја һаггында вә хүсусән Мајанын Гараш һаггында һиссләрини сон дәрәчә тәбии вермәјә мүвәффәг олмушдур.

Әсәрин илк сәһифәләриндән охучу бир-бирини шидәтли мәһәббәтлә севән бу кәнчләрин арасында һеч бир инчиклик олмајачагыны вә бу аиләнин чох мөһкәм олачагыны күман едир. Лакин сәһифәләр чеврилдикчә онларын арасындакы учурум чох тәбии шәкилдә өзүнү көстәрмәјә башлајыр.

Мүәллифин мүвәффәгијјәти орасындадыр ки, севишәнләр арасындакы мүнәсибәти сөзләрдә јох, психологикаларда вермишдир. Севишәнләр арасында һеч бир инчиклик вә бу инчиклијә һеч бир конкрет сәбәб олмадыгы бир заманда белә мүәллиф бөјүк бир усталыгла охучусуну даһа сонралар образларынын башына кәләчәк һадисәләрә һазырлајыр.

Кечәдир... Гарашла Маја узанмышлар. Онлар һәр бири өз сөвги-тәбииләрилә елә бил әввәлчәдән онлары изләјән ајрылыгы һисс етмишләр. Һәмән кечә чох тәбии олараг һәр икиси горхдугуну е'тираф едир. Һәр икисинин дәрди ачылыр.

Маја Гарашын «Сән нәдән горхурдун?» суалына чаваб олараг, өз горхусунун сәбәбини изаһ етмәјә башлајыр:

«Биринчи дәфә Хәзәрин саһилинә чыхдығымыз јадындадырмы? Онда мәним әлимдә саф вә чох әтирли бир занбаг күлү вар иди. О күлү мәнә сән вермәмишдин!» Диггәт јетирмәк лазымдыр ки, Мајанын данышығында

әсас вурғу бу сөзүн үзәриндәдир. «Мән исә о күлү, занбаг күлүнү чох севирам. Күлләрин тачы гызылкүл вар. Еләдир, гызылкүл көзәлдир. Анчаг занбаг мәнә даһа хош кәлир. Билмирәм фикир вермисәнми? Гызылкүл дәрилдикдән сонра кетдикчә әтри азалыр. Амма занбаг әксинәдир. Ону евдә вазын ичинә гојсан, кетдикчә әтри артачаг. Бу күлә мән ади һәјатда нәдәнсә һәмишә бир рәмз кими бахмышам. Һәмишә истәмишәм, елә шәјләр олсун ки, кетдикчә онларын әтри азалмасын, артсын. Инсанын һәјаты да белә олмалыдыр. Кетдикчә ширин вә әтирли, көзәл вә мә'налы. Нә исә мән бу күлү даһа чох севирам. Мән о заман сәнинлә илк таныш олуб кәздијимиз ајлар һәсрәтлә көзләјирдим ки, бир дәфә мәнә занбаг күлү аласан. Сән исә мәнә һеч күл кәтирмирдин. Бу мәним горхуму артырырды. Һәр көрүшә кәләндә дүшүнүрдүм ки, кедиб видалашачағам, дејәчәјәм ки, Гараш, сәнә башга чүр јолдаш лазымдыр. Гүввәтли, чанлы, күнәшин алтында јанмыш, дили дәмири кәсэн бир арвад. Мән исә башга чүрәм. Бәлкә мәним заһирим, палтарым, кејимим, сәсимдәки башга бир әләмәт сәни алдадыр. Чүнки бүтүн бунлар сәнин үчүн јенидир. Она көрә дә сәни чәзб едир. Анчаг бүтүн бунлар сәнин оlanda горхурам чох тез јоруласан... Лакин елә ки, кәлиб сәнинлә көрүшүрдүм, занбаг күлү дә, бүтүн дүшүндүкләрим дә јадымдан чыхырды... Өзүмү данлајырдым ки, «Көр нә бош шәјләр дүшүнүрәм. Күлдүр, ағлына кәлмәјиб, кәтирмәјиб, һәлбәт бунларда адәт дејил».

Мајанын бу горхусу кет-кедә һәгигәтә чеврилмәјә башлајыр. Гараш да өз нөвбәсиндә өз горхусуну изаһ едир. Мә'лум олур ки, Гараш арвадынын көзәллијинә, зәрифлијинә, һәссаслыгына гысганыр. Буну билән Маја бүтүн дүнја әдәбијјатында гысганчлыг символу кими мәшһур олан Отеллонун адыны чәкир, «Ah! Отелло, Отелло!» Гараш исә буну баша дүшмүр, «О нәдир елә?» дејә арвадынын үзүнә бахыр. Кифәјәтдир! Бизчә бу чизки илә мүәллиф, Гарашла Маја арасындакы дәрин учуруму охучусунун нәзәриндә чанландыра билди. Дүздүр, бундан сонра Маја чох бөјүк сәбирлә әринә Отеллонун ким олдугуну изаһ етсә дә, охучу, бу кичик сәһнәдә аиләнин үзәрини алачаг ајрылыг булудларыны көрүр.

Мә'лум олур ки, Маја тамамилә башга адам, Гараш исә башга адамдыр. Доғрудан да һадисәләр инкишаф етдикчә Гарашын Мајаја олан мәһәббәти занбаг күлү кими

дәриләндән сонра әтирләнмиҗ, гызылкүл кими әтрини итириҗ. Гарашын көзләрини Мајанын дедиҗи характерә вә тәбиәтә малик олан башгасы «Гүввәтли, чанлы, күнәшин алтында јанмыш, дили дәмри кәсән бир арвад» — Јасты Салманын бачысы Назназ гамашдырыҗ.

Фикримизчә, әсәрин бу хәттиндә мүәллиф даһа артыҗ мүвәффәҗ олмушдыр. Чүнки бурада мүәллиф, образлары дахили әләминә енмиш, онларын заһирини јох, үрәкләрини, дујғу вә дүшүнчәләрини көстәрә билмишдиҗ.

Образларын тамлығы вә орижиналлығы бахымындан Јасты Салман вә Јармәммәд даһа марағлыдыр.

Мүәллиф, Јармәммәд образы илә һәјатын кешмәкешләриндә өзүнү вә симасыны итирән, ачизлиҗи учундан јалтағлығы өзүнә мүбаризә васитәси сечән түфејлиләрини үмүмиләшмиш образыны јаратмышдыр. Епизодик олмагына бахмајараҗ Јармәммәд чох чанлы, реал вә тәбии чыхмышдыр. Јармәммәд, мүәллифин һәр јердә мүшаһидә етдиҗи горхағлығы учундан симасызлашан адамларын прототипидиҗ. Јармәммәдин һәјатда јалпыз бир фәлсәфәси вар: «Нәјин баһасына олур-олсун биртәһәр доланмағ, баш кирләмәк...» Бунун үчүн, јәни «баш кирләмәк» үчүн о һәр чүр алчағлығы һазырдыр. Чүнки о һәр шејдән горхур, адамлар вә һадисәләр һағгында бир фикрә кәлмәкдән горхур. Фикир өзү истәр-истәмәз онун башына кирәндә исе бир адама билдирмәкдән горхур. Буна көрә дә һеч дүшүнмәмәји һәр шејдән үстүн тутур.

Ширзадын «һәјатда фикирсиз нечә јашајырсан!» суалына о, чаваб вермәкдән бојун гачырыр.

Марағлы бурасыдыр ки, о, фикирсиз јашадығыны јенә дә горхдуғу үчүн етираф етмәли олур. Ширзаддан горхмасады, буну етираф да етмәзди. О горхдуғуну етираф едиб Ширзада дејир: «Фикир һамы үчүн вачиб дејил, фикирсиз дә јашамағ олар. Мәним кимиләр фикирсиз даһа раһат јашаја биләр. Сөзүн ачығы, јолдаш Ширзад, фикир елә ағыр шејдиҗ ки, мәним чиним давам кәтирмәз».

Јармәммәд. Рүстәм кишини «лахладығыны» һиссәдинчә јаваш-јаваш Рүстәм киши илә дөш-дөшә кәлән Ширзада јалтағланмағ, онун һөрмәтини газанмағ истәјир. Буна көрә дә бир күн Ширзада: «Рүстәм киши кәлкәни ғылынчлајыр» — дејә она гуллуғ көстәрмәк истәјир. Ширзад исе буна әсәбиләшиб «Ә, утан, киши дә ала-

мын гијбәтнини ғырармы? Сәһәр кәлиб јахандан тутуб әтурдачағам Рүстәм киши илә үз-үзә!» дејир.

Јармәммәд горхуја дүшүр. О горхур ки, Ширзад дејдиҗи кими дә еләр, онда онун һалы нечә олар? Ону дәһшәт көтүрүр. Инди о нејләмәлидиҗ? Бу фикирләрлә Јармәммәд әввәлчә Рүстәм кишини јанына кетмәк, һәр шеји ачыб она демәк истәјир. Сонра «өзүм өз ајағымла әлүмә кедирәм» дејә бу фикриндән дашыныр. Бир хејли көтүр-гојдан сонра әһвалаты Јасты Салмана данышыб онунла мәсләһәтләшмәк гәрарына кәлир. Бу фикирлә Салманкилә тәрәф јолланыр. Јолда ону ваһимә басыр...

Кечирдиҗи һәјәчанлар, дүшдүјү горхулу фикирләр Јармәммәди елә бир һала салыр ки, о өз кәлкәсиндән белә горхур, ону гара басыр, кечәнин гаранлығында елә билир ки, кимсә ону архадан чағырыр. О, јерини сүрәтләндириҗ. Архадан аддым сәсләри кәлир. «Јармәммәд сәс вермәк, данышмағ истәди, лакин гүввәсини топлајыб өзүнү сахлады. Нәлә ушағлыгдан ешитмишди ки, бош чәлләр чинләрә долу олур. Онлар колларын дибиндә, харабаларын ичиндә кизләнир. Гаранлығ кечәләрдә јоллара чыхарағ кәлиб-кечәнин адыны чағырырлар. Сәс верәнин сәсини оғурлајыр, өзүнү апарыб әбди гул едирләр. Бирдән јадына дүшдү ки, «бисмиллаһ» сөзүнү ешиткән кими чинләр горхуб дағылышырлар, нәфәси тәнкимеш һалда: «Бисмиллаһ, бисмиллаһ» — дејиб башына әл гојду».

Беләликлә, Јармәммәдин психоложи сарсынтысы, ваһимә вә горхусу һәгиги тәбии горхуја, ваһимәјә чеврилдиҗ. Јармәммәдин Салманкилә чатана гәдәр јолда кечирдиҗи бүтүн бу һәјәчан вә горхулар сон дәрәчә тәбии верилмәклә онун чылыз, алчағ характерини нәзәрнимиздә чанландырыр.

«Бөјүк дајағ» романы журналда чыхандан сонра мүәллиф јенидән әсәр үзәриндә ишләјәрәк ону хејли тәкмилләшдирмишдиҗ. Белә ки, романа бир сыра әләвә фәсилләр јазылмышдыр. Бу фәсилләр журнал вариантында сәтһи верилән образларын тәкмилләшмәсинә, һадисәләрини тамамланмасына көмәк едир. Бунлардан рајон партија комитәсини биринчи катиби Асланын, МТС директору Шәрәф Шәрәфоглунун образларынын тамамланмасы хатиринә едилән әләвәләр чох марағлыдыр.

Әләвәләр ичәрисиндә, хүсусилә Јармәммәдлә рајком катиби Аслан арасында олан сөһбәт диггәтәләјигдиҗ.

«— Јармәммәд, утанмырсаң, бизимлә ојун ојнајырсаң? Билмирсән ки, рајкому алдатмаг олмаз? Бу кағызлары сән јазмамысан? — дејә рајком катиби Јармәммәдин Рүстәм кишинин әлејһинә јаздығы имзасыз мәктублары она көстәрир».

Јармәммәд исә өз чиркин характеринә ујғун олараг бунун мүгабилиндә катибә белә икимә'налы чаваб верир:

«— Анд олсун сәнин бу гырмызы столуна, мәним хәбәрим јохдур. Мән гәләт едәрәм, Рүстәм кишидән јазарам. Бәјәм мәним башыма ат тәпиб, билмирәм ки, онун далында рајком дуруб, нә борчума јазам».

Бурада бир тәрәфдән Јармәммәд тутдуғу иши бојундан атыр, икинчи тәрәфдән чох инчә шәкилдә «Мән билмирәм ки, онун далында рајком дуруб» дејә катибә һүчум едир.

Романын 1, 2, 4, 7 вә 11, 14, 15-чи фәсилләриндә мүәллиф әсаслы дәјишикликләр апармышдыр.

Мә'лум олдуғу кими «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин 5 октябр тарихли нөмрәсиндә Васиф Әфәндијевин мүәллифә јаздығы ачыг мәктубу дәрч олунмушду. Бу мәктубда Васиф әсәрин мүвәффеғијјәтли вә нөгсанлы чәһәтләриндән бәһс етмишди. Мүәллиф әсәрин јени чапында охучунун арзусуну нәзәрә алараг Шәрәф Шәрәфоглунун һәјаты һаггында кениш мә'лумат вермишдир.

Әсәрдә һисс етдијимиз бә'зи нөгсанлар һаггында.

Бизә елә кәлир ки, романда бә'зи образлар өз тәбии һалларындан чыхыр, мүәллифин нәзәрдә тутдуғу характерә зидд һәрәкәтләрлә чыхыш едирләр. Мәсәлән, Рүстәм киши образыны алаг.

Мүәллифин Рүстәм кишијә вердији характеристикадан белә мә'лум олур ки, о, чох инадчыл, дедијиндән дөнмәјән, бир гәдәр дә мүстәбид адамдыр. Һәтта мүәллиф әсәрин бир јериндә Салманын дилилә Рүстәм киши һаггында белә дејир:

«Сөз ағзындан чыхды, гуртарды, фәләк дә гујруғуну јерә гојса, кери көтүрән дејил».

Доғрудан да охучу ону әсасән белә таныјыр. Лакин әсәрин бә'зи јерләриндә мүәллиф өзү белә һисс етмәдән Рүстәм кишини өз инадчыл характеринә зидд олан вәзијәтләрдә тәсвир едир.

Елә әсәрин илк сәһифәләриндә тој мәсәләсинин мүза-

кирәсиндә Рүстәм киши арвады Сәкинәјә күзәштә кетмәли олур.

Јахуд Телли арвадын вә Ширзадын гаршысында Рүстәм кишинин дәфәләрлә кери чәкилдијини, сөзүнүн кечмәдијини дә көрүрүк.

Әсәрин илк сәһифәләриндән биз Пәршанын аддымбашы атасына зидд кетдијини, һәмишә атасы илә бу вә ја дикәр мәсәләдә мүбаһисә етдијини көрүрүк. Хүсусилә Маја мәсәләсиндә о, аддымбашы атасы илә разылашмыр, онун көһнә фикирли олдуғуну үзүнә вурур. Мајанын галдырдығы һәр јени мәсәләдә (мәтбәх, һамам тикмәк мәсәләсиндә) о, гардашы арвадына гаһмар чыхыр, атасыны да бу ишә разы салмаға чалышыр. Лакин әсәрин 8-чи фәслиндә елә бил ки, мүәллиф бүтүн бунлары унудараг, Пәршанын атасына олан мүнәсибәтини башга чүр изаһ едәрәк јазыр:

«Рүстәм ара-сыра Пәршанын гәлбинә дәјсә дә әзиз атасы иди. Нәзәриндә јыхылмаз нүфузу вар иди. Һәтта үрәјиндә ону анасындан да мө'тәбәр сајыр, биликли, тәчрүбәли вә сарсылмаз һесаб едирди. Буна көрә дә гыз атасынын севдикләрини севмәјә, писләдикләрини писләмәјә адәт етмишди».

Һалбуки биз әсәр боју Пәршанын атасынын севдикләринә нифрәт етдијини, писләдикләрини исә бәјәндијини көрүрүк. Анчаг буну демәк кифајәтдир ки, Рүстәм киши кәнддә икичә адамы сеvir вә онлара архаланыр. Јасты Салман вә Јармәммәд. Бу ики адама исә Пәршан нифрәт едир. Атасы Пәршаны Јасты Салмана вермәк истәркән гызын бу нифрәти хүсусилә күчлү шәкилдә тәзаһүр едир.

Әсәрдә бизи гане етмәјән икинчи мәсәлә бә'зи јерләрдә милли хүсусијјәтләрин, адәт вә ән'әнәнин пис шәкилдә тәһриф олунмасыдыр. Бу чәһәтдән Мајанын Јасты Салманын тәркинә бүтүн кәнди кәзмәси охучуда бу мә'сум гыза гаршы икраһ һисси ојадыр.

Мүәллиф буну Мајанын кәнд адәтләрини, ата-баба ганун-гајдаларыны билмәмәси илә изаһ етмәк истәјир. Лакин Рүстәм киши кими көһнә адәт-ән'әнәләрә бағлы олан гајынатаның разылығыны көрдүкдә охучу, охудуғуна инана билмир.

Салман Мајаны ата миндирәндән сонра суаледичи нәзәрлә Рүстәм кишијә бахыр. Бундан сонра мүәллиф давам едир:

«Рүстәм она ачыгладды: — Нә мал кими көзүнү дө-
жүрсән, кәлини ал тәркинә».

Рүстәм киши кими бир гајыната өз кәлининин Јасты Салман кими шоркөзүй тәркиндә кетмәсинә һеч чүр разылыг вермәзди. Әксинә, кәлини башгасынын тәркиндә көрәрсә оғлундан, ону бошамасыны тәләб едәрди...

Икинчи, Јасты Салман нә гәдәр шәхсијјәтсиз адам олса белә, бачысынын онун јанында ачыг-сачыг даныш-масына һеч чүр јол вермәз.

Әсәрин бир јериндә Рүстәм киши өз гочалығындан шикајәт етдији јердә Назназ гардашынын јанында она белә чаваб верип:

«Мән ки бир сәни јүз белә чаванлара дәјишмәрәм. Нәр кими дуруб-отурушун вар. Адамын үрәји титрәјир. Сән гапыдан кирәндә бахырам, елә билирәм ки, тағын алтында тәзә хијар көрүрәм».

Бир күн Салман Гарашы евинә кәтирив вә ону ичи-рив. Бурада Гарашын кәлиши илә әлағәдар олараг Наз-наз палтарыны дәјишир вә гардашынын јанында Гарашын сағлыгына бадә галдырыр. Гарашын чәнәсиндән сүзүлән шәрабы силир, әлини сыхыр вә с.

Бундан сонра Гарашын тамамилә кефләндијини кө-рән Салман бачысыны кефли Гарашла евдә гојуб кедир.

Бизә көрә, Салман нә гәдәр алчаг олса белә, о, аилә-намусу мәсәләсинә бу гәдәр биканә ола билмәз...

Бу әһвалатдан сонра мүәллиф кечәнин јарысыны тәс-вир едир.

Мә'лум олур ки, кечәнин бир вахты Гараш ајылыр, евләринә кетмәк истәркән Назназ кечә палтарында она јахынлашыр. Чылпаг голларыны Гарашын бојнуна са-лыр, ону диванда әйләшдирив...

Әсәрин дилинә кәлинчә демәк лазымдыр ки, М. Ибраһимовун бу әсәринин дили башга әсәрләринин дилин-дән даһа чанлы, даһа тәбии, даһа көзәлдир. Романда об-разларын дилиндә фәрдиләшмә даһа үстүндүр. Мүәллиф идиоматик ифадәләрдән, ел данышыг тәрзиндән, аталар сөзләриндән, мәсәлләрдән, бир сөзлә, чанлы данышыг дилиндән истифадә етмишдир. Марағлы бурасыдыр ки, бу һал јалныз образларын дилиндә дејил, мүәллифин дилиндә дә өзүнү көстәрир. Мүәллиф бир јердә «кәкли-жим азыб» идиоматик ифадәсини ишләтмишдир. Мән шәх-сән бу сөзә јазычыларымызын дилиндә чох аз тәсадүф

етмишәм. Лакин бу ифадә ел арасында ишләнир. Бу, чох јејәндән сонра сојуг дәјән адамын вәзијјәтини, даһа доғ-русу, хәстәләндијини чох дүрүст ифадә едән бир сөздүр. Бу сөзүн јахшылығы бир дә орасындадыр ки, хәстәлијин ады поетик ифадә олунмушдур.

Бунунла белә, романын дилиндә бизим нәзәримизи чәлб едән бир сыра нөгсанлары да гејд етмәк истәјирик.

Әсәрин бир јериндә мүәллиф, Гарашын артыг јетиш-дијини, сағлам олдуғуну, евләнмәк вахтынын чатдығыны дејәндән сонра јазыр:

«Сон заманлар Рүстәм киши оғлунун тора дүшмәсин-дән, пис бир күнаһ ишләмәсиндән горхурду. 24 јашлы чаны-башы сағлам, истиганлы бир оғлан өзүнү нә гәдәр сахлајачагды».

Сонунчу чүмләдә «истиганлы» сөзү јеринә дүшмәмиш-дир. Чүнки «истиганлы» сөзү чанлы данышыг дилиндә меһрибан, сәмими мә'насында ишләнир. Бурада исә мүәллиф һәмән сөзү тәхминән — «еһтираслы» мә'насын-да ишләтмишдир.

Башга мисал: «Лал һүсәји бу сөзү о заман деди ки, онда Рүстәм киши машындан дүшүб онлара тәрәф кә-лирди».

«Мәдәнијјәт евинин ишыгы вә бөјүк залы адамла гајнашырды».

«Ширзад кими уча башлы адамларын сөзү исә она мә'насыз кәлмирди».

Әсәрин бир јериндә Салман бир түлкү вурур. Түлкү өлүмчүл һалда јараланыр. Бу јердә охујуруг:

«Түлкү горхудан, гәзәбдән сарсылмыш көзләрилә кәһәрә бахыб дишләрини гычыјараг бу тәрәфә дикәлмәјә сә'ј етди».

Бу чүмләдә, әввәла, күчсүз сөзү јеринә дүшмәмиш-дир. Икинчи, чүмләдәки «бу тәрәфә» сөзү һеч бир исти-гамәт билдирмир, үчүнчү, «сә'ј етди» сөзү дә инсана хас олан бир сифәт олдуғуна көрә түлкүјә аид ола билмәз.

Әсәрдә ики јердә дилимиздә әзизи өлән адама тәсәл-ли үчүн дејилән «башын сағ олсун» ифадәси «чанын сағ олсун» шәклиндә ишләнмишдир.

Ферма мүдири Рүстәм кишијә белә дејир: «А Рүстәм, сән колхоз сәдрисән, нәр ихтијар сәнин әлиндәдир. Сөзү нијә һаваја совурурсан? Јаландан акт еләмишәм, әлиндә материал вар, шүбһәјә дүшмүсән, гәмсијә көндәр, јох-лат. Дүз чыхды, ихтијар сәнин әлиндә, нә чәзан вар вер. Јалан чыхар, башын сағ олсун».

Башга бир мисал: Телли арвад Пәршана дејир: «Ај тызым, мәним нәјим вар, дәдән мәнә нејнәсин. Гуллуғум јох, ашаға сала, әјри ишим јох, башыма чырпа. Бир оғлумдур. Ферма мүдири, ону да өзү гојуб. Хошуна кәлмәз, өзү дә чыхардар. Сәнин башын сағ олсун. Ачындан өлмәјәчәк һа».

Бүтүн бу хырда хаталар «Бөјүк дајаг» романынын әдәбијјатымыздакы мөвгејини азалтмыр. М. Ибраһимов «Бөјүк дајаг»да бу вахта гәдәр јалныз кичик һәмли әсәрләриндә тохундуғу бир мөвзуја — мүасир колхоз кәнди мөвзусуна мүрачнәт етмишдир. Романын јазылышы вә орада галдырылан мәсәләләр көстәрир ки, бу әсәр мүәллифин узун мүддәт апардығы мүшаһидәләринин нәтичәсидир. Бурада халг, онун тәлеји, мүбаризәси јәни шәкилдә бәдни инкасыны тапмышдыр.

1957

КӨЗӘЛ ДУҢҒУЛАР, ДӘРИН ФИКИРЛӘР ШАИРИ

*Р. Рзанын анадан олмасынын
50 иллији мүнасибәти илә*

Рәсул Рза әдәбијјата кәлдији илк илләрдән һәмишә һадисәләрә ајыг көзлә бахан, «мүбаризәнин өн сырларында» дајанан бир шаир олмушдур. Чүнки о, ше'рә өз фикирләринин силаһы кими бахмыш, јалныз бәдни әсәрләриндә дејил, мәгалә вә чыхышларында да идејаларыны өзүнә јарадычылыг програмы гәбул етмишдир. Р. Рза һәмишә мөвзуларыны күнүн ән вачиб мәсәләләриндән көтүрүр, әсәрләрини заманын тәләбләри илә сәсләндирир. Шаирин мүһарибәдән әввәл јаздығы «Чинар», «Ганадлар», «Днепр», «Гүрүр нәғмәси», «Болшевик јазы» кими ше'рләри халгымызын күндәлик мүбаризәсиндән бәһс едән әсәрләрдир.

Р. Рзанын «Чәлладлары дурдур!», «Мадрид», «Ингалесјо», «Алманија», «Һәбәшистан» әсәрләри бејнәлхалг иртичаја гаршы јазылмыш көзәл нүмунәләрдир. Онун «Анд», «Вәтән», «Вур, снајпер», «Бәхтијар» кими ше'р-

ләри халгымызын Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә фашизмә гаршы апардығы гәһрәмәнлыг мүбаризәсинин бәдни ифадәсидир. Бүтүн бу әсәрләр јалныз Рәсул Рза јарадычылығында дејил, үмүмән поезијамызда сијаси лириканын көзәл нүмунәләри һесаб олунур. Рәсул Рза ше'ринин биринчи хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о, башдан-баша орижиналдыр. Шаир һеч кәси тәкрат етмир. Бу мә'нада Рәсул Рза јарадычылығына дүзкүн гијмәт вермәк үчүн әдәбијјат аләминдә узун мүддәт мүбаризә сәбәб олан бир мәсәләјә тохунмадан кечмәк олмаз. Бу, форма мәсәләсидир.

Һәмја мәлумдур ки, Рәсул Рза, әсасән, сәрбәст вәзнә дејиз: Бә'зи алм вә шаирләримиз сәрбәст вәзнин ше'римиздә вәтәндашлыг һүгүгу газана билмәдијини вә бу вәзнә Азәрбајҗан охучусунун үрәјинә јол тапмағын чәтин олдуғуну идиә едирләр. Бурада новаторлуғла јанашы, ән'әнә мәсәләси дә мејдана чыхыр. Доғрудан да ше'римиздә сәрбәст вәзнә јенидир (Дәдә Горғуд ше'рләрини истисна етсәк). Лакин әсас мәсәлә вәзнә, формада дејил, бу форма вәситәсилә ифадә олунан фикирләрдир. Буна көрә дә Рәсул Рза ше'ринин новаторлуғуну јалныз вәзнә, формада көрәнләр сәһв едирләр.

Рәсул Рза ше'ринин новаторлуғуну биз онун охучуја ашыламаг истәдији фикирләрин јенилијиндә, орижиналдығында көрүрүк. Форма, һәмишә икинчи дәрәҗәли мәсәләдир. Әкәр бә'зи охучулар бу күн сәрбәст вәзни чәтин гәбул едирләрсә, сабаһ онларын бу вәзни, бу форманы баша дүшәчәкләринә вә гәбул едәчәкләринә әминик. Һәјатымыз чох ирәли кетмишдир. Мүасир адамын дүшүнчә тәрзи он-он беш ил бундан әввәлки адамларын дүшүнчә тәрзи дејилдир. Лакин нәдәнсә әдәбијјатын көһнә формаларыны, көһнә гәлиб вә өлчүләрини јениләри илә әвәз етмәк мәсәләсинә кәләндә бундан горхуја дүшүрүк.

Рәсул Рза ше'ри јениликләрә барабәр, һәм дә классик поезија ән'әнәмизә бағлы бир ше'рдир. Бу бағлылығы биз онун јарадычылығынын үмуми руһунда вә истигамәтиндә көрүрүк. Шаир бә'зән классик ше'римиздә вә халг јарадычылығында ишләдилән ифадә вә тәркибләрдән истифадә едир. Лакин усталыг бурасындадыр ки, о, бу тәркиб вә ифадәләрә тамамилә јени мә'на верир вә јени идеја мөвгеләриндән јанашыр. «Ахы үрәк бир дәнәдир» ше'рини алаг. Мәлум олдуғу кими классик вә халг ше'риндә «мән үрәјимнә сәнә вермишәм» мотиви чох

ишләнмишдир. Рәсул Рзада да һәм ин ифадә вардыр. Лакин о буну дөфәләрлә чейәнмиш шәкилдә дежил, јени мәзmunда ишләдир. О, ше'рини бизә мә'лум бир бајаты-дакы «Сағ көзүм сәнә гурбан» мисрасы илә башлајыр:

Десәм сағ көзүм сәнә гурбан,
Сол көзүмү
Өзүмә сахлајырам демәк.

Ше'р бу сөзләрлә гуртарыр:

Мән сәнә гәлбими вермишәм,
Инсафсыз,
Ахы үрәк бир дәнәдир.

Бу балача парчада бәдин кәшф вардыр. Лакин бизи марагландыран бир дә о чәһәтдир ки, шаир ше'р ән'әнә-миздән јарадычы шәкилдә истифадә етмәји бачармыш-дыр. Ше'римиздә дөфәләрлә ишләдилмиш мотивләрн Рәсул Рза мүасир охучуја тамамилә јени мәзmunда тәг-дим едир. Ән'әнәдән бу чүр истифадә етмәк ләзымдыр вә вачибдир.

Рәсул Рзанын ше'ри мә'налы, дәрин вә дүшүндүрүчү-дүр. Буну даһа ајдын шәкилдә тәсәввүр етмәк үчүн онун сон илләрдә јаздығы бир нечә ше'риндән данышмаг ки-фајәтдир.

«Арзу» ше'риндә шаир, охучусуна һәјатда атдығы һәр аддымы өлчүб-бичмәји, шүурлу вә мә'налы јашамағы төвсијә едир. Лакин бу фикри шаир үмуми сөзләрлә, шаблон ифадәләрлә дежил, тамамилә јени, бәдин васитә-ләрлә ифадә едир. Шаир бу фикри вермәк үчүн ше'р јаз-маг просесини бир васитә сечир, ше'ринә мүрачнәт едә-рәк дејир ки, мән өз ирадәмлә гәлбимин истәдикләрини јазырам, бәјәнмәдикләримн позурам, вәзн хошума кәл-мәјәндә, јенисини тапырам. Лакин өмүр јолунда атдығын јанлыш аддымы позмаг мүмкүн дежил.

Бу ше'рдәки сәтирләрн архасында алышан бир үрәк, дүшүнән бир бейн вардыр. Шаир демәк истәјир ки, өм-рүн јолу јалныз габагадыр, архаја јол јохдур. Буна көрә дә һәр бир аддымы атмамышдан әввәл дәриндән дүшүн-мәк ләзымдыр.

Рәсул Рзанын «Бир достун хатирәси», «Дивар дашы», «Мәним көзүмлә бах», «Нәркиз», «Әрк галасы», «Лувр» ше'рләри дә бу гәбилдән олан сијаси мәзmunлу, долґун идејалы көзәл сәнәт әсәрләридир. Үмумән Рәсул Рза ја-радычылығы сијаси чәһәтдән камил, биткин, идејалы бир јарадычылыгдыр. О нәдән јазыр-јазсын, инсанларын, һа-

дисә вә әшјанын заһирини дејил, дахилнин, маһијјәтини, поезијасыны көрүр вә көстәрир.

Асфалты парчалајыб онун сәртүзлү габарлары ара-сында чыхан ади бир нәркиз чичәји, бөјүк бинанын ди-варында дајанан ади бир даш, Бақыны кәзмәјә кәлән харичи сәјјаһын мүвәффеґијәтләримизә гаршы е'тина-сызлығы шаир үчүн мөвзу ола биләр. Лакин Р. Рзанын усталығы орасындадыр ки, о, башгалары үчүн ади кө-рүнән бу шејләрин маһијјәтинә енир, ону поезија сәвиј-јәсинә јүксәлтмәји бачарыр. Шаир һәјат ешгини, асфал-ты јарыб зәриф бөјүнуну көјә учалдан ади бир нәркиз чичәјинин ләчәкләри үзәриндә көрүн нечә үмумиләш-дирир:

Сојуг асфалт
Мәғлуб олуб һәјат күчүнә.
Зәриф нәркиз
Ғалхыб дүјмәчә-дүјмәчә
Ғалхыб күнәш ешгинә,
Баһар ешгинә!
Ешг олсун һәјат күчүнә!

«Дивар дашы» ше'риндә чәмијјәтимиздә бөјүк мөвге-ји вә ролу олан һадисә вә адамлардан данышыр. О көс-тәрир ки, нәһәнк диварда ади бир дашын да әһәмијјәти бөјүкдүр. Еләчә дә чәмијјәтдә ади вәзифәләрдә, ади пешәләрдә чалышан һәр бир сыравн зәһмәт адамынын да ролу вә јери бөјүкдүр.

«Мәним көзүмлә бах» ше'ри санки шаирн 30 ил јо-рулмадан тәрәннүм етдији Вәтәнин көзәллик вә үстүн-лүкләринин үмумиләшмиш ифадәсидир. Р. Рзанын Авро-па сәфәриндән сонра јаздығы бир сыра әсәрләр өз ичти-маи вә сијаси мәзmunу е'тибары илә диггәтәләјигдир. Бу әсәрләрдә, һәр шејдән әввәл, шаирн ичтимаи сијаси һа-дисәләрә мүнасибәти нәзәри чәлб едир.

«Ленин» поемасы Рәсул Рзанын ән бөјүк әсәридир. Бу әсәрдә о, Ленин дүһасына, Ленин әмәлләринә олан бөјүк мәһәббәтини поезијанын образлы дили илә, јүксәк сәнәткарлыгла ифадә етмәји бачармышдыр. Чәсарәтлә-демәк ләзымдыр ки, бу поэма, совет әдәбијјатында Ленин дүһасына һәср олунмуш ән гијмәтли сәнәт әсәр-ләриндәндир.

Инди дүңја ишығы совет
елиндән алыр,
Күңәшин сорағыны чанлы
Лениндән алыр.

...Дүнјанын һәр јериндә инди
дүнәнки көлә
Саатыны дүзәлдир Кремлин
саатыҗла.
Сөјләјирләр Прометеј од верди
инсанлара.
Ленин ишығы һара, о кәтирән
од һара?!
Ленин инсан көнлүнүн
Зүлмәтини дағытды.

Бөјүк фикирләр, долғун сийәси мәзмун вә бу мәзмунун
шаиранә ифадәси!

Бүтүн бунлар ејни заманда Рәсул Рза ше ринин баш-
лыча хусусийјәтидир. Бу күн анадан олмасынын 50 илли-
јини гејд етдијимиз көркәмли халғ шаиримизә даһа бө-
јүк јарадычылыг наилијјәтләри арзу едирик.

1960

СӨНМӘЈӘН ҺӘЈАТ

Әзик-үзүк хырда қағыз парчаларындан дүзәлмиш ики
балача дәфтәрчә... Бу дәфтәрчәләрдә бири әрәб, бири
латын әлифбасы илә, ади карандашла јазылмыш ше'р-
ләр... Гаранлыг зинданда ишылдајан инчиләр...

Бу дәфтәрчәләр фашизм чәлладынын балтасы алтын-
да јазылмыш, јазылдығы заман јалныз мәһбус достла-
рына мә'лум олан, инди исә бүтүн дүнјаја сәс салан мәш-
һур «Моабит дәфтәрләри»дир.

Мүһарибә гуртарана гәдәр бу дәфтәрчәләр һағғында
һеч кәс һеч бир шеј билмирди. Илк хәбәр көркәмли со-
вет әдиби Александр Фадејевә кәлиб чатыр. 1945-чи илин
мај ајында Берлин күчәләриндә дөјүш кедәркән бир со-
вет әскәри Моабит һәбсханасынын һәјәтиндән бир парча
қағыз тапыр. Бурада татар шаири Муса Чәлил һәмин

қағызы тапачаг адама мүрачиәтлә хәиш едирди ки,
онун һағғында Москваја вә Казана мә'лумат версин.

Бу әһвалатдан бир ил кечәндән сонра 1946-чы илдә
әсирликдән гајыдан Не'мәт Терегулов Татарыстан Ја-
зычылар Иттифагына Муса Чәлилин «Моабит дәфтәр-
ләри»нин биринчисини тәғдим едир.

Латын әлифбасы илә јазылмыш икинчи дәфтәри исә
1947-чи илдә белчыкалы кечмиш һәрби әсир Андре Тим-
мерманс Брүсселдәки совет сәфарәтханасына верир. Бе-
ләликлә, өзү кәлә билмәсә дә, бөјүк шаирин фашизм
зинданында јазмыш олдуғу јүзә гәдәр ше'ри доғма вәта-
нинә кәлиб чыхыр.

«Моабит дәфтәрләри»ндәки сонунчу ше'ри, шаир
1944-чү ил јанварын 1-дә јазмышдыр. 11 нәфәр мәсләк-
дашы илә бәрабәр о, 1944-чү илин 25 августунда өлдү-
рүлмүшдүр. Бәс јанварла август ајы арасында шаир
даһа нәләр јазмышдыр? Јазыбса, бунлар һарададыр?
Муса Чәлил вә онун достлары һарада вә нечә өлдүрүл-
мүшләр?

1965-чи илин јајында Алманија Демократик Респуб-
ликасындан олан кечмиш антифашист, публисист Леон
Небенсал Муса Чәлил һағғында јени мә'луматларла
Казана кәлир. Мәтбуатда Муса Чәлил һағғында илк
хәбәрләр дәрч олунан кими Небенсал бу бөјүк шаирин
һәјаты, шәхсийјәти илә марагланмыш, онун јатдығы һәбс-
хананын көһнә әмәкдашлары илә көрүшмүш, архивдәки
марағлы сәнәдләрлә таныш олмуш вә бир сыра јени
мә'лумат әлдә едә билмишдир. Бу мә'луматы она һәрби
һәбсхана кешиши, инди Гәрби Берлиндә јашајан Јарыт-
ко вермишдир. Мә'луматдан ајдын олур ки, Јарытко
Муса Чәлиллә тез-тез көрүшүрмүш вә һәтта она өмрү-
нүн сон күнләриндә охумаг үчүн даһи алман шаири
Көтенин «Фауст»уну кәтирибмиш. Муса Чәлил о заман
Фуад Булатов адлы бир мүнәндислә ејни камерада га-
лырмыш.

Сонралар Небенсалын вердији хәбәрин изинә дүшән
татар әдиби Шејхи Маннур һәмин кешишдән өјрәнир ки,
Муса Чәлил һәбсханада бир италијалы һәрби әсирлә дә
јахынлыг едирмиш. Бу италијалы чох диндар адаммыш.
Кешиш онун адыны унутмушдур. Јалныз буну хатырла-
ыр ки, о, һәмин италијалынын хәиши илә она өз шәхси
китабханасындан Дантенин «Илаһи комедија» әсәрини
кәтирибмиш. Узун ахтарышдан сонра бу китаб тапылыр.

Китабын титул сәһифәсиндә карандашла һәм инитали-
жанынын ады, фамилиясы вә арвадынын үнваны да жа-
зылмышдыр.

Ренниеро Ланфрединин адлы һәм ин адам һазырда
Италијада јашајыр. Муса Чәлил вә онун јолдашлары
һаггында о, ашагыдакы мә'луматы вермишдыр:

— Бу он ики дост мүхтәлиф камераларда јатырды.
Онлар һәм ишә шән вә никбни идиләр. 1944-чү ил, август-
тун 25-дә сәһәр саат 6-да камераларын гапысы ачылды.
Мән о заман Муса Чәлиллә бир камерада галырдым.
Көзәтчи онларын фамилияларыны оху ду вә чөлә чых-
магы әмр етди. Биз мәсәләнин нә јердә олдуғуну баша
дүшдүк... Мән дәһшәтә кәлдим. Онлар күлә-күлә мәнә
дедиләр: «Сән өлүмдән горхду, бах, биз өлүмә кеди-
рик». Сонралар ешитдим ки, татарлар өләндә дә вугарла
вә әзәмәтлә өлмүшләр.

Ренниеро Ланфрединин вердији бир мә'лумат да бун-
дан ибарәтди ки, Муса Чәлил өмрүнүн сон күнләриндә
нә ишә јазырмыш... Тәәссуф ки, бу ше'рләр һәлә тапылма-
мышдыр. Лакин үчүнчү дәфтерчәнин варлығы һаггында
хәбәри бизә фашист һәбсханасынын кечмиш мәнбусу,
инди Арханкелскдә мүәллим олан Михаил Иконников
верир.

Михаил Иконников 1944-чү илдә Берлиндәки Текел
һәбсханасында јатырмыш. Бир дәфә достуна јазылы бир
кағыз өтүрдүјүнә көрә ону көзәтчиләр бәрк дөјүрләр.
Иконников һәбсхана амбулаториясына мүрачәт етмә-
ли олур. Бурада о, тәсәдүфән көһнә танышы Муса Чә-
лилин достларындан бири олан Әһмәд Самијевлә растла-
шыр. Самијев бу јахынларда өлдүрүләчәјини дејир вә
хаһиш едир ки, Муса Чәлилин онда олан үчүнчү дәфтер-
чәсини сахласын. Иконников һәм ин дәфтерчәни Сами-
јевдән алыр вә мүһарибәнин сонунә гәдәр сахлајыр.
1945-чи ил, мај ајынын 7-дә Иконников Совет Ордусу
тәрәфиндән һәбсханадан азад олур вә дәрһал һәм ин дәф-
терчәни бир совет мајоруна тәгдим едир. Мајор һәм ин
дәфтерчәни Јазычылар Иттифагына чатдырачагыны бил-
дирир. Лакин нәдәнсә о өз вә'динә әмәл етмир. Инди
һәм ин дәфтерчәнин ахтарышы давам етдирилир.

Әлиминдә олан «Моабит дәфтерләри»ндә топланан
ше'рләри оху ду гча һәр сәтри бир топ күлләси кими кур-
лајан бу көзәл сәнәт инчиләринин өлүмә мәнкум едил-
миш бир адам тәрәфиндән јазылдыгына инана билмир-

сән. Бу ше'рләрдә арзулар, әмәлләр, дүнјәви һиссләр, пак
вә мүгәддәс дујғулар нә гәдәр әзәмәтлә сәсләнир!

1943-чү илдә Моабит бир даһа бүтүн дүнјада мәшһур
олду. Онун диварлары арасында чошгун үрәкли вәтән-
сәвәр шаирин әли илә инсан руһунун әзәмәти вә өлмәз-
лији һаггында јени дастан јарадылды.

Һәм ишә белә олмушдыр: залымлар мәнкумлары јал-
ныз чисмән табе едә билмиш, фикирләри, дүшүнчәләри
исә дустаг етмәк мүмкүн олмамышдыр. Вахты илә мәш-
һур алман шаири һејне Франсадан Алманијада кедәркән
полисләр сәрһәддә онун чамаданларыны ачмыш, орада
дөвләт үчүн горхулу ола биләчәк јазылар ахтармыш, ла-
кин тапа билмәмишдиләр. Бу заман һејне онларә де-
мишди ки, сиз һаһаг јерә әзијјәт чәкдиниз. Горхулу
фикирләри мән чамаданда дејил, башымда апарырам.
Ону ишә тапмаг, мәнв етмәк чох чәтинди.

Муса Чәлилин һәбс етдиләр. Лакин чисмән, фикрини,
гәлбини ишә һәбс едә билмәдиләр. Муса Чәлилин һәбсха-
нада өлүмүн горхунч ганадлары алтында јазыб јаратма-
га чагыран һансы дујғу иди? Вәтәнә мәнәббәт, дүшмән-
ләрә нифрәт!

Јалныз бөјүк һиссләрлә, бөјүк дујғуларла јашајанлар
һәр чүр фәдакарлыға вә гәһрәмәнлыға гадир олурлар.
Чылыз, хырда һиссләрлә јашајан адамларынын әмәли дә,
иши дә арзусу гәдәр хырда олур.

Мәсләк ешги! Будур һәр чүр гәһрәмәнлығын мајасы!
Өлүмүн гапыдан ичәри кирдијини көрә-көрә јазмаг, өлү-
мә мејдан охумаг, өлүмә галиб кәлмәк демәкди. Нә илә?
Үрәкдә чырпынан әгидәнин өлмәзлијинә инам һисси илә!
Инсан өз әгидәсинин бөјүклүјүнә, өлмәзлијинә инаныр-
кән, өлүм онун гаршысында кичилир, өлүр. Ахы, инсаны
јашадан арзудур, әгидәди! Әгидәсиз инсан сүкансыз
кәмијә бәнзәр. Јолуну өз сүканы илә мүәјјән едән кәми
далғалары јара-јара өз мәнзилине доғру ирәлиләдији
кими, әгидәсини мүәјјән едән инсан да заманын бүтүн
фыртыналарындан мәтанәтлә кечәчәк, сон мәнзилә, сон
гәраркаһа доғру чәсарәтлә ирәлиләјәчәкди.

Муса Чәлил һәлә чәбһәдә икән арвады Әминә ханы-
ма белә јазырды: «Мән өлүмдән горхмурам... Бөјүк вә-
тәнпәрвәрлик һисси, ичтимай вәзифәни дәриндән дәрк
етмәк һисси шәхси горху һиссинә галиб кәлир. Өлүм
фикри сәни мәшғул едәркән дүшүнүрсән ки, өлүмдән сон-
ра да бир һәјәт вар. Әлбәттә бу, кешинләрин, моллала-

рын тэлгин етдији «ахирет дүнјасы» дејил; биз белә бир һәјатын олмадығыны билирик. Өлүмдән сонракы һәјат халгын шуурунда, јаддашында јашамаг демәкдир. Әкәр мән сағлығымда фәјдалы бир иш көрмүшәмсә, демәли, бу әбәди һәјата, «өлүмдән сонра јашамаға» һагг газанмышам. Әкәр бу һаггы газанмышамсә, өлүмдән нә үчүн горхум?»

Муса Чәлилин «Моабит дәфтерләри»ндән ше'рләр охујаркән, һәр шејдән әввәл, көзүмүзүн гаршысында бөјүк дүјгуларла јашајан аловлу бир үрәк чанланыр:

Мәнә јашамағы, мәнә өлмәји,
Нәғмәләр өјрәтди, нәғмәләр аңчаг.
Кәл-кәл, инанырам: өлсәм дә јенә,
Өмрүм нәғмәләрдә гәрар тутачаг.

Моабит ше'рләринин чаны, мајасы һәмин бу инам һиссидир. Шаир өз коммунист мәсләкине о гәдәр үрәкдән бағланмыш, о гәдәр мәфтун олмуш ки, истәр партизанлыгда, истәрсә зинданда әзаб чәкдији мүддәтдә өз әгидәсинә ахыра гәдәр садиг галмыш, үзүнә өлүм һөкмү охунандан сонра белә јенә дә фикриндән дәнмәјәрәк демишидир:

Бу ағыр һәјата вида етмәдән,
Достларың ајағы дүшәрсә бура,
Галан өмрүмү дә сәрф едәрәм мән
Азадлыг уғрунда верушмалара.

Моабит ше'рләри ичәрисиндә «Мәһәббәт вә зөкәм», «Инәк вә ашиг оғлан», «Севимли гыз», «Саат», «Бәдбәхтлик», «Моруг», «Дузлу балыг», «Гоншулар», «Табут» кими сырф лирик вә јумористик ше'рләр охучуја чох гәрибә кәлир. Адам һеч инана билмир ки, бу кими интиғ вә зарафәтјана ше'рләр зинданда, өлүм горхусу алтында јазылмышдыр. Адама елә кәлир ки, шаир өлүмлә зарафәт едир, ону әлә салыр, онунла әләнир. Ахы, о, өзүнү дедији кими, өлүмдән горхмур. Чүнки өз әмәлләри илә, јаратдығы сәнәт инчиләри илә өлүмү чохдан өлдүрмүшдүр. Муса Чәлил зиндан досту, онунла бирликдә мүбаризә апарыб едам олунмуш татар јазычысы Абдулла Алышевә һәср етдији ше'риндә јазыр:

Өмрүн узунлуғуну
илләриң сајы илә,
Чәкиләң зәһмәт илә
өлчмәк дүз дејил, әсла,

Бәлкә дә дүшмәнләриң
бу сон өлүм гәрагы
Бизә әбәди һәјат
кәтирдди бу дүнјада.

«Моабит дәфтерләри»ни вәрәғләдикчә көзләримиз өнүндә бөјүк шаирин өлмәз образы чанланыр. Онун һәјат јолу бүтүн мәсләк адамлары үчүн бир нүмунәдир. Вәрәғләр чеврилдикчә адам өзүнү шаирин јанында һисс едир, онунла данышыр, онун «Вәтән, Вәтән!» дејән үрәк чырпынтысыны ешидир. Гаранлыг зиндан ичиндә ишылдајан сәнәт инчиләри көзүмүзә һишг, голумуза гүввәт, гәлбимизә мәтанәт верир!

1966

МӘН ОНА БОРЧЛУЈАМ

Мән Бөјүк Вәтән муһарибәси илләриндә әдәбијјата кәлмишәм. Мәнимлә бәрабәр бу дөврдә әдәбијјата кәлән ошларла кәнчин бир шаир кими пүхтәләшиб, јетишмәсиндә уstad шаиримиз Сәмәд Вурғунун бөјүк ролу олмушдур. Һәлә орта мәктәбин 7—8-чи синифләриндә охуғум заман Сәмәд Вурғунла көрүшмәк, онунла сөһбәт етмәк мәним ән бөјүк арзум иди. Бу арзума мән биринчи дәфә 1945-чи илдә напл ола билдим. О заман «Әдәбијјат гәзети»ндә мәним «Јашыл чәмән, ағач алты, бир дә түнд чај» адлы ше'рим дәрч олунмушду. Ертәси күнү мәни Јазычылар Иттифагына чағырдылар. О заман «Әдәбијјат гәзети»ндә ишләјән шаир Зејнал Чаббарзадә мәнә деди ки, Сәмәд Вурғун сәни көрмәк истәјир (Сәмәд Вурғун Азәрбајҗан Совет Јазычылары Иттифагынын сәдри иди). Бир гәдәрдән сонра Зејнал Чаббарзадә илә бәрабәр онун отагына дахил олдуг. Бу вахта гәдәр јалныз ичласларда, рәсми јығынчагларда көрдүјүм, һәмишә көрүшүнү үрәк дөјүнтүсү илә арзу етдијим Сәмәд Вурғун отағын баш тәрәфиндә стол архасында әйләшмишди. О, гәзет охујарду. Бизи көрән кими гәзети кәнара гојду. Зејнал Чаббарзадә мәни она тәғдим етди. Сәмәд Вурғун күлүмсүңүб үзүмә бахды. Үрәјим ишдәтлә дөјүнмәјә башлады.

«Көрөсөн о мәни нә үчүн чағырмышдыр, мәнә нә дејә-чәк». Онун мәнә биринчи суалы бу олду.

— На вахтдан жазырсан, бала?

— Үчүнчү ил олар, — дејә чаваб вердим.

О, «Әдәбијјат гәзети»ндә чап олунаң ше'рими көс-тәриб:

— Бу, чап олунмуш нечәнчи ше'риндир?

— Доггузунчу, — дејә чаваб вердим.

О ајаға галхыб:

— Јахшы ше'рдир, — деди. — Јахшылығы орасында-дыр ки, риторикадан, үмуми сөзчүлүкдән узагдыр. Кон-крет бир лөвһә чәкмисән.

Бундан сонра о бизә сәнәтин, ше'рин бә'зи сирләрин-дән данышды. Јадымда оланы одур ки, о, сәнәтдә трафа-рет, шаблон әлејһинә данышырды, ачылмыш чығырларла кетмәји шаир үчүн әскиклик сајырды. Әдәбијјата кәлән һәр бир кәнчдән јени сәс, јени нәфәс тәләб етдијини тә-кидлә тәкрат едирди. О мәнә дә конкрет лөвһәләр әса-сында јазмағы, шаблона, риторикаја ујмамағы мәсләһәт көрдү. Вә ајрыларкән јени јаздығым ше'рләrimi она охумағы тапшырды. Онун отағындан чыхдығым заман мәним севинчимин һәдди-һүдуду јох иди. Мән бундан сонра даһа бәјүк һәңәслә јарадычылығы башладым. Бу әһвалатдан бир-ики ај сонра мән јени јаздығым «Дашда бир үрәк», «Ахма, дур еј заман», «Сарылығын һикмәти» вә саир ше'рләrimi топлајыб катибә васитәсилә Сәмәд Вурғуна чатдырдым. Бир нечә күндән сонра о мәни ја-нына чағырды. Мән севинә-севинә кабинетинә дахил ол-дум. Лакин ичәри кирәкән онун бахышында гәрибә бир дујғу парлајырды. Бу парылты мәни илк дәфә гәбул ет-дији заман көзләриндә јанан парылтыја бәнзәмирди. Мән дәрһал ше'рләримдән устадын разы галмадығыны дујдум. Зәнним доғру чыхды. О, ше'рләrimi мәнә узат-ды. Мән машында јазылан ше'рләрин бир нечә мисрасы-нын позулдуғуну, үзәриндә чохлу гејдләр едилдијини көрдүм. О, тәмкинлә данышмаға башлады.

— Бу ше'рләриндә дә «Јашыл чәмәндә» олан һисс вә һәјечан вардыр, лакин бунлар мәним хошума кәлмәди. Она көрә ки, бурада сән реализм јолу илә кетмәмисән. Сән бурада ујдурмусан. «Јашыл чәмән» она көрә бизим хошмуза кәлди ки, сән орада һәјатын өзүнү көстәрмәк јолу илә кетмишдин. Көзләримизин гаршысында азәрбај-чанлы әскәрин чанлы образыны јаратмышдын. Сәнәтин

јолу да образлар јолудур. Шаир нә гәдәр һәјата садиг галса, бир о гәдәр газанар, бир о гәдәр дә јүксәләр.

Мән ше'рләри кери алыб отагдан чыхдым. Бәјүк шаирин бу сөзләри мәним гулагларымда инди дә сәслә-нир. Бу сөзләр инди дә мәним јарадычылығыма истига-мәт верән бир мајакдыр.

1947-чи илдә мән аспирантураја дахил олдум. Мән «Сәмәд Вурғунун поезијасы» мөвзусунда диссертасија јазмаға башладым. Бу мөвзу мәнә јалныз елми иш олма-ды. Бу мөвзуну ишләркән мән һәм дә бир шаир кими Сәмәд Вурғундан, онун сәнәткарлығыла ишләтдији әдәби васитәләрдән, сәнәтин сирләрини өјрәндим. Мән 1950-чи илдә диссертасијамы тамамлајыб мүдафиә етдим, елми дәрәчә алдым. Мән һәммин әсәримдән бир нүсхә Сәмәд Вурғуна тәгдим етдим. О өзүнүн јарадычылығы һаггын-да јазылан диссертасијаны вараглајыб мәнә деди:

— Елми ишдир јазмысан, јахшы еләмисән. Анчаг мән-чә сән ше'рдә даһа чох мүвәффеғ олурсан. Сән бу јолла кетмәлисән.

Сәмәд Вурғун бизим ше'рләримизи охујаркән, хүсусән онун дилинә, дилин бәдинлик вә образлылығына чох диг-гәт јетирирди. О бизи һәмишә дәрин мәзмунла бәрабәр јүксәк сәнәткарлығы чағырмышдыр. О, 1951-чи илдә јаз-дығым «Әбәди һејкәл» поемасынын әлјазмасыны мәнән алмыш вә бу поеманы чох диггәтлә охумушду. Бир һәф-тәдән сонра мән ондан поеманы кери алдыгда, әсәрин бир чох сәһифәләриндә онун гејдләрини көрдүм. «Пое-манын бу нүсхәси Низами музејиндә сахланылыр». О, бир чох мисраларын алтындан хәтт чәкәрәк: «дилә фикир вер» сөзләрини јазмышдыр. Бәјәндији мисраларын ја-нында исә ја үч нида, ја «сағ ол», јахуд да «афәрин» сөзләрини јазмышды. Һәммин поеманы Сәмәд Вурғунун гејдләри әсасында јенидән ишләјиб чапа вердим вә әсәр һаггында тәнгидимиз јахшы фикирдә олду.

Беләликлә, Сәмәд Вурғунун көстәришләри биз кәнч-ләрә һәмишә фајда вермиш вә бизим инкишафымыза кө-мәк етмишдир. Мән бир шаир кими јетишмәјимдә, Сәмәд Вурғунун мә'рузәләринә, онун аловлу ше'рләринә вә би-зимлә олан шәхси сәһбәтләринә чох борчлујам.

1956

ДӨЛҮШӘН ӘДИБ

10—15 күн бундан габаг көлнә жазыларымы арашды-паркән әлимә бир кағыз парчасы кечди. Кағызын үстүн-дә бир гејд варды: «Бәхтијар, чыхыш етмәсән јахшыдыр, данышасы олсаң, тәмкин!.. Н. Мейди».

Бу жазы мәрһум әдибимиз Н. Мейдинин өлмәз сурәтин көзүмдә јенидән чаңландырды.

О бү гејди мәнә 7—8 ил бундан әввәл Жазычылар Иттифагында кечирилән бир мүшавирә заманы көндәрмишди. Һәмни мүшавирәдә жазычыларымыздан бирни мәни «Етираф» әсәринә көрә «Толстојчулугда» иттиһам едирди. О заман чыхыш етмәдим. Һәм дә Мейди мүәллимин бу әсәр һаггындакы фикрини билирдим. Әсәр журналда чап олунаң кими о мәнә зәңк чалыб рәјини телефонда демишди.

Мәрһум жазычымыз, Һәмни гејди илә мәни сәбрә, тәмкинә чағырырды.

Н. Мейди әдиблији илә јанашы, Һәм дә кечә-күндүз охујар, дүнјадакы бүтүн әдәби вә ичтимаи һадисәләри изләјәр, Һәм бәдни әсәрләри, Һәм дә нәзәри мәғаләләри илә дәрһал буңлара чаваб верәрди. О, бизим дөври мәғбуатда чап олунаң ирили-хырдалы һеч бир әсәри көздән гачырмазды вә бу әсәрләр һаггында ја жазылы, ја да шифаһи өз фикрини билдирмәмиш кечинмәзди. Көркәм-ли сәнәткар әдәби мүһитин ичиндә гајнајырды. О, әдәбијјатла, сәнәтлә јашајырды. Н. Мейдинин гәләм јолдашлары, ону шәхсән таныјанларын һамысы бу мөһкәм ирадәли инсан вә бу көзәл әдиб һаггында Һәмнишә бир сөзү тәкрар едирләр: «Мейди, әдәбијјатын әлисилаһлы кешикчисиدير».

О истәр идеоложи, истәрсә дә сәнәткарлыг чәһәтдән әдәбијјатымызда бүтүн бүдрәмәләрә дәрһал мүнәсибәтини билдирәр вә бу јанлышлыгын ислаһына чалышарды. Әдибин кәскин ағлы, ити көзләри варды. О, бүтүн әдәби вә ичтимаи һадисәләрә заманын көзләри илә бахмағы, Һәм дә дүнја сәвијјәсиндән бахмағы бачарарды. Чүнки фикрән дә, руһән дә мвасир жазычы иди.

Мейдинин өмрүнүн чох һиссәси әдәби дөјүшләрдә, җитабәт күрсүләриндә кечмишди. Биз буну онун јалныз елми нәзәри мәғаләләриндә дејил, бәдни әсәрләриндә дә

көрүрүк. О, бүтүн гәләм достларындан Һәмнишә мвасирлик тәләб едәрди. О, фикри, идејаны бәдни әсәрин биришии мәзијјәти сајырды. Чүнки Н. Мейди әдиблијиндән әввәл бөјүк вәтәндаш иди. Бизим онунла С. Вурғун јарадычылығы һаггында чох тез-тез мүбаһисәләримиз дүшәрди. О, С. Вурғунун сәнәтини һәддиндән артыг севмәјинә бахмајараг, бөјүк шаирин јарадычылыг нөгсанларына да көз јуммазды. Мән чох көзәл билирдим ки, Мейди мүәллим, С. Вурғунла һәгиги дост олмуш вә Һәмнишә онунла фәхр етмишди. Бунунла белә, достунун јарадычылыг нөгсанларыны да пәрдәләмәзди. Һәр сөзү ачыг јазарды, ачыг дејәрди. Ону мәнә севдирән мәрданәлији вә кечә-күндүз әдәбијјат һавасы илә нәфәс алмасы иди.

Бу күн Мейди Һүсәјнин 60 иллијини кечиририк. О арамыздан тез кетди. О инди јохдур, анчаг һәр јердә јери көрүнүр. Бу күн мән жазычы виңданымла онун әзиз хатирәси өнүндә баһыммы әјирәм.

1969

БАЈАТЫЛАР

Нәнәләр дејәндә нағыллар, нағыллар дејәндә нәнәләр јада дүшүр. Бизим ағбирчәк нәнәләр... Нәсилләр нәнәләрин гучагындан кәлиб кечир... Нәнәләрин бајатысыны, охшатмасыны, лајласыны, нағылыны ешидә-ешидә... Бизим Бабәкимиз дә, Қороғлумуз да, Фүзулимиз дә, Сабиримиз дә, Үзејримиз дә, Әләскәримиз дә нәнәләрин бајаты, нағыл, гошмасындан су ичиб баһадыр олуб, сәнәткар олуб.

Јатдығым ала-бәзәк бешик јадыма дүшдү. Нәнәм бир әли илә иһрә чалхајарды, бир әли илә бешијими јүјрүјүб мәнә лајла чаларды...

Ғызыл бешијим лај-лај,
Евим, ешијим лај-лај,
Сән јат ширин јухуда
Чәким кешијин лај-лај.

Бу ширин лајла нэлә көрпәликдән үрәјимдә елә нахыш бағлајыб ки, һарда бир лајла ешидирәмсә, нәнәм јадыма дүшүр. Илләр кечди, бөјүдүм. Даһа нәнәм мәнә лајла чалмырды, нағыл данышмырды. Нәнәмин нағыллары гур-таранда мәнә өз нәнәсиндән данышырды. Мәним улу нәнәмдән. Бу гәдим әһвалатдан бирини сизә данышмаг истәјирәм:

Улу нәнәмин өвлады олмазмыш. Чох-чох сонралар онун бир ушағы олур. Һаһы севинир. Ушаг од парчасы имиш. Бир дәгигә јериндә сакит отурмазмыш. Нәнәм она «од» дејәрмиш... Бир күн бабам өз достларына бөјүк зи-јафәт верирмиш. Гојунлар кәсилиб, ири гулплу газанлар асылыбмыш... Ушаг кәлиб дүшүр гајнар аш газанына, јаныр, елә орадача кечинир. Нәнәм јеканә көрпәсини аға бүкүб гојур кәнара, һеч кәсә бир сөз демир. Хөрәклә-ри биширир, гонагларыны ләјагәтлә гаршылајыр... Го-наглар дағыландан сонра әһвалаты әринә ачыр, дизинә дөјүр, бајаты чағырыр, ағлајыр. Нәнәм «од» дедији көрпәсинин дәһшәтли өлүмүнә белә бир бајаты дејиб-миш:

Әзизјәм одуму,
Дагдан кәлән одуму?
Су од кечирән олур,
Су јандырды одуму.

Данышдығым әһвалатын вә бајатынын әсил мә'на-сыны о заманлар баша дүшмәздим. Инди баша дүшүб бу әһвалаты һәр дәфә бир адама данышанда, бајатыны дејәндә, нәнәм кәлиб дурур көзүмүн габағында. Мән онун өзүнү јох, гәлбини көрүрәм, һиссини көрүрәм. Је-канә баласы өлдү, нәнәм гонагларын хәтринә динмәди, һөнкүртүсүнү ичиндә боғду, дөздү. Чүнки нәнәм ән'әнәјә хилаф кетмәди. Биздә гонаг мүгәддәсдир, онун хәтринә дәјмәк олмаз. Гонаг кедәр, сонра күлфәт өз дәрдини өзү чәкәр. Нәнәм дә дәрдә дөздү. Киши кими, мәрд кими дөздү.

Гонаглар кедәндән сонра о, бала дәрдинә бајаты ча-ғырды. Дөзүмү, сәбри онун мәрдлији, чағырдығы бајаты исә онун зәрифлији, инчәлији иди. Бизим нәнәләримиздә мәрдликлә инчәлик, дөзүмлә зәрифлик вәһдәтдә олүб. Нәнәм көрпәсинин чәпазәси үстүндә бајаты чағырды. Бу бајатыны нәнәмә дедитдирән дәрд олду.

Әзизим нә диндирир,
Нә динир, нә диндирир.

Дәрдлини диндирмәјин,
Дәрд онсуз да диндирир.

Бәли, бајатылар белә јараныб. Бајатыларын һәр-бири бир тәлејин уғурсузлуғу, бир өмрүн ениш-јохушу, елин, обанын дәрди-сәри илә бағлыдыр. Онларын һәр бири бир һадисәдә јараныб ағыздан-ағыза кечир, илләрин мәһәк дашына тохунуб бүллурланыр, чилаланыр, кәлиб чағы-мыза чатыр. Бу дәрд мисралы ше'рләр әсрләрин долај-ларындан, кешмәкешләриндән сүзүлүб кәлдијиндән, тә-биәтин өзү гәдәр сағлашыр. Она көрә дә бу күн биз онлара, онлардакы камиллијә, бүтөвлүјә, көзәллик вә дәринлијә һејран галмаја билмирик. Бир инсанын дәрди бир халгын дәрдинә, халгын дәрди бир нәфәрин дәрдинә чеврилир. Халгын мә'нәвијјаты о гәдәр дәрин, о гәдәр бөјүк олуб ки, өз дәрдини сон дәрәчә инчә, шаиранә де-мәјин бачарыб. Хәстәлик чисманидир, дәрд исә мә'нәви-дир. Хәстәлији дәрманла, бәс дәрди нә илә мүәличә едирләр? Халг бунлары бир-бириндән ајырмыш, мә'нәви дәрди даһа јүксәк тутмушдур:

Ашыг мәрдә нә бағлар,
Күмүш кәрдәнә бағлар.
Кедәк дәрдли јанына,
Көрәк дәрдә нә бағлар?

Хәстәни һәкимә апарарлар. О да хәстәјә дәрман ве-рәр. Бәс дәрдлини һара апармаг лазымдыр? Дәрдлинин јанына. Чүнки дәрдлинин дәрдини дәрдли биләр. Бәс дәрдли дәрдлини нә илә сағалда биләр? Мә'лум дејил:

Кедәк дәрдли јанына,
Көрәк дәрдә нә бағлар?

Бајатылардакы бу зәрифлик, бу-дәринлик вә бөјүк-лүк гаршысында сәчдәјә кәлмәк азыр. Бунлары кечә-күндүз өјрәнмәк, өјрәнмәк лазымдыр. Биз халгы өјрән-дикчә учалырыг, бөјүјүрүк.

Бизим ән бөјүк сәнәткарларымыз һәмишә халг ја-рычылыгындан өјрәниб, она көрә дә јүксәлибләр. Фүзу-линин дә, Үзејир бәјин дә, Сабирин дә, Вурғунун да гүд-рәтн бунда иди.

Бајатыларын һәр бири бир роман, бир хәтирәдир. Бу дәрд мисралыг ше'р парчаларынын үзәриндә бөјүк бир роман, бөјүк бир дастан јазмаг олар:

Фәләјин бир бағы вар,
Үстүндә чардағы вар.

Мән о бага кетмәрәм,
Гәлбимдә яр дагы вар.

Јәгин севкилиләр һәмишә о бағда көрүшәрмишләр.
Заман кечиб, севкили өлүб, ја иткин дүшүб, ја өлүм јата-
ғында јатыр. Инди севкили һәмин бага кедә биләрми?
Көлкәсиндә кәзишдији ағачлар, отлар, чыгырлар она нә
дејәр? Елә бурадача икинчи бајаты јараныр:

Јашылдыр башын өрдәк,
Гызылдыр ғашын, өрдәк.
Һәмишә чүт кәзәрдин,
Һаны јолдашын, өрдәк?

Галалар, галалар! Бизим бабаларымызын дүшмәни
һәдәләмәк үчүн дүјүнәнмиш јумруглары... Биз бу гала-
лары вәтәнимизин һәр кушәсиндә көрүрүк. Бақыда Гыз
Галасы, Абшеронда Дөрдкүнч гала, Рамана галасы, Нар-
даран галасы, Шәкидә «Кәләрсән, көрәрсән» галасы.
Дәвәчидә Чыраггала, Шамхорда Короғлу галасы вә с.

Гәфләти басғынлардан горунмаг үчүн тикилән бу га-
лаларда бизим тарихимиз, вүғарымыз, јенилмәзлијимиз
охунур. Бу галалары тикән усталар јәгин ки, онлара
фәхрлә бахмыш, халгы үчүн бир шеј гојуб кедәчәјинә
көрә фәрәһләнмишдир. Галаны тикән уста кәлиб онун
һәндәвәриндә доланмыш вә бир бајаты чағырмышдыр:

Бу гала бизим гала,
Һәмишә бизим гала.
Гурмадым өзүм галам,
Гурдум ки, нзим гала.

Нә көзәл дејилиб! Инди кәлин бу бајатыны мисра-мисра
ачаг:

Бу гала бизим гала,
Һәмишә бизим гала.

Уста демәк истәјир ки, гурдугум бу галаны дүшмән тут-
билмәжә, о һәмишә бизимки ола. Нә көзәл арзудур! Ким
истәр ки, јаратдығы өзкәнин әлине кечә? Икинчи тәрәф-
дән, уста нә үчүн јаратдығыны да билирди. Мәкәр бу
гала дүшмәнин башыны әзмәк үчүн тикилмәмиши?
Әсас мәтләб сон бејтдәдир:

Гурмадым өзүм галам,
Гурдум ки, нзим гала.

Мән бу галаны өзүм үчүн дејил, вәтәним үчүн гурмушам.
Бир дә она көрә ки, доғма вәтәнимдә мәним дә нзим гал-

сын. Нәдир бу из? Халгымын дүшмәнә чалачағы гәләбә-
дә мәним дә бир пајым олсун. Инсан үчүн бундан бөјүк
мүкафат нә ола биләр? Уста гуруб кедәчәк. Кәләчәкдә
халг бу галадан дүшмәнин башына атәш совурачаг, вә-
тәни мүдафиә едәчәк вә гәләбә чалачаг. Мән дүнјада
олмасам да, торпағын алтында өз кечмиш әмәлимлә
дүшмәнлә вурушачагам.

Нә гәдәр бөјүклүк, нә гәдәр мүдриклик! Јалныз өз
сәадәти үчүн јох, халгын сәадәти илә јашамаг арзусу!
Бу бөјүклүжә, бу дәринлијә, бу мәсләкә ешг олсун!

Ади бир јазычыны өјрәнмәк үчүн онун јарадычылы-
гыны өјрәнирләр. Халгы да танымаг үчүн онун јарадычы-
лығыны өјрәнмәк лазымдыр. Биз бу кичик бајатыларла
халгымызын мә'нәви әләмини, мәсләкини, әгидәсини, нә-
һәјәт, дүһасыны өјрәнирик.

Халг өз узагкөрәнлији илә ичтимаи һадисәләри дә-
риндән баша дүшмүш вә бу балача ше'р парчаларында
да она өз мүнәсибәтини билдирмишдир. Зүлм вә истиб-
дад дөврүндә халг кәләчәјә үмидлә бахмыш вә бу гуру-
лушун јох олачагына инанмышдыр:

Дағларда көрдүм лала,
Әлдә тутдум пијала.
Ким көрүбдү дүнјада
Зүлм еви абад гала?

Ағрыја, ачыја, зүлмә таб кәтирмәјән халг фәләјә дә үсјән
едир. Бурада мисралар ағламыр, е'тираз едир, гышгы-
рыр; фәрјад гопарыр:

Аман фәләк, дад фәләк,
Һеч олмадым шад, фәләк.
Ичирдијин шәрбәтдән
Өзүн дә бир дад, фәләк!

Бу нөв бајатыларда халгын сөзү даһа мүдрикләшир,
даһа артыг мә'нәви мә'на кәсб едир. Халгын башына ачы-
лан ојун ону фәрјада кәтирир. Мүдрик аталар дөвранын
тәрсинә доландығына тәәччүб едир. Халг тәбиәтин дә,
чәмијјәтин дә аһәнкини јахшы билир. «Бу аһәнк нијә
позулду, ону нә позду» — дејә халг дүшүнүр:

Сөзүн демә тәрсинә,
Тәр тәни гој тәр синә,
Су өз сәмтнә ахыр,
Дөвран ахыр тәрсинә.

Бу мүдрик дүшүнчөлөр, бу асыллы муһакимэләр бө-
жүк бир халгын бағрындан гопан фәрјадлардыр. Биз бу
бајатыларда халгын мин илләрдән бәри кечиб кәлдији
енишли-јохушлу јоллары көрүрүк.

1973

АШЫГ ӘЛӘСКӘР

Бизим әдәбијјатымызда халг ше'ри вә классик ше'р
чијин-чијинә, јанашы инкишаф етмишдир. Бунларын һә-
рәси бир ғайнағдыр, һәрәси бир мәнбәдир. Бунлар бир-
биринә өз тә'сирини көстәрә-көстәрә бој атмыш, бөјү-
мүш, бу күнкү нәсилләрә кәлиб чатмышдыр. Гәрибә бу-
расыдыр ки, бунларын һәр икисиндә бир ән'әнәвилик
јашајыр. Әкәр классик ше'рә хәјали, хариғүл'адә образ-
лар хасдырса, ашыг ше'ринә, әксинә, тәбиилик вә һәја-
тилик хасдыр. Она көрә ки, ашыг һәмишә «көрдүјүнү
чағырмышдыр». Бу чәһәтдән Әләскәр ше'ри мисилсиз-
дир.

Ашыг Әләскәр ше'ри бизим озан-ашыг ше'римизин
зирвәсидир. Әсрләрин архасындан сүзүлүб кәлән халг
ше'ри халг мүдрилији, халг дилинин сафлығы, бүллур-
луғу Әләскәр ше'риндә чәмләнмишдир.

Биз бу мәғаләдә Әләскәр ше'ринин бүтүн көзәллијин-
дән вә башга чәһәтләриндән данышмајачағыг. Бу чәһәт-
ләрин һәр бириси ајрыча ишләнмәлидир. Әләскәр ше'ри-
нин бөјүк вә дәгиг арашдырмаја еһтијачы вардыр. Лакин
биз бурада бир чәһәтдән — Әләскәр ше'риндәки һәјат
гүввәсиндән, бәдииликдән вә реаллыгдан данышмағ ис-
тәјирик.

Дејиләнә көрә вә ше'рләринин мәзмунундан ајдын
олур ки, онун бир чох ше'ри, бәһәтән, конкрет бир
һадисәнин тә'сириндән јаранмышдыр. Буна көрә дә Әләс-
кәрин ше'рләриндә ән'әнәви образлар белә тамам јени
мәзмун кәсб едир. Мәсәлән, ғары севкилисинин синәсинә

бәнзәтмәк ашыг ше'риндә бир дәбдир. Бу бәнзәтмә Әләс-
кәрдә дә вар. Лакин о, ғары синәјә ағлығына көрә јох,
сојуғлуғуна көрә тәшбәһ кәтирир. Беләликлә, ашыг ән'-
әнәви образлара тамамилә башга мәзмун вермишдир.
Ащағыдакы бәндә диггәт јетирәк:

Билирсән көңлүмүн нәдир дағасы,
Нечә јараларын, јар, синәмдә вар?!
Јандырыр чисмини ешгин һавасы,
Бимүрвәт, демпрсән ғар синәмдә вар.

Көрүндүјү кими, бурада ашыг, јарын синәсини ғара
она көрә бәнзәдир ки, ашығын јанан чисми јарын синә-
синдә сәринләјә биләр, тәскинлик тапа биләр. Ашыг
Әләскәр ше'ри тәпәдән-дырнаға һәјатын өзүдүр. Әләскәр
ше'рини јашадан да онун бу чәһәтидир.

Кечмишдә баш верән һәрч-мәрчлик вә таланлар нә-
тичәсиндә өлкә виран ғалыр, обалар дағылыр, бачалар
түстүсүз ғалыр. Ил олур ки, һеч кәс арандан даға көч-
мүр. Бу һалы көрән ашыг дилләнир. Вахты илә дағлара:

Сәрдара сөз демәз, шаһа баш әјмәз,
Гүдрәтдән сәнкәрли, ғалалы дағлар. —

дејән ашыг дағларын индики пәришанлығына јас тутур,
ған ағлајыр:

Һаны мән көрдүјүм гургу, бүсатлар?!
Дәрдимәндләр көрсә, тез бағры чатлар;
Мәләшмир сүрүләр, кишнәмир атлар,
Нижә пәришандыр һалларын, дағлар?

Бу бәнд лөвһәдир. Гәләмин гүдрәти бизим көзләри-
мизин өнүндә заманын лөвһәсини чәкир, бизә көстәрир.
Биз сүрүләри мәләшмәјән, атлары кишнәмәјән пәришан
дағлары көрә билирик, дуја билирик. Ашыг бу һала һа-
јыфсыланыр, үсјан едир:

Икид нә'рәсиндән, күллә сәсиндән,
Дәјмәмиш төкүлүр калларын, дағлар! —

дејә күлләдән јараланмыш ағачлары, төкүлән кал меј-
вәләри нә гәдәр реал лөвһәләрлә көзүмүзүн ғабағында
чанландыра билмишдир.

Шаирин «Гоча бахтым», «Чыхыбдыр», «Нәфс илә
мә'рифәтин сөһбәти», «Шаир Нағы», «Һајыфсан» кими
ше'рләринин һәр бири бир конкрет мәсәләдән вә мәтләб-
дән данышыр. Бу ше'рләрдә үмумичилик јохдур, үмуми-
ләшдирмә вар. Әләскәр өзүнә чуст тикдирир. Амма чуст

хошуна кәлмир. Бу мүнәсибәтлә елә орадача «Һаҗыфсан» ше'ри җараныр:

Гәсәм олсун хуҗкешләрин сәринә,
Җалаң сөз иҗиди салар дәринә,
Көһнә дағарчыгы тумаш җеринә
Ашыг Әләскәрә сатма, һаҗыфсан!

Ашыг деталла кедир. Конкрет данышыр, үмуми сөз демир:

Фани дүнҗа Сүлејмана галмаҗыб,
Оҗан бу гәфләтдән, җатма, һаҗыфсан! —

деҗе фикрини үмумиләшдирир. Әләскәр ше'рини күчү вә көзәллиҗи бу гүвәтлән үмумиләшдирмәләрдәдир.

Ашыг Әләскәр бә'зән кичик бир деталла һалы, дурум билдирмәҗи бачарыр.

Мәсәлән, онун «Гоча бахтым» адлы ше'ри гочалығын бүтүн хусусиҗәтләрини өзүндә чәмләшдирән көзәл бир парчадыр. Ашыг өзү шәхсән бир инсан кими җашамадыгы һалы әһвалаты гәләмә алмыр. О өз һиссләрини җазыр вә буна көрә дә ше'р тәбин чыхыр, инандырычы чыхыр:

Нә севда тапыбсан, нәҗә талыбсан,
Һансы гәфләтдәсән, кәл, гоча бахтым!
Җа мәндән күсүбсән, җа гочалыбсан,
Бу сыныг көңлүмү ал, гоча бахтым!

Бәндин биринчи мисрасына диггәт җетирәк. Бурада ишләнен ики бир-биринә охшар сөз (тапыбсан, талыбсан) һәм мә'нача бир-биринә җахындыр, һәм шәкилчә. «Тапыбсан» сөзүндәки мә'на — «нәҗә талыбсан» (җә'ни тәләбин нәдир, истәҗин нәдир) ифадәсиндәки мә'наҗа чох җахындыр. Шәкилчә дә охшарлығы көз габағындадыр. Ашыг мәзмун вә шәкил җахынлығы илә ше'рдә поетик лөвһә вә мусиги җарадыр. Бу, мәсәлән, бир тәрәфи. икинчи тәрәфи исә сөзләрин бу җахынлығы ичиндә биз гочалыға хас олан бир ләнкәр, бир дәринлик дә көрүрүк. Ахы, сөһбәт гочалыгдан кедир. Инди һәмин бәндин үчүнчү сәтринә диггәт җетирәк: «Җа мәндән күсүбсән, җа гочалыбсан» ифадәсиндә «күсмәк» сөзү бурада лүғәти мә'насындан чыхыбдыр. Ниҗә? Она көрә ки, ше'рин илк сәтирләриндән бизә мә'лум олур ки, шаир гочалдығыны е'тираф едир. Бәс әкәр белә исә «мәндән күсүбсән» сөзүндән белә чыха биләр ки, «еј гочалыг, сән кәлмирсән. Мәкәр сән мәндән күсмүсән ки, кәлмирсән?». Сәтирин о бири тәрәфинә диггәт җетирсәк, онда мәтләб ајдын олар.

«Җа мәндән күсүбсән, җа гочалыбсан» сәтриндә вурғуну «гочалмаг» сөзүнә вурмаг лазымдыр. Бурада шаир заманы һәдәф еләҗиб демәк истәҗир ки, заман елә дәҗишиб ки, артыг гочалығын өзү дә гочалыб. Ахы, һәр җашын өз көзәллиҗи вар. Еләчә дә гочалығын. Гочалығын өзү дә гочалдығына көрә шаир ондан истәдиҗи һәззи ала билмир. Онун үчүн дә деҗир: «Җа мәндән күсүбсән, җа гочалыбсан».

Бу сәтирдә нә гәдәр дәринлик вә көзәллик вар. Ше'рин бир җериндә белә деҗилир:

Күмүшүм тунч олду, зәрү зибам без.
Гәлп чыхыр алдыгым мал, гоча бахтым!

Нә гәдәр көзәл вә нә гәдәр шаиранә! Адәтән гочанын көзү җахшы көрмәз. Ашыг җухарыдакы бейтдә көзләрини җахшы көрмәмәсиндән данышмыр. Амма деҗир ки, «алдыгым мал гәлп чыхыр». Мәкәр бу, көзләрини җахшы көрмәмәсинә көзәл ишарә вә җахшы детал деҗилми?

Букүнкү әдәби кәнчлик Әләскәр ше'риндән чох ше'рәнә биләр. Бә'зән ашыг ше'ринә ибтидан дамғасы вурулур. Бу ше'рин дәринлиҗинә кетмәк лазымдыр. Онун иңчәликләрини гаврамаг лазымдыр. Тәчнисләрдә чох бөҗүк шәкил мәһдудлуғу вар. һәм сөзләрин шәклиндә, һәм дә ше'рин формасында. Лакин бу мәһдудлуға баһмаҗараг, Әләскәр җалныз форма оҗунбазлығына уҗамаш, мәһдуд форма гәлбиндә чох бөҗүк фикирләр сөҗләмәҗи бачармышдыр.

Биз, Ашыг Әләскәрин ше'риндән һәм фикир, һәм дә шәкил көзәллиҗини өҗрәнә биләрник.

1972

МӘН АШИГӘМ, ЈАСАГ ЈОХДУР ДИЛИМӘ

Бизим евимиз Шәкинни «Јухары-баш» мәһәлләсиндә иди. Шәһәрин гуртараҗындакы ән ахырынчы евләр бу мәһәлләдәдир. Бизим мәһәлләдән сонра дағлар башла-

ыр. Евимиз даг јолунун кәнарында, бир тәпәнин үстүн-дәдир. Јазбашы гојун сүрүләр бизим евин јанындан кечиб даға кедәрди. Илдә ики дәфә, гојун даға чыханда вә дүшәндә бу јолда мәрәкә гопарды. Бирдән јарым саат дајаныб мөләшә-мөләшә өтән гојун сүрүсүнә тамаша едәр, ләззәт алардыг. О заман бабамын дилиндән бир бәнд ше'р ешидәрдим:

Кәкоту, гырхбуғум, гајмагчичәји,
Бәнөвшә, гәнтәпәр, гызлар өрпәји,
Гојун мөләшмәси, чобан түтәји,
Чәкир узагларә хәјалы, јајлаг!

Әлбәттә, бу бәнддәки бүтүн сөзләри баша дүшүрдүм. Кәкотуну, гырхбуғуму, гајмагчичәјини, бәнөвшәни көр-мүшдүм. Гојун мөләшмәсини, чобан түтәјинин сәсини дәфәләрлә ешитмишдим. Амма бу бәнддәки «хәјал» сө-зүнү һеч чүр баша дүшә билмирдим. Мараглы бурасы-дыр ки, бабамдан сорушардым, о да мәни баша сала билмәздн. О заман тәәччүб еләјәрдим: «Киши сөз оху-јур, амма охудуғу сөзүн мә'насыны өзү баша дүшмүр». Әслиндә бабам бу сөзүн мә'насыны баша дүшүрдү, даһа доғрусу, фәһм еләјирди, амма алты-једди јашлы ушаға «хәјал» сөзүнү баша сала билмирди.

Мәним ше'рлә илк танышлығым бабамын дедији бу бәнддән, нәнәмин чағырдығы бајатылардан башламыш-дыр. «Хәјал» сөзүнүн мә'насыны исә мән чох сонралар баша дүшдүм.

Әләскәр ше'ри халг ше'ридир. Бә'зән адама елә кәлир ки, бу ше'рләри бир нәфәр јох, халг өзү јарадыб. Она көрә ки, бу ше'рләр халг руһунун, халг мә'нәвијатынын һајгыртысыдыр. Бу, Әләскәр ше'ринин биринчи тә'рифи. Икинчи тә'рифи ондан ибарәтдир ки, Әләскәр ше'ри башдан-баша һајатын өзүдүр. «Ашыг көрдүјүнү чағы-рар» мисалыны јада салсаг, фикримиз даһа да ајдын олар.

«Бир көзәл көрмүшәм Чајгылынчылыда», «Кетмә көз өнүндән, ај Шәкәр ханым», «Чырагбан еләјиб маһалы Хуршуд», «Дәрдим артыб дөнүб үмманә, Телли», «Ады Тәрлан, өзү тәрлан баласы», «Гәнд әзилиб дил дәһанә, Күлпәри», «Хәстә көнлүм кәлди саза, Мүшкүназ», «Бү-түн көзәлләрин көзәли Күллү» мисралары илә башланан ше'рләр бизә дејир ки, Ашыг Әләскәр дә јалныз көрдү-

јүнү чағырыб. Азәрбајчан тәбиәти, Азәрбајчан руһу Әләскәр ше'риндә дил ачыб охујур. Бу ше'рләр Вәтәни-миздән данышан шаграг нәғмәләрдир!

Әләскәр ше'ринин үчүнчү чәһәти ондакы һикмәтдир, дәринликидир:

Ики бәдән көрдүм, алтмыш башы вар,
Мүттәсилди онда гејри сирр олур.
Ики сәрраф көрдиш вуруб доланыр,
Каһдан ики олур, каһдан бир олур.

Бурада Әләскәр ашыглыгдан чыхыр, мүтәфәккир-шаир сәвијјәсинә јүксәлир. «Нијә?», «нечин?», «нәдән?» суаллары гаршысында дурмајан шаир, һәлә шаир дејил. Мән дејәрдим ки, шаирин шаирлији «нијә?», «нәдән?» суаллары илә башлајыр. Чүнки шаир ону әһатә еләјән аләмә мә'на, һикмәт көзү илә бахыр. Елә шаири башга-ларындан фәргләндирән дә бу чәһәт дејилми? Ахы, шаир предметин өзүнү јох, ичини, бәзәјини јох, өзәјини көрүр:

Јерин, көјүн, әршин, күршүн инсанын
Күнһү, бүнөврәси ај нәдән олду?
Јери көјдән, көјү јердән ким сечди?
Һикмәтин дәрјасы ај нәдән олду?

Једди гат көј нә нөвүнән гурулду?
Нечә гәндил, нечә сүтун вурулду?
Сән кимсән, мән кимәм, кимдән сорулду?
Устадлар устады, ај нәдән олду?

гошмадырмы? Бәли, формача гошмадыр. Анчаг мәзмунча классик әдәбијјатымызын, Низами, Фүзули ше'ринин давамыдыр. «Мән кимәм», «сән кимсән», «биз доғу.тмамышдан әввәл нә идик, инди нәјик, сонрамыз нә олачаг?» суаллары гаршысында дајанан бир шаирин «мән ашығам, јасаг јохдур дилимә» демәси гәдәр тәбия-дир.

Мән бир дә Әләскәри бу чәһәтинә көрә севирәм. Ушаглыгда онун ше'рләриндәки доғмалыға, тәмизлијә, нәғмәјә вурулмушдумса, инди онун һикмәтинә, онун дәр-инлијинә сәчдә едирәм.

1972

ИЛЛЭР ВЭ НЭГМЭЛЭР

Иллэр вэ саһиллэр... Ким дежэ билэр ки, бүтүн иллэрин саһили декабрын сон күнлэридир? Ким дежэ билэр ки, бүтүн күнлэрин, аялары, иллэрин нэчми, һүдүдү вэ дэжэри ејнидир? Бу суаллара синэси хэзинэ олан мүдрик халгымыз белэ чаваб вермишдир:

Эзизим мин аја дэјэр
Гашын мин аја дэјэр
Ил вар, бир күнэ дэјмэз
Күн вар, мин аја дэјэр.

Вахтыны ајлар вэ иллэрлэ өлчөн инсанын заман мэф-хумуна олан мүнәсибәтнин ел нэ гэдэр көзәл демишдир. Өмүр вар, јазында камилләшир, өмүр вар, гышында да һәлә ушаг кими јеткинләшә билмир. Өмүр вар, баһары кәлмәмиш гышы кәлир, өмүр вар гышында да баһары јашајыр. Еләчә дә ил вар, бүтүн көзәллији, сәфасы јазында гуртарыр, ил дә вар өзү гуртарыр, сөзү гуртарыр.

Мән «Иллэр вэ саһиллэр» китабыны вәрәгләдикчә гәләм јолдашым Нәби Хәзинин өмрүнүн бүтүн иллэри вэ бу иллэрин әлван саһиллэри көзләрим өнүндә чанланар:

1943-чү ил... Мүһарибәнин ағыр ајлары, кәдәрли күнлэри... Јашыдларымызын бир гисми чәбһәдә, бир гисми тәһсилдә... Чәбһәдә атылан топларын курултусу үрәкләриндә сәсләнән бу чаванлар һәлә натамам, сыныг-сөкүк мисралары илә чәбһәдә дөјүшән ата вә гардашларынын сәсинә сәс верир, јазыб-јарадырдылар.

Иллэр, саһиллэр, онларын башлангычы вэ сонү. Иллэри инсанлар өз ишләрини өлчүјә, низама салмаг үчүн ујдурублар. Әсил һәгигәтдә нә иллэр вар, нә дә саһиллэри. Ил, зәһмәтимизлә, әмәлләримизлә дүрүст вә јанлыш аддымларымызла өлчүлүр. «Иллэр вэ саһиллэр» адланан бу китаб да 25 иллик ағыр зәһмәтнин, јухусуз кечәләрин, изтираблы күнлэрин мәнсулудур. Белә исә бу 25 илә биз өз ахыны илә өтүб кечән бир вахт кими баха биләрикми? Јох! Бу 25 ил бизә бу китабы бәхш етдијинә көрә мәнәлидыр вә гијмәтлидир. Бу китабын мүәллифинин дә поезиямыздакы мөвгәји заман өлчүсү илә дејил, бурада топланан әсәрләрин дэјәри илә өлчүлүр.

Китаб «Сәнин үчүн нәгмәләр» башлығы илә верилән

сәвки ше'рләри илә башлајыр. Бу ше'рләрдә севән вә севилән, лакин изтираб чәкән, мәнәббәтин әзабларыны үрәјинин дәринулијиндә јашајыб говрулан бир ашигин образыны көрүрүк. Ашиг нијә изтираб чәкир? Кимдир мүгәсир? Заманмы? Јох! Мәнәббәтми? Јох! Севкилими? Јох! Ашигин өз сәһви!

Кечикмиш арзулар ашыб дашандә
Бахарам, көпүмдән ал гаплар ахар.
Гапунсуз бир никаһ гапунлашанда
Гапунни мәнәббәт кәнардан бахар.

Көзәлдир! Инсанын кәнчилијиндә бурахдыгы сәһв, бундан доған пешманчылыг бу мисралардан поетик вә мәнәли үмумиләшдирилә билмәзди.

Шаирин мөвзулары: Тәбиәт, онун инсаны вәләһ едән көзәлликләри... кәппат, онун мө'чүзәли сирләри... мәнәббәт, онун әзаб вә изтираблары... сәнәт, онун ениш-јохушундан кечән сәнәткар үрәјинин һәјәчанлары.

Бүтүн бу мөвзуларын әсасында инсан — онун истәк вә арзулары мүхтәлиф тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринә мүнәсибәти, мүбаризәси вә изтираблары дајаныр.

Мәсәлән, тәбиәти садәчә олараг тәсвир едән «Пајыз» ше'рини көтүрәк. Илк бахышда адама елә кәлир ки, шаир јалныз пајызы тәсвир етмәк истәјир. Бу фәслин өзүнә мәнхус чизкиләрини, көзәлликләрини гәләмә алыр, лакин әслиндә белә дејил, бурада шаир пајыздан чоһ инсандан, инсанын илин бу һүзнлү фәслинә олан мүнәсибәтиндән данышыр. Ағачларын пајызда јарпагларыны төкмәси өзү өзлүјүндә кәдәрли һадисәдир. Инсанда һүзн доғурур. Лакин шаир буна дејил, башга бир шејә — бу вәзијјәтнин инсан һәјатына олан тәсиринә көрә кәдәрләнир:

Дана кеч бојланды үфүгдән сәһәр.
Саралды, бозарды чәмәнтәр инди.
Нијә хәзәл олду салхым сөјүдләр,
Һарда көрүшәчәк севәнләр инди?

Шаир һәјати бир чизки илә бөјүк бир фикри вә јахуд һадисәни үмумиләшдирмәји бачарыр.

Шаирин чаван досту өлүр. Бундан бир нечә күн сон-ра мәрһумун адына бир мәктүб кәлир... Евдәкиләрдән һеч бири мәктүбу ачмаға чүр'әт етмир. Ачылмамыш мәктүб јетим кими бојну бүкүлү галыр. Бу ади һәјат һадисәси шаирин гәләминдә әсил поезијаја чевриilir:

Мәктүб, жапышганлы, мөһүрлү мәктүб
Мәктүб, милжон-милжон мәктүблар кими.

Бу ики мисрада шаир, үмумијјәтлә мәктүблардан даныш-ыр вә әлбәттә, һәр күн алдығымыз мөһүрлү вә жапыш-ганлы мәктүблар һәлә поезија үчүн материал дејил, ла-кин бу мәктүблар инсан һиссилә тәмасда оlanda чансыз кағыз парчасы чанланыр, конкрет бир вәзијјәтлә әлағә-ләнәндә дөнүб поезија олур. Шаир саһибини ахтаран бир мәктүбдан данышыр. «Өмрү саһибиндән өмүрлү мәк-түб» дејә она бу јүксәк поетик мәнаны верәндә охучунун гәлбиндән исти бир чәрәјан ахыр вә биз өзү кетсә дә, һиссләри һәлә дә дүнјада галан бир мәрһумун вахтсыз өлүмүнә тәәссүфләнирик. Поезијанын күчү дә бундадыр, мәнасы да бундадыр!

Дәниз... көј... мөһәббәт! Бунларын икиси тәбиәт, бири инсан. Поезија инсанла тәбиәтин тәмасы, гаршылашмасы дејилми? Шаир дүз дејир. Поезијанын өзү мөчүзәдир, сирдир.

Инсан мин илләрдир ки, кайнатын сирләрини өјрән-мәклә мәшғулдур. Мин илләрдир ки, һәјатын көзәллик-ләриндән поезија јарадыр. Бу ше'ријјәтә јарадан да һеј-рандыр, охујан да. Лакин бу вахта гәдәр нә кайнатын, нә дә поезијанын сирләри там ачылмамышдыр:

Бахырам көјләрә — гәлбимдә ше'р
Улдузлар узагдан көз вурур мәнә.

Улдузлар көз гырпмалары илә шаирә нә дејир? Шаир көјләрә, онун сирр долу мөчүзәләринә һејрандыр. Улдузлар көз гырпдыгча елә бил шаирә дејир: «Сән бизим сирләримиздән акаһ ола билмәјәчәксән. Биз сирли китабыг».

Лакин шаири марагландыран көј чисимләринин физи-ки һәрәкәти, онларын физики гурулушу дејил, онларын мәнасыдыр, поезијасыдыр. Јухарыдакы бејт белә гурта-рыр:

Кайнат сиррини ачса да бир-бир,
Сәнәт кайнаты сирлидир јенә.

Бу сәтирләри өмрүнү сәнәтә верән, лакин онун әзаб-ларындан инчимәјән, әксинә, һәзз алан, сәнәтин чәтин-ликләрини баша дүшән, онун ағырлыгларыны чијиндә дашыјан, бу ағырлыгдан јүнкүллүк дујан бир шаир дејә биләр. Сәнәтин долај јолларында каһ јыхылан, каһ ду-

ран, каһ күсән, каһ барышан, анчаг өз мөһәббәтиндән әл чәкмәјән бир шаир, сәнәтин кайнатдан да дәрин сирләрә малик олдуғуну дәрк едә биләр:

Бәли, ше'р мәнә бир кайнатдыр
Сөзлү-сораглыдыр бир китаб кими.
Бәли, ше'р мәнә сирли һәјатдыр
Ачсам да бағлыдыр бир китаб кими.

Шаир дүз дејир, Фүзули, һафиз, Байрон, Пушкин, Көте, һејне кими бөјүк сәнәт баһадырларыны охудугча сәнә елә кәлир ки, тәбиәтин вә кайнатын е'чазлары гар-шысында дајанмысан, өз ачизлијини көрүб титрәјирсән, гәләм әлиндән дүшүр. Јахуд кайнатын сирләринә әл апа-ран вә ја она мејдан охујан Нәсрәддин Тусиләрин, Гали-лејләрин бөјүк кәшфләрини охујурсан, өјрәнирсән, инсан эәкасынын гүдрәтинә вә бөјүклүјүнә һејран галырсан. Бәс бу күнкү мөчүзәләр?.. Инсан фәзада учур, Аја дүш-мәјә чалышыр, инсанын Ај һаггында јаратдығы әфсанә-ләр һәгигәтә чеврилир. Ај бизимләшир, реаллашыр, бү-түн бунлары поезијанын сирли дилинә чевирмәк истә-јирсән... Мүмкүндүр, лакин чәтиндир.

Нәһајәт, кайнатын мөчүзәләринә кәшфләри илә ча-ваб верән бу инсанын мәсләкини, ешгини, өлчүләрә сығ-мајан дүјғуларыны поезијанын ајдын вә шағраг дилинә нечә чевирәсән? Шаири дүшүндүрән дә, һејрәтләндирән дә бунлардыр.

Инсан... көј!.. Инсан һәмишә көјә бахмыш, јердәки зилләтләрә дөзмәјәндә көјләрә үз тутмуш, ондан имдад истәмишдир. Һәрә өз бәхтинә бир улдуз сечмиш, улдуз-лар исә бүтүн бу зилләтләрә биканә олмуш, инсана сојуг нәзәрләрлә бахмышдыр.

Дөндү әсрләрә ил кедә-кедә,
Әсрләр дүнјадан атыны чапды.
Инсанлар улдузда тәлә кәзсә дә
Улдузлар бәхтини јерләрдә тапды.

Шаир бу фикри оғлуна мүрачигәтән дедији ашағыда-кы бәндлә белә тамамлајыр:

Илләр ити кедир, фәсилләр јејин,
Сән дә бу јолларда бир јол кедәнсән.
Бәлкә о улдуздур сәнин тәләјин,
Бәлкә о улдузун тәләји сәнсән.

Көзәлдир! Шаир инсан гүдрәтини јахшы үмумиләшдир-мишдир.

Мәни һәмешә бир шеј дүшүндүрүр. Тарихдә бөјүк алимләрин, ихтирачиларың жаратдыглары әсәрләр бу күнкү наилијјәтләрин, кәшфләрин гаршысында јалныз бир мәрһәләдир. Белә ки, јүз ил бундан әввәлки ихтира бу күнкү инсаны јалныз тарихи чәһәтдән һејрәтләндирә биләр. Лакин о, һәммин ихтираја бу-күнкү наилијјәтләрин зирвәсиндән бахса, бу, онда јалныз күлүш доғура биләр. 60—70 ил бундан әввәлки автомашина биз бу күн јалныз музејләрдә бахырыг. Лакин бу машин о вахт үчүн ән камил ихтира, бир әсәр һесаб олунурду. Индики «Волга»нын гаршысында нечә? Бу машин бир ушаг әјләнчәсинә бәнзәмири?

Лакин сәнәтдә мәсәлә белә дејил, әксинәдир. Мин ил бундан әввәл јаранмыш «Шаһнамә», 400 ил бундан әввәл јаранмыш «Һамлет», «Лејли вә Мәчнун» бизи бу күн дә һејрәтләндирир. Бу әсәрләр бизә садәләвһ вә күлмәли көрүнмүр, сәнәт аләминдәки зирвә бүтүн дөврләр үчүн зирвәдир. Елмдә исә дүнәнин зирвәси бу күн үчүн пилләдир. Нә үчүн сәнәт әсәрләри көһнәлмир? Мәнчә она көрә ки, елм идракла, сәнәт һисслә бағлыдыр, һәјәчанла бағлыдыр. Идракда естафет вар. О, мүәјјән олунмуш галыбларла, өлчүләрлә, ријази дүстурларла ирәли кедир. Инсан дүјғулары исә һеч бир галыб, дүстур, өлчү танымыр. О, һәмешә тәзәдир, һәмешә әлвандыр. Һамлетин «Өлүм ја олум» монологунда ирәли сүрүлән фикирләрә вә дүјғуларә ким јалныз орта әсрин фикир вә дүјғулары дејә биләр? Бурда Шекспир заман вә мөкан мәфһумуну вүруб дағыдыр, заманын вә мөканын мәһдуд чәрчивәсиндән чыхыр, бәшәри сәвијјәгә галхыр. Орадан бүтүн инсанлыға вә бүтүн дөврләрә бахыр. Буна көрә дә јалныз бу күн јох, мин ил сонра да һәјат вә өлүм һаггында дүшүнән бир инсан үчүн бу дүјғулар, бу фикирләр тәзәдир вә марағлыдыр.

Нәби Хәзри кайнатын сирләринә һејран галыб «сәнәт кайнаты» гаршысында сәһрләндији заман бунлары демәк истәмәмишми?

Нәби, 1944-чү илдә јазмышды:

Сөз учалдар бу чаһанда инсаны
Әвизләјәр бу чаһан да инсаны.
Вахт олар ки, бирчә анда инсаны
Әлли илин һөрмәтиндән салар сөз.

Бу сөзләр һәлә 20 јашында олан бир чаванын мани-фести иди. О, һәлә сәнәт аләминә кәлмәмишдән, сөз

сәнәтинин мәс'улијјәтинин баша дүшдүјүнү билдирди. Бу мәс'улијјәт һисси ону һеч заман тәрк етмәди. Ону јалныз бу күнүн јох, кәләчәјин һөрмәтинә дә чатдырды.

Јанмагын үрәјин тәк бирчә сәтри
Биздән од истәјир, алов истәјир.
О бәлкә бир күнлүк севинчдән өтрү
Бүтүн өмрүмүзү киров истәјир.
Шаир арзулар чыхарыр јаза,
Илһам да онунчүн оғул кимидир.
Шаир үрәкләрә һаким олса да
Јенә дә ше'р үчүн бир гул кимидир.

Бәли, шаир сәнәтин, ше'рин гулу олмаса, үрәкләрә һаким кәсилә билмәз.

Фикир ајдын, мәтләб ајдын! Чүнки шаир јазмамышдан әввәл јашајыр, дүјғуларыны баласы кими гәлбиндә бәсләјир. Ел демишкән «Үрәкдән чыхмајан үрәјә јатмаз».

Китабда шаирин дөрд поемасы кетмишдир. Бизчә «Кичик тәпә» шаирин ән камил, ән бүтөв поемасыдыр. Бурада инсан, онун тәлеји, мүбаризәси, реал, тәбии бојаларла тәсвир едилмишдир. Мәһз тәсвир, тәрәннүм јох! Мән шәхсән бу типли поемалары севирәм. Чүнки поэма бир нөв мәнзум романдыр. Әкәр беләдирсә, бурада сүжет, ана хәтт олмалы, инсан, онун мүбаризә јолу кес-тәрилмәлидир.

«Кичик тәпә» поемасында өмрүнүн чохуну мүһачирәт-дә кечирән бир азербайҗанлынын гүрбәт елләрдәки изти-раблары елә көзәл вә тәбии бојаларла, һәјати чизкиләр-лә тәсвир олунмушдур ки, биз бу бәдбәхтин фачиәсинә ачыјыр, она көмәк әли узатмаг истәјирик. Әкәр шаир охучусунда јаратдыгы образа ачымаг һиссини ојада би-либсә, демәк мүвәффәг олмушдур.

Мән шаирин сон китабындакы бүтүн әсәрләрдән да-нышмағы гаршыма мәгсәд гојмамышам. Мәгсәдим бирчә шејдир: гәләм јолдашыма демәк истәјирәм: «Сән сәнә-тин сирләринә вәләһ олдуғча өзүн әсил сәнәт јарадыр-сан. Сағ ол, гардашым вә һәмешә вәләһ ол. Инсан һеј-рәтләндикчә бөјүјүр вә башгаларыны да һејрәтләнди-рир».

1969

ҺӘЈАТЫН НӘФӘСИ ШЕ'Р ДЕЈИЛМИ?

Һәр шаирин өз сәси, өз нәфәси олур. Әлбәттә, сөһбәт әсил шаирдән кедир. 30—40 ил јазан, лакин бу мүддәт әрзиндә өз јолуну, өз сәсини тапа билмәјән шаирләр дә олмушдур. Беләләринин фачиәси нәдәдир? Јалныз фитри габилијјәтин олмамасындамы? Әлбәттә, бу, әсас шәртдир. Лакин бу фачиәјә башга сәбәбләр дә вар. Бә'зән шаирләр кимсә бәнзәмәјә, јахуд да әксинә, һеч кәсә бәнзәмәјә чалышыр вә бүтүн сә'јләрини јалныз буна сәрф едирләр. Әлбәттә, һеч кәсә бәнзәмәк јалныз өзүн кими јазмаг сәнәт әләминдә әсас шәртдир. Лакин фачиә бурасындадыр ки, бүтүн диггәти һеч кәсә бәнзәмәјә чәлб етмәк бә'зән истәдадлы сәнәткары белә әлламәлијә, ојунбазлыға апарыб чыхарыр. Сәнәт әләминдә јамсыламаг да, һеч кәсә бәнзәмәјә чалышмаг да тәһлүкәлидир. Бурада орта јол тутмаг лазымдыр. Јә'ни кечмиши сев, өзүндән әввәлkilәри өјрән, бу ән'әнәнин үзәриндә кечмиши инкар етмәдән өзүнү тапмаға чалыш! Башга сөзлә, гәлбинин сәсинә гулаг ас, она хәјанәт етмә!

Мән һүсејни севирәм. Она көрә ки, һүсејн ән'әнәнин үзәриндә јүксәлән, өз гәлбинин сәсини динләјән шаирдир. Јамсылајанлар исә газ јериши јеримәк истәјән өрдәјә бәнзәјир ки, өз јеришләрини дә итириләр. һүсејн өз јеришини јеријир, бә'зән бүдрәјир, анчаг галхыб јенә дә өз истәдији кими јеријир. О, көһнә ән'әнәви ше'р формаларында бу күнүн фикирләрини, бу күнүн дујғуларыны тәрәннүм едир. Шаир өзү демишкән:

Нәсилләр дил ачыб верир сәс-сәсә,
Бурда илләр нәдир, әсрләр нәдир?
Башымыз нә гәдәр јүксәкләрдәсә,
Көкүмүз о гәдәр дәринләрдәдир.

Јахуд:

Һәјатын өз һөкмү, өз гауну вар,
Бу гәдәр ловғалыг әбәсдир, әбәс.
Бир көкүн үстүндә јүз будаг јашар,
Јүз будаг бир көкү сахлаја билмәз.

Көзәлдир! Көкүнү инкар едән, көкүндән ајрылан будаг јашаја биләрми? Әксинә, будаглар өз көкүнү инкар етмиш олса белә көк јенә јашаја чаг вә тәзә пөһрәләр верәчәк. Халгын бир һикмәтли сөзүнү дә хатырлајаг:

«От көкү үстә битәр». Вај о адамын һалына ки, көкүнә биканә ола, көкүнү дана. Әлбәттә, бурада бир мәтләби дә унутмаг олмаз. Көкдән дөрд әлли јапышыб әтрафа бахмамаг, көһнә көк үстүндә тәзә иглимә ујғун тәзә пөһрәләр вермәк бизи фикрән тез гочалдар, өз јағымызда јандыраг.

Һүсејнин дилләр әзбәри олан «Ше'р дејилми» гошмасы ән'әнәви ашыг формасында јазылмышдыр. Бәс мәзмун? Мәзмун тамамилә јени вә тәрәвәтлидир. Шаир бу көһнә формада бу күнкү ше'рин гаршысында дуран тәләбләрдән данышыр:

Дәрәдә моруг дәр, дөшдә чијәләк,
Каһ јағыш хош кәлир, каһ сәрин күләк.
Јаш өтүр, дојмајыр дүнјадан үрәк,
Јашамаг һәвәси ше'р дејилми?

Сәтирләрин јери дар, фикрин мејданы кенишдән кениш. Һәм дә бу фикри башга чүр ифадә етмәји тәсәввүрә белә кәтирмәк олмаз. Бурада мәзмун форманы, форма да мәзмуну тапмышдыр. Јахуд:

Ким дејир ше'рин мејданы дардыр,
Сону көрүнмәјән бир илк баһардыр?
Нечә ки, һәјат вар, ше'р дә вардыр.
Һәјатын нәфәси ше'р дејилми?

Нә гәдәр көзәл, бәдии һәгигәтдир! Ше'рин өмрү һәјатын өмрү гәдәрдир. Ахы ше'р өзү һәјатын нәфәсидир. Ше'р инсанын јашамаг ешги, јашамаг һәвәсидир. Көһнә формада јазылмыш олса да ким бу ше'рә көһнә дејә биләр? Ахы бурадакы фикирләр, дујғулар бу күнүн, һәм дә сабаһын фикир вә дујғуларыдыр.

Ше'рин формасыны, вәзн вә гафијәсини — бөјүк фикирләри шаир гәлбиндән охучу гәлбинә дашыјан нәглијат васитәсинә бәнзәтмәк олар. Мәсәлә бу нәглијат васитәләриндә дејил, онлара јүкләнән јүкүн гијмәтиндә, ағыр вә јүнкүллүјүндәдир. Мәсәлә јүкүн асан вә раһат чатдырлымасындадыр. «Заман», «аман», «јаман» — әсрләрдән бәри чох ишләнмиш, сүртүк гафијәләрдир.

Ашыгда:

Диндирмә, диндирмә ганлар ағларам
Бу күн әһвалымын јаман күнүдүр.
Фәләјин кәрдиши тәрсинә дөндү,
Әл әлдән үзүлүр, аман күнүдүр.

Сабирдә:

Хандосту, аманды, гојма кәлди,
Кирдары јаманды, гојма кәлди.

Гафијэлэр ејни, јүклэр башга-башга. Ејни гафијэлэр-дэ ашыг өз эсринин, Сабир дә өз эсринин сөзүнү демишдир. С. Вурғунса бу чүр чох ишләнмиш гафијэлэрдә өз эсринә мүнәсиб бөјүк ичтимаи фикри ифадә етмишдир:

...Һөкмү всрән заман олур,
Гара гуллар дүнјасынын нитигамы јамаи олур.

Демәк, форманын — гафијәнин кұнаһы јохдур, ејни формада эәиф ше'р јазан «шаир кұнаһкар ола биләр. Ашыг демишкән, «чалан чала» билмирсә, нә кұнаһы тел-ли сазын?»

Ше'ри һәјатын нәфәси һесаб едән шаирин јарадычы-лыг гәјнағы чанлы һәјатдыр. Һүсејн даима сәјаһәтдәдир. О кәзир, көрүр, сонра јазыр. Онун ше'рләринин бир чоху елә сәјаһәтдә јазылмышдыр. Она көрә дә бу ше'рләр ди-ридир, чанлыдыр. Бу ше'рләр охучу илә бәрабәр нәфәс алыр. Бу ше'рләр Дәлә Горғуд сазындан доғулмушдур. Она көрә дә онлар дағ сују гәдәр бұллур, нәгмә гәдәр чинкилтилидир. Һүсејн көрдүјү адамлары, онларын дү-ғу вә дүшүнчәләринин үмүмләшдириб сәнәтин шаграг дилинә чевирир.

Инсанын гәрибә тәбиәти вар, о билир ки, «һеч кәс бу дүнјаны тутуб галмајыб», бунунла белә о кечә-күндүз вурушур, чарпышыр, амалы уғрунда мүбаризә апарыр.

Чалышыр, дүшүнүр һәр күн, һәр саат,
Инсанда ешгә бах, тәбиәтә бах.
Инаныр әбәди дејилдир һәјат,
Инанмыр өлүмә, инанмыр апчаг.

Бурада шаир инсандакы һәјат ешгини алгышлајыр, өзү дә нечә ајдын вә үрәјә јатымлы.

Һүсејнин ше'рләриндәки тәбилик вә сәмиимјјәт дә бурдан доғур. Тәбилик! Нә көзәл сөздүр, ахы бу сөз тә-биәт сөзүндән јаранмышдыр. Тәбиәт сахталыг вә сүн'и-лик севмир. Тәбиәт — тәбиәт олдуғу үчүн көзәлдир. Сә-нәт дә белә. О, үјдурма вә сахта дејилсә, тәбиәт гәдәр чазибәли, тәбиәт гәдәр севимли олачаг. Тәбиәтин ана гојнуна истәдијин гәдәр бах. О сәни һеч заман јормаз, чүнки о тәбиидир, онда сахта һеч бир шеј јохдур. Һүсеј-нин ше'рләриндә тәбиәтин өзү бүтүн әлванлығы илә дил ачыб данышыр. Данышыр, охујур. Бә'зән бу ше'рләрн изаһ вә тәһлил етмәк истәмирсән. Ахы бу ше'рләр тәра-нәдир, тәранәни данышыг дилинә чевиrmәјә нә һачәт!

Кәл чыхаг сәјринә уча дағларын
Чәмән олаи јердә халча нә лазым.

Көзүндән су ичәк буз булағларын,
Лилпар олаи јердә долча нә лазым?

Торпағын әтрини фикирләшәндә
Ипәк телләринә чичәк тахарсаи.
Сәһәрләр јадына күзкү дүшәндә
Марал бахан кәлә сән дә бахарсан.

Титрәмә сојуға, јанма сазаға,
Үшүсән, отлардан јорған истәрик.
Даш-кәсәк тохунса әлә, ајаға
Лоғман чичәкләрдән дәрман истәрик.

Шаир бурада нәји тәблиғ едир? Тәбиәтин тәбиилијини вә бу тәбиликдәки сафлығы, бәкарәти. Бурада тәби-әтин вердији тәбии не'мәтләр сүн'и шејләрә гаршы гоју-лур. Чәмән — халчаја, лилпар — долчаја, кәл — күзкүјә, чичәкләр — кимјәви дәрманлара.

Мәкәр бу ше'р тәбиәтин бир парчасы дејилми? Елә бил бу ше'ри шаир фикирләшиб јазмамышдыр, мисра-лар тәбиәтин гојнундан өзү сүзүлүб кағыза төкүлмүш-дүр. Бунун үчүн дә бизи бездирмир, охујанда дилимиз топуг чалмыр. Мисраларын ганадларында учуб тәбиәтә гонаг кедирик. Ахы инсан тәбиәтин ашигидир. Биз шә-һәрләрин сәс-күјүндән усананда тәбиәтә гачыр, шәһәрн суалларына тәбиәтин мәс'умлуғундан, сафлығындан ча-ваб истәјирик.

«Дағ кәнди» поемасы һаггында бир нечә сөз демәк истәјирәм.

Поемада шаир чох мүнһум бир мәсәләдән — кәндләрин мәдәни јүксәлишиндән бәһс ачыр вә бурада дағ кәндлә-ринин өзләринә мөхсус мүнһум проблемләринә тохунур.

Бәс нијә дујмасын бурда нәсилләр
Исти нәфәсини мәдәнијјәтин? —

дејән шаир кәндләримизи шәһәр сәвијјәсинә јүксәлтмәк кими мүнһум бир мәсәләјә тохунур вә һәтта бунун үчүн әлач дүшүнүр:

Асандыр шәһәрә гачыб јүјүрмәк,
Шәһәрн кәндләрдә јаратмаг кәрәк.

Мәндән соруша биләрләр: «Һүсејнин јарадычылығын-да нөгсан јохдурму?» Әлбәттә, мән бу кичик мөғаләдә шаирин бүтүн јарадычылығындан данышмаг, онун көзәл вә гүсурлу чәһәтләрини һәртәрәфли тәһлилдән кечирмәк мәсәләсини гаршыма мәгсәд гојмамашам. Бу, тәдгигат-чыларымызын вәзифәсидир. Икинчиси, иш, фәалијјәт

олан јердә нөгсан да ола биләр, шәрт јахшы чәһәтләри көрмәк вә охучулара чатдырмагдыр. Нөгсаны көрмәјә нә вар ки!..

Һүсејнин јарадычылығында јахшы кејфијәтләр, тәблиғ олунмалы чәһәтләр даһа чохдур вә бу күнкү әдәби кәнчлик бу чәһәтләрдән чох шеј өјрәнә биләр.

1969

АДЛАР, ЛӘГӘБЛӘР

Университетин мүәллимләриндән бири мәнә Иса Һүсејновун тәзә повестини — «Коллу Коха»ны чох тәрифләди. Сорушдум:

— Нәдән данышыр?

Деди:

— Адларын јанына гошулан ләгәбләрден.

Бәли, адлара ләгәб гошмаг һәлә гәдимдән бизим кәндләримиздә адәтдир. Дәрһал јадыма бизим тәрәфләрдәки ләгәбләр дүшлү:

— Шәтә Чаббар, Пәлә Гаффар, Чаггал Әјјуб, Ајаг-јалынлар, Тәндирәкирәнләр, Једдиәппәкләр, Дашакирәнләр, Гыјалар вә с.

Фикирләшдим, јәгин јумористик әсәрди. Бәс, ахы јумор, сатира Исанын үслубуна хас дејил...

Достум әләвә етди:

— Мирзә Чәлилин хатирәсинә һәср едиб.

Демәк, бу әсәрдә Мирзә Чәлилин үслубуна, руһуна јахын нә исә вардыр. Марагландым, охудум. Һәнгәтән бу повестдә Мирзә Чәлил руһу һакимдир. Заман дәјишдикчә һәр шеј кими сәнәткарларын үслубу да, хәтти дә дәјишир вә бу хәтт күнүн әкс-сәдасы олур.

Иса Һүсејновун әсәрләри һәмишә бөјүк мүбәһисә доғурур. Мүхтәлиф, бир-биринә зидд фикирләр сөйләнилир. Нијә? Чүнки Исанын һәр бир әсәри, һәмишә бизә тәзә сөз демишдир. Бу мәнада онун һәммин сонунчу әсәри мәним даһа артыг хошума кәлди. Иса Һүсејновун сөј-

кәндији нөгтә һәмишә мөһкәм олур. Чүнки онун ајагларынын алтында торпаг мөһкәмдир, о, торпаға дајаныр. Икинчи тәрәфдән исә һәмишә ишыгда дајаныб көлкәни гырманчлајыр. Чүнки о, көздән јајыныб чухурларда кизләнен көлкәләри дә ишыгландырмаг истәјир.

Бу әсәрин гәһрәманы Коллу Коха, Иса Һүсејновун јарадычылығында тамам тәзә образдыр. Бу, мүәјјән гәдәр мүәллифин өзүдүр. Даһа доғрусу, онун мөвгеји — мүәллиф мөвгејидир. Ишыглы адамдыр, мүсбәтдир. Ади адамдыр, сучудур. Һеч орта савады да јохдур. О, киминлә дөјүшүр? Шөһрәти республиканы көтүрмүш Гылынч Гурбанла, али тәһсилли колхоз сәдри Чаванширлә. Бу адамларын адларына диггәт јетирәк. Гылынч Гурбан, Чаваншир мәнфи тәрәфдә, Коллу Коха мүсбәт тәрәфдә. Тәзәлик адларда да вар. Ахы, бир адәтдир ки, бәдии әсәрләрдә мүсбәт гәһрәманыларын адлары көзәл, тәзә, мәнфиләрин адлары исә көһнә вә ејбәчәр олмалыдыр. Бурада исә әксинәдир.

Коллу Коханын ады архив гохујур. Мирзә Чәлил гәһрәманыларынын адына охшајыр. Анчаг фикри тәзәдир, гәлбән тәмиздир. Елә әсәрдә мәтләб дә бунун үстүндәдир. Адлар, ләгәбләр мәсәләси! Коллу Коха, әввәлчәдән, характери билимәдән гојулан адларын әксинә, адамлара характер илә, дүшдүјү вәзијәтлә әлагәдар олан адлар, ләгәбләр гојур. Бурада о бизә Дәдә Горгуду хатырладыр.

Коллу Коханын бу ишиндә һеч бир тәәччүблү шеј јохдур. Бу, ән'әнәдән кәлир, халг ән'әнәсиндән! Дәдә Горгуд икидлик көстәрмәјинчә, һәјәтда өз симасыны билдирмәјинчә адамлара ад гојмазды. Одур ки, Коха һаглы олараг иддиә едир:

«— Һамынын ләгәби вар. Ләгәбсиз адам јохдур».

Нечә билирсиниз, Коха дүз демир?

Чамаат Кохаја инанмајанда, о белә дејир:

«— Ачын үрәјинизи. Үрәјинизә бахын. Ләгәбләриниз ордадыр. Кимин үрәји нечәдир, вицданы нечәдир, ләгәби дә еләдир.

Һамы сусду.

Һаким јерә бахырды, гызармышды».

Чох көзәл вәзијәтдир. Бајагдан башгаларыны мүһакимә едән һаким нијә гызарды? Чүнки о, Коханын әмри илә гәлбинә бахмышды. Бахмышды вә көрмүшдү. Нә көрмүшдү? Ону бир өзү билир.

Гызармышды! Ону гызардан нә иди? Бизә мә'лум ол-
мажан кизли әмәлләри. Бу бирчә сөзлә образ да тамам-
ланды, фикир дә. Мән дејәрдим, фәлсәфә дә.

Бу фәлсәфә чох бөјүкдүр. Е'тираф фәлсәфәси. Вич-
дан мұһакимәси!

Иса бизи вичданымыза бахмаға чағырыр. Әкәр биз
бу јолла кетсәк, мәһкәмәләрә — башгаларынын мұһаки-
мәсинә еһтијач галмаз. Онда биз үрәјимизин дәринли-
јиндә кизләнен һиссләримизи, бәд әмәлләримизи көрәр,
адларымызы унудар, ләгәбләримизи өзүмүз тә'јин едә-
рик. Онда Чаваншир 20—25 ил ичиндә бөјүдүјү, Пәпә-
көкә нәнәнин торпаг дамыны унутдуғуна көрә гызарар,
адынын көзәллијини унудар, өз-өзүнә «Лимбуз» ләгәби-
ни гојарды. Онда биләрди ки, о јалтагдыр. адлы-санлы
адамларын көлкәсиндә долалмаг истәјир. Онда о биләр-
ди ки, көлкәдә битәнин өз көлкәси олмаз, адамын өз
көлкәси көрәк!

Әкәр Гылынч Гурбан — вахты илә әјриликләри гы-
лынч кими кәсән Гурбан — өз гәлбнә баха билсә иди, о
да көрәрди ки, артыг гылынчы кәсәрдән дүшүб, корша-
лыб, әјриликләри кәсмир. Чүнки артыг бу гылынч өзү
әјилиб.

Әсәрдә гојулан икинчи мәсәлә Гылынч Гурбанла бағ-
лыдыр. Бу да Гылынч Гурбанын кәсәрдән дүшмәсинин
сәбәбләридир.

Гылынч Гурбан нә гәдәр ки, өз доғма кәндиндә ја-
шајырды, чамаатын дәрдини дә билирди, сәрини дә. Онда
доғрудан да көј кими курулдајыр, шимшәк кими чыхыр,
гылынч кими кәсирди. Бу заман кишини галдырыб дағ
башына гојдулар. Ону рајон мәркәзинә көчүртдүләр, ев
вердиләр, бөјүк вәзифә вердиләр. Бундан сонра о, һојата
тәзә евинин балконундан бахмаға башлады, ајағынын
алтындан торпаг гачды. Гурбан елә билди бөјүдү, амма,
әслиндә, о кичилмишди. Вәзифәчә бөјүјүб үрәкчә кичил-
мишди.

Гурбан о гәдәр кичилди ки, ади бир сучунун вердијин
«Подрат» ләгәби ону өзүндән чыхартмышдыр. Дәһшәтли
истидә, кечәнин јарысы дуруб кәндә кәлир, Коха илә
үзбәүз дајаныб онун «дәрсини вермәк» истәјир, анчаг
әксинә олур. Коха онун дәрсини верир. Бунун сәбәбини
Коха өзү чох јахшы изаһ едир. Коха Гурбанын шәкәр
хәстәлијинә тутулдуғуну ешидәндә белә дејир:

« — Анчаг мәни бағышлајын. Мәним «Подрат»ым јох,
о кишини нахошладан сизин чәк-чевириниздир. Өзү де-
јирди, о гәдәр ширин-мирин једиртдиләр ки, ахырда
дамарларымда ганым да шәкәрә дөндү».

Бурадакы «шәкәр» сөзүнә диггәт јетирәк. Шәкәрин
биринчи мә'насы мүстәгим, икинчи мә'насы исә мәчази-
дир. Ону үзүнә гаршы о гәдәр тә'рифләдиләр ки, она о
гәдәр ширин сөзләр дедиләр ки, ахырда ајағынын ал-
тындан јер гачды, Гылынч Гурбан дөнүб олду Подрат
Гурбан.

Бу фәтиәнн һамыдан әввәл Гурбан өзү баша дүшмүш-
дү. Елә буна көрә дә онун шә'нинә ширин сөзләр деји-
лән ичласда (о, пенсияја чыхандан сонра) «мәнә елә
бир вәзифә верин ки, ондан торпаг ији кәлсин» — дејир.
Әсәрдә гојулан үчүнчү мәсәлә дә мәһз бу торпагла бағ-
лыдыр.

Гурбан киши Коха илә һагг-һесаб чәкмәк үчүн кечә-
нин јарысы, шә'нинә китаб бағлајан журналистлә кәндә
кәлдији заман колхоз сәдри Чаваншир онлары өзүнүн
икимәртәбәли, чаһ-чәлаллы евинә дә'вәт едир. Кәнд бүр-
күдүр, гонаглар сәринләмәк истәјирләр. Онлар сәдрин
евиндә сәринлијә биләчәкләрми? Бу заман Коха габаға
чыхыр, дөшүнә дөјүб дејир ки, мән кәнддә сәринләмәк
үчүн «курорт» кими јер таныјырам. О јер һарадыр?
Пәпә-көкә нәнәнин торпаг дамы.

Буну билән Чаваншир дәһшәтә кәлир:

« — Бу нә һоғгадыр? Һара кәтирибсән, чамааты? —
дејә Коханын үстүнә чумур.

— Ичәри кеч, сонра даныш, Чаваншир.

— Нә вар ичәридә? Чында гарынын ијли дамыны та-
нымырам?

— Танымырсан, Чаваншир. Бујурун, а гонаглар. Ку-
рорт-чәннәт, нә десәниз, бах, бу дамын алтындадыр».

Бунунла һеч дә мүәллиф торпаг дамыла уча бина-
лара гаршы гојмур, елә буна көрәдир ки, торпаг дамы
кәнд башга јерә көчүрүлүр. Чамаат икимәртәбәли даш
евләр тикир. Лакин бурада чох инчә бир мәтләб вардыр.
Јазычы демәк истәјир ки, бу күн Чаванширин јашадығы
икимәртәбәли бина бу торпаг дамыдан доғулмушдур.
Мәкәр Чаваншир дә, Коханын өзү дә бу дамыларда бөјү-
мәмишләрми? Биз бу күн торпаг дамыларда дејил, уча
биналарда јашамалыјыг. Чүнки әср, заман буну тәләб
едир. Биз һәр күн, һәр саат ирәли кедирик. Биз ирәли

кедэк, анчаг көкүмүзү дә унутмајаг, чында нәнэләрин дә гајғысына галаг. Көкдән ажрылмаг, торпага дал чевирмәк бэласыны Коха бу чүр изаһ едир:

«— Сәндән хәбәр алырам ки, Пәпә-көкә нәнә нијә дөнүб Чында нәнә олуб? Чүнки пәпәсини-көкәсини јејиб, өзүнүзүн әлиниз пәпәјә чатандан сонра ону лазымсыз чында тәки атыбсыныз! Ијirmi беш илдир ки, сән чыхыбсан бу гара дамдан. Узага кетмәјибсән. Бурадача, көзүмүзүн габағындача кәзирсән, сәдрлик еләјирсән; де көрүм, бу 25 илдә бирчә кәрә баш салыбсанмы бу гара дама ки, көрәсән Пәпә-көкә нәнәниз нечә доланыр, дәрди-сәри нәдир? Баш салмајыбсан! Чүнки сәндән өтрү бу саат бу гарыјнан сәһәр-сәһәр евдән чыханда чәкмәни силиб тулладыгын чынданын неч бир тәфавүтү јохдур! Чүнки сәнин синәндә үрәк әвәзинә даш асылыб, Чаваншир!»

Бурада торпаг дам да, Пәпә-көкә нәнә дә, она верилән ләгәб дә (Чында) рәмзdir. Анчаг навадан асылы рәмзләр дејил, тәбии, һәјатын өзүндән доған чанлы рәмзләрdir. Бу кичик повест бөјүк мәсәләләр, мүасир һәјатымызла бағлы проблемләр чох көзәл әһатә едир.

1967

ИНСАНЫН САҒЛЫҒЫНА

Адәтән, китабын тәртибатындан вә хусусилә рәссам ишиндән мәгаләнин сонунда данышарлар. Лакин биз мәгаләмизи китабын үзәриндә рәссам Ә. Дадашовун чәкдији шәкил барәдә бир нечә сөzlә башламаг истәјирик. һаггында данышдығымыз әсәр шаир Азәроғлунун бу јахынларда чапдан чыхмыш «Ше'рләр»идир.

Китабын ашағы һиссәсиндә гаранлыг зинданын дәмир бармаглы пәнчәрәси вә бу бармаглыглардан јапышан ики әл; јухары һиссәсиндә исә күнәш, онун шүалары вә бу шүаларын һәрарәти алтында чүчәрән ағ чичәкләр тәсвир олунмушдур.

Фикир ајдындыр! Мүәллиф гаранлыг зинданла өз истиглалижјәтини итирмиш мүстәмләкә өлкәләринин, дәмир бармаглыглардан јапышыб ону чәрчивәсиндән го-пармаг истәјән мөһкәм әлләрлә исә истиглалижјәт уғрунда ајага галхан мүстәмләкә халгларынын бу күнкү мүбаризәсини ифадә етмәк истәмишдир. Китабын јухары һиссәсиндә тәсвир олуна күнәш вә чичәкләр сәадәтин рәмзидир. Мүәллиф онлары гүввәтли әлләрин фонунда көстәрмәклә демәк истәјир ки, һәр бир сәадәт дә мүбаризә илә газанылыр. һәр бир халгын сәадәти онун өз әлиндә, әмәлиндә, мүбаризәсиндәдир. О өзү өз һаггы уғрунда мүбаризә апармаса она бу азадлыгы неч кәс бағышламајачагдыр. Әслиндә азадлыг бағышланылмыр, азадлыгы газанмаг лазымдыр!

Беләликлә, рәссам, шаирин һәмин китабчада вермәк истәдији идејалары чох көзәл дүјмуш вә чох көзәл дә ифадә едә билмишдир. Истәр китабын үзәриндәки шәкил, истәрсә дә бурада топланан ше'рләрин мәзмуну Иран Азәрбајчаны ингилабчысы Шејх Мәһәммәд Хијабанинин ашағыдакы сөzlәринин санки бәдии ифадәсидир:

«Еј Азәрбајчан! Еј Азәрбајчан демократијасы!..

...Сәнин биринчи јардымчын сән өзүнсән; сәнә сән өзүн ничат верәчәксән... Бүтүн зүлм, ишкәнчә, дар ағачы, зәнчир вә зинданлар һамысы сәнин истигамәт вә мәтанәтин гаршысында мөһв олуб кедәчәкдир!»

Һәр шаирин өз јолу, өз хусусијјәти вә ән мүһүмү дә, өз мөвзулары олур. Бу мә'нада, Азәроғлу, биринчи нөвбәдә, өз мөвзулары илә, мөвзуларынын мүасирлији илә диггәти чәлб едир. Азәроғлуну ичтимаи һиссләр даһа артыг марагландырыр. Буна көрә дә онун јарадычылығында бу күн дүнјаны дүшүндүрән ән мүасир фикирләр, ән мүасир дүјгулар өз әксини тапмышдыр.

Китабда шаир бу күнкү һәјатымызын наилијјәтләриндән, инсан идракынын гәләбәләриндән, әзилән халгларын истиглалижјәт уғрунда шанлы мүбаризәсиндән вә бу мүбаризәнин гәһрәманларындан, икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра социализм јолу илә тәрәггијә башлајан Алманија Демократик Республикасынын бу күнкү наилијјәтләриндән бәһс едир.

Бүтүн бу мөвзулар бизә, Азәроғлу һаггында ашағыдакы ики сөзү демәјә һагг верир:

Вәтәндаш шаир!

Шаир үчүн бундан бөјүк ад ола биләрми? Вәтәнин

вә халгын севинчи илә севинмәк, кәдәри илә кәдәрлән-
мәк, арзулары илә јашамаг нә гәдәр бөјүк хөшбәхтлик-
дир! Бу бөјүк хусусијјәт өзү шаирин гаршысында кениш
үфүгләр ачыр. О, халгын әмәл вә арзулары илә јашамаг-
ла бүтүн дүнја халгларынын әмәл вә арзулары илә јә-
шамыш олур. Белә бир шаир, халгла бәрәбәр бөјүјүр.
онунла бәрәбәр учалыр. Белә бир шаир, халгын чижәри
илә нәфәс алыр, халгын үрәји илә јазыб јарадыр.

О, каһ Конгодан данышыр, онун милли гәһрәманы
Лумумбанын өлүмүнү шәхси кәдәри кими јашајыр, каһ
Сурија Коммунист Партијасынын баш катиби Бекдаши-
ни кәләчәк имтаһанлара, сынаглара һазыр олмаға чағы-
рыр, каһ Әлчәзарин истиглалижәти уғрунда дөјүшән
гәһрәманларла бәрәбәр силаһ архасына кечир, каһ Ис-
панијанын милли гәһрәманы Долорес Ибаррурини ал-
гышлајыр, каһ да Иран халгынын азадлыг уғрунда мү-
баризәсиндә һәлак олмуш Хосров Рузбейнин шәрәфли
өлүмүнә матәм нәғмәси охујур.

Африканын һалыны дүшүнән шаир јазыр:

Хәритәјә бахсан,
Африка бир үрәјә бәнзәјир;
Асылмыш
Дүнјанын синәсиндән
Үзү ашағы.
Бу үрәк.
Гулдарлыг дөврүндән
Индијәдәк
Гара дәрилн оғулларынын
Ғапындан
Гырмызы гызыл көндәрир
Авропанын дамарларына.

Бу дәрәд, јалныз Африка халгларынын дејил, бүтүн
мүтәрәгги бәшәријјәтин, о чүмләдән вәтәндаш шаир
Азәроғлунун да дәрди.

Бир нәфәр «дост» шаирә белә демишиди:

Јаман лагәјдсән, јаман;
Нә јемәјинә бахырсан,
Нә кејиминә.
Бу дүнјанын дәрди
Ғалмајыб ки, сәнә?

Шаир исә она белә чаваб верир:

Инди зәррәнин партламындан
Дәјишир дүнјанын ығлими.
Нијә биз
Сәләмиз уялтмағат

О зәррә кими?
Нијә ахына гошулаг,
Ахыны мәсәдимизә јөнәлтмәјәк?
Нијә бизи дүшүндүрән
Бир гарнымыз олсун,
Бир дә әјнимиз?
Бунунчүнмү кәлмишик бу һәјата биз?

Достум, јахшы фикирләш!
Көр сән нијә лагәјдсән,
Мән нәјә?..
Даһа бир сөз демирәм,
Ғаланыны өзүн вур даш-тәрәзијә...

Тәәссүф ки, зәманәмиздә һәлә дә «бу дүнјанын дәрди
сәнә ғалмајыб» дејәнләр вардыр. Белә хырда адамчығаз-
ларын, белә мәсләксиз түфејлиләрин, бүтүн арзу вә иде-
јалары чибләринә, дүшүнчәләри раһат отагларына сы-
ғыр. Белә түфејлиләр үчүн ән бөјүк идеал вә арзу дөблә
кејинмәк, дөблә отуруб-дурмаг вә дөблә данышмагдан
ибарәтдир. Белә адамчығазлар үчүн вәтән — евләри,
халг исә — аилә үзвләридир.

Шаир «ғаланыны өзүн вур даш-тәрәзијә» дедији за-
ман нәји нәзәрдә тутур? Шаирин, һаггында данышдығы
о түфејли бүтүн дүнјаны дүшүндүрән фикирләрә, мәсәд
вә арзулара лагәјддир. Шаир исә өзүнә лагәјддир. Чүнки
әсил сәнәткарын һәјаты чыраға бәнзәјир. О јаныр, ләкин
өз дибини ишыг салмыр, башгалары үчүн јаныр.

«Кәндимизин баһары» ше'ри китабда топланан ән
сәмини, ән тәбини әсәрләрдәндир. Бурада мүәллиф илк
баһар күнләрини, «гуш димдији бојда һача-һача, тәк-тәк
көјәрән отлары», «чајдан дөнән кәлләрин дырнағы илә
гары ешмәсини, «гырмызы башмағлары илә дәјирман
архына чыхан әлләри кузәли гызларын дәстәсини»,
«илахыр чәршәибә шәһликләрини» тәсвир едир. Ше'р,
шаирин Иран Азәрбајчанындакы анасына хитабән јә-
зылмышдыр.

Сүфрәјә сәмәни гојмусан, ана,
Гураг кечмәсин баһар;
Бир дә оғлунун шәклини гојмусан
Сүфрәнин баш учуна.
Һәр аддымыны изләјән
Илди дә сојуг комада
Тәк отуруб,
Оғул јолу көзләјән,
Бир ана!..

Шаир бу һадисәјә кетдикчә даһа бөјүк ичтимай мә'на
верир:

Сиз дәрдинә бахын ананын,
Јох!
Бу дәрд
Синәсиндә бир јара,
Алһыннда дамғадыр.
Дөврәнын!..

Ше'р Новруз күнүнү тәсвир едир. Бу тәзә күн баһарын башланғычыдыр. Лакин шаир, тәбиәтин баһарыны әсил баһар һесаб етмир. Чүнки онун анасы вә анасы кими милһонларла аналар әсил баһара һәсрәтдирләр.

Бу баһары халгына шаир өзү апарачагдыр:

Јердән көј отлар галһаҗаг,
Күнәш дә һәмншәлик аҗаҗаг үзүнү;
О күндән башлаҗаҗаг
Кәндимиздә
Торпағын..
Инсанын,
Һәјатын,
Тәзә күнү!

Китабда топланан ше'рләр алышыб-јанан шаир үрәјинин оду-аловудур. Јахшы демишләр, сәнәткар өзү јанмаса, бизи дә јандыра билмәз. Азәроғлу өзү дә сәнәтә бу чүр бахыр.

«Кибернетика» ше'риндә мүәллиф, кәләчәкдә ше'р јазачаг машиндан данышыр, елмин бу бөјүк наилијјәтинә инандығыны дејир. Лакин шаири бир шеј дүшүндүрүр: О ше'р јазан машин «јаныб јазачаг, ја јазыб јанаҗаг?..»

Әкәр о машин јаныб јазмаҗаҗагса, шаир, һағлы олар, онун јазачағларына шүбһә едир. Чүнки ше'р-сәнәт үрәк јанғысынын, бөјүк арзу вә әмәлләрин мәнсулудур. Анҗаҗ машинда белә бир јанғынын, әмәл вә арзуларын олаҗағына инанмағ олармы? Машин ән дәрин, ән чәтин ријази һесабламалары һәлл едә биләр, амма бөјүк тәбиәтли инсанларын әмәл вә арзуларыны ифадә едә билмәз!

Буна көрә дә һәр дәфә јени или гаршылајан шаир, халғымызын бөјүк гәләбәләри наминә, јени дүнја гуран, бөјүк әмәл вә арзуларла јашајан адамларын сағлығына бадә галдырыб ше'р дејир:

Кәл бу бадәни ичәк
Бүтүн достларла бирликдә,
Бу анын сағлығына;
Кәләчәјин,
Һәјатын,
Инсанын сағлығына!..

БИР «ТУТ АҒАЧЫ» ВАР...

Әләвијјә Бабајеванын «Тут ағачы» китабыны бөјүк бир һәвәслә охудум. Демәк олар ки, бирнәфәсә. Бурада топланан һекајәләр һағгында мәгалә јох, өз тәәссуратымы јазмағ истәјирәм. Китабда сон илләрин мәнсулу олан 12 һекајә топланмышдыр. Бу һекајәләрдә мүәллиф бизә нәләрдән данышыр, нә демәк истәјир?

Бүтүн һекајәләрдән алдығым тәәссурат чох јахшыдыр. Мүәллиф бизә көзәллик аләминдән, инсанијјәтдән, мәдәнијјәтдән сөһбәт ачыр. Охучуларыны нәчиб әмәлләрә сәсләјир: илләр вә онларын инсанын һәјатында бурахдығы изләр, мәнәббәт вә онун дүшмәни олан дөнүклүк, наданлығ... Бунлар јалһыз һәмнн јазыларын дејил, үмумијјәтлә, Әләвијјәнин бүтүн һекајәләринин әсас мөвзусудур.

Һекајәләрин тәһлилинә кечмәздән әввәл, јери кәлмишкән бир вачиб мәсәләјә тохунмағ истәјирәм. Ахыр вахтлар нәсримиздә кичик һекајәлә мејл бир гәдәр азалмышды. Һалбуки Мирзә Чәлилин, Әбдүррәһимбәјин, бу күнсә Мир Чәлалын кичик һекајәләри ичтимаи фикир тарихимиздә мүһүм рол ојнамыш, халғымызын ән вачиб сөзүнү демишдир.

Әсримиз лаконизми чох севир. Дүнја әдәбијјатына өтәри нәзәр салмыш олсағ, көрәрик ки, инди романларын да һәчми хејли кичилмишдир. Мәсәләјә бу бахымдан јанашдыгда, һекајә жанрына бу күн тәләбин даһа да ардығыны көрәрик. Мән Әләвијјәнин бир һекајәсини мисал кәтирмәк истәјирәм. «О, бундан ширинди!» һекајәси вур тут дөрд сәһифәдән ибарәтдир. Һекајәнин предмети бир тикә гәнддир. Мүһарибәнин ағыр илләриндә ана оғлунун ад күнүндә ону бир тикә гәндлә тәбрик едир. Мүһарибә гуртарандан сонра да буну унутмур. Она башға һәдијјәләрлә јанашы, бир тикә дә гәнд верир. Оғул јејир. Анҗаҗ бу гәнд мүһарибә илиндә једији гәндиң дадыны вермир. Оғлан һәр дәфә, «о, бундан ширинди!» — дејир.

Бу балаҗа һекајәдә јазычы мүһарибә илләринин мәнрумијјәтләрини, әзаб вә изтирабларыны үмумиләшдирә билмишдир. Чәтинликлә тапылан бир тикә гәндиң ширинлији даһа чох иди. Боллугда исә бу ширинлик һисс олунмур. Әслиндә гәнд гәнд оларағ галыр, лакин зама-

нын, шэраитин дэжишмэси илэ өз мәнәсыны дэжишир. Демэк, предмет әсас мәсәлә ола билмәз. Әсас мәсәлә заман вә шэраит, инсанын она мүнәсибәтидир. Гаранлыг-да кибрит чөпүндән чыхан кичик бир алов парчасы әтрафы ишыглатдыгы кими, мәнрумијјәтләр дөврүндә кичик бир гәнд парчасынын ширинлији дә артыг олур. Көрүндүјү кими, балача бир һекајәдә гојулан вә һәлл едилән мәсәлә бизи бир нечә чәһәтдән дүшүндүрүр.

«Портсигар» һекајәсиндә өз мүнәкимәләри илэ ифша едилән бир мешшандан сөһбәт кедир. Бу адам үчүн јајы курортларда, ғышы исти отагда, сәһәри ишдә, ахшам кино-театрларда, зијәфәтләрдә күн кечирмәк, көзәл кејиниб заһирини нүмајиш етдирмәк ән бөјүк сәадәтдир. Јалныз өзү үчүн јашајан, раһатлығыны милјонларын фәлакәтиндән үстүн тутан белә түфәјлиләр аздырмы? Әјниндә сон дөбдә хырда дамалы костјум, бојнунда дедерон галстук олан ичи бош, чөлү бәзәкли бу адамын оғру вә рүшвәтхордан нәји артыгдыр?! Һекајәнин сон сәтирләри бу чүр адамларә бир иттиһамнамә кими сәсләнир.

«Ана тәбиәт, милјон илләр сәрф етдији илк бирһүчәј рәлидән башлајараг, бөјүк зәһмәтлә јетирдијин ән камил хилгәтин ичәрисиндә беләләринә дә инсан ады вердин...»

Һамынын үмуми ады бирдир: инсан! Тәәссүф ки, бу адын архасында кизләнмиш икијаглы, чанаварүрәкли, түлкүтәбиәтли адамларә да раст кәлирик! Елә она көрә дә һекајәдәки тәнгид атәши даһа кәсәрли олур.

«Тут ағачы» һекајәсиндә бир аилә тәнгид «мүнәсирәсиндәдир». Мүәллиф бурада јалныз бир предмет васитәсилә даш һасар архасындакы дашүрәкли адамларын дахили аләмини ачыр. Һәммин предмет һасардан гоншу һәјәтә бојланан тут ағачыдыр. О бири һәјәтин ушаглары туту јемәк үчүн ағача даш атырлар. Сәсә һасарлы һәјәтин ити һүрүр. Бәс сәс-күдән чанларыны гуртармаг үчүн тут саһибләри һансы чыхыш јолу сечирләр? Онлар тут ағачыны кәсирләр.

Мүәллифин нә демәк истәдијини изаһ етмәјә һеч бир еһтијаж јохдур.

Доғрудан да һәлә дә даш һасар ғылафы кејмиш, ғынына чәкилмиш белә аиләләр вар. Онлар чәмијјәт үчүн дејил, јалныз өзләри үчүн јашајырлар. Онларын идеалы чанраһатлығыдыр.

«Мәһпарә!», «Симург гушу», «Мәним илк мәһәббәтим», «Гоншу» һекајәләри дә ејни сәнәткарлыгга јазылмыш бәдни лөвһәләрдир. Бу һекајәләр охучуну һәјат, мәһәббәт, инсанлыг һаггында чох көзәл, шаиранә дүшүнчәләрә апарыр.

Биз Әләвијјә Бабајеваны әсасән ушаг јазычысы кими таныјырыг. Ушаг һекајәләриндә көрдүјүмүз сәмимијјәт, инчә поезија вә јумор онун бөјүкләр үчүн јаздыгы һекајәләриндә дә вардыр.

1968

ХИТАБӘТ КҮРСҮМҮЗ ЧИНАР АҒАЧЫ ИДИ

Гәләмә силаһдан кәлән, һәр икисини ејни һәдәфә чевирән бөјүк амал, идеал уғрунда чарпышан шаир үчүн сәнәт мәгсәд дејилдир, үрәјиндәки ағрылары, бејниндәки нараһат фикирләри халгына чатдырмаг үчүн бир васитәдир.

Мәдинә Күлкүнүн јарадычылығына мән һәмишә бу бахымла јанашмыш, ону бу бахымла гијмәтләндирмишәм. Ше'р, сәнәт, һәр шејдән әввәл, ичтимаи фикирдир. О јалныз бир нәфәрин интим һиссләрини, шәхси дүјгүларыны дејил, бүтүн бир халгын фикрини, арзуларыны, мүбаризә програмыны ифадә етмәлидир. Бу бөјүк идеала хидмәт етмәјән, шәхси һиссләри тәрәннүм едән ше'рин, сәнәтин әсил бөјүк әдәбијјатла һеч бир әлагәси јохдур. Бизи, халгымызын ән бөјүк сәнәт баһадырлары бу чүр тәрбијә етмишдир, онларын варисләри олан бу күнүн шаирләри дә јалныз вә јалныз бу јолла кетмәлидир.

Бир дамын алтында ики шаир јашајыр, ики шаир јазыб-јарадыр. Ејни дәрди, ејни севинчи бир бөлүб, ејни маһныны ајры-ајры симләрдә өтүр. «Ингилаб шаиријәм» — дејән Балаш Азәроғлу, «Халгымын Һәчәр ғызыјәм» — дејән Мәдинә Күлкүн.

Мәдинә Күлкүнүн ше'рләриндә һәсрәт, һичран нәәмә-

лэри, мүбаризэ нэгмэлэринэ гарышмышдыр. О, бир чох ше'рлэриндэ кечмишэ — «Наллы чэкмэлэринин» сәсилэ вәтән торпагыны ојадан чағларына гајыдыр. Әлдә силаһ, вәтәнин азадлығы уғрунда чарпышдығы иллэри хатырлајыр. О заман онун јазы масасы «бир парча даш», јатағы «тозлу сәнкәр» иди. О заман вәтән өвладларынын «хитабәт күрсүсү» бир чинар ағачы иди.

Нитгимиздән чох иди
Ишимизин сикләти.
Ганымыз баһасына алдыг
О торпағы,
О сују,
О сәадәти.

Нитгимиз гыса олду,
Ишимиз, әмәлимиз бөјүк.
Дајандыг чәбһә боју
Сыра-сыра,
бөлүк-бөлүк.

Шаир үчүн о күнләр чох мә'налыдыр. Чүнки о, бу мүбаризэ күнлэриндә әлиндә силаһ дөјүшүр, дүшмәнә өз һәддини таныдырды. О заманлар онун һәјаты мүбаризәләрлә, һәјәчанларла долу иди. Демәк јашајырды. Әлиндән «дөјүшмәк һаггы» алынмајан, тапындығы амал уғрунда чанындан белә кечмәјә һазыр олан инсан дүнјанын ән хошбәхти, онун јаратдығлары исә бу әгидәнин кешијиндә дуран әскәрләрдир.

Шаир өзүнү тапындығы бөјүк амалын әскәри һесаб едир. Раһат отағлар, раһат күзәран, гулаг динчлији, мүбаризәсиз, мәгсәдсиз һәјат инсаны тез гочалдар. Бөјүк бир мәгсәд үчүн дағ чыхан адам төвшүмәз.

О дөјүш јолунда туфанлы чағда
Нә јорулмаг билдим, нә дә төвшүмәк.
Фәгәт, күнләр кечир раһат отағда,
Көрән нијә белә төвшүјүр үрәк?

Истәрәм гәлбимин ағрыларына
Сәнкәр тозларындан бир мәһәм гојам.
Уфүг кејиндикчә гызыл бир дона.
Динчәләм, камымча нәгмә охујам.

Мәдинә үчүн доғма мөвзулардан бири дә мәһәббәтдир, онун фәлсәфи мә'насыдыр. Бәшәри мөвзу олан мәһәббәт бүтүн сәнәт әсәрләринин чарпан үрәји, јарандығы күндән кәләчәјә дикилән көзләридир. Ади бир пинәчи белә ијнәсини мәһәббәтсиз чала билмир, ше'р-сәнәт бу бөјүк дүјғусуз нечә јашаја биләр?

Мән мәһәббәт дедијим заман Мәдинә Күлкүнүн јалғыз бу мөвзуда јаздығы лирик ше'рләрини вә гәзәлләрини нәзәрдә тутмурам. Бунлар чох аздыр. Шаирин тутдуғу јолу, мәсләки, әгидәси, анды, сәнәт ешги дә бу бөјүк дүјғу илә јашајыр, онунла нәфәс алыр. Беләликлә, онун ше'рләриндә шәхси һиссләр, шәхси дүјғулар белә бөјүк, ичтимаи дүјғуларын ичәрисиндә әријиб бир-биринә гарышыр. Шаирин гәзәлләриндә тез-тез тәсадүф етдијимиз шам, пәрванә, диванә, мәчнун, вүсал, һичран кими ифадә вә сөzlәрә ән'әнәви образлар кими бахмамалыјыг. Бу образлар онун гәзәлләриндә өз мүстәғим мә'насыны итириб јени мә'на кәсб едир.

Мәним, еј дост, о саһилдә нечә нәгмә, сөзүм галды,
Баһар фәсли аловланды, бағым, бағчам, дүзүм галды.
Әмәк чәкдим, сәһәр-ахшам, чичәкли, күллү бағ салдым,
О бағда көзләри јашлы, бәнәвшәм, нәркизим галды.
Вәтән дәрди јаман дәрдаир, әсир јарпаг кими гәлбим,
һарај елләр, јад әлләрдә севимли Тәбризим галды.
Дәјин ки, Күлкүнә кәлсин, алышдым, јандым һәсрәтдән,
Фәгәт мәһв олмадым, еј дост, күл алтында көзүм галды.

Мәдинәнин јарадычылығында тәбиәтә, онун әлван мәнзәрәләринә, фәсилләрә, һәр фәслин өзүнәмәхсус кәзәллијинә һәср олунмуш өрнәкләр дә чохдур. Бу ше'рләрдән бәзиләриндә јалғыз тәсвир вә тәрәннүм мүһүм јер тутурса, бир гисминдә тәсвир фәлсәфи үмумиләшдирмәләрлә јекунлашыр. Бу гисим ше'рләриндә биз тәсвирдән чох мә'наја, тәбиәтдән чох онун фәлсәфәсинә вурлуруг. «Саралмыш јарпағлар» ше'риндә шаир пајызда јарпағларыны төкән бир ағач тәсвир едир. Ағач бүтүн јарпағларыны төкмүшдүр. Ән уча будағларын бириндә исә тәнһа бир јарпаг јелләнир. Бу јарпаг нә гәдәр јүксәкдә дурса да тәк олдуғундан дарыхыр, кәдәрләнир. Јердә сүрүнән өз һәмјашларына товушмаг һәсрәтилә јашајыр. Ше'рдән чыхан фәлсәфи мә'на будур: тәнһа олуб, јүксәкдә јашамагданса, һамы илә бәрабәр ашағыда јашамаг даһа хошдур, даһа көзәлдир. Беләликлә, ади тәбиәт тәсвириндән шаир, бөјүк фәлсәфи нәтичә чыхармағы бачарыр. Мән дејәрдим, ше'рин дә, сәнәтин дә әсил јолу будур. Шаирин бир сыра ше'рләри ади, инсани һиссләрин чох јүксәк поетик ифадәсиндән ибарәтдир. Бу типли ше'рләр нәгмә кими аһәнкдар, көзәл бир лөвһә кими чазибәдар олур.

Гочалыг! Онун кәлишиндән тәшвишә дүшмәк һисси чох ади, инсани бир дүјғудур. Јашы әллини өтәиләр бу

һисси чох тез-тез јашајыр. Лакин буну мә'наландырмаг шаирин борчудур. Бир күн сәһәр элиндә эса, көзүндә ејнәк гочалыг шаирин гапысыны дөјүр:

Узун јоллар кечиб кәлмишәм — деди.
Гојма көзләриндән ираға мәни.
Мән кәнчлик дејиләм вәфасыз чыхам,
Бәһзәтмә кедәри гонаға мәни.

Көзәлдир, чох көзәл! Бәли, инсан өмрүндә кәнчлик кәлди-кедәрдир. Гочалыг исә әкәр кәлдисә, өлдүрәнә гәдәр сәндән әл чәкмәјәчәк. Кәнчликлә гочалыгын бу чүр гаршылашдырылмасы чох шаиранә вә чох тәзәдир.

Әлбәттә, шаирин бүтүн ше'рләри ејни сәвијјәдә дејилдир. Өзүнүн дедији кими, «үрәјә гулаг асмајанда» ше'рләр дә гүдрәт вә тилһамла сәсләнмир.

1968

ҺИСС ЕТМӘК, ЈАШАМАГ, ДУЈМАГ

Истәр «Литературнаја газета»да, истәрсә дә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә поезијамызын вәзијјәти һаггында ачылан музакирәләрдә фикир сөјләјән мүәлифләр һамысы бир чәһәти гејд едирләр: бу чәһәт поезијада сәмиимийт мәсәләсидир. Биз дә бу һагда өз фикримизи демәк истәјирик.

Формача милли, мәзмунча сәсналист олан совет әдәбијјаты һансы дилдә, һансы формада, һансы жанрда јаранырса јарансын, онун идејасы бирдир. Бүтүн совет шаирләри үчүн ејни олан бу идејаны јүксәк сәнәткарлыг-ла, јүксәк бәдии формада вермәји бачармаг лазымдыр. Сәсналист инчәсәнәтиндә форма илә мәзмун мөһкәм бир вәһдәт тәләб едир. Јүксәк идејаја малик олан бөјүк идеалларла јашајан совет адамынын мә'нәви аләмини, дүшүнчә вә дујгуларыны ифадә етмәк истәјән совет јазычысы сәнәткарлыға хүсуси диггәт јетирмәлидир, бу јүксәк идејаја мувафиг јүксәк бәдии форма тапмалыдыр.

104

Сәнәтин гаршысында дуран бу мүһүм тәләби тәнгидчиләр даһа кәскин бир шәкилдә шаирләримизин гаршысында гојмаг әвәзинә бә'зән буна гаршы чыхырлар. Кәнч тәнгидчи Г. Хәлилов «Кәнч шаирләрин лирик ше'рләри һаггында» мәгаләсиндә јазыр: «Бир сыра тәнгиди мәгаләләрдә инадла тәләб едирләр ки, фикри образлы ифадәләрлә демәк лазымдыр. Бу мүддәа доғру дејилдир».

Бизчә бу мүддәаны инкар етмәк өзү әсла доғру дејилдир. Сорушулур: шаир охучусуна ашыламаг истәдији көзәл бир фикри образлы шәкилдә, бәдии сөзүн гүдрәтилә ифадә етсә јахшыдыр, јохса гуру, гејри-бәдии сөзләрлә?

Әкәр шаир әсәрини јазаркән һәјәчанланмајыб, дедији сөзләри һисс етмәјиб, јашамајыбса — әсәрдәки сојуг, чансыз мисралар да јашамајачагдыр. Сәнәтдә әсас мәсәләләрдән бири дә көтүрүлән мөвзунун, идејанын јазычы тәрәфиндән дујулмасы, јашанмасы вә һисс олунмасыдыр.

Бунун үчүн исә һәр шеји дујан, һисс едән, ади бир јарпағын титрәмәсиндән титрәјә билән, ушаг тәбәссүмүндәки ше'ријјәти, гочанын далғын бахышындакы мә'наны дәрк едән һәссас вә көзәл бир гәлбә малик олмаг лазымдыр. Бунун үчүн һадисә вә инсанларын јалныз заһири әләмәтләрини гәләмә алмагла кифајәтләнмәјиб, онун маһијјәт вә мә'нәвијјатына енмәји бачармаг, хырда һиссләрлә дејил, бөјүк дујгуларла јашамаг, тәвәзәкар, сәдәгәтли, меһрибан, сәмиими бир инсан олмаг лазымдыр. Демәли, биз кәнчләр әкәр, јахшы сәнәткар олмаг истәјириксә, һәр шејдән әввәл, гәлбимизи јаздығымыз ше'рин ады гәдәр инчәлтмәли, дағ чешмәси гәдәр сафлашдырмалы-ыг.

Јазычы М. Ибраһимовун бир һекајәсиндә гәһрәманлардан бири белә дејир: «Елә бүтүн мә'на вә көзәллик дә ондадыр. Јаздығы һаваны көрмүрсәнми? Санки мусиги дејил, инсан үрәјинин дөјүнтүсүдүр. Елә бил данышан үрәк өзүдүр. Билирсинизми нә үчүн? Чүнки үрәкдә сахтакарлыг јохдур. О, сәмиими вә тәмиз һиссләрин мөһсүлудур. Сәнәтин илһам пәриси чох һәссасдыр, һансы үрәкдә сахтакарлыг көрдү, дәрһал ораны тәрк едир».

Әкәр јазычынын үрәји тәмиздирсә, бир инсан олараг, о һәм дә сәмиимидир. Әкәр сәмиимидирсә, мушаһидә етдији объектә, јахуд инсана да сәмиими јанаша биләчәкдир.

105

Әкәр сәмиими јанаша билирсә, объектин маһијәтини, сәмиими вә шаиранә тәрәфләрини көрәчәкдир. Әкәр объект-деки, јахуд гәләмә алмаг истәдији адамдакы сәмиими вә поетик чәһәтләри көрә билирсә, демәк, сәмиими дә јаза-чагдыр. Әкәр сәмиими јазыбса, демәк, бу әсәр өз охучу-суну мүтләг тапачагдыр. Чүнки бу әсәрин сәтирләри арасында ону јазан адамын үрәји чырпыныр.

Биз јаздығымыз заман һәјәчанланырыгса, узун мүд-дәт баламыз кими гәлбимиздә бәсләдијимиз, әтә, чана кәтирдийимиз гәһрәманы өлдүрдүјүмүз заман мүтләг ағ-ламалыыг. Әкәр мүсбәт планда вермәк истәдијимиз гәһ-рәман өлдүјү заман кәдәрләнмириксә, демәк, бу образа сәмиими јанаша билмәмиш, ону дүјмамыш, ону һисс етмә-мишик, онун кәдәри илә кәдәрләнмәмиш, севинчи илә севинмәмишик.

Јарадычылыг ишинин бөјүк зәһмәт тәләб етдијини дәрк едән, әдәбијјата пис-јахшы өз сәсилә кәлмәк истә-јән истәдадлы шаирләримиз ичәрисиндә Г. Гасымзадә, Һ. Һүсәјизадә, Нәби Бабајев (Хәзри), Н. Кәнчәли, И. Га-бил, И. Сәфәрли, Ә. Күрчајлы, К. Фәзли вә башгалары-ны көстәрә биләрик.

И. Сәфәрлинин «Дарүлфүнун ше'рләри»нин охучула-рымыз тәрәфиндән, хүсусилә али мәктәб тәләбәләри тәр-рәфиндән һәрарәтлә гаршыланмасынын әсас сәбәби мөв-зунун јашанмасыдыр. Шаир тәләбәләрин һәјатыны гәләмә алмамышдан әввәл өзү тәләбә олмуш, тәләбәлә-рин кечирдији әһвал-руһијјәни өзү дә кечирмишдир. Бу ше'рләрин охучулар тәрәфиндән севилмәсинин сәбәби шаирин гәләмә алдыгы мөвзуну дүјмасында вә бу дүјғу-нун сәмиими ифадәсиндәдир.

Әкәр, И. Габил өзү шәхсән Сталинградда олуб мұһа-рибәдән сонракы Сталинграды өз көзләри илә мұшаһидә етмәсәјди, гардашлыг гәбри һаггында ашағыдакы сәмни-ми мисралары јаза билмәзди:

Көрән нечә ана көз јашларындан
Мәрмәрин үстүнә ләкәләр салыб?
Папагы әлиндә нә гәдәр инсан
Бу гәбрин башында сүкута далыб.

Мән ше'римизин әсас нөгсаныны үмуми сөзчүлүкдә, мүчәррәдликдә көрүрәм. Һалбуки, јазычы тәрәфиндән гәләмә алынан һәр бир әсәр, һәр шејдән әввәл, бәдин ол-малыдыр.

Бәс поезијамызда олан мүчәррәдлик, сөзчүлүк, үму-ничилик нәдән ирәли кәлир?

Мән аз-маз тәчрүбәмдән дејә биләрәм ки, билмә-дијим, дәриндән дүјмадығым, јашамадығым аләмдән јаз-дыгда мүчәррәдлијә гапылыр, үмуми сөзләрә, үмуми дидактик, тәнтәнәли, тәмтәраглы сөзләрә, тә'рифнамәлә-рә ујур, объектин јалныз заһири чәһәтләрини көстәрә би-лирәм. Лакин әксинә, дүјдүғум, һисс еләдијим, билдијим аләмдән јаздыгда исә дәбдәбәли сөзләрә, тәмтәраға уј-мадан садә сөзләрә объектин маһијәтинә енир, гыса, ајдын ше'рләр јаза билирәм.

Ушаглар һаггында јазмаг чәтиндир, дејирләр. Бу, доғ-рудан да беләдир. Бәс бу чәтинлик нәдәдир? Мәнчә бу чәтинлик дәфәләрлә ешитдијимиз кими биринчи нөвбәдә ушаға мәхсус олан хүсусијјәти — ушаг психолокијасыны, ушаг тәбиәтини, ушаг аләмини билмәмәкдәдир. Ушаглар үчүн јазыб, онларын дилини, дәркетмә габилијјәтләрини, әтрафдакы һадисәләрә мүнәсибәтләрини билмәмәк шаи-ри сөзсүз үмумичилијә, мүчәррәдлијә апарачагдыр. Пе-дагокикадан билдијимиз кими, ушаглар үчүн тәдрисин өзү дә әјанилик принципи илә апарылыр. Мүәллим ушаға ики үстә кәл икинин дөрд олдуғуну гуру сөзләрә дејил, сајғачда ики дашын үстүнә ики даш әләвә етмәклә, доғ-рудан да дөрд алындығыны мәһз көстәрмәклә өјрә-дир.

Ушаг икинин үстүнә ики кәләндә дөрд алындығыны сајғачда өз көзләрилә көрдүјү кими, тәблиғ олунан иде-јанын фәјдалылығыны, јахуд пис әмәлин фәјдасыз ол-дуғуну да конкрет һәјат лөвһәләриндә көрмәлидир. Бу-нун үчүн исә шаир гуру нәсиһәтчилијә, үмуми сөзчүлүјә кетмәмәли, ашыламаг истәдији фикри чанлы бојаларла көстәрмәлидир. Сәнәт үчүн нәсиһәтчилијин фәјдасыз ол-дуғуну изаһ едәрәк Белински јазыр: «Әхлагилик биринчи мәсәлә олмалыдыр. Бу барәдә данышылмамалы, әсла неч бир нәсиһәт вә ибрәтли сөзләр ишләдилмәмәлидир. Бу әхлагилик сөзләрдә дејил, ишдә олмалыдыр вә ушаглара мәфһум һалында дејил, һисс һалында верилмәлидир».

Биз гәләмә алмаг истәдијимиз мөвзуну үмуми һалда, күлл һалында көтүрмәмәли, һәјатын вердији конкрет бир һадисә, ја бир тәфәррүатдан чыхараг бу кичик һәјат де-талыны үмумиләшдирмәји бачармалыыг. Башга сөзлә дејәчәк олсаг, үмумидән конкретлијә доғру дејил, кон-кретликдән үмумијә кетмәлијик.

Фикримизи эјани олараг сүбут етмэк үчүн О. Сары-вэллинин «Тэгвимин сон варагы» ше'рини мисал көстөрө билерик. Һәр ил декабрын 31-дә истәр-истәмәз һамы өзүнә белә бир суал верир: «Мән бу ил неjlәмишәм?». Бу суалын тә'сири алтында һәр кәс, бир ил боју еләдик-ләрини көзү өнүндә чанландырыр. Кечдији һәјат јолла-рына нәзәр салыр. Көрүндүјү кими бу мөвзу нә гәдәр бө-јүк вә нә гәдәр лазымлы бир мөвзудур. Бу мөвзуну гәләмә алмаг истәјән шаир, бир ил әрзиндә көрдүјү иш-ләрдән, бир ил әрзиндә — халгымызын бөјүк наилијјәт-ләриндән үмүми шәкилдә дә даныша биләр. Лакин бу үмүмилик биздә истәнилән һисси ојатмаз. Шаир О. Са-рывәлли исә бу мөвзуну гәләмә алмагдан өтрү тэгвимин јалныз сон варагыны, 31 декабрда тэгвимин көтүјү үс-түндә әсән сон варагы көтүрүр вә бу варагын үстүндә тэгвимин 365 вәрәгини үмүмиләшдирир. Демәк, бурада шаир үмүмидән конкретлијә доғру дејил, конкретликдән үмүмијә доғру кедир. Бизчә сәнәтин јолу мәнз бу олма-лыдыр.

Ағачдан јарпаглар ендикчә бир-бир
Ил дә архасындан атыр јүкүнү.
Тэгвимин көтүјү үстүндә әсир
Тәк галан сон вараг — плин сон күнү!

Биз һамымыз чох илләрин сон күнләрини јашамыш вә тэгвимин көтүјү үстүндә әсән сон вәрәги көрмүшүк. Лакин шаир гәдәр дујамышыг. Чүнки шаир объектә — тэгвимин сон варагына сәмимијјәтлә јанашмышдыр. Шаир бир кичик кағыз парчасыны өзүнә мөвзу сечмиш-дыр. Лакин бу кағыз парчасыны мә'наландырмыш, ону галдырмышдыр.

Ше'рин мөвзусу әксәр шаирләримиз тәрәфиндән гәлә-мә алынмышдыр. Бурада шаир күнләри бош кечирмәмәк, мә'налы өмүр сүрмәк фикрини ашыламаг истәјир. Лакин Осман бу фикри башга шаирләримиздән фәргли олараг башга бир бәдии васитә илә демишди. Ше'р бу сөзләр-лә битир:

Һамы иш башына һәр сәһәр еркән
Күнүмүз кечсә дә тојда, дүјүндә
Елә башлајаг ки, биринчи күндән
Пешиман олмајаг сонунчу күндә.

Көрүндүјү кими, бу сонунчу бәнддә шаир ше'ринә јекун вурур, дедикләрини үмүмиләшдирир. Ше'рин чаны да, гүввәси дә бу сонунчу бәнддәдир.

Ејни мөвзуну — јә'ни јени ил мөвзусуну Осман, Вә-тән муһарибәси илләриндә дә ишләмишди. Лакин бу ше'р онун јени ил һаггында јазмыш олдуғу башга ше'р-ләриндән фәргләнир. Чүнки шаир бүтүн бу мөвзулары ишләркән ејни әдәби үсулдан истифадә етмәмиш, үмүми сөзчүлүкдән вә мұрачиәт үсулундан гачмышдыр.

С. Вурғун 1941-чи ил феврал ајында јаздығы бир мә-галәсиндә бу мәсәләләрдән данышараг демишди ки, әдәбијјатымызын идејасы бирдир. Бу да соснализм иде-јасыдыр. Лакин бу ваһид идеја әсасында биз бир чох јарадычылыг хусусијјәтләрини нәзәрдән гачырмамалы-ыг. Биз әдәбијјатымызы бөјүк бир симфонија һалына салмалыыг. Бу симфонија мухтәлиф мусиги аләтләрин-дән ибарәт олмалыдыр. Тар, каманча, скрипка, пиано вә с. аләтләрин һәрәсинин өзүнә мәхсус бир сәси олдуғу кими, бурада һәр бир јазычынын да өзүнә мәхсус бир сәси олмалыдыр вә бу сәсләр бирлији, сосналист әдәби-јатынын бөјүк симфонијасыны јаратмалыдыр!

Кәлин, биз кәпч шаирләр дә индидән шаиримизин дедији бу мәгсәд уғрунда мұбаризә апараг.

1954

ТӘЗӘ ДУЈГУЛАР

И. Габил ијирми илә јахындыр ки, нәшр олунар. Бу мүддәт әрзиндә онун бир нечә китабы вә дөрд поемасы чап олуномушдыр. Габил охучу күтләсинин рәғбәтини га-занаң, өзүнәмәхсус ифадә тәрзинә малик олан бир шаирдир.

Мән Габилин јарадычылығыны һәмишә изләмиш вә ону мәнәббәтлә охумушам. Нәзәрим чәлб едән әсас чә-һәт онун ше'рләриндәки сәмимијјәтдир. Габилин ше'рлә-ри өзүнәмәхсус чох гәрибә бир сәмимијјәтлә сәсләнир. Сөзүн дејилиш гајдасында, фикрин ифадә әдасында өзүнү көстәрән бу сәмимијјәт, охучуну валәһ етмәјә билмәз.

Бу күн мән Габилин «Өмрүм боју» адлы китабы һаг-гында фикир сөјләмәк истәркән, истәр-истәмәз шаирин

«Сәһәр ачылыр» адлы илк китабыны хатырладым. Бу-
радакы «Секаһ јенә чалынды», «Гара шаны», «Мәним
мәктәб јолдашым», «Кәнд мүәллим», «Ушаглыгын се-
винчи», «Одунчулар», «О дәрсә кедәркән» ше'рлерини
бир даһа охудум. Бу ше'рләр һәлә о заманда да һа-
мынын рәғбәтини газанмышды. Бу ше'рләрдә Габилін гә-
ләмә алдығы мөвзуну дәриндән дүјдүгуну һисс едирик.
Елә буна көрәдир ки, шаирин мөвзуларында да, бу
мөвзуларын ишләnmәсиндә дә көзәл бир сәмиимижәт вар-
дыр. Бу илк китабда топланан ше'рлерин әксәријјәтинин
мәктәб мөвзусуна һәср олунмасы да тәсәдүфи дејилдир.
Бу мә'лум һәгигәтдир ки, ушаглар даһа артыг сәмими
олурлар. Онларын һиссләри, арзулары даһа артыг тә-
миз, тохунулмамыш, саф үрәкләри һәссас олур. Елә буна
көрәдир ки, ушагларын һәјатындан, онларын рәнкарәнк
аләминдән јазан шаир истәр-истәмәз ушагларын өзү гә-
дәр сәмими олмалыдыр. Бу мөвзуну јалныз вә јалныз
үрәјин дили илә ифадә етмәји бачармалыдыр. Ады «Одун-
чулар» олса да ушагларын һәјатындан бәһс едән бу
ше'р, бу чәһәтдән даһа мараглыдыр.

Һаггында данышдығымыз ше'рләри Јардымлыда мү-
әллим олдуғу заман јаздығындан бу ше'рләр даһа үрәјә
јатымлыдыр. Чүнки о, бир мүәллим кими көрмүш, ушаг-
ларын һәјатыны һисс етмиш, мүшәһидә етмиш, сонра
јазмышдыр.

Кетдикчә шаирин мөвзу даирәси кенишләнир. «Өм-
рүм боју» китабында топланан ше'рләр мөвзуларынын
мүхтәлифлији чәһәтдән дә диггәтәләјигдир.

Габилін ше'рләриндәки икинчи мүһүм чәһәт предмет-
чиликдир. Белә ки, онун бүтүн ше'рләринин әсасында ја
мүәјјән бир предмет, ја да мүәјјән бир әһвали-руһијјә
дајаныр. Мәсәлән, «Астара јоллары» ше'риндә Бакыдан-
Астараја гәдәр узанан јоллар бу ше'рин предметидир.

Мешәләр уч-уча чаланыб кедир.
Астара јоллары узаныб кедир,
Тәбризә бир баш.
Кери дөнмәлијик биз исә, гардаш!

Ејни фикри «Азад нәфәс» (предмет бүлбүл) «Сонунчу
кибрит чөпү» (предмет кибрит чөпү), «Бир сөјүд салла-
ныр» (предмет сөјүд будағы), «Күләкли һаваларда, ја-
ғышлы һаваларда» (предмет күләк, јағыш) вә саир ше'р-
ләри һаггында да демәк олар.

Габилін ичтимаи-сијаси ше'рләриндә олан сәмиимижәт
јәт лирик ше'рләри үчүн дә әсас хүсусијјәтдир. Мәсәлән,
«Күләкли һаваларда, јағышлы һаваларда» ше'ри бир
шаир рәссамын чәкдији таблодур. Бурада күләк вә ја-
ғыш фондур. Күләкли вә јағышлы һавада ики севкили
күчәләрдән кечир. Бир нәфәр исә пәнчәрәдән онларын
ардынча бахыр. Бу адамын јадына севкилисә илә бәра-
бәр вахтилә күләкли вә јағышлы һаваларда кечирдији
күнләр дүшүр. Биз бу ше'ри таблоја бәнзәтдик. Таблода
һәмин һадисә донмуш һалда оларды. Анчаг бу ше'рдә
исә күләјин выјылтысы да, јағышын шырылтысы да, ики
севкилинин ширин сөһбәти дә, оғланын гәлбиндән кечән
һиссләр дә көрүнүр, дүјулур, ешидилир:

Күләк әсир, көзәрир одун, јанырам,
Јағыш јағыр, көзүмдән јағыр санырам.
Сәни, сәни ахтарыб, сәни кәзирәм,
Башга вахты һичринә бир чүр дөзүрәм.
Анчаг дөзә билмирәм
Күләкли һаваларда, јағышлы һаваларда.

Габилін сүжетли ше'рләри дә өзүнә мәхсус образлар-
ла зәнкиндир. «Сонунчу кибрит чөпү» ше'ри буна мисал
ола биләр. Бурада бир сәрнишинин шоферлә сөзү чәп кә-
лир. Сәрнишин гәзәбләниб машындан дүшүр. Мешә...
Гар... Кечә... Сәрнишин гәзәбиндән һәр чүр фәлакәтлә
растлашмаға разылашыр. Машындан дүшүр. Чанавара
раст кәлир. Чибиндәки кибрит чөпләрини бир-бир јан-
дырыр, чанавары гачырыр, чанавар јенидән һүчума ке-
чир, сонунчу чөп галыр. Дүшүнүр,

Бир чөп, бир чанавар, бир мешә, бир мән.
Түкләрим үрпәшир учуз өлүмдән.

Бирдән һәмин машын гајыдыр. Шофер өз әмәлиндән
пешман олуб, кери гајыдыр, мешәдә тәк гојдуғу сәрни-
шини јенидән машына дә'вәт едир. Сәрнишин машына
галхыр. Машын тәрпәнир. Шофер папирос чыхарыб јан-
дырмаг истәјир, лакин кибрити јохдур. О, сәрнишиндән
кибрити олуб-олмадығыны хәбәр алыр, сәрнишин сонун-
чу кибрит чөпүнү чыхарыб шоферин папиросуна јанды-
рыр.

Јанды сонунчу чөп, јанды гаралды,
Анчаг үрәјимдә һәјатым боју,
Бу јахшы инсанын һөрмәти галды.

Бурада, үмумийјәтлә бәшәри һиссләр, хејрхәһлыг бир нечә сәтирдә верилсә дә, узун мүддәт јадымызда галыр. Беләликлә, шаир кичик бир кибрит чөпүнү ше'рин предмети кими көтүрүр. Һәмин кичик предметлә бөјүк бир фикри ифадә етмәјә чалышыр. Гарлы-боранлы күндә инсан нәфәсиндән узаг горхулу мешәдә сәрнишини гојуб кедән шофер сонрадан өз әмәлиндән пешман олуб гајымасајды, сонунчу кибрит чөпү фәлакәти бир анлыг ләнкидә биләрди. Лакин шоферин һирси сојујандан сонра онда бајагкы гәзәб һиссини инсани дүјгү әвәз едир. О кери гајыдыр, бу дәфә кибрит чөпүндән јаранан ишығы, машинын күчлү ишығы әвәз едир. Чанавар га-чыр. Инсан өлүмдән хилас олур. Һәмин чөп дә, инсанда баш галдыран хејрхәһ дүјгүја миннәтдарлыг әләмәти олараг јаныр, шоферин папиросуну јандырыр. Ше'рдән чыхан нәтичә будур: инсанын хејрхәһлыг дүјгүсуна алгыш! Инсан һәмишә бир-биринә лазымдыр. Инсан тәк јашаја билмәз. Бу фикирләр ше'рин өзүндә мүһакимә һалында јохдур. Шаир бизә јалныз вәзијјәти, әһвалаты нәгл едир. Нәтичәни исә охучу чыхарыр. Әсил сәнәтин јолу да будур.

«Бир сөјүд салланыр», «Јарпаглар төкүлүр», «Мәним мүәллимим» кими ше'рләриндә исә шаир охучуну сарсы-да биләчәк көзәл әһвали-руһијјә јарадыр. Бу чәһәтдән «Јарпаглар төкүлүр» ше'ри даһа мараглыдыр. Бурада шаир тагаүдә чыхмыш ики гочанын бағда, ағач алтында әјләшиб нәрд ојнадыгларыны тәсвир едир. Илк бахышда чох ади көрүнән бу вәзијјәтдә шаир тәбиәтлә инсан тә-ләји арасындакы ујғунлуғу вә ејни заманда кәскин тәза-ды бөјүк бир усталыгла вермишдир. Шаир чох һаглы олараг гочаларын нәрд ојнајыб «баш алдатмаг» вахты үчүн фон олараг пајыз фәслини сечмишдир. Чүнки гоча-ларын да өмрүнүн хәзаныдыр. Бу, мәсәләнни јалныз за-һири тәрәфидир. Јә'ни гочаларла тәбиәтин арасындакы заһири ујғунлуғдур. Лакин гочаларла тәбиәт арасында дахили вә кәскин бир тәзад да вардыр. Чүнки бир нечә ајдан сонра тәбиәтә јенәдән баһар кәләчәк. Бу гочала-рын өмрүнә исә баһар бир дәфә кәлмиш вә совушмуш-дур. О, бир даһа гајытмајачаг. Буна көрә дә гочалар, кәдәрлидир:

— Хәзандыр, Мирәләм.
— Көрүрәм.
Јенә јаз кәләчәк,
Чөл-бајыр күләчәк.

— Биз нечә?
— Биз чәтин.
— Јетишиб нөвбәтим,
Јетишиб нөвбәтин.
Јүз шеш ат, јүз беш ат.
Бурда кәл баш алдат,
Һәдәрдир Мирәләм.
— Билирәм, билирәм!

Бу фикри тамамламаг үчүн шаир бура бир ушаг кәти-рир. Ушаг өмрүнүн јаз чағыны јашајыр. Беләликлә, шаир икинчи бир тәзад јаратмыш олур. Гочалыг — ушаглыг! Јә'ни јаз — хәзан! Ушаг гочалардан сааты хәбәр алыр. Лакин гочаларын саатлары да дајанмышдыр. Ахы вахт онларын нәјинә лазымдыр? Онлар ки, ишә кетмирләр. Онлары евдән башга неч јердә көзләмирләр. Ушаг үчүн исә вахт лазымдыр. Чүнки онун кечәчәји јоллар узундур. Гочалар исә бу јоллары чохдан кечиб гуртармышлар.

Беләликлә, балача бир ше'рдә үмумән инсан тәләји, башланан вә тамамланмаг үзрә олан өмүр јоллары, өлүм билмәјән тәбиәтин әбәдијјәти, инсанла тәбиәт арасында-кы ујғунлуғ вә тәзад, һәјатын фәлсәфәси нә гәдәр көзәл вә шаиранә бир шәкилдә үмумиләшмишдир!

Габиллин ше'рләри нөгсанлардан да хали дејилдир. Лакин мән бу мәгаләдә демәк истәдијим фикирләрин үмуми аһәнкини позмамаг үчүн бунлардан данышмағы артыг һесаб едирәм. Хүсусилә сон ше'рләриндә Габил букүнкү совет ше'ринин чоһсәсли оркестриндә өзүнә-мәхсус јер тутур, мүасир ше'римизин тәләбләри сәвијјә-синдә дајаныр.

1966

ШЕ'РИМИЗ ЊАГГЫНДА БЭ'ЗИ ДУШҮНЧЭЛЭР

Бу јакынларда Азербайжан Совет Јазычылары Иттифагынын кечирдији ше'р мушавиресиндә М. Ч. Чәфәров јолдаш «Азербайжан совет ше'риндә сәнәткарлыг, ән'әнә вә новаторлуг» мөвзусунда мә'рузә етди. Мә'рузәчи бир сыра јени вә мараглы мәсәлэләр, ортаја атды. Лакин, бизим фикримизчә, ирәли сүрүлән мәсәлэләрин бә'зиләри мүбаһисәлидир вә изаһа еһтијачы вардыр.

Мә'рузәнин чох һиссәси вәзн мәсәләсинә һәср олундуғуна көрә бурадан башламаг истәјирик. Бизчә, вәзн мәсәләсиндән бу гәдәр данышмаға дәјмәзди. Чүнки сәнәткарлыгда вәзн, икинчи дәрәчәли мәсәләдир. Шаир јазаркән вәзнә көрә мәзмун сечмир, мәзмуна ујғун вәзн сечир. Вәзн формадыр. Бу саат Иран вә Әрәбистанын мүртәчә шаирләри әруз вәзиндә мүртәчә фикирләр, мүтәрәгги шаирләри исә мүтәрәгги фикирләр тәблиғ едир. Буна көрә дә инди бизим үчүн әрузун һечәја нә дәрәчәдә јакын оллуб-олмадығыны сүбүт етмәјин о гәдәр дә әһәмийјәти јохдур. Даһа доғрусу, әкәр ше'римиздә мүәјјән һөгсанлар варса, бунлар һечәда, әрузда, јакуд сәрбәст вәзндә јазмағымыздан ирәли кәлмир.

М. Ч. Чәфәров јолдаш һечанын әрузә јакын олдуғуну сүбүт етмәк үчүн Сәмәд Вурғундан белә бир мисал кәтирир:

Кечәр ајлар, кечәр илләр, јаз еј Вагиф, өмүр аздыр,
Дүшәр бир күн лачын көнлүм ше'р-сәнәт марағындан.

Бу бејт әруздур. Анчаг һечә вәзнинин оналтылыг вәзнинә дә јакындыр. Чүнки тәгти, һечә вәзнинин тәләбләринә ујғун олараг 4+4+4+4 бөлкүсү илә кедир. Лакин ким иддиә едә биләр ки, бу әруз дејил, һечә вәзнидир? Онда икинчи мисрадакы «көнлүм» сөзүнүн јеринә «үрәк» ишләдәк. О заман белә бир вәзијјәт јаранар:

Дүшәр бир күн лачын үрәк ше'р-сәнәт марағындан.

Бу артыг әруз дејил, тамамилә һечәдыр.

М. Ч. Чәфәров өз мә'рузәсиндә деди ки, һечә вәзнинин 42 нөвү вар. Биз һечә вәзнинин он, он бир нөвүнү таныырыг. 4-лүк, 5-лик, 8-лик, 10-луг, 11-лик, 12-лик, 13-лүк, 14-лүк, 15-лик вә 16-лыг, чох надир һалларда исә ијирмилик. Галан отуз ики нөв һансыдыр? Әкәр

М. Ч. Чәфәров јолдаш бурада гошма, рүбан, мүхәммәс, мүстәзад, додагдәјмәз, тәчнинс кими формалары нәзәрдә тутурса, бунлар вәзнә аид дејил, ајры-ајры формалара вә бәндләрин гурулушуна аид мәсәләдир. Бәлкә дә вахтилә һечә вәзнинин доғрудан да 42 нөвү олмушдур. Лакин мәкәр бизим ше'римиздәки һөгсанлар М. Ч. Чәфәров јолдашын көстәрдији 42 форманын һамысында јазмағымызданмы ирәли кәлир? Мәкәр ше'римизин һөгсанлары јалныз вәзн мәһдудлуғу иләми изаһ олунмалыдыр? Гәтијјән! Әсас бәланы вәзн мәһдудлуғунда дејил, фикир мәһдудлуғунда вә хусусән ше'римиздә фикрин поетик ифадәсини, образлы тәфәккүрүн, бәдии үмумиләшдирмәләрин зәифлијиндә ахтармаг лазымдыр.

Бизчә, М. Ч. Чәфәров өз мә'рузәсиндә һечә вәзни илә сәрбәст вәзни дә гарышдырды. Рәсул Рзанын «Ленин» поемасындан кәтирдији «Мән һансы бир инсана бәнзәдим ки, Ленини» мисрасы илә башланан парча, һечә вәзнинин 14-лүк нөвүнә дахилдир. Шаир бурада садәчә олараг 14-лүјү 7—7 тәгтисинә бөлмүш вә ајры-ајры мисраларда јазмышдыр. Заһирән елә кәлир ки, бу сәрбәст вәзидир. Әслиндә исә бу, һечә вәзнинин бүтүн ганун-гајдаларына ујғун кәлир.

Буна Рәсул Рзадан бир сыра башга мисаллар да кәтирмәк олар.

«Ленин» поемасындан алынмыш бу мисралара диггәт едәк:

Кимдир очаг кәнарында
Башы ачыг дуран инсан?
Доғма Гағгаз дағларынын
Әзәмәти јағыр онун бахышындан.

Бу парча оналтылыг вәзнинин 4—4—4—4 бөлкүсү илә јазылмышдыр. Лакин бурадакы икинчи бејтин икинчи бөлкүсү 8 јох, 12 һечәдыр. Бәс нә үчүн биз буну охудуғумуз заман орадакы бир 4-лүјүн артыг олдуғуну һисс етмирик? Она көрә һисс етмирик ки, шаир бурада он алтылығын дахили аһәнкини сахламышдыр. Әкәр бурадакы сонунчу дөрдлүк, дөрд һечәдан дејил, үч һечәдан ибарәт олсајды, онда аһәнк позуларды.

Лакин «Ленин» поемасында елә јерләр дә вар ки, онлар һечә вәзнинин ганун-гајдаларыны позур. Биз буна һечә вәзни јох, шүбһәсиз сәрбәст вәзн демәлијик.

Ленинин матәм мәрәсиминә һәср олунмуш «Гәм кар-
ваны» һиссәсиндә охууруг:

Торпаға чешмә-чешмә тәр төкмүш,
Агалар гапысында бел бүкмүш
Дүнәнки гуллар
Инди јени дүнјанын
Кешијиндә дајанмыш гаравуллар.
Гошулуб гатарына

Бу гафиләнин

Инләјирләр:

Ленин ...Ленин...
Чармыха кәрилмиш Исаны
Бир дә бојнундан асан,
Һәр күн ана Мәрјәмин
Зәнк сәсләринә
Донараг гулаг асан
Гарылар,
Инди ундараг
Аллаһы, дини,
Ағлајараг јола салыр
Дин дүшмәни Ленини.

Бу һиссәни охууғумуз заман вәзнин һеча, јахуд сәр-
бәст олдуғунун фәргинә вармырыг. Бурада диггәти чәлб
едән әсас чәһәт шаирин ишләтдији бәдии тәсвир васитә-
ләри, бәдии контрастлардыр.

Бир сөzlә, әсас мәсәлә вәзндә дејил, идејада, бу иде-
јанын поетик ифадәсиндәдир. Вәзн исә бу поетик ифадә-
нин галыбыдыр.

М. Ч. Чәфәров јолдаш деди ки, ше'р дилиндә нә гәдәр
халг ифадә вә ибарәләри ишләдиләрсә, ше'римиз бир о
гәдәр газанмыш олар. Бу доғруду.

Мәсәлән, ел ичиндә «әзијјәт чәқдим» әвәзинә «кирпи-
јимлә од көтүрдүм», јахуд «чаванкән дул галдым» әвә-
зинә, «бир үзү гыз, бир үзү кәлин олдум» дејирләр. Биз
бу чүр халг ифадә вә ибарәләриндән истифадә етмәли-
јик. Анчаг ону да унутмаг олмаз ки, башдан-баша ел
данышыг тәрзинә садиг галмаг башга чәһәтдән дилими-
зи зәифләтмиш олар. Биз әдәби дилин нормаларыны да
даима нәзәрә алмалыыг. Мә'рузәчи јолдаш бир нечә сөз
сајды (о чүмләдән «едәрәк», «кедәрәк» сөзләри) вә көс-
тәрди ки, бунлар ше'р сөзләри дејил.

Мән бир һәнгәти билирәм ки, һеч кәс «филян сөз
ше'р сөзү дејил» дејә иддиа едә билмәз. Әкәр «едәрәк»
ше'р сөзү дејилсә, онда техники терминләр олан экскава-
тор, трактор, телефон вә с.... бу кими сөзләри ше'рә һеч

бурахмаг олмаз. Әсас мәсәлә сөзүн өзүндә дејил, сөзүн
нә дәрәчәдә јериндә ишләдилмәсиндәдир.

Сәнәткарлыға дахил олан мүнүм мәсәләләрдән бири
дә дилин образлылығыдыр.

Мәсәлән, Фүзули ше'ринин көзәллији, һәр шејдән әв-
вәл, фикрин дәринлијиндә, реаллығында вә бүтүн бун-
ларын јүксәк бәдии образларла ифадә едилмәсиндәдир.
Сәнәткарлыг дедикдә мәсәлән бу чәһәтини дә унутмаг
олмаз.

Предметә поетик мә'на вермәк, ону галдырмаг,
классик ше'римизин, хусусән Фүзули ше'ринин әсас чә-
һәтидир. Фүзули, объектин заһири тәрәфини дејил, онун
маһијјәтини ачыб көстәрмәјә чалышыр. Бөјүк рус тән-
гидчиси Белинский Јазыковун «Шаир» ше'ри илә Пушки-
нин ејни адлы ики ше'рини мугајисә едәрәк јазыр:

«Әввәлчә сизә елә кәлир ки, Јазыковун ше'ри Пушки-
нин һәр ики әсәриндән јүксәқдир. Лакин сиз, тез бирин-
чидә онун бүтүн заһири парылтысы илә бәрәбәр, бир
ағырлыг олдуғуну, ики ахырынчыларда исә јүксәк, нәчиб
бир садәлији, тәбилији, өлчүлмәз фикир дәринлији вә
онларын биринчи ше'рә көрә сонсуз үстүнлүјүнү ајдын
көрәчәксиниз. Бу мұхтәлифлијин сәбәби һәр нә гәдәр,
һәр ики шаирин истәдадында исә, бир о гәдәр дә онла-
рын тәбиәтиндәдир. Биринчи, шејләр аләминә үздән, ха-
ричдән бахыр, онларын, анчаг заһири парылтысыны кө-
рә билир, икинчиси исә онун маһијјәтинә далыр вә гану-
ни һөкмдар һүгугу илә о, маһијјәти өзүнүн хусуси сәр-
вәти һалына салыр».

Фүзули ше'ринин дә әсрләр боју јашамасынын сирри
бундадыр. Фүзули шејләрин маһијјәтинә енмәји, онун
дахили поезијасыны көстәрмәји бачаран уstad шаирдир.
Мәсәлән, билирик ки, зәнк асылы вәзијјәтдә олар. Даһа
доғрусу бу, һәјати фактдыр. Фүзули бу һәјати факта
поетик мә'на вериб ону галдырыр вә јазыр ки, «Сиррини
һеч кәсә демә, чүнки сиррини башгасына дејәнләри бо-
ғаздан асырлар. Нечә ки, зәнк дангылдајыб өз үрәк сир-
ләрини аләмә фаш еләдији үчүн, ону боғазындан асыб-
лар».

Бизим классик ше'римиздә олан бу ән'әнәдән мүасир
шаирләримиз дә истифадә едирләр. Мәсәлән: С. Вурғун
«Муған» поемасында Кремл гүлләләринин учалығындан
данышдығы јердә ади учалыг мәфһумуна јүксәк поетик
мә'на верәрәк јазыр:

Көр нә гәдәр учалмышдыр о ифтихарла;
Учалмасаг бизи көрмәз бүтүн йер үзү.

Айдындыр ки, һамыја көрүнмәк үчүн уца йердә дурмаг лазымдыр. Бу, учалыг мәфһумунун мүстәгим мә'насыдыр. Лакин шаир, буну кениш ичтимаи мә'нада ишләдир.

Гышда гар нә гәдәр чох жағарса, баһар да бир о гәдәр хош вә бәһрәли олар. С. Рүстәм «Кәнчлижим» ше'риндә буну инсан талеји илә бағлајараг јазыр:

Гәм јемә, сачларын дејилсә гара,
Дағлар нә гәдәр чох бүрүнсә гара
Баһарда гәрг олар күлә-чидчәја.
Гәм јемә — сачларын ағарыр дејә.

Шаир бу фикри јалһыз сонунчу мисрадакы шәкилдә десәјди, бу ше'ријјәтдән узаг оларды. Анчаг ағармыш сачы ғыш күнү дағлара јаған гарла вә баһарда ачылан күл-чичәклә гијас етмәклә һәјати факта поетик мә'на вермиш олур. Јахуд башга бир мисал алаг: Ленин Мавзолејдә јатыр. Бу фикри вермәк истәјән шаир, әкәр мүстәгим јолла «Ленин, сән о гәдәр бөјүксән ки, сәнә бүтүн бәшәријјәтин о гәдәр дәрин мәһәббәти вар ки, сәни Мавзолејдә, көзүмүзүн үстүндә сахлајырыг» шәклиндә десәјди, бу ше'р олмазды. Р. Рза «Ленин» поема-сында бу фикри ашағыдакы шәкилдә ифадә етмишдир:

Торпагда газмадылар
онун мазарыны.
Гара торпаг нечә
дустаг еласин
Она азадлыг верән
әзиз хиласкарыны.

Бурада да Рәсул Рза һәјатын вердији факта поетик мә'на вермиш, ону үмумиләшдирмишдир. Белә мисаллардан башга шаирләримизин әсәрләриндән дә тапмаг олар.

Ајдын бир һәгигәтдир ки, бәдиин әсәрин, һансы жанрда олур-олсун, мәзијјәтләри биринчи нөвбәдә онун нә дәрәчәдә һәјатла сәсләшмәсилә өлчүлүр. һәјаты билмәдән, мөвзу илә јашамадан јазанда, шаир истәр-истәмәз сөзчүлүјә кедир, һадисәләрин өзүнү бәдиин лөвһәләрдә чәкмәк әвәзинә, һадисә һаггында үмуми мұһакимәләр јүрүдүр. Ислам Сәфәрлинин «Дарүлфүнун ше'рләри» она көрә севилди ки, бу ше'рләрдә дарүлфүнун һәјаты һаггында үмуми, сојуг мұһакимәләр јохдур. Әксинә, бу ше'рләрдә дарүлфүнун һәјатынын өзүнү, онун гираәтха-

насыны, јатагханасыны көрүр вә тәләбәләрин шаграг сәсини ешиндирик. Онун «Јатагхана» ше'рини бизә севдирән нәдир? һәммин ше'рдә тәсвир олуһан һәјатын өзү! Биз әминик ки, Ислам Сәфәрли һәммин һәјатла, өзү билаваситә јахындан таныш олмасајды, онун ше'рләри тәбиин чыхмазды.

Поема жанры һаггында хүсуон демәк лазымдыр. Совет јазычыларынын II гурултајында поезија мәсәләләриндән данышан Сәмәд Вурғун, чох һаглы олараг көстәрди ки, поемада ән әсас мәсәлә инсан, онун дүјгү вә дүшүнчәләри, онун әмәл вә арзулары олмалыдыр. Поемада инсан һаггында данышылмамалы, инсан өзү көстәрилмәлидир.

Поема, демәк олар ки, мәнзум повест, мәнзум романдыр. Әкәр белә исә, кәрәк романдан тәләб етдијимиз бир чох чәһәтләри поемадан да тәләб едәк. Онда, демәк, поеманын да мәркәзиндә, романда олдуғу кими, сүжет, мүәјјән ана хәтт, һадисәләр вә онларын инкишафы, чанлы характерләр, онларын мүбаризәси, мәнафе вә истәкләрин тоғгушмасы, конфликт вә конфликтдән доған изтираблар, кәдәрләнмәк, фәрәһләнмәк вә и. а. олмалыдыр. Бир сөзлә, инсан талеји поеманын мәркәзиндә дурмалыдыр. Дүнја әдәбијјатынын нечә јүз иллик тәчрүбәси дә буну көстәрир ки, инсаны, онун талејини әкс етдирән әсәрләр һәмишә јашајыр. Охучу, шүүра диктә олуһан гуру, деклоратив, чансыз, үрәксиз сөзләри дејил, чанлы һәјаты әкс етдирән, инсан вә онун мә'нәви аләмини, онун чанлы нәфәсини әкс етдирән әсәрләри севир вә охујур. Низаминин «Хәмсә», Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун», Пушкинин «Јевкени Онекин» кими әсәрләри, Бајронун поемалары мәнз буна көрә узун әсәрләр боју јашајыр. Мүасир шаирләримиздән Сәмәд Вурғунун «Комсомол поемасы», Сүлејман Рүстәмин «Јахшы јолдаш», Рәсул Рзанын «Ленин», Мәммәд Раһимин «Ленинград көјләриндә», З. Хәлилин «Татјана» әсәрләринин севилмәсинин сирри дә бундадыр. Лакин Сәмәд Вурғунун «Бакынын дастаны», Сүлејман Рүстәмин «12-чи түфәнк», Рәсул Рзанын «Алманија», Мәммәд Раһимин «Өлмәз гәһрәмән» әсәрләри һаггында да ејни сөзләри демәк олармы? Јох, олмаз! Чүнки адларыны чәкдијимиз бу әсәрләрдә инсан, онун изтираблары, кәдәр вә севинчләри әвәзинә, онун талеји һаггында үмуми сөзләр, чансыз, мүчәррәд мұһа-

кимәләр үстүндүр. Мүһакимә исә нә гәдәр күчлү, нә гәдәр афористик олса белә, јенә дә мүһакимәдир.

Биз поезијада мүһакимәнин тамамилә әлејһинә дејилик. Чанлы һәјата, инсан вә онун тәлејинә әсасланан, һәјатын өзүндән чыхан мүһакимә көзәлдир вә бу бәдиин әсәр үчүн лазымдыр. Лакин һәјаты көстәрмәдән һәјат һаггында, инсаны көстәрмәдән инсан һаггында јүрүдүлән чансыз, гуру мүчәррәд мүһакимә ше'римизә јалныз әнјан вура биләр.

1955

ПОЕЗИЈАМЫЗДА СӘНӘТКАРЛЫГ МӘСӘЛӘСИ

Ахыр вахтларда «Литературнаја газета»нын поезија мәсәләләринә аид кечирдији музакирә, сәнәткарлыг мәсәләси һаггында Әкбәр Ағажев јолдашын «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә чап олунмуш мөгаләләри нәзәри чөлб едән чидди һадисәләрдәндир. Сон заманларда мәтбуатда чыхан мөгаләләрдә сәнәткарлыг мәсәләләриндән даһа әтрафлы бәһс олунур ки, бу да чох тәбиндир.

Бәдиин әсәр, һәр шејдән әввәл, бәдиин олмалыдыр. Истәр әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггындакы партија гәрарларында, истәр партија мәтбуатында вә истәрсә дә дөвләт вә партија рәһбәрләринин мәрузәләриндә биз һәмишә бу тәләбни нә гәдәр кәскинликлә гојулдуғуну көрмүшүк. Ејни тәләб поезијанын гаршысында да һәмишә гојулмушдур.

Ше'р нәдир? Ше'р һәјат көзәлликләринин, һәјат һәгигәтләринин ин'икасы, инсан дуғуларынын ифадәси, инсан гәлбинин чырпынтылары, әзаб вә тәләтүмләри, истәк вә арзуларыдыр. Бизим зәманәмиздә һәјат көзәлликләри, инсан вә онун үрәк чырпынтылары, инсанын дуғу вә һәјәчанлары, көзәл вә шаиранә арзулары чохдур. Мә'лумдур ки, бә'зән чилд-чилд китабларын дејә билмәдији һәгигәтләри вә фикирләри бир бејт јахуд бир мисра лаконикчәсинә дејә билир. Әлбәттә, бу, шаирин гүдрәтиндән асылыдыр. Бу мә'нада Әкбәр Ағажев јолдашын галдырдығы истә'дад, илһам, јазычы мәдәнијјәти, орижиналыг вә сәнәткарлыгла әлагәдар олан диһәр мәсәләләр

чох доғру вә јериндә гојулан мәсәләләрдир. Илһамсыз, истә'дадсыз јаранан әсәр бутафор мејвәјә бәнзәјир, өзү заһирән мејвәјә охшаса да әтри вә тамы јохдур. Сәмәд Вурғун демишкән:

Илһамсыз јаранан һансы бир әсәр
Јадикар галмышдыр сабаһкы күнә?!

Илһамлы, үрәклә јарадылан әсәрләрин үстүнү әсрләрин тозу баса билмир. Фүзулинин 400 ил бундан әввәл дедији:

Шәби-һичран јанар чаным, төкәр ган
чешми-кирјаным,
Ојадар халгы әфганым, гара бәхтим
ојанмазмы?! —

бејтиндәки үмумиләшдирилмиш фикрин тә'сири һансы китабын тә'сир гүввәсиндән азыр? Мүасир поезијамызда Сәмәд Вурғунун «Азәрбајчан», С. Рүстәмин «Ана вә почталјон», Р. Рзанын «Ишыглар јанды», О. Сарывәллинин «Садәчә суаллар», Ә. Чәмилиин «Чан нәнә, бир нағыл де», М. Раһимин «Тәк мөзар» кими тә'сирли ше'рләрини ким унудар? Лакин сон заманларда поезијамызда өмрү чох олан, тә'сирли вә көзәл ше'рләр аз јараныр. Бизчә бунун сәбәбләриндән бири мүчәррәдликдир. Һәјат һәгигәтләринә енә билмәмәкдир. Шаирләримиздән бә'зиләри иддиә едирләр ки, ше'рин өз мөвзусу вардыр, ше'р һәјатын дәринликләринә, тәфәррүата енә билмәз, бу јалныз нәсрин вәзифәсидир. Бизчә, бу фикир јанлышдыр. Мүасир рус ше'ринин тәчрүбәси көстәрир ки, һәр биримизин билаваситә көрүб мүшаһидә етдијимиз ади шејләрдән јазмаг олар вә бу ади шејләри поетик сәвијјә галдырмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, биз бә'зән гәзет редакторлары илә јарадычылыг мөвзусунда ади сөһбәтләр едик. Лакин бу сөһбәтләрдән бәдиин әсәр јазмағы ағлымыза кәтирмәмишик. М. Исаковски исә бизим дәфәләрлә шаһиди олдуғумуз бу сөһбәтләри «Разговор с редактором» адлы ше'риндә гәләмә алмышдыр. Исаковски бизә чох ади көрүнән кејим шејләриндән: јубкадан, көјнәкдән, шубадан елә көзәл ше'рләр јазыр ки, биз буна вәлһ олуруг. Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, бизә бу мөвзуда ше'р јазмағы тәклиф етсәләр, бә'зиләри «бу поезијанын малы дејил» дејә бу тәклифә күләр. Лакин беләләри сәһв едир. Елә әсил поезија ән ади, ән һәјати шејләрдәдир. Инсанла, онун һәјаты илә бағлы олан һәр бир шеј поезијанын материалы ола биләр. Анчаг бурада

121

әсил мәсәлә, бизә чох ади көрүнән предметин поетик тәсвирини жүксәк сәнәткарлыгла верә билмәкдәдир.

Бунун үчүн нә лазымдыр? Бизим фикримизчә, бунун үчүн һәр шејдән әввәл, шаирин өз тәсвир етдији объект вә ја предмети јахшы билмәси, дујараг, һисс едәрәк өјрәнмәси вә јалныз сонра гәләмә алмасы зәруридир.

Мүасир ше'римизин нечә иллик тәчрүбәси дә көстә-рир ки, биз билаваситә көрдүјүмүз, мүшаһидә етдијимиз шејләрдән јазанда ше'р дә гүввәтли олур. Көрмәдијимиз, дујмадығымыз, һәјәчанланмадығымыз мөвзулары гәләмә аланда, дөбдөбәли мисраларға ујур, тәмтәраглы сөзләр ишләдир, заһири курултуја, сөзчүлүјә гапылырыг. Иш-ләтдијимиз бу тәмтәраглы сөзләр исә нә гәдәр курулту-лу, нә гәдәр дөбдөбәли олса да, охучуда һеч бир һисс ојатмыр, бош күллә кими курулдајыр, һеч бир һәдәфә дәјмир.

Фикримизи сүбут етмәк үчүн С. Вурғунун ејни мөв-зуда јазылмыш ики ше'рини алаг: Москваја һәср олун-муш бу ше'рләрин һәр икиси мүһарибә илләриндә јазыл-мышдыр. «Москва» ше'рини шаир 1941-чи илдә Москва алтында дөјүшләр кетдији заман Бақыда, «Салам, Мос-ква!» ше'рини исә 1942-чи ил јанварын 26-да Москвада јазмышдыр. «Москва» ше'риндә үмуми сөзләрлә Москва-нын әзәмәт вә јенилмәзлијини тәрәннүм едән шаир, «Са-лам, Москва!»да ајры-ајры лөвһәләр чәкмиш, һәјат мате-риалы әсасында ејни фикри даһа бәди ифадә етмиш-дир.

Сән ачыг алнынла, күләр үзүнлә
Һәр вахт дајанырдын мәним гаршымда.
Чүнки һәр кечәнлә, һәр күндүзүнлә
Һәмсәһбәт олмушам кәнчлик јашымда.

Бу бәнддә ики һисс бирләшмишдир: шаир Москваны сеvir, чүнки Москва онун бөјүк вәтәнинин гәлби, онун идеалларынын мә'бәдидир. Бир дә о, Москваны она көрә сеvir ки, Москва онун кәнчлик илләринин ширин хати-рәләрини өзүндә сахлајыр. О, Москвада охудуғу заман пајтахтын кениш күчәләриндә бөјүк арзуларла кәзиб до-лашмыш, өз вәтәнинә кәләчәкдә нечә хидмәт едәчәјини өлчүб-биҷмиш, «Һәјатдан керидә галмамаг үчүн» пајтах-тын елм очагларында Ленинин китабларыны охумуш-дур. О, һәрби вәзијәттә олан Москваны бир даһа кәзиб долашыркән, гочаман шәһәрдә башга бир аләм көрүр. Москва тамамилә дәјишмишдир. Вахтилә кениш аудито-

ријаларда мүһазирә охујан ағ сачлы алимләри әли си-лаһлы, јазычы достларыны исә һәрби либасда көрүр:

Раст кәлир јенә дә достлар, танышлар,
Јенә дә әл вериб өпүшүрүк биз.
Гашлар чатылмышдыр, сәртдир бахышлар,
Инди мүсәлләһдир бүтүн нәслимиз.

Шаир бу бир бәндлә москвалыларын мүһарибә иллә-риндә кечирдији әһвали-руһијјәни, әзаб вә изтираблары әкс етдирмишдир:

Будур, бир мејданда раст кәлир мана
Татјана Ларина! Дәјишмиш бүтүн,
Гызарты чөкмүшдүр јанагларына,
Солғун көрүнмәјир бәнизи бу күн.

Шаир, бурада «Јевкени Онекин» романынын гәһрә-маныны хатырлајыр. Рус гызы Татјана, бу күн, артыг XIX әсрин бал мәчлисләриндә иштирак едән, хәјалпәрвәр бир гыз дејилдир. Инди о дәјишмишдир, инди о, дөврүн ағыр имтаһанларындан кечир, инди о өз романыны га-памыш, саатларла Онекинни јолуну көзләдији ачыг пән-чәрәни өртмүш, чијиниә шинел, әлине түфәнк алмыш, «ешгин бағыны гопан туфандан, әсән күлөкдән горујур». Бу ше'рин көзәллији, гүввәси нә инчә тәшбиһләрдә, нә дә кәлишикөзәл метафоралардадыр. Бу ше'ри бизә севди-рән әсас чәһәт ондакы һәјатилик, шаирин зәнкин мүша-һидә јолу илә дујуб тәсвир етдији һәгигәтдир. Шаир Москванын күчәләрини кәзәрәк, бүтүн варлығы илә Москвада мүһарибә вәзијјәтини дујмуш, мәһз дујдуғу үчүн дә сәмини вә садә бир диллә өз тәбин тәәссүраты-ны ифадә етмишдир.

Бу ше'рдә һәр мисра мүһарибә вәзијјәтиндә олан Москванын сәчијјәви хүсусијјәтини чанландырыр. Бу ше'рдә конкретлик вардыр. «Москва» ше'ри илә «Салам, Москва!»нын әсас фәрги дә бундадыр. Әкәр «Москва»да шаир, һәр шејдән үмуми шәкилдә данышыр, үмуми сөз-ләрлә Москваны вәсф едирсә, «Салам, Москва!»да кон-крет лөвһәләр әсасында ејни фикирләри даһа бәди ифа-дә етмишдир. Демәк, мүшаһидә әсасында јазмаг, көтү-рүлән объекти дәриндән билмәк ше'ри мүчәррәдликдән азад едир, ону конкретләшдирир.

С. Рүстәмин «Азәрбајҗан» журналынын икинчи нөм-рәсиндә «Гара гумун ағ күнү» вә «Мүхтәлиф ше'рләр» башлығы алтында чап олунмуш әсәрләри ичәрисиндә

«Бағчада» вә «Ики јолчу» адлы ше'рләр хусуслә нәзәри чәлб едир. Она көрә ки, бу ше'рләрдә гојулан фикирләр үмуми, ганадлы сөзләрлә, риторик шәкилдә дејил, конкрет лөвһәләр әсасында ифадә едилмишдир. Бу ики ше'р көстәрир ки, С. Рүстәм индијә гәдәр өзүнүн бир сыра әсәрләриндә јол вердији мүчәррәдликдән вә риторикадан узаглашмаға чалышыр. Лакин бу чәһәтдән С. Рүстәмни ше'рләриндә һәлә дә нөгсанлар вардыр.

Ше'рдә сәнәткарлыг үчүн вачиб олан әсас шәртләрдән бири дә дил вә ифадә көзәллијидир. Бу ишдә биз шүбһәсиз, классик ше'римиздән чох шеј өјрәнә биләрик. Ше'рдә јығчамлыг, сөздән истифадә, садәлик, ахычылыг, јалныз сөзләрин дејил, сәсләрин белә аһәнкдар дүзүлүшү кими вачиб мәсәләләрә лагәјд бахмаг олмаз. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, шаирләр бу мәсәләјә чох аз фикир верир. Бу чәһәтдән Ә. Ағајев јолдаш «Сәнәткарлыг һаггында» мәгаләсиндә мәни дә чох һаглы олараг тәнгид етмишдир.

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, биздә көтүрүлән мөвзуну шаир гәдәр дујан, сәнәткарлыг мәсәләләрини ача билән, ифадәләрин санбаллылығыны мүәјјән едә билән, ше'рин сирләринә шаир гәдәр бәләд олан, бәрчәстә мисралары бош мисралардан ајыра билән тәнгид аздыр. Үмумијәтлә, ше'р һаггында јазылан тәнгидләр әсасән мәзмунун ја нәгл олунмасындан, ја да идејанын нә дәрәчәдә актуал олмасынын шәрһиндән ибарәт олур. Шаирләримизин сәнәткарлыг хусусијәтләриндән, дилинин, ифадәләринин көзәллијиндән, тәшбиһләриндән, истиарәләриндән вә саирәдән бәһс едән мәгаләләр аз јазылыр. Мәнчә тәнгиддән дә конкретлик тәләб етмәк лазымдыр. Гој тәнгидчиләримиз конкрет әсәрләрдән, һәтта балача бир ше'рдән ајрыча бәһс едиб, ону һәртәрәфли тәһлил етсинләр.

Конкрет тәһлил, шаирләримизин јарадычылығындакы хусусијәтләрин мејдана чыхарылмасы вә һабелә классик поезијамызын мүтәрәғи ән'әнәләринин өјрәнилмәси, әдәбијјатымыз вә хусусән кәнч шаирләр үчүн чох хејирлидир. Мәсәлән, мә'лумдур ки, классик әдәбијјатымызда тәзадлар гүввәтли әдәби васитәләрдәндир. Фүзулинин «Јанды — јанмазмы» тәзады мәшһурдур. (Фәләкләр јанды аһимдән, мурадым шә'ми јанмазмы). С. Вурғун белә тәзадлардан бөјүк мәһарәтлә истифадә етмишдир. «Ханлар» драмында:

Бәли, о мәсчидләр, бир дә килсәләр
Гојунда батмышдыр мин азад сәһәр.
Кирдикчә онларын даш гапысындан
Өмрүн гапысыны бағлајыр инсан.

Бу бәнддәки кирмәк вә бағламаг тәзадлары илә бәрабәр гапы сөзү дә ики мә'нада ишләнмишдир: биринчи гапы, мүстәғим сөздүрсә, икинчи гапы мәчаздыр. Бу тәзад вә мәчазлардан истифадә, фикри хејли гүввәтләндирмишдир.

Кичирик бир судур јер үзүндә Күр
Бахсан бу дүнјанын хәритәсинә.
Бәс нпјә гәлбимдә үмман дејүнүр,
Мән гулаг асдыгча Күрүн сәсинә?! —

бәндини «Муған» поемасында «Күрүн бајрамы» нәғмәсинә епиграф кәтирән шаир, дөрд мисрада Вәтәнә олан сонсуз мәһәббәтини сәнәткарлыгла ифадә етмишдир. Дамланын әкси үммандыр. Дүнјада олан чај вә дәрјаларын мугабилиндә Күр дамлаја бәнзәсә дә, онун сәсинә гулаг асан шаирин гәлбиндә үмман дејүнмәси гүввәтли вә мубалиғәли бир тәзаддыр.

«Икид шаһин» ше'риндә гәһрәмән тәјјарәчи М. Аббасовун көјдәки, дејүш фәалијјәтини вә бу дејүшдә кечирдији һәјәчанлары тәсвир етдикчә, шаир өзү дә бөјүк һәјәчан кечирир. Санки шаир һәгигәтән Мәзаһирин тәјјарәсини сәјр едир. Гәһрәманын вәзијјәти ағырдыр. Ону бу саат дүшмән тәјјарәләри мәһв едә биләр. Бу вәзијјәтин тәсвириндән сонра шаир, гәһрәманыны саламат дәнизә ендирир вә бурада онун һәјәчанлары сакитләшир:

Енди көрпә тәрланчығым јалаш-јаваш дәнизә,
Бир сәрипник чөкдү бу дәм бизәм дә гәлбимизә, —

ифадәсиндәки «дәниз» сөзү илә «сәрипник» сөзү арасында олан уғуңлуғдан мәһарәтлә истифадә едилмишдир.

С. Вурғунун ше'риндә көрдүјүмүз бу көзәл хусусијәти биз башга шаирләримизин дә әсәрләриндә көрә биләрик. Лакин бәзән редаксијалар, нәшријат идарәләри тәзә бир сөз, тәзә бир ифадә ешитдикдә дәрһал буна е'тираз едир вә ше'ри дәфәләрлә ешитдијимиз ејни өлчүлү, һамар, гуру вә стандарт ифадәләр јығынына чевирмәјә чалышырлар. Һәр шаирин өзүнәмәхсус јарадычылыг тәбиәтиндән доған ифадә хусусијәтләри, бир сөзлә, үслубу олмалыдыр. Нәшријат идарәләри шаирин өзүнәмәхсус үслубуна, бәди ифадә васитәләринә тохунмама-

лыдыр. Шаирин ше'ри үзәриндә башга бир шаир редакторун ишләмәси дә дүзкүн һал дежил. Бизчә редактор ше'рдә тапдығы һөгсаны белә, шаирин өзүнә дүзәлтдир-мәлидир. Чүнки сәнәт үрәк дөјүнтүсүдүр. Башга бир үрәк онун мисралары арасында дөјүнәрсә, аһәнк позулар, сәс сахталашар.

Бүтүн бунларла әлагәдар олараг, ше'римизин сәвиј-јәсини јүксәлтмәк үчүн, сәнәткарлыг мәсәләләринә диг-гәти артырмалы, үмум совет әдәбијјатынын тәшкил ет-дији симфонијада өз сәсимизлә чыхыш етмәјә чалышма-лыјыг.

1953

ЈЕЛ ГАЈАДАН НӘ АПАРАР?

Түркіјәдә нәшр олунаң «Варлыг» журналынын 1972-чи ил август нөмрәсиндә Исмет Зеки Ејјубоғлу ад-лы бирисиниң «Өлү әдәбијјат» адлы мәгаләсиндә сон әсрә гәдәрки түрк әдәбијјаты «өлү әдәбијјат» адланды-рылыр. Тәсәввүф әдәбијјатыны, бөјүк Азәрбајчан шаир-ләри — Нәсимини вә Фүзулини фикирдән мәһрум, мә'на-сыз, әләнчә мәгсәди илә јазан шаирләр һесаб едир.

Мән бир гәләм саһиб ки ми дүнја әдәбијјатынын бө-јүк сәнәткарларына миллијјәтиндән асылы олмајараг һәмишә сәчдә етмиш, өзүмү онлара борчлу санмышам. Классикләрин үнванына дејилмиш наләјиг бир сөзү, ја-худ гејри-дәғиг бир фикри, үмумијјәтлә, әдәбијјата, сәнә-тә, мәдәнијјәтә бир гәсд-гәрәз һесаб едирәм.

Ејјубоғлу классик әдәбијјатын, хүсусилә Фүзулиниң дилиниң гәлизлијиндән килејләнир вә иддиә едир ки, Фүзули тәғлидчи шаир олмушдур. О, Фүзулиниң тәғлид-чилијини әрәб вә фарс дилләриндән кәтүрдүјү бә'зи тәр-киб вә сөзләрдә көрүр.

Бу инкарәдилмәз һәгигәтдир ки, Фүзулиниң дилиндә әрәб вә фарс тәркибләри чоһдур. Лакин бу тәғлидчилик дејил. Бәс дилин тарихилијини нәзәрә алмаг лазым де-јилми? Дүнјада һансы халг иддиә едә биләр ки, мәним дилим тамамилә сафдыр? Икинчи тәрәфдән, дүнјанын ән мұһафизәкар халгларындан сајылан инкилисләрин мұа-сир дили Шекспир чағынын дилидирми? Бәс бу дил о вахтдан бәри инкишаф етмәмишми? Ејјубоғлу Фүзулини дил тәғлидчилијиндә кұһаһландырырса, өзү чүмләбашы

Авропаја иснад едир, вәзијјәтин Авропада тамамилә баш-га чүр олдуғундан мисаллар чәкир. Әкәр, Фүзули башга халгларын дилиндән ајры-ајры кәлмәләр кәтүрүбсә вә бу кұһаһ сајыларса, бәс Ејјубоғлунун фикир, идеја вә мәс-ләк тәғлидчилијинә нечә баһат? Тәғлид доғрудан да пис шејдир. Мәгаләләримдән бириндә дедијим ки ми, тәғлид һеч кәси хошбәхт етмәмишдир. Башдан фәси кәтүрүб, әвәзиндә Авропа панамасы гојмагла јениләшмәк, «ав-ропалылашмаг» олмаз. Әсас мәсәлә башын чөлүнү дә-јишмәкдә дејил, ичини дәјишмәкдәдир. Авропаның јах-шы вә мүсбәт чәһәтләрини заһирән дејил, дахилән, мә'-нән дәрк етмәк лазымдыр. Әкәр белә олсајды, аддым-башы Гәрб әдәбијјатындан мисал чәкән Ејјубоғлу Авро-падан классикләрә һөрмәт дәрсини өјрәнәр, классик-ләри инкара галхмазды. Авропалылар — инкилисләр, франсызлар, алманлар, руслар адларыны фәхрлә чәк-дикләри өз бабаларынын — Бетһовенин, Бахын, Шекспи-рин, Пушкинин, Толстојун, Балзакын, һүгонун јубилеј-ләрини кечирир, һејкәлләрини учалдыр, адларына күчәләр гојур, онлары севә-севә охујурлар. Әкәр дил гәлизлијинә көрә классики инкар етмәк мүмкүнсә, Авропада милли дилләр инкишаф едәнә гәдәр бир чоһ шаирләрин јалныз латын дилиндә јазмасыны Ејјубоғлу нә илә изаһ едир? Вахты илә Авропада үмуми әдәби дил латын дили олмамышмы? Елм тарихиндә «Неолатын поезијасы» дејилән мәфһум нәдир? Италија поезијасы-нын ән бөјүк нұмајәндәләриндән бири олан Франческо Петрарка латын дилиндә јазмамышмы? Белә мисаллар-дан јүзләрлә кәтирмәк олар.

Ејјубоғлу јазыр: «Бир бакалым ән бөјүк озанлары-мыздан бири сајылан Фүзулијә. Бир тутарлы чәһәт вар-мыдыр көрүшләриндә?»

Мән өз көкү үстә битән ағачам вә һеч бир заман өз көкүмү инкар дәрәчәсинә гәдәр алчалмамышам. Мән пајтахтымын мәркәзиндә Фүзулијә абидә учалтмыш, онун адына сәфалы бир рајонумун адыны вермиш, Ба-кынын ән бөјүк күчәләриндән бирини онун ады илә ад-ландырмаш, нәһәјәт, 1958-чи илдә онун 400 иллик јуби-лејини кечиртмишәм. Сән Ејјубоғлу, Фүзулијә һансы һөрмәти кәстәрмисән ки, бу күн ону инкар дә етмәк ис-тәјирсән? Икинчи тәрәфдән, Фүзули артыг чоһдан дүн-јанын шаиридир. О, планетимизин фәхридир. О, фикир

баһадырыдыр. Бу һөрмәти о өзү өз сәнәти илә газаныб. Сәнин кимиләр һаггында вахты илә бөјүк шаир өзү белә язмышды:

Бадиһалар, пәһләванлар сәкридәндә дөрд јана,
Тифл һәм чөвлан едәр, амма ағачдан аты вар.

Ејјубоғлунын гаршысында диз чөкдүјү Авропанын јүзләрлә алимләри вә шаирләри Низаминин, Фүзулинин, Нәсиминин гаршысында сөчдә етмишләр. Бөјүк инкилис алыми Кибб вә Һаммер Фүзулини өјрәнмиш, онун һаггында әсәрләр јазмыш, Көте «Шәрг Гәрб диваны»нда Низамия ајрыча ше'р һәср етмишдир. Нәјә көрә? Она көрә ки, бу шаирләр, һәр шејдән әввәл, бөјүк мütәфәккирләр иди. Фүзулинин «көрүшләриндә тутарлы бир чәһәт» көрмәјән Ејјубоғлу ја Фүзули јарадычылыгындан хәбәрсиздир, ја да ону аңламағ габилијјәтинә малик дејил.

Классик әдәбијјата һүчүм, көһнәни инкар Түркиядә сон заманлар бир чәрәјан һалы алдыгындан биз бунун сәбәбләрини өјрәнмәјә чалышдығ. 20-чи илләрдә Түркия чүмһуријјәти гурулдугдан сонра орда, кечмиш истибадада бөјүк нифрәт нәтичәси оларағ, субъектив бир әдәби-мәдәни һәрәкат јаранды. Бә'зи сијаси вә идеоложи хадимләр һиссијјата гапыларағ деспотизм режими илә бәрабәр о дөврдә јаранмыш әдәбијјаты вә мәдәнијјәти дә инкар етмәјә башладылар. Бу хадимләр Түркияни Авропа мәмләкәти е'лан етди, ифрати бир космополитизмә јуварланыб, ата-бабаларындан галан ирсә лағ етмәјә, ондан утанмаға, Гәрбдәки мә'налы вә мә'насыз әдәби чәрәјанлары, үсуллары сүн'и сурәтдә Түркия әдәби вә мәдәни мүнһитинә дашымаға башладылар. Ејни дәјишиклији дил үзәриндә дә апардылар. Әсрләр боју түрк дилиндә јашамыш вә бу дилдә вәтәндашлығ һүгуғу газанмыш әрәб вә фарс мәншәли сөзләри дә дилдән говуб, әвәзиндә сүн'и сөзләр јаратдылар. (Мәс: «мүәллим» сөзү әвәзинә «өјрәтмән», «мәктәб» әвәзинә «окул», «инкишаф» әвәзинә «кәлишмә» вә с. кими.) Нәтичәдә оғул атадан, јени нәсил көһнә нәсилдән, будағ көкдән ајрылды. Кәнчлик дәдә-бабадан мирас галмыш бөјүк бир хәзинәдән ајры дүшдү. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә көкүндән ајрылмыш чаван түрк шаир вә јазычылары Авропада социал бөһран мәһсулу олан декаданса ујуб сәнәт; зәһмәт, усталығ вә истә'дад тәләб етмәјән «абстракт», «модерн», «сүрреалист» чәрәјанлара гәшуларағ милли эә-

миндән доғмајан, халгын дәрдрәрини әкс етдирә билмәјән сүн'и «сәнәт әсәрләри» јаратмаға башладылар. Лакин бу «әсәрләрин» кениш халғ күтләләри тәрәфиндән гәбул едилмәдијини көрән бу «сәнәткарлар» өз чызма-гараларына бәраәт газандырмағ үчүн «Бүтләри јыхағ» шүары алтында классикләрин әлдә етдији әбәди гәләбәләрә даш атмаға, онлары ләкәләмәјә вә инкар етмәјә башладылар. Ејни һадисә сон заманлар «мәдәни ингилаб» шүары алтында Чиндә дә башламыш, Чин классик әдәбијјатыны «феодализм алағы» адландырмашлар. 20-чи илләрдә бизим өлкәдә дә бә'зи «ингилабчы» шаир вә јазычылар өзләринин сәнәтдән мәһрум олан чызма-гараларына бәраәт газандырмағ үчүн классик мәдәни вә әдәби ирси инкар едиб јени «пролетар мәдәнијјәти» јаратмағ фикриндә олдуғларыны билдирдиләр. Лакин даһи Ленин бу авантюрист чәрәјанын маһијјәтинин пуч олдуғуну көстәриб, онларын көкүнү кәсди. Ленин көстәрди ки: «Марксизм буржуа дөврүнүн ән гијмәтли нәтијјәтләрини һеч дә бир кәнара атмамыш, әксинә, инсан фикри вә мәдәнијјәтинин ики мин илдән артығ бир мүддәт әрзиндәки инкишафында олан бүтүн гијмәтли чәһәтләри мәһимсәјиб көтүрмүшдүр». (В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында мәғаләләр. Ушагкәнчнәшр, 1952. сәһ. 28—29).

Әлли илдән артығ бир мүддәтдә Түркиядә давам едән бу просесин нәтичәсидир ки, Ејјубоғлу түрк халгынын әсрләр боју јаратдығы мәдәни вә әдәби ирси тамамилә инкар етмәк чәсарәтини тапмышдыр.

Тәһгидчи, Фүзулинин көрүшләриндәки зиддијјәтдән данышыр вә көстәрир ки, Фүзули бир јазысында «елмсиз иш'р тәмәлсиз дивар олур, тәмәлсиз дивар гајәтдә би-е'тибар олур» дејирсә, дикәр бир јазысында:

Ешгимши һәр нә вар әләмдә
Ем бир гејлүғал имиш аңчағ —

дејә өз-өзүнә зидд кедир.

Фүзулидән мисал кәтирилән јухарыдакы фикирләр әслиндә бир-биринә зидд дејил. Чүнки Фүзули һеч бир заман ешги елмә, һисси идрака гаршы гојмамышдыр. Әксинә, Фүзулинин көрүшләриндә бунлар бир-бирини тамамлајыр. Фүзулидә ешг идрак јолудур, камиллик јолудур.

Фүзули бир гәзәлиндә јазыр:

Еј Фүзули, гылмазам тәрки-тәриғи-ешг ким,
Бу фәзиләт даһили-әһли-камал ејләр мани.

Фүзули «ешг» дејендә мә'нәви камиллији; фикри дә-ринлији, елми јеткинлији нәзәрдә тутурду.

Ејјубоғлу кәлмәбашы өрнәк кими Авропа әдәбијјатындан мисаллар чәкир вә давам едир: «Олдуғу кими јашамағ, онун ахынына, јашама артымына ујарағ әскијә дәнмәк истәмијор авропалы. Өрнәк, ујарлығ (мәдәниј-јәт) үрүнләри (мәһсуллары) дејә көрүјор онлары. Онлара бахарағ инсанлығын тарих бојунча кечирдији башары дәнәмләрини (инкишаф јолларыны) кәлишмә ашамаларыны өјрәнијор. Бу күн дјдын (зијалы) бир авропалы үчүн Сократын кејдијини кејмәк, онун кәздији кими кәзмәк, онун сүфрәјә отурушу кими отуруб јемәк олачағ иш дејилдир».

Бу ушағ мұһакимәләри ачығ гапыны дөјмәк кими бир шејдир. Әлбәттә, авропалы Сократын кејдији палтары кејмир, онун кәздији кими дә кәзмир. Лакин авропалы һеч бир заман Сократын кејиминә вә јеришинә лағ да еләмир вә авропалы Сократдан бу күнүн фикирләрини дә тәләб етмир. Ејјубоғлу исә бир-ики чүмлә илә тәсәввүф әдәбијјатыны јерә вурур вә иддиа едир ки, тәсәввүф әдәбијјаты «јер үзүндә јашајан инсаны декил, јалныз дүшүнчәдә» вар олан, ајағлары јердән кәсилмиш, керчәкиндән сојулмуш инсаны алды әлә».

Ејјубоғлу өз зәманәсиндә бүтүн деспотизмә вә мәһдуд ганунлара үсјан едән тәсәввүф әдәбијјатына да чох сәтһи јанашыр. Дил мәсәләсиндә олдуғу кими, бу мәсәләдә дә о, тарихилији унудур. Әввәла, мејдана чыхан һәр бир фикир о дөврүн өзүндән доғур. Дөврү өјрәнмәдән о дөвр-дә мејдана чыхан ичтимаи фикри анламағ чәтиндир. Тәсәввүфчүләр мөвчуд ганунлара, еһкамлара гаршы чыхан, зәманәләринин ингилабчылары иди. Онлар јалныз бу јолла өз зәманәләринин һагсызлығына гаршы чыха биләрдиләр. Тәнгидчи бир тәрәфдән онлары «ајағларынын јердән кәсилмәсиндә» күнаһландырырса, дикир тәрәфдән онлары «инсаны танры илә бирләшдирмәкдә» күнаһландырыр. Бу мүддәалар бир-биринә зидд дејилми?

Ајағын јердән үзүлмәси идеализмдир, материализми инкар етмәкдир. Демәк, Ејјубоғлу тәсәввүфдәки бу чәһәти нөгсан сајыр. Бәс елә исә инсаны танры сәвијјәсинә галдырмағы нә үчүн тәнгид едир? Бурадан Ејјубоғлунун һансы мөвгедә дајандығы мә'лум олмур. Бүтүн бунлар ону кәстәрир ки, тәнгидчи тәсәввүф әдәбијјатынын маһијјәтини дәрк едә билмир. Әкәр көзәли илаһиләшдир-

мәк, аллаһ сәвијјәсинә галдырмағ нөгсандырса, бәс Ејјубоғлу Гәрб фәлсәфәсиндәки пантеизмә нә дејә биләр?

Мә'лум олдуғу кими суфи, ирфан поезијасы бир чох Шәрг халғларынын әдәбијјатында, о чүмләдән түрк әдәбијјатында да мұһүм јер тутмушдур. Мән бурада тәсәввүфдән данышаркән бәзи суфи бирлик вә тәшкилатларыны дејил, Румини, Нәсимини, Һафизини, Мәһри Хатуну нәзәрдә тутурам. Бу бөјүк фикир баһадырларынын нәзәријјәси, тәсәввүф тә'лимләри ғысача оларағ нәдән ибарәтдир?

Бәшәријјәт өзүнү дәркетмә јолунда һәјат, тәбиәт, варлығын маһијјәтини анламаға чалышды вә бу ишдә әбәди сәадәт вә әбәди керчәклијә говушмаға чан атды. Варлығ һаггында бәшәријјәтин әлдә етдији биликләр о заман чох мәһдуд олдуғундан вә бу билик тәбиәт ганунларыны дәрк етмәјә имкан вермәдијиндән варлығын тәзаһүрүнү вә сәбәбләрини анлајышдан, тәсәввүр вә фәһмдән јүксәк олан гејри-ади бир гүввәдә — танрыда көрмәјә мәчбур олдулар. Лакин онларын танры һаггындакы тәсәввүрләри дини тәсәввүрлә дабан-дабана зидд иди. Һәгиги фило-соф суфиләр динин әлејһинә чыхарағ инсаны кайнатын ән бөјүк танрысы е'лан етдиләр. Онларын фикринчә, варлығ өзү там һалда аллаһдыр. Инсан исә бу танрынын, бу ваһидин бәрабәр зәррәләридир. Инсанлар һамысы о әбәди варлығын бәрабәр зәррәләри олдуғу үчүн онларын һамысы чәмијјәтдә бәрабәр еһтирам вә мәһәббәтә, һәјат не'мәти вә сәадәтә малик олмалыдыр. Бүтүн илаһи зәррәләр бәрабәр олдуғу үчүн чәмијјәтдән «шаһ» вә «кәда», «јохсул», «бәдбәхт» вә «хошбәхт» сөзләри көтүрүлмәлидир. Биринин сәадәти о биринин сәадәтинә әсас олмалыдыр. Онларын фикринчә, индијә гәдәр һөкм сүрмүш бүтүн динләрин һамысы әфсанәдир. Мәсчидләр, килсәләр, атәшкәдәләр вә бүтпәрәст мә'бәдләри һаким синифләрин мәнафејини күдмүш, инсанлығын әлејһинә олмушдур. Суфиләрин әхлағи көрүшләри өз дөврләринә көрә мүтәрәғги олмуш вә онларын сәадәт, һармоник хошбәхт чәмијјәт һаггында олан идеаллары өз дәјәрини индијә гәдәр дә итирмәмишдир. Әлбәттә, бәшәријјәтин бүкүнкү инкишафы бахымындан суфиләрин тәблиғ етдији идеолокија вә бәдини-етик фәлсәфә чох садәләвһ көрүнүр.

Әбәди варлығ, јә'ни аллаһ, көзәлләр көзәлидир. Бу көзәлләр көзәлине говушмағ, дүнјада ән бөјүк сәадәт олан әбәди керчәклијә чатмағ демәкдир. Бу әбәди сәадәт

вә керчәклијә чатмаг үчүн инсанда ешг вә мәнәббәт лазымдыр. Руми, Нәсими вә Фүзули үчүн ешг инсан фәзиләтинин ән јүксәк зирвәсидир. Әбәди сәадәт вә керчәклијә говушмаг үчүн гуру фактлары, мәһдуд дини вә тарихи һадисәләри, ајин вә еһкамлары билмәк кифајәт дејил. Бунун үчүн севмәк лазымдыр. Севмәк вә севилмәк, башгасынын сәадәтиндән һәзз алмаг, бу дүнјада олан бүтүн не'мәтләрдән истифадә етмәк, әфсанәви ахирәт һәминә һәјат көзәллијиндән имтина етмәмәк, дүнјаны севмәк вә ону дәрк етмәк, мәһдуд дини көрүшләрә гаршы мүбаризә апармаг вә бу јолда лазым кәләрсә, чандан кечмәк һәгһини суфиләрин шұары иди. Бүтүн бунлар мүтәрәгги өрнәкләр дејилми? Мәкәр тәсәввүф әдәбијјатындан бунлары өјрәнмәк вә мүасир кәнчлијә өјрәтмәк аз ишдирми?

Ејјубоғлу исә нечә јүз иллик тәсәввүф әдәбијјатынын үстүндән гәләм чәкәрәк јазыр: «Кәнчләримизә һанкы түрк билжининин (алиминин) јапытларыны (ихтирала-рыны), һанкы философунун көрүшләрини, һанкы јаза-рынын јазыларыны өрнәк олараг верәчәкми?»

Тәсәввүф әдәбијјатындакы көзәл вә мүсбәт чәһәтләри һәләлик гојаг бир тәрәфә. Бәс бүкүнкү түрк кәнчлијә бабаларынын кечиб кәлдији јоллары да билмәмәлидирми? Бәс бир халгын ичтимаи фикир тарихини билмәк лазым дејилми? Бәс Ејјубоғлу һансы фикирләрин, һансы идејаларын бүкүнкү кәнчлијә өјрәдилмәсини истәрди? Јәһин ки, кәлмәбашы иснад етдији Авропада вә Америка-да мөвчуд олан идејалары. Башга торпагдан, башга иглим шәраитиндән кәтирилән ағачлар башга бир торпагда бар вермәдији кими, импорт фикир вә идејаларын да сәнин торпағында, сәнин иглим шәраитиндә истәдијин кими бар вермәјәчәјинә әмин олмалысан. Идеја тәкчә китаб сәһифәләри арасында кәлмир. О да торпағын өзүндән чүчәрмәлидир. Ејјубоғлу јухарыдакы фикирләри илә халгы өз көкүндән, өз торпағындан ајырыр. Јени чүчәрән будаглары, пөһрәләри (кәнчлији) ана будагдан сындырыб јад будаглара чаламаг истәјир. О унудур ки, ән мүтәрәгги идејалары белә көкә — торпага басдырмаг, торпағын сују вә гидасы илә јетишдирмәк лазымдыр. Бар верән ағачын кәнардан кәтирилмә торпагла дибчәкдә јетишдирилмәси мүмкүн олмадыгы кими, кәнардан кәлмә идејаларын да халгсыз, тарихсиз бәһәр верәчәји мүмкүн дејил.

Ејјубоғлу бир мәгаләси илә бир халгын нечә әсрлик әдәбијјатыны, сәнәтини, ичтимаи фикрини јерә вурур, кечмишини бәјәнмир, атасыны инкар едир. Мән она бир ел сөзү илә чаваб вермәк истәјирәм: «Кечмишинә хор бахан кәләчәјинә кор бахар». Јазыг Ејјубоғлу, сән ки өз атаны бәјәнмирсән, көрәсән сәнин балан да сәни бәјәнәчәкми?

Л. Толстојун бир һекајәси јадыма дүшдү: «Ата гочалды, әлләри әсмәјә башлады. Оғул бошгабын сынмасындан горхараг атасына тахта чанагда јемәк верди. Бир күн ишдән кәтиркән көрдү ки, балача оғлу гаршысына тахта, мисмар гојуб нә исә гајырыр. Соруду:

— Бу нәдир?

Ушаг чаваб верди:

— Сән дә гочаланда бабам кими әлләрин әсәчәк, бошгаблары гырачагсан. Она көрә дә индидән сәнә тахта чанаг гајырырам».

Ушаг көрдүјүнү еләјирди вә дүз еләјирди. Чүнки аталар демишкән: «Нә төкәрсән ашына, о да чыхар гашығына».

Ејјубоғлунун иддиасына көрә, әсил әдәбијјаты инди јарадырлар.

Инди ки, белә башламысыныз, бу күн јаратдығыныз әдәбијјаты да сабаһ сизин балаларыныз инкар едәчәк.

Ејјубоғлунун дили дә фикирләри кими сүн'и вә долашыгдыр. Буна бахмајараг, о өзү иддиа едир ки, «Дили топлумун дилиндән олмалы ајдынын».

Бу нә чүмләдир? Түрк дилли халгларын һеч биринин дилиндә белә чүмлә гурулушу јохдур. Һәлә бурдакы ајры-ајры сүн'и сөзләри демирәм. Ејјубоғлу јухарыдакы чүмләси илә демәк истәјир ки, зијалыларын дили халгын дили илә ејни олмалыдыр. Дүз фикирдир. Анчаг көрәк бу фикрини ифадә етмәк үчүн гурулан чүмлә түрк чүмләсидирми? Һансы түрк дилли халгын дилиндә мүб-тәда ахыра дүшүр?

Ејјубоғлу классик әдәбијјаты «өлү әдәбијјат» адландырыр. Анчаг онун адыны чәкдији шаирләр нечә јүз ил-ләрди ки, јашајыр вә јашајачаг. Нәсимиләр, Фүзулиләр әбәдијјәтә говушмуш сәнәткарлардыр. Јә'ни онлар чис-мән өлү, фикрән әбәди дириләрдир. Бәс өлү кимдир? Фикрән, руһән әбәди дири оланлары өлү сајанлар!

Бу сәтирләри јазаркән мәнә елә кәлди ки, Нәсими вә Фүзули уча бир гајанын зирвәсиндә дајаныб Ејјубоғлу-

нун һүчумуна, мәним дә мұдафиэмә күлүрләр. Она көрәки, бу шәхсијјәтләрин Ејјубоғлу кимиләрин һүчумундан горхусу јохдур, мәним кимиләрин дә мұдафиәсинә еһтијачы... О ки галды ашағыдан јухары гајанын зирвәсинә олан һүчумлара, бу һағда халг көзәл дејиб: «Јел гајадан нә апарар?»

1972

МУАСИРЛИК ВӘ ШЕ'РИМИЗ

*Совет јазычыларынын
III гурултајы гаршысында*

Бизим әсримиз чох марағлы вә мә'налы һадисәләр әсридир. Бүтүн бу мә'налы һадисәләрин јарадычысы олан инсан көһнә һәјаты, тәбиәти дәјишмәклә, дәјишдирији һәјат вә тәбиәтлә бәрабәр өзү дә дәјишир, өзү дә тәкмилләшир.

Бу күнүн адамы артыг өз евиндә әјләшиб театра, киноја бахыр, концертә тамаша едир. Өз евиндә ифачыларын сәсини дә ешидир, үзүнү дә көрүр. Бир нечә ил бундан әввәл театра вә ја концертә кетмәк үчүн палтар дәјишмәјә, јол кетмәјә мүәјјән вахт сәрф олунурдуса, телевизорун ихтирасы илә артыг бу вахт да бизим үчүн газанча галмышдыр.

Бабам Шәкидән Бакыја араба илә он күнә, атам автобуса 7 саата кәлдији һалда, бу, артыг мәни — бу күнүн адамыны тә'мин етмир. Мән һәмин јолу тәјјарә илә бир саата кәлирәм. 350 километр јолу он күнә кәлмәк бабам үчүн, онун һәјат тәрзи вә характери үчүн нә гәдәр сәчијјәвидирсә, ејни јолу бир саата кәлмәк дә мәним һәјат тәрзим вә характерим үчүн сәчијјәвидир. Демәк, елм аләминдә ачылан мүхтәлиф сирләр, едилән кәшфләр вә ихтиралар јалныз нәглијјат чәдвәлләрини дәјишмир, бунлар јалныз мадди аләмдә олан јениликләр дејил; бу кәшфләр, бу јениликләр, инсаны, онун һәјат тәрзини, характерини дә дәјишир. Бүтүн бунлара көрә дә инсанларын сәчијјәсини көстәрмәклә мәшғул олан әдәбијјатын мәгсәд вә вәзифәләри дә, демәк олар ки, һәр ај,

һәр ил дәјишир. Заманын јазычысы буна мүнәсиб оларағ, һәр күн дәјишмәкдә олан заманын нәбзини тутмағы вә ону өз әсәрләриндә әкс етдирмәји бачармалыдыр. Буна көрә дә һәмишә мүасирлик һисилә јашамағ, мүасир адамларын дүјғу вә дүшүнчәләрини көстәрмәк биз јазычыларын гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәдир.

Мүасирлик һиссиндән мәһрум олан јазычы, нә өз әсринин, нә кечмишин, нә дә кәләчәјин һадисәләрини дүзкүн әкс етдирә биләр.

Ахыр вахтлар һәјли ше'р вә поэма јаранмышдыр. Лакин тәәссүфлә демәк һазырда ки, бу әсәрләрин бөјүк бир гисми мүасир тәләбләрлә сәсләшмир. Даһа доғрусу, мүасир тәләбләрә чаваб вермәк бахымындан нәсримиз ше'римиздән ирәли кетмишдир. Бунун сәбәбини һәрә бир чүр изаһ едир. Бә'зән белә иддиә едирләр ки, јени әсрин әзәмәтли сәсләри ше'рин дар чәрчивәсинә сығыша билмәз.

Шүбһәсиз, бу көкүндән јанлыш фикирдир. Әввәлә, она көрә ки, ше'рин чәрчивәси ше'ри аңламајанлар үчүн дардыр. Формача ше'рин мүәјјән мөвчуд гајдалары олса да, мөвзуча ше'р үчүн һеч бир мәһдудијјәт јохдур. Поезијанын ганадлары чох јүксәк фәзаларда чөвлән едә билир. Поезија хәјала, романтикаја мејл едән, учан, ганадланан, бир анда узағ мәсафәләри гәт едән бир жанрдыр.

Икинчи тәрәфдән биз һәр күн, һәр саат хошбәхт бир кәләчәјә — коммунизмә доғру аддымлајырығ. Мәлумдур ки, бу чәмијјәтдә һәр шеј даһа көзәл олачағдыр. Көзәллик исә поезија илә әкиздир. Көзәллик олан јердә поезијанын олмамасы мүмкүндүрмү? Инсан арзуларынын ифадәси олан коммунизм чәмијјәтиндә поезија нәинки өлмәјәчәк, бәлкә (мусиги илә бәрабәр) ән биринчи жанр олачағдыр.

Сәмәд Вурғун арамыздан кедәндән сонра ше'римизин тәлеји бизи горхудар дејә фәрјад гопаранлар да вардыр. Беләләри унудурлар ки, бу фикрин өзү С. Вурғун ше'рини тәһгирдир. Чүнки С. Вурғун ше'ри көјдән дүшмәмишдир. Бу, халгын нечә мин иллик ән'әнәсинә әсасланырды вә Азәрбајҗан ше'ри тарихин һеч бир дөврүндә јетим галмамышдыр. Бу јаланчы чанфәшанлығданса һәмин ән'әнәнин бу күн нечә-давам етмәсиндән данышмағ даһа чох фајда верәрди.

«Үмүмөн ше'р охунмур» деје фәрјад гопаранлар да тутугушу кими ағыздан сөз гапырлар. Хејр! Ше'р охунур. Өзү дә чоҳ јакшы охунур. Низамиси, Фүзулиси, Сабири олан халгын ше'ри охунмаја билмәз. Анчаг ше'р адына јазылмыш гафијәли мәгаләләр исә, әлбәттә, охунмур? Бизчә һәр кәсин адыны өзүнә вермәјин вахты кәлиб чатмышдыр. Кәлин китабханалара, китаб мағазаларына кедәк, көрәк һансы мүәллифин китабы охунур, һансынынкы јох. Биздә елә мүәллифләрин китаблары вар ки, беш илдән артыгдыр сатылыб гуртармыр. Анчаг елә мүәллифләр дә вардыр ки, китабы чыхмадан китаб дүканларына сифаришләр кәлир. Буну мүәјјән етмәк лазымдыр вә вачибдир!

Ше'римизин һәјат тәләбләриндән кери галма һалларыны бәзиләринин иддиа етдији кими, јалныз форма мәһдудлуғунда ахтармаг олмаз.

Мәсәлән, көтүрәк гошманы. Чохлаы «гошмачылыг баш алыб кедир» — деје бу формадаң әл чәкмәјин вахты чатдығыны иддиа едир. Јох! Нечә јүз иллик ән'әнәси олан, өлмәз «Бәнөвшәләр», «Дағлар», «Јадыма дүшдү»ләр јарадан гошмадан әл чәкмәк мүмкүндүрмү? Бәла формада дејил, бу формада ифадә олуңан фикрин сәтһилијиндә, зәңфлијиндәдир. Әкәр белә олмасады, С. Вурғун мәшһур «Партијамыздыр» гошмасында әсримизин ән бөјүк фикирләрини ифадә едә биләрдимиз?

Бурада С. Вурғун көһнә формада јени фикирләри әкс етдирмәји бачармышдыр.

Һүсәјн Һүсәјнзадәнин «Ше'р дејилми?» вә сон илләрдә јаздығы «Араз ғырағында» гошмасыны көтүрәк. Булар формача гошмадыр. Лакин даһили мә'насына көрә гошмадан ајрылыр, бу көһнә форма тәблиғ етдији фикирләрин мүасирлији илә јени мәзмун кәсб едир.

Дәрәдә моруг дәр, дөшдә чижәләк,
Каһ јағыш хош кәлир, каһ сәрин күләк.
Јаш өтүр, дојмајыр дүнјадан үрәк,
Јашамаг һәвәси ше'р дејилми?

Форма илә мәзмун бурада бир-бирини елә тамамлајыр ки, адам гејри-ихтијари дејир: Шаир, бу ше'ри мәһз бу формада јазмалы иди.

Инди дә Ибраһим Оручов адлы башга бир мүәллифин «Динлә» адлы гошмасыны көтүрәк:

Мәһәббәт солмајан бир илк баһардыр,
Онда һәгигәт дә, мә'на да вардыр.

Буну дујан көңүл нә бәхтијардыр,
Мәһәббәтдән илһам аланы динлә.
Мән сәнин оғлунам, ај ана дијар,
Ана диндирмәмиш өвлады дујар.
Бил ки, сәнә бөјүк мәһәббәтим вар,
Кәңч шаир Ибраһим — баланы динлә.

Биз бу чүр гошманын әлејһинәјик. Чүнки бурада шаир һеч бир јени фикир демәдән јалныз форманын тәләбләринә ујғун сәтирләр дүзәлтмишдир. Даһа доғрусу, бурада фикир формадаң доғмуш, «Партијамыздыр», «Ше'р дејилми?» гошмаларында исә форма фикирдән доғмушдур.

Јазычы М. Ибраһимов әсәрләринин бириндә белә дејир: «Бүтүн јоллар икитәрәфлидир, һәм габаға кедир, һәм дә дала гајыдыр. Һәјатын јолу исә бирчә тәрәфәдир, орада керијә јол јохдур. Атылан аддымы көтүрүб гајытмаг вә јенидән башламаг мүмкүн дејил».

Бурада јазычы ади јол илә өмүр, һәјат јолуну тутушдурараг јүксәк, поетик бир фикир сөјләмишдир. Доғрудан да һәр кәс кечдији өмүр јолларына бахыр вә атдығы сәһв аддымлары көзләри өнүнә кәтирәрәк тәәсүфләнир. «Көрәк мән бу аддымы атмајајдым» деје өз-өзүнә дүшүнүр. Шаир Р. Рза «Арзу» адлы ше'риндә ејни фикри башга чүр ифадә етмишдир. Әкәр М. Ибраһимов һәјат јолуну мүстәғим мә'нада ишләнән ади јол илә гаршылашдырмышса, Р. Рза һәјат јолуну јаздығы әсәрләрлә вә бу әсәрләрин үзәриндә апардығы ишләр гаршылашдырараг белә бир нәтичәјә кәлир: «Мән ше'р јазырам. Јаздығым мисралары сонрадан бәјәнмәдикдә ону поза билирәм. Лакин өмүр јолунда атдығым сәһв аддымы исә позуб, тәсһиһ едә билмирәм».

Биз Р. Рзанын ше'риндән тәсадүфән мисал кәтирмәдик. Ше'ри нәср дилинә чевирдик. Бу, һәр ше'рдә мүмкүн дејил. Бу, о заман мүмкүн ола билир ки, шаир, әлиһә гәләм алмамыш ону нараһат едән фикирлә, һисс вә һәјәчанла күнләрлә, ајларла вә лазым кәләрсә илләрлә јашамыш олсун. Әсримизин ше'ри өтәри һиссләрин дејил, әбәди вә бәшәри һиссләрин ифадәси олмалыдыр. Архасында шаир тәрәфиндән јашанмыш, дујулмуш фикир дајанмајан ше'рләри ади нәср дилинә чевирмәк мүмкүн олмур. Белә «ше'рләр» охучуда һеч бир һисс, һәјәчан ојатмајан курултулу сөзләр јығынындан ибарәт олур. Белә чызмағаралар һәмишә боғаз сәси илә охујан, үрәксиз ханәндәләрин зил сәсинә бәнзәјир. Бу сәс тәмтәрағлы сөзләр

кими зиллији илэ илк бахышда адамы алдадыр. Лакин диггэтлэ гулаг асдыгда сәндә һеч бир тә'сир ојада бил-мир. Бә'зән пешәкар олмајан ади бир охујанын сәсин-дәки инчә зәнкуләләр сәни валәһ едир. Бу сәс күчлү олмаса да, муғаматы дүзкүн чатдырмаса да сәнә хош кәлир. Чүнки сән бурада охујанын үрәјини ешидирсән!..

Бир нечә кәлмә дә поемаларымыз һаггында.

Ахыр вахтлар хејли поэма јазылмышдыр. Бу поэма-ларын бир писми сырф аилә-мәишәт, бир гисми исә истәһ-салат мөвзусуна һәср олуномушдур. Сырф аилә-мәишәт мөвзусуна һәср олунан поемаларда мүәллифләр чох за-ман гәһрәманлары јалныз аилә дахилиндә тәсвир ет-мәклә кифәјәтләнир, гәһрәманы бөјүк ичтимаи дүјгулар-дан мәһрум етмәклә, ону бир образ кими чылызлашды-рырлар.

Истәһсалат мөвзусуна һәср олунан поемаларын бә'зи-ләриндә исә гәһрәманлар әксәр һалларда дэзках башын-да тәсвир олунур, онларын шәхси дүјгү вә дүшүнчәләри исә кәлкәдә бурахылыр. Шүбһәсиз, бу јолун һәр икиси јанлышдыр. Биз гәһрәманларымызы һәртәрәфли тәсвир етмәји бачармалыјыг.

1958-чи илдә јазылмыш поемалардан бири дә М. Ра-нимин «Хәзәр суларында» әсәридир.

Поэмада мүәллиф, бизим гәһрәман нефтчиләрин шә-рәфли һәјатыны, фәдакар мүбаризәсини тәсвир етмәк ет-мәишдир. Шүбһәсиз, бу нијјәтин өзү алгыша лајиг-дир. Чүнки нәсримиз вә драматуркијамыз мүәјјән гәдәр мүасир нефтчиләримизин әмәк вә мүбаризәсини тәсвир етмишсә дә, шә'римиз бу чәһәтдән һәлә дә керидә галыр. Лакин мөвзу сечмәк ишин бир тәрәфидир. Ону поезија-нын материалы етмәк үчүн мөвзуја мүнәсиб бәдиһ тәс-вир васитәләри тапмаг исә әсас вә вәчиб мәсәләдир.

Әсәрә бу чәһәтдән јанашдыгда биз гәләм достумузу мөвәффәг олмадығыны көрүрүк. Бизчә, буну вахтында демәмәк, әсәр лајиг олмадығы һалда ону тә'рифләмәк мүәллифә зәрәрдән башга бир шеј кәтирмәз. Мүәллиф бу әсәрдә Чинар, Һејран, Һејбәт, Алексеј вә Наташа ад-лары алтында бир нечә нефтчи образы јаратмаг истә-мишдир. Лакин бунлар чанлы инсан олмагдан чох, мүәл-фин ирадәсилә данышан, һәрәкәт едән, чансыз схемалара бәнзәјир. Биз бу гәһрәманларда һеч бир мә'нәви аләм, дәрин дүшүнчә, дәрин изтираб, дәрин кәдәр вә дәрин се-винч көрә билмирик.

Али тәһсилли мә'дән мүдири чаван Чинарын дүшүн-чәсини шаир белә верир:

Чинар бу ара,
Ганы чох гара
Бир аз (?) дүшүнүр,
Белә дүшүнүр:
Јох, аләм һечдир.
Һејран олмаса,
О гара көзлү
Чејран олмаса,
Галмаз һәјатын
Дады, ләззәти.
Белә дүшүндү,
Чүр'әти артды...
Сонра јох деди
Һәр шеј дүзәләр.
Гыз хејлағыдыр,
Јола тез кәләр(?)

Бурадакы ифадә хәталары, мәнтигсизлик бир јана талсын, образын дүшүнчәсинин дајазлығына, мә'нәви јохсуллуғуна адам тәәччүб едир.

М. Раһим поэмада нефтчиләрин ағыр зәһмәтини тәс-вир етмәк истәмишдир. Лакин биз бу зәһмәтин ағырлы-ғыны поэмада көрә билмирик. Даһа доғрусу, мүәллиф борулара су вурмаг гајдаларыны, тә'мир гајдаларыны, нефт чыхарма үсулларыны, бир сөzlә, нефтә аид олан бир сыра техники гајдалары тәсвир етмәклә ишини бит-миш һесаб етмишдир. Шаир унудур ки, техники гајда-га-нунлары тәсвир етмәсә дә оларды вә бу, әдәбијјатын вәзифәси дејилдир. Әдәбијјатын вәзифәси бу техникаја саһиб олан инсанын мә'нәвијјатыны, тәләјини көстәр-мәкдир. Шаир исә бундан сәрфи-нәзәр етмишдир. Иш о јерә кәлиб чыхмышдыр ки, фыртына гаршысында ачыг дәниздә нефт чыхаран бу фәдакар адамларын өлүмү тәсвир олундугда белә, биз бу өлүмдән дәһшәтә кәлә билмирик. Чүнки мүәллиф бу гәһрәманлары бир бәдиһ образ кими, әввәлчәдән бизә севдирә билмәмишдир.

Дикәр тәрәфдән, поеманын әсасында гојулан кон-фликт бизим нәсримиздә вә драматуркијамызда дәфә-ләрлә ишләнмишдир. План долмадыгда Чинар јухары тәшкилатлара планын долмасына даир јалан мә'лумат верир. Бу ријакарлығын сәбәбини сорушдугда о, «кәлә-чәк ајларын һесабына борчу өдәјәрик» дејә чаваб верир. Әсәрдә Чинарла онун севкилиси Һејран арасындакы конфликт, әсасән, бунун үзәриндә гурулмушдур. Бу исә

Илјас Эфендијевин «Ишыглы јоллар»ында Јелмарла Күларанын арасында олан конфликттин тамамилә ејиндир. Гоча Гејбәтин данышдыгы әһвалат исә бизә А. Шаигин «Мәктүб јетишмәди» некајәсини хатырладыр.

Бүтүн бунлардан башга поеманын дили сон дәрәчә гүсурлудур. Поеманын елә јерләри вар ки, бизә гафијә-ләнмиш мөгаләләри хатырладыр:

Деди: — «Јахшы дејил һәлә ишләрин»
— Ишимин севкимә нә дәхли вар ки,
— Мәсәлә бундәдыр, бәли, Чинар ки,
Сајыр чәмијјәтдән ајры күлфәти.

Шаир гафијә хатиринә «бундадыр» сөзүндән сонра кәлмәси вачиб олан «ки» бағлајычысыны Чинарын адын-дан сонра вермәклә, бүтүн грамматик гәјдалары позмуш вә фикри долашдырмышдыр. Икинчи тәрәфдән «Сајыр чәмијјәтдән ајры күлфәти» мисрасы нә гәдәр гуру, нә гәдәр гејри-поетикдир.

Трест тәләб едир ајлыг мә'лумат,
Нефтин фанзини кәрәк бир гәдәр.
Артыраг...

Бу нәдир? Бу ше'рдирми, бу фикри поетик шәкилдә демәк мүмкүн дејилдими?

Һәр ким ахсајырса чәмијјәтиндә,
Олмаз дәјанәти мәнәббәтиндә.
Тутар сојуглуғу ешгин бағыны,
Гара думан кими, галын чән кими,
Еләси бүдрәјәр севда јолунда
Аддымлајан заман јеријән кими(?)

Бурада шаирин нә демәк истәдији ајдын олмур.

Јахуд: «Иш башында јазмырам бу күн мәрәд инсан-лары», «Әввәлдән јазмадым бу чаванлары» мисралары нә гәдәр нөгсанлыдыр. «Бурупса бахды синәсиндәки ағыр санчыја», «Шеһ нечә әјләшәр чичәк үстүнә», «Вар дәјишән севкини көчәри дүјгуларә» вә с. бу кими ифә-дәләрдә ади дил нормалары позулушдур.

Фикримизә јекун вурараг демәлијик ки, мүәллиф сеч-дији лазымлы мөвзуну истәнилән сәвијјә галдыра бил-мәмишдир. Бунун үчүн мүәллиф, гәләмә алынан һәјаты бир даһа дәриндән өјрәнмәли, нефтчиләрин дахили әлә-мнә нүфуз етмәли, онларын севинчләрилә севинмәли, кәдәрләри илә кәдәрләнмәли иди.

Јазычы, һәр шејдән әввәл, заманәсинин оғлу олмалы, һәмишә мүасирлик һиссилә јашамалы вә јаратмалыдыр. Јалныз о заман јазычы өз гәһрәманыны һәртәрәфли ду-јуб онун һисс вә һәјәчанларыны әкс етдирә биләр.

1958

СӘНӘТКАР ВӘ ЗАМАН

Јазычы вә охучу, сәнәткар вә заман проблеми, онла-рын бир-бири илә әлағәси вә бир-бирләринә олан тәләб-ләри илк әсәр јаранан күндән башланмышдыр. Биз мәт-буатда, партија сәнәдләриндә вә гәләм саһибләринин чыхышларында белә бир сөзә чох тез-тез тәсадүф еди-рик: јазычы охучудан кери галмамалы, онун тәләбләри-нә, арзу вә истәкләринә вахтында чаваб вермәји бачар-малыдыр!

Бу, чох доғрудур, лакин мән бура бирчә шеји дә әлә-вә етмәк истәрдим: јазычы охучунун архасынча сүрүнмә-мәли, ону өз архасынча апармалыдыр. Бунун үчүн исә јазычы әсрин габағында кетмәли, әсрин сәвијјәсиндә дурмалыдыр. Әлбәттә, бу да мә'лум мәсәләдир.

Бизим һәгигәтән чох жүксәк сәвијјәли, һәртәрәфли са-вада малик, инчә зөвглү охучуларымыз чохдур, лакин јазычыларын сәвијјәси вә истәдад дәрәчәси мүхтәлиф олдуғу кими, охучуларын да билик сәвијјәси вә бәднә әсәри гаврама габилијјәти мүхтәлифдир. Буну онларын көндәрдикләри мәктүблардан да көрмәк мүмкүндүр.

Башга гәләм јолдашларым кими, мән дә охучуларым-дан хејли мәктүб алырам. Бу мәктүблары шәрти ола-раг үч јерә ајырмаг олар:

1. Јени јаранмыш бә'зи әсәрләр һаггында тәнгиди гејдләр.

2. Ше'р, сәнәт һаггында марағлы вә мә'налы суаллар.

3. Јеничә чапдан чыхмыш әсәрләримиз һаггында тә-рифнамәләр.

Мүасир охучуларын сәвијјәси хејли жүксәлмишдир. Инди онларын бир гисми һағлы оларәг, бизим бүкүнкү

эдәбијјатымызы дүнјанын ән габагчыл халгларынын әдәбијјаты илә мугајисә едир вә бизи даһа бөјүк әсәрләр јаратмаға чағырырлар. Өз гиймәтли әсәрләри илә дүнјада танынан көркәмли алим Худу Мәммәдовун, јахуд «Контур интегралы үсулу» илә дүнјада шөһрәт тапмыш профессор Мәчид Рәсуловун бүкүнкү әдәбијјатымыза, хусусән ше'римизә мүнәсибәти чох мараглыдыр.

Е'тираф етмәлијик ки, биз јазычылар һәлә белә көркәмли мүасирләримизин руһуна вә идракына пида верә биләчәк әсәрләр јарада билмирик. Бунун үчүн онларын саһәсини дәриндән билмәк бир о гәдәр вачиб олмаса да, һәр һалда бу елмләрдән мүәјјән гәдәр хәбәрдар олмаг лазымдыр. Нечә ола биләр ки, әсрин јазычысы Алберт Ејнштейнни нисбилик нәзәријјәсиндән хәбәрсиз олсун? Ахы, нисбилик нәзәријјәси јалныз физика аләминдә олан бир кәшф дејил. Бу кәшф ејни дәрәчәдә фәлсәфәјә, әдәбијјата вә күндәлик һәјәтиҗыза да аиддир. Бу нәзәријјәнин өзүндә нә гәдәр поезија вардыр!

Мәшһур ријәзијјатчы С. В. Ковалевскајанын дедији кими, «Чохлары вардыр ки, онлара һеч вахт ријәзијјаты билмәк нәсиб олмамышдыр. Беләләри ријәзијјаты һесабла гарышдырыр вә ону гуру елм адландырырлар. Әслиндә исә бу елм даһа артыг фантазија тәләб едир вә әсримизин бөјүк ријәзијјатчысы И. В. Вејерштрасын дедији кими «гәлбән шаир олмадан ријәзијјатчы олмаг мүмкүн дејилдир».

Бөјүк алимләр ән дәгиг елм олан ријәзијјатда белә поезија вә фантазијаны көрдүкләри кими, биз дә көрмәји, ону әкс етдирмәји бачармалыҗыг. Бу поезијаны дујмадан, билмәдән бу күнүн сөзүнү демәк гејри-мүмкүндүр. Јазычынын мүасир елмләрдән вә кәшфләрдән хәбәрдар олмасы мәсәләси дә тәзә дејил. Әдәбијјат тарихимизә нәзәр јетирәк. һансы бөјүк сәнәткарымыз ејни заманда зәманәсинин алыми олмамышдыр? Низамими, Фүзулими, јохса Ахундовму?

Јазычы, һәр шејдән әввәл, дүшүнмәји вә дүшүндүрмәји бачармалыдыр. Дәрин биликәиз дүшүнмәк мүмкүн олмадығы кими, дүшүндүрмәк дә мүмкүн дејил. Философ Декарт демишдир: «Дүшүнүрәм, демәк јашајырам». Бунун әксинә, «јашамаг үчүн дүшүнмәк лазым дејил» дејәнләр исә бизи чылызлыға, фикирсизлијә апара биләр. Мән мәшһур совет шаири Е. Межеләјтисин дедији «дүшүнчә поезијасынын» пәрәстишкарыјам. Әлбәттә, нәзмә чәкил-

миш фикир, һәлә поезија дејил, гуру дидактикадыр. Поезија исә фикрин һисслә, һәјәчанла ифадәси демәкдир. «Фикир поезијасы» дедијимиз заман бизи һәјәчанландырыб дүшүндүрән, дүшүндүрүб һәјәчанландыран әсәрләри нәзәрдә тутуруг. Елә бурадан да мән сон ики вә үчүнчү нөв мәктублар һаггында фикримиз демәк истәјирәм.

Әдәбијјатымыздан даһа бөјүк фикирләрин тәрәннүмү тәләб едәнләрин наразылығы чох доғрудур вә биз бу һагда чох дүшүнмәлијик. Лакин бәзиләри исә бизи ирәли апармаг әвәзинә кери чәкир, өз мәктубларында гаршымызда елә тәләбләр гојурлар ки, бу мәктубларын мүәллифләринин ХХ әсрдә јашадығына инана билмирсән. Бәла бурасындадыр ки, беләләринин бир гисми өз саһәсиндә әсрин сәвијјәсиндә дуран адамлардыр. Н. адлы бир алим мәнә јазыр ки, «нијә сиз өзүңүздән тәзә ше'р үсуллары үјдурурсунуз? Балам, әруз вәзини нијә јаддан чыхартмысыңыз? Бу вәзн Фүзулијә јарады, сизә јох?».

Әввәла, әруз вәзни һеч дә тамам унутулмајыб, јерн кәлдикчә мөвзуја көрә шаирләримиз бу вәзндән дә истифада едирләр. Икинчиси, мәсәлә вәзндә дејил, о вәзндә ифада олунан фикирдәдир. Мәним һәммин алимә бир суалым вар:

— Јолдаш алим, бу, билирсәнми нәјә бәнзәјир? Мәкәр сујун тәркибини өјрәнмәк истәјән алим үчүн сујун төкүлдүјү габын һансы өлчүдә олмасынын әһәмијјәти вармы?

Бир дә е'тираз јалныз формада, вәзндә олсајды, дәрд јары иди. Бә'зән мүасир фикрә дә е'тираз едирләр. «Ај гардаш, ше'рин өз мөвзусу, өз сөзү вар» дејәнләр биздән гулаглаһы јағыр еләмиш сөз, ишләнмиш мөвзуларда әсәрми тәләб едирләр? Тәзә мөвзу нәдир? Әсрин, күнүн сөзү! Әкәр Вагиф, Сабир инсан тәрәфиндән космосун фүтуһатындан јазмајыбларса, онлар һаглы идиләр. Онлар өз зәманәләринин сөзүнү дејибләр. Бәс биз? Мәкәр космосун фәтһи бизим зәманәнин сөзү дејилми? Бу күнүн сәнәткәри инсан идракынын бүкүнкү тәнтәнәсини бәдһи сөзүн гүдрәти илә тәрәннүм етмәмәлидирми?

Шаир 1967-чи илдә јашајыб һәммин илин һадисәләриндән, бу илдә јашајан адамларын фикир сәвијјәсиндән, арзуларындан нечә кәнарда гала биләр? Ахы, шаир, шаирлијиндән әввәл вәтәндашдыр, өзү дә бөјүк вәтәндаш! Бу да мә'лумдур ки, Сабирн дә өз зәманәсиндә

бәјәнмәјәнләр олмушдур. Бә'зиләри идиә етмишләр ки, Сабир ше'ри чох ашағы ендирди, күндәлик һадисәләрден јазды. Лакин онлар унудурлар ки, күндәлик һадисәләр-ден бәһс едән бу ше'рләр халқымызын кәдәрли тарихчәси иди.

Мәнә көрә поезијанын, әдәбијјатын ајрыча мөвзусу, ајрыча сөзү јохдур. Чәмијјәтдә баш верән ирили-хырда-лы һадисәләр, бүтүн фикирләр поезијанын мөвзусу ола биләр. Әсил мәсәлә исә бу һадисәләрин, бу фикирләрин бәди иә ја гејри-бәдин ифадәсиндәдир. Мирзә Чәлил демилкән: «Мән јазырам ки, дүшүнәсиниз». Бәли, дү-шүнмәк лазымдыр. Дүшүнчәдән, фикирдән кәнар бәдин әсәр јалныз сөз јығыныдыр. Әсил сәнәткар дүшүнә-дү-шүнә јаздығы кими, әсил охучу да дүшүнә-дүшүнә оху-малыдыр.

Бизә гошма да лазымдыр, гәзәл дә. Лакин онлар ин-дики дөврлә, мүасир һәјатымызла сәсләшмәлидир.

Бә'зи әрәб вә һинд филмләриндәки мелодраматик сәһ-нәләрә бахыб ағлајан, мүасир психоложи әсәрләрә исә додаг бүзәнләр гој өз зөвгләринин кәһнәлијини дәрк етсинләр.

Букүнкү актјорларымызын риторикадан узаг пычыл-тыларла јаратдыглары психоложи сәһнәләри дәрк етмә-јиб, актјордан ғышгырыг, курулту тәләб едән тамашачы-лар өз һиссләринин вә идракларынын кичиклијиндән узаглашылар.

Илләр кечдикчә замана ујғун олараг зөвгләр дә дәји-шир, тәзәләнир. Сәнәткар да дәјишән, тәзәләнән бу зөвг-ләри, һиссләри вахтында тута билмәсә, демәк, замандан, онун сүр'әтиндән керн галмыш олур. Јашча гочалмаг бөјүк дәрә-дејил, ән бөјүк дәрә фикирчә, үрәкчә гочал-маг, керн галмагдыр.

Заман бизә дејир: һәјата дүз бах,
Фикрин бу сүр'әтдән керн галмасын.
Бөјүк бир дәрә дејил јашча гочалмаг
Фикир гочалмасын, гәлб гочалмасын!

Сәнәткар, Молла Нәсрәддин ләтифәсиндә олдуғу кими, бармағыны тарын бир пәрдәсинә гојуб, ғырх ил ејни һаваны чалмамалыдыр. Пәрдәләри, халлары замана мұвафиг олараг дәјишмәли, күнүн, әсрин һавасыны чал-малыдыр.

С. адлы бир охучу мәнән сорушур: «Сиз филан шаи-

рин услубуна нечә бахырсыныз?». Чаваб верирәм: Јахшы ки, сиз о шаирин өзүнәмәхсус услубу, јолу олдуғуну мұәјјәнләшдирмисиниз. Демәк, о шаирин онларча сәс-ләр ичәрисиндә өз сәси вардыр. Мәсәлән, мән о шаир кими јазырам, анчаг мән өз услубуму, өз јолуму о шаи-рә гәбул етдирә билмәрәм, онун услубуна пис дејә билмә-рәм. Әсил сөзү исә сиз охучулар вә заман дејәчәкдир. Сәнәт даими ахтарыш демәкдир. Һәр бир јаранан бәдин әсәр кәшфдир. Елм аләминдә вахты илә едилмиш кәшф-ләри тәқрар едәнләр күлүнч вәзијјәтдә галдығы кими, сәнәт аләминдә дә вахты илә дејиләнләри тәқрар етмәк күлүнчдур.

Ифадә тәрзинә адәт етдијимиз, кәрратла ешитдијимиз сөзләри дәрк етмәк асандыр, лакин тәзә сөзү дәрк етмәк үчүн бир гәдәр дүшүнмәк лазымдыр. Мән бизим гәдир-билән, ағыллы охучуларымыздан буу арзу едирәм.

1967

ВАРПЕТ — УСТАД

Мән Аветик Исаһақјаны көрмәмишәм. Онун әсәрлә-ринин әсас гисмини рус дилиндә, бир һиссәсини исә М. Раһимин тәрчүмәсилә ана дилиндә охумушам. Әл-бәттә, Исаһақјан кими инчә вә дәрин сәнәткарларын ја-радычылығына тәрчүмә васитәсилә истәнилән сәвијјәдә бәләд олмаг, ону дәјәрләндирмәк чәтин мәсәләдир.

Бир нечә ај әввәл мән бу бөјүк сәнәткарын ијирмијә гәдәр ше'рини тәрчүмә етдим. Тәрчүмәдә ермәни һәмкар-ларымын онун һаггында данышдыглары хатирәләр дә мәним көмәјимә кәлди. Ешитдијим хатирәләр онун образыны көзүмдә елә чанландырыб ки, мән елә бил ону күндә көрдүјүм, дәрләшдијим адамлар кими таныјы-рам.

Ермәни јазычылары Исаһақјаны «Варпет» (устан) адландырылар. Мән тәрчүмә просесиндә онун јарады-чылығына јахындан бәләд олдуғча бу адын она нијә ве-

рилдијини баша дүшдүм. Баша дүшдүм ки, Исаһакјан сөзүн кениш мә'насында бөјүк сөз устадыдыр.

Мән мүасир ермәни шаирләриндән Ашот Граши, Самвел Григорјан, Парујр Севак, Һамо Саһијан вә Алек Хачунсун хејли ше'рини тәрчүмә етмишәм. Ону да дејим ки, ермәни ше'рини тәрчүмә етмәк мәним үчүн чох асандыр. Бу асанлығын сәбәби исә чох јахшы ајдындыр.

Халгларымыз арасындакы руһ вә мә'нәвијјат, тарихи талә вә дүшүнчә тәрзимизин јахынлығы тәрчүмә ишини хејли асанлашдырыр. Азәрбајҗан халгынын адәт вә ән'әнәсиндә, психолокијасында вә дүнјакөрүшүндә елә бир чәһәт ола билмәз ки, о, ермәни халгына јад вә јабанчы олсун. Буна көрә дә тәрчүмәдә мә'нәвијјаты вә дүнјакөрүшү дејил, јалныз сөзләри чевирмәклә мәгсәдә чата билирик. Бурада һеч бир изаһа еһтијач галмыр.

Адларыны сајдығым ермәни шаирләри илә шәхси достлуғума, онлары јахшы танымағыма, арзу вә истәклеринә бәләдлийимә көрә тәрчүмә мәнә асан баша кәлмишдир. Тәрчүмәчи, тәрчүмә еләдији шаирин гәлбинә, руһ вә мә'нәвијјатына кириб о шаирин дәрдини, севинчини өzlәшдирмәји бачармалыдыр.

Парујр Севак мәнә данышырды ки, Исаһакјан Азәрбајҗан бајатыларыны чох севир, онлары әзбәрдән дејир.

Мән тәрчүмә заманы көрдүм ки, бизим бајатылардакы локонизм Исаһакјан ше'риндә дә вар. О, узунчулуғу севмир. Бә'зән 4 мисрада бөјүк бир фикри ифадә етмәји бачарыр. Ешитдијим хатирәләрдән бири беләдир ки, бир чаван шаир Исаһакјана јени јаздығы бир ше'рини охумаг истәјир. Устад сорушур: — Ше'рин нечә сәтирдир? Кәнч шаир: — Әлли сәтир, дејинчә устад күлүр вә дејир: — Елә узун ше'рләри гочалыб хәрифләјәндә јазарсан, инди гыса јазмағы өјрән.

Бунунла бөјүк шаир, чаван шаирә фикрини јығчам демәк, аз сөзлә чох фикир ифадә етмәк, бир сөзлә, сәнәткарлыға јијәләнмәк дәрсини верирмиш.

Мән бу мәғаләдә Исаһакјан јарадычылығына пијмәт вермәк, әсәрлерини тәһлил етмәк мәгсәдини гаршыма гојмамышам. Јалныз бу бөјүк јарадычылығдан алдығым үмуми тәәссүраты демәк истәјирәм.

Бу бөјүк сөз устады, һәм дә бөјүк вәтәндаш, бөјүк инсандыр. Мәнә елә кәлир ки, онун шаирлији дә вәтән-пәрвәрлијиндән доғмушдур. 1898-чи илдә нәшр етдирдији илк китабынын адыны «Нәғмәләр вә јаралар» гојмасы

да тәсадүфи дејил. Мә'лумдур ки, әсил шаирин јаратдығы ше'р, һәм дә нәғмәдир. Бәс бу нәғмә нәјин нәғмәсидир? Јараларын нәғмәси! Бу јаралар нәдән доғмушдур? Әсил шаир өз Вәтәнинин данышан дилидирсә, онун өтдүјү нәғмәләр дә Вәтән нәғмәләри олачаг. Әкәр Вәтән јаралыдырса шаир Вәтәнин јараларыны нәғмәләрә чевирир, һарајына дүнјаны чағырыр. Демәк, јаралы Вәтәнин нәғмәләрини өтән шаир, Вәтәнин дили илә даныша-даныша бөјүк вәтәндаш сәвијјәсинә јүксәлир, халг һәјатынын, истәк вә арзуларынын күзкүсүнә чеврилир.

1900-чү илдә јаздығы бир ше'риндә шаир, Вәтәнә белә мүрачнәт едир:

Чан Вәтән, көзүсән көзәлликләрин,
Ахтардым, арадым өзүмү сәндә.
Күләкләрин сәрин,
Суларын сәрин
Тәкчә балаларын ган дәнзиндә.

Сәнин торпағына гурбан олум мән.
Бир өмүр нәдир ки, о, дәјсин сәнә?
Мин өмүрүм олајды каш мәним Вәтән,
Мән гурбан верәјдим сәадәтинә.

Ешг олсун Вәтәнин ағры-ачысыны өз гәлбиндә дашыјан, Вәтәнин сәадәти наминә јашајан, өмүрүнү онун јолунда гурбан вермәјә һазыр олан Вәтәндаш шаирә, бөјүк инсана!

А. Исаһакјанын бөјүклүјү дә бундадыр, гүдрәти дә, шаирлији дә, вәтәндашлығы да! Белә оғуллар бир анан дан доғулуб милјон анаја оғул олур. Милјонларла ананын анасы тәк Вәтәндир. Вәтәнә оғул олмаг исә ән бөјүк шәрәфдир! Бир Вәтәнә оғул олан башга өлкәләр үчүн дә әзиздир, доғмадыр. Бу мә'нада Исаһакјан тәкчә ермәни халгынын дејил, бәшәријјәтин оғлудур!

Мәшһур «Әбүл Үлә Мәәри» поемасында шаир јалныз өз халгынын дејил, бәшәријјәтин дәрдинә ағлајыр, дүнјаның һалына јаныр. Бу поэма, дүшүнчәләр ахыны, фикирләр силсиләсидир. Шаир јол кедән дәрә карванынын јекнәсәг аддым сәсләриндә фикир дүнјасында һәмишә сәфәрдә олан инсанлығын фачиәсини үмумиләшдирир, бу уғурлу вә уғурсуз јолдан фәлсәфи нәтичәләр чыхарыр. Бу поэма дүнја әдәбијјатынын камил инчиләриндән һесаб олуна биләр.

Вәтән вә севки! Будур Исаһакјан ше'ринин өзәји, мајасы вә чөвһәри! Бәс тәбиәт? Исаһакјан ше'риндә күл-

чичэк, даг-дэрэ, бүлбүл, лејлэк, бир сөзлө, табнэт өзү дө инсан дили илө данышыр, инсан кими севинир, инсан кими кәдәрленир. Даһа доғрусу, инсан инссләрини ачмағ үчүн табнэт өзү бир васитәјә чеврилир:

Һәр баһар чағы
Бизим бағчамыза гонарды лејлэк.
Ушағ үрәјимә пычылдарды о:
— Кәл-кәл, кәтирмишәм сәнә күл-чичәк.

Һәр баһар чағы
Гонур бағчамыза јенә дө лејлэк.
О кедир, гајыдыр, хәјалларымса
Гајытмыр, синәмдә сусубдур үрәк!

Үч бәндлик бу ше'р, инсан һәјатынын үч пилләсини (дөврүнү) әкс етдирән бир романдыр: ушағлыг, кәнчлик вә гочалыг! Ушағлыгдә хәјалларымыз "күл-чичәк, әјләнчә, чаванлыгдә арзулар, хәјаллар далынча гачыр. Гочалыгдә исә әјләнчәләр вә арзулар, бизи нә гәдәр сәсләсә дө, биз онларын далынча кәдә билмир, сојуг мүнакимәләр гәлбимизи дондуруп.

Инсан өмрүнүн дөврләрини, пилләләрини бу гәдәр јығчам вә фәлсәфи шәкилдә үмумиләшдирмә бөјүк поезијадыр, әсил көзәлликдир. Бу поезија вә көзәллик јалныз устад гәләмләрә гисмәт олан хошбәхтликдир.

Ингилабдан сонра А. Исаһақјанын көһнә мөвзулары јени рәнк, јени нәфәс вә јени мәзмунла чилаланды. О, ингилабы халгынын вә Вәтәнинин һәјатында баш верән бөјүк бир дөнүш кими алгышлады. Вахтилә халгы үчүн көз јашлары төкән шаир, күлүмсәмәјә башлады.

1941-чи илдә Вәтән көјләрини булуд алдығы заман Исаһақјан гәләми сүнкүјә чеврилди. 1945-чи илдә газандығымыз гәләбәни «Зәфәр күнү» адлы ше'рилә алгышлады.

Үмумијјәтлө, Исаһақјан сәнәткарлығында инчә лирика вә фәлсәфи үмумиләшдирмә әсас чәһәтдир. О, ејни заманда инсан гәлбинин дәринликләринә баш вурай, онун психоложи һалларыны дуја билән вә сәнәткарлыг үчүн вачиб олан бу чәһәтләри әкс етдирмәји бачаран уста сәнәткардыр.

Мән бөјүк шаирин 100 иллик јубилеји мунасибәтилә Азәрбајҗан халгы адындан, бәшәријјәтә белә бөјүк сәнәткар бәхш етмиш гардаш ермәни халгыны алгышлајыр вә бу бајрам мунасибәтилә табрик едирәм.

АДИДӘ ГЕЈРИ-АДИ

Инди әдәбијјатда, сәнәтдә мүасирлик һаггында чох тез-тез сөһбәтләр кедир; әслиндә, јалныз инди дејил, бүтүн дөврләрдә бу мәсәлә әдәби тәнгидин диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бу һагда фикирләшәндә мәним јадыма һәмишә классикләр дүшүр. Она көрә ки, классикләр «мүасир әсәр јазачағам» проблемини гаршыларына мәгсәд гојмадан јазмыш вә онларын әсәрләри һәм өз дөврләри, һәм дө бизим дөвр үчүн марағлы вә тәзә олмушдур. Она көрә ки, онлар мүасирлик һаггында дүшүнмәдән һәјатын өзүнү әдәбијјатә көчүрүбләр. Искәндәр, Фәхрәддин, Онекин кими адамлар инди јохдур. Лакин биз онлары чох јахшы таныјырыг, чүнки онлар, һәр шејдән әввәл, чанлы инсанлардыр. Биз бә'зән јазмагданса, јазмағ һаггында дүшүнүрүк.

Әдәбијјаты һәмишә әдәбијјатбазлыг мәһв едибдир.

Мүасирликдән сөһбәт кәдән јердә мүтләғ форма вә мәзмун мәсәләләри ортаја чыхыр. Бурада чоху мүасирлији форма јенилијиндә көрүр вә бу адамларә елә кәлир ки, ән'әнәви формада јазмағ көһнәликдир. Куја көһнә ән'әнәви форма өзү илә көһнә мәзмун кәтирир. Мән бу фикрин тамамилә әлејһинәјәм. С. Вурғун гәдим ше'р формасы олан гошмада зәманәмизин ән бөјүк идејаларыны тәрәннүм етмиш вә бу идејалары тәрәннүм етмәкдә көһнә форма она мане олмамышдыр.

Әсил јенилији мәзмунда ахтармағ лазымдыр. Дашкәнддә Африка—Асија јазычыларынын симпозиумунда мән мүасир түрк шаири Риф'әт Јылгазла таныш олдум. Онунла ше'р-сәнәт һаггында хејли мүбәһисә етдик. О, бүтүн көһнә формалары јерли-дибли инкар едир, өз әләминдә јени адландырдығы сәрбәст вәзидә ше'рләр јазыр. Мән сәрбәст вәзнин әлејһинә дејиләм. Бүтүн вәзн вә өлчүләрдә ше'р јазмағ олар вә лазымдыр. Бир шәртлө ки, ше'р ше'р олсун. Лакин Риф'әтин ше'рләриндән һеч нә баша дүшмәк олмур. Елә бил гәсдән фикри долашдырыр. Онун мәнтигсиз, әлағәсиз сәтирләри адамы дәһшәтә кәтирир. Биринчи сәтирдә дәнизин тәләтүмлү олмасындан, икинчи сәтирдә үлкүчүн чәтін тапылмасындан, үчүнчү сәтирдә арагчынын нахышларындан сөһбәт кедир. О, бу мәнтигсизлијә, рабитәсизлијә бәрәәт газан-

дырмаг үчүн бу образларын символ олдуғуну гејд едир. Эввэла, фикримизи халга чатдырмаг истәјириксә, бу символлара неч бир ентијач јохдур. Икинчиси, бу символлары шаирин өзүндән башга неч кәс баша дүшмәз. Әкәр ше'рдән мәгсәд халгы ојатмаг, она мә'лум олмајан сирләри ачмапдырса, белә долашыг тапмачалары јазмаг нәјә вә кимә лазымдыр? Биз ушаға бир мәтләби аңлатмаг истәјириксә, онунла гәлиз символларла, мүрәккәб тәшбехләрлә данышмағын нә мә'насы вар? Биз кәрәк ушагла өз дилиндә, өз тәфәккүр тәрзиндә данышмағы бачараг. Јалныз о заман бизим сөзүмүзүн фәјдасы ола биләр. Үчүнчүсү, биз форманы чәкмә кими кәнардан нијә алмалыјыг? Нијә биз өз бағымызы башга чајларын сују илә суламалыјыг? Мәкәр өз чајларымызын сују гурујубму? Нијә биз башгаларыны тәглид етмәлијик? Нә һәјатда, нә дә сәнәтдә тәглид неч кәсә хејр вермәмишдир. Тәглид адамы јалныз күлүнч вәзијјәтдә гоја биләр. Адам нә гәдәр маһир тәглидчи олса да, јенә бир јердә сәһвә јол верәчәк.

Мән Риф'әт Јылгаза дејәндә ки, бизим китабларымыз ијирми мин-гырх мин тиражла чап олунур вә дәрһал сатылыр. О, тәәччүб еләди. Ахы, Түркијәдә ше'р китабы 400—500 тиражла чап олунур. Она көрә ки, халг әлла-мәчи шаирләрин ејбәчәр тәшбех вә символларыны аңламыр.

Сон заманлар Бакы филармонијасынын тәшкил етдији ше'р кечәләри һамаыны севиндирир. Бу кечәләрдә жүз-ләрлә охучу билет алыб, ше'рә гулаг асыр. Бу, бизим ше'рин халг дилиндә, халг идракында данышдығына сү-бутдур.

Фикри гәсдән долашдырмаг, гәлизләшдирмәк поезија дејил, ребусдур, тапмачадыр. Поезија нә гәдәр садә вә сәмиими олса, бир о гәдәр көзәлдир. Сон бир нечә илдә үмүмән сәнәт әләминдә гәрибә јениликчиләр мејдана чыхмышдыр. Үмүмијјәтлә, һәр саһәдә јенилик көзәл шеј-дир. Сәнәт әбади ахтарыш демәкдир. Лакин јенилији јенилик хатиринә еләмәк јенилик дејил, әксинә, мән де-јәрдим көһнәликдир. Һәр халгын әдәбијјат тарихиндә јенилији дәб кими ујдуранлар чох олмуш, лакин тарих онлары унутмушдур.

Бу башабәла јениликчиләрә «халг сәни баша дүшмүр-сә, нә үчүн вә ким үчүн јазырсан?» дејә суал верәндә,

онлар һамаы стандарт бир чаваб верирләр: «Мәни халг жүз илдән сонра баша дүшәчәк».

Мән беләләринә бөјүк Сабирин бир мисрасы илә ча-ваб вермәк истәјирәм: «Кимдир ариф? — дејә сордум, дедиләр әсрә көрә!». Бәли, һәр шеј әсрә көрә! Әкәр сән бу әсрин, бу күнүн суалларына чаваб верә билмәјиб ин-дидән кәләчәјин суалларына чаваб вермәк истәјирсәнсә, әмин ол, сәни бу күн баша дүшә билмәдикләри кими жүз илдән сонра да баша дүшмәјәчәкләр. Өз дөврләринин дәрдини јаздыларына көрә классикләр бу күн дә бизим-лә мүасирдирләр. Бу, ән ади, ән садә вә ән бөјүк һәги-гәтдир!

Мәзмунун өзүндән доған, зәрурәт кими мејдана чы-хан јенилији әсил новаторлуғ һесаб едирәм.

Елм әләминдә олан кәшфләр, ихтиралар елми мүрәк-кәбләшдирир, лакин узун ахтарышлардан сонра тапды-ғымыз шејләрин нә гәдәр ади вә садә олдуғуну көрәндә бизи һејрәт көтүрүр. Алимләр чох узаглара кедир, узун зәһмәт вә ахтарышлардан сонра билирләр ки, ахтардыг-лары лап јахында, һәм дә ән ади бир шеј имиш. Онлар јалныз гејри-адинин ән ади олдуғуну кәшф едә билирләр. Сәнәт әләминдә дә тәхминән беләдир. Бир даш парча-сында бүтүн дүнјанын маһијјәтини вә һикмәтини көрмәк: вә тәсвир етмәк мүмкүндүр. Бизим алимләрдән бири узун мүддәт көклә јарпағын әлағәсини өјрәнмиш вә бу нәти-чәјә кәлмиш ки, јарпагла көкүн бөјүк әлағәси вар. Күл-мәли дејилми? Бу нәтичәнин бәди ифадәсини атала-рымыз бирчә чүмлә илә демишдир:

От көкү үстә битәр.

Бурада истәр-истәмәз Чеховун «Попригунја» һекајә-сини хатырламалы олурсан. Һекајәдәки гадын зәманәси-нин бөјүк адамлары илә отуруб-дурмағы чох севир. Евиндә бу сечмә адамлара тез-тез зијәфәтләр верир. Га-дынын әри дә хидмәтчи кими һәмин адамларын гуллу-ғунда дурур. Јалныз әр өләндән сонра гадын баша дү-шүр ки, онун өз әри һәсрәтиндә олдуғу сечмә адамларын һамаысындан сечмә, һамаысындан бөјүк имиш. Арвад исә бир дамын алтында јашадығы әрини ади адам һесаб елә-миш, онун бөјүклүјүнү көрә билмәмишдир. Демәк, биз бә'зән бөјүклүјү кәнарда ахтарыг. Бизә елә кәлир ки, бөјүклүк узаглыгда, көзәллик мәчһулуллуғдадыр. Әслиндә, ахтардығымыз бүтүн бөјүклүк вә көзәллик ичәримиздә.

янымыздадыр. Бизе бирчө шеј лазымдыр: Адинин гејри-адилијини көрмөк. Узаға кетмөк лазым дејил. С. Вурғун ше'ринэ диггэт јетирөк.

Јерләре бахрам, бағчалы, бағлы,
Көјләре бахрам, гапысы бағлы.
Каннат ихтијар, сирли, сорағлы,
Сиррини вермөјир сирдаша, дүңја.

Бу парча формача садэ, ајдын, мээмунча дэрин вэ мүрөккөбдир. Адам һејрэт едир, бу гэдэр дэрин фикри, шаир бу садэликдэ вэ ајдынлыгдэ нечэ дејэ билиб? Дэрин фикри мүрөккөб демөк асандыр, дэрин фикри садэ демөк чэтиндир. Лакин эсил јол будур! Мэнчэ демөк истэдији фикир, мүэллифин өзүнэ там инчэлији илэ ајдын олмајанда, ше'рдэ долашыглыг, мүрөккөблик јараныр...

Халга енмөк, халгы өјрөнмөк, халгы көрмөк, халгы танымаг! Эн бөјүк сәнэт материалы халгын һөјатындадыр. Бө'зән халгын анлајачағы дилдэ, халг ифадэ тэрзиндэ садэ вэ сэмими бир шәкилдэ јазылан әсәрләре примитив дамғасы вурулур вэ белэ күман едирләр ки, тез чатан, ајдын, сәлис, сэмими ше'рләр мүасир дөврүн тәләбләринэ чаваб верми, бунлар чобан бајатысыдыр. Буна көрө дэ мән мәнз чобан бајатыларындан бир нечэ мисал кәтирмөк истәјирәм.

Дөрдчө мисрадан ибарәт олан бајатылар эн бөјүк, эн дэрин фәлсәфи әсәрләрдир. Бу әсәрләр сон дәрәчэ јығчам вэ лаконик олдугу гэдэр дэ садэдир вэ ајдындыр.

Әзизим дөрдә мәрдим,
Дүшмәсин дөрдә мәрдим.
Мәнә дәрман нејләсин,
Тирилкән дөрд әмәрдим.

Әзизим су дајанды,
Сел кәлди, су дајанды.
Өзүмү суја атдым,
Алышды су да јанды.

Һәрәси дөрд мисрадан ибарәт олан бу ше'р парчаларында форма мөһдудлуғу да вар. Бу форма мөһдудлуғуна бахмајараг, дөрд мисрада халг нэ гэдэр дэрин фикирләр сөјләмишдир! Өзү дэ нечэ садэ! Биз дили дэ, ифадэ тэрзини дэ, форманы да, форма илэ мээмунун вәһдәтини дэ мәнз бу хәзинәдән өјрәнмәлијик. Бу парчалар бизе чох ади көрүнүр, чүнки садэ дејилмишдир. Лакин бу адидэ нэ гэдэр гејри-адилик вэ бөјүклүк вар! Мән поезијада бунун тәрәфдарыјам. Гәсдән фикри долашды-

рыб ифадэ тэрзини мүрөккөбләшдирәнләр ади сөз дејир, лакин бу адини гејри-ади шәкилдэ охучуја чатдырырлар. Сәнәтин јолу исә әксинэ олмалыдыр, гејри-адини ади шәкилдэ демөк!

1969

НӘСӘНСӘ ӨЗҮН ОЛ!

Гаршыдан ССРИ Јазычыларынын IV Үмумиттифаг гурултајы кәлир. Бу мүнәсибәтлэ бир чох көркәмли әдиб вэ шаирләр әдәбијјатын бу вэ ја дикәр мәсәләси барәдә мәркәзи мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш едирләр.

Эн чох мүбәһисәјэ сәбәб олан мәсәлә поезијада ән'әнэ вэ новаторлуг мәсәләсидир. Бу барәдә чыхыш едәнләр ичәрисиндә Ед. Межеләјтис, Јев. Винокуров вэ Ј. Смелјаковун фикирләри мәним үрәјимдәндир. Үмумијјәтлэ, јарадычылыг даими ахтарыш демөкдир. Ахтарышда дајанмаг — јарадычылыгдә дајанмагдыр.

Лакин ахыр вахтлар истәр рус, истәрсә дэ бизим ше'римиздә новаторлуг хатиринэ, «тәзә сөз» демөк арзу-су илэ чүрбөчүр һоғгабазлыглар ујдуран шаирләр дэ мејдана кәлмишдир ки, бунлар һағгында гурултај өз сөзүнү демәлидир. Бу чүр һоғгабазлыглар әсасында јазылан ше'рләр һағгында көркәмли рус шаири Јарослав Смелјаков јазыр: «Бәлкә бу чүр шерләрин мәтналты мә'насыны баша дүшмәк үчүн мәним ағлым чатмы? Анчаг мән ше'рдә тапмача ачмағын һәвәскары дејиләм».

Шаир чох доғру дејир.

Ше'р елм дејил ки, јалныз о саһә илэ мөшғул оланлар ону баша дүшсүн. Ше'р јалныз мүтәхәссисләр үчүн јазылмыр. Ше'р халг үчүн јазылыр, о да халгын малыдыр. Ше'ри алым баша дүшдүјү гэдәр чобан да баша дүшмәлидир. Әлбәттә, биз бунунла һеч дэ бәситлији вэ примитивлији тәблиғ етмәк истәмирик. Биз бөјүк фикирләрин, бөјүк дүјгуларын садэ вэ бәдии ифадәсиндән даньшырыг. Бу күн Сәмәд Вурғун кими јазмаға чалышан чаван сәнәт аләминдә һеч бир уғур газана билмәз. Биринчи, она көрә ки, көлкәдә битәнин өз көлкәсин олмәз. Икинчи,

153

она көрө ки, Сәмәд Бурғун заманәсинин өз сөзү варды, бу күнүн исә өз сөзү вар. Бу күнүн шаири бу күнүн сәвијјәсиндә дајанмалы вә бу күнүн сөзүнү демәји бачар-малыдыр.

Мүасир тәјјарә 10—12 километр учалыгда учур. Мән бир дәфә бир рәссамла тәјјарәдән күнәшин батмасыны мүшаһидә өдирдим. Биз булудларын үстүндәјик. Биздән ашағыда дуран булудлар гар јағмыш кениш сәһраја бәнзәјирди. Доғрусу, мәнә елә кәлирди ки, бурдан јыхылсағ, бизә һеч бир шеј олмаз. Бу гар сәһрасынын үстүндә батан күнәш гәрибә бир мәнзәрә јаратмышды. Бизә мә-лум олан рәнкләр бурада тамам башга чүр көрүнүрдү. Бизә таныш олмајан гәрибә рәнкләр бизә таныш рәнкләр арасында кечид кими көрүнүрдү. Гаршымызда ачылан бу лөвһәни кечән әсрин сәнәткары мүшаһидә едә билмәзди. Бу имканы бизә бу учалыгда учмағы бачаран тәјјарәләр верди. Демәк, јени кәшфләр, јени елми ихтиралар сәнәткарлара да јени материал верир. Доғрудан да сәнәтин материалы түкәнмәздир. Демәк, һәр күнүн өз тәләби, һәр күнүн өз сөзү! Бәдбәхт о шаирдир ки, дамарларында јашадығы күнүн нәбзи вурмур. Өзү бу күндә јашаса да, дүнәнлә тәнәффүс едир. Ше'р вахтын атмосфәр тәзјигини өлчән барометр олмалыдыр. Мәсәлән, ијirmi ил бундан әввәл бизим ше'римиздә деклорасија кениш јер тутурду. Бу күн, әлбәттә, о чүр јазылан ше'р мәғбул сајылмаз. Едуардас Межеләјтис чох һағлы оларағ дејир ки: «Биз идрак заманәсиндә јашајырыг. Бу күн поезија да јашамағ үчүн күнү күндән даһа да мүрәккәбләшир, «ағыллашыр», фәлсәфиләшир. Ёисс поезијасы өз јерини ағыл поезијасына верир. Нејләмәк олар, әср беләдир...»

Биз бу фикирлә шәрикик. Она көрә ки, бу күнүн охучусу өз әсринин оғлудур; бу күнүн чобаны белә заманын бүтүн һадисәләрини өз гәлбиндә јашајан, әсрлә нәфәс алан бир вәтәндашдыр. Бу саат дүнјанын бүтүн өлкәләриндә ән күчлү шаирләр интеллект сәвијјәси үстүн олан, күнүн идрак сәвијјәсиндә дурмағы бачаран шаирләрди. Шаир бу сәвијјәдә дајандыгча һәмишә тәзә сөз дејәчәк, чүнки күнләрин һеч бири бир-биринә бәнзәмир. Һәр күн бир мүһүм һадисә илә бағлыдыр. Гагаринин дүнәнки учушу бу күн үчүн етапдыр. Бу күн ахырынчы космонавтын галхдығы кәмијә көрә, дүнән Гагаринин, јахуд Титовун галхдығы кәми нә гәдәр садә көрүнүр. Шаир

күнүн сәвијјәсинә галхдыгча һәмишә тәзә сөз дејәчәк вә новатор олачағ. Новаторлуг үчүн баш чатлатмағ, форма ујдурмағ, ифадәләри мүрәккәбләширмәк, ејбәчәрләширмәк лазым дејил. Әкәр шаир әсил шаирдирсә, зәмәнәсинин сәвијјәсиндә дурурса, мән онун көһнә сөз дејәчәјигә инанмырам.

Бүтүн халqlарын әдәбијјат тарихләриндә јенилик хатиринә гәдән әлламәлик еләјән шаирләр олмушдур. Бу дәбләр кәлмиш вә тез дә унутулмуш, әсил сәнәт исә һәмишә јашамышдыр. Кечән әсрин франсыз әдибләриндән Жүл Ренар 100 ил бундан әввәл тапмача јазан әлләмәчи шаирләр һағгында дејир: «Сиз һәгигәтән көһнә ше'рин гүсурларындан имтина етмисиниз. Анчағ сиз көһнә ән'әнәви ше'рин јахшы чәһәтләриндән дә имтина етмисиниз. Сизин ше'рләриниз һәддиндән артығ јенидир. Бунлар мәни һәјәчана кәтирмир».

Демәк јенилик хатиринә әлламәлик өзү дә тәзә дејил, көһнәдир. Бу күнкү «новаторлар» да өз ән'әнәләриндән имтина едиб, дүнәнки модабазлары јамсыламагла јенилик јаратмағ истәјирләр. Анчағ бу, артығ һамаја мә-лумдур.

Мән өз фикрими сон заманлар јаздығым «Нәсәнсә, өзүн ол» ше'риндән кәтирдијим бир парча илә гуртармағ истәјирәм.

Күлмә өз көкүнә,
Ајыбдыр сәнә!
От көкү үстүндә битәр, унутма!
Көһнә дамғасыны вуруб атана,
Өзкәдән өзүнә сән ата тутма!
Јадын көһнәси дә дилин әзбәри,
Ән'әнән чјјиннә нијә јүк олду?
Анлаја билмирәм, нә вахтдан бәри
Јады јамсыламағ јенилик олду?
Бүтүн көһнәләрә «бу нәдир?» дејә
Күлсәк,
Нә газанар бундан кәләчәк?
Вәтән дә,

Милләт дә
Көһнәдир дејә
Бәлкә, тәзәсини ахтармағ кәрәк?
Онда ким дејәчәк, ким бизә јахшы?
Һәр көһнә пис дејил, һәр тәзә јахшы!
Левә нә дејирсән?
О гоча лоғман,
Өзкә булағындан гәтрә ичмәди.
Фөвгәлбәшәр олду,
анчағ һеч заман,

Мужик палтарыны о дәјишмәди!
«Тәзә јол» дејиб дә ғышгырмајын сиз,
Сәнәт аламини дә јол бирми, јүзмү?
Әсир сәнәткары,

јолсуз, чығырсыз
һеч көрдүнүзмү?
Јаз илһам дејәни, үрәк дејәни,
Јол өзү доланыб тапачаг сәли,
Гәлбини,

бејинни

һаһаг јорма сән!

Амандыр, өзүндән јол ујдурма сән!
Јенилик хәтринә јазмагдан сакин!
Илһамдыр јарадан сәнәти, ше'ри.
Јағмаг хәтиринә јаған јағышын
Нә баға хејри вар, нә даға хејри!
Гәлбинә, һиссинә даим архалан,
Бир дә... әлван сәсли илләримизә.
Көһнә сөз демәмиш илһам һеч заман,
Һәр гәлбин өз сөзү тәзәдир бизә.
Нәсәнсә өзүн ол!

Тәзәсән онда,

Сән көһнә олурсан јамсылајанда!
Нәсәнсә өзүн ол,
Көкүндән јапыш!
Дүнәнә архалан,
Бу күндән јапыш!

1968

ШӘКИ ХАН САРАЈЫ

Көзүмү дүнјаја ачандан көрдүјүм илк мә'чүзә Шәки
Хан сарајы олмушдур. Һәмин сараја јерли чамаат «Шә-
һинишин» (шаһ отуран ев) дејир.

Шәһинишин илк тәһсилими алдығым икимәртәбәли
мәктәбин јахынлығында јерләшир. Мәктәбин 50 аддым-
лығындан сараја үзүк ғашы кими дөврәләјән уа даш
барылар башланыр. Бу барыларын ичиндәки кеннш са-
һә хана мәхсус олмушдур. Хочик тәпәсиндән баханда
әски әлифба илә «Мәһәммәд Һәсән хан» охунан даш ба-
рылар вә бүрчләр о заман мәнә нағыллардакы тилсим-
ли ғалалары хатырладарды.

Һасардан ичәридә бирмәртәбәли балача хәстәхана би-
наларынын ғаршысында ики бина сечилирди. Шәһинишин

вә гәднимдән ғалмыш һәбсхана бинасы. Каһ тәнәффүсдә,
каһ да мәктәбдән дағылышанда барылар дымашар,
көзәтчи олмајанда дашлары овулуб төкүлмүш бүрчләр-
дән ашағы енәрдик.

Горхумуздан һәбсхананын ғабағындан кечә билмәз-
дик. Дөврәсинә чәкилмиш тиканлы мәфтилләр, кичик
пәнчәрәләринә вурулмуш дәмр чәрчивәләр, ғалаја бән-
зәјән ваһимәли фасад бизә мә'лум олмајан бир дүнја-
дан данышар, бизи горхударды. Горху инсанда һәмишә
бәдбин вә пис дүјғулар ојадар. Нечә дә писдир, ејбәчәр-
дир горху дүјғусу! Горху инсаны кичилдәр, мә'нән әзәр.
Нечә дә писдир, кичиклик, хырдалыг! Кичиклик инса-
нын өзүнә, өз фикир вә арзуларына инамыны өлдүрәр.
Нечә дә писдир арзунун ғырылмасы, инамын өлмәси!

Ики бина! Хан сараја вә һәбсхана! Биринчиси биздә
көзәллик дүјғусу, икинчиси исә икраһ һисси ојадарды...
«Јахшы нәдир, пис нәдир?» суалы ғаршысында дајан-
дығым заман ушағлыгда алдығым о илк тәәссүратын
нәтичәсиндә инди дә ғаршымда һәмин о ики бина чан-
ланыр. Илк тәәсүрат исә унутулмаздыр, күчлүдүр. Она
көрә күчлүдүр ки, илк тә'сирди.

«Јахшы нәдир?» суалынын биринчи чавабы беләдир:
Јахшы олан шеј көзәлдир, көзәл олан шеј јахшыдыр.
Она көрә ки, көзәллик биздә һәмишә көзәл дүјғулар, јах-
шы һиссләр ојадыр, көзәллијә бахыб биз дә һәм ичдән
вә һәм дә үздән көзәл олмаг истәјирик.

Биз ушағлар Шәһинишинин ғаршысында саатларла
дајаныб онун көзәллијинә тамаша едәр, көзәлликлә сәһр-
ләнәрдик. Нә көзәл шејдир сәһрләнмәк, һејрәтләнмәк!
Ади шејләр биздә һеч бир дүјғу ојатмыр, гејри-адилик
бизи һејрәтләндирир. Һејрәт исә һәмишә бизи дүшүндү-
рүр. Нә көзәлдир дүшүнмәк! Дүшүнчә бизи ғанадланды-
рыр, биз учуруг. Өзүмүз дә билмирик һара? Бизә мә'лум
олмајан сәһрләр дүнјасына, арзулар өлкәсинә учуруг.
Нә көзәлдир ғанадланмаг, учмаг!

Бизи һејрәтләндирән, дүшүндүрән, ғанадландыран
сарајын көзәллији иди... Бу көзәллик биздә јахшы шеј-
ләрә, јүксәк дүјғуларә, бөјүклүјә, тәмизлијә инамымызы
артырыр, бизи јахшы шејләр һагғында дүшүнмәјә чағы-
рырды.

Әлбәттә, биз о заман бу көзәллији үмүми шәкилдә
баша дүшүр, јалныз вәләһ олмагла кифәјәтләнирдик.

Бөјүк рус әдиби А. Фәдәјев А. П. Чехову чоһ севир-

ди. Лакин онун рус һәҗатынын ејбәчәрликләринә даһа чох јер вермәсини, дөјмәклә тәрбијә етмәк үсулуну о гәдәр дә бәјәнмирди... Бу назик мәтләбдә чох бөјүк керчәклик вар. Әлбәттә, Чехов өз доғма халғыны һәддиндән артыг севдијинә көрә онда көрдүјү нөгсанлара көз јума билмирди. Бу нөгсанларын дүзәлмәсини истәдијиндән амансыз иди. Лакин бир керчәклик дә вар ки, јахшыны көстәрмәдән писи дөјмәк нәтичә верә билмәз. Мәнчә ән ејбәчәр адамын да гәлбиндә ишыға, тәмизлијә, көзәллијә мејл вә она чатмаг арзусу вар. Инсан чиркини көрмәклә јох, көзәллијә көрмәклә көзәлләшмәк истәр. Инсан чиркилик ичиндә чиркиләшәр, көзәллик ичиндә өзү дә көзәл олмаға чалышар.

Көзәллик — идеалдыр, учалыгдыр. Инсан тәбиәти һәмишә көрдүјү, лакин әли чатмајан идеала чан атыр, бу чанатма исә ону учалдыр, бөјүдүр, көзәлләшдирир.

Нәдир Хан сарајынын көзәллијә? Бурда илк нөвбәдә ону тикән, рәнкләри охудан, шәкилләри данышдыран, бојалардан вә көлкәләрдән тамлыг, бүтөвлүк јарадан — гулагларымыза көзәл бир мәтләби пычылдајан устанын уstadлығындан данышмаг лазымдыр.

Бина бүтөв һалда данышан рәнкләрин, бир-биринә кејдирилән шәбәкә орнаментләринин вәһдәтиндән јаранмыш бир Фүзули гәзәлидир.

Нәјә көрә көзәл дејирәм?

Гәзәл классик ше'р шәклидир. Бу бина да классик ме'марлыг өрнәјидир. Бу, мәсәләнин чөл тәрәфи... Лакин бу шәкилләр — шәбәкә вә гәзәл мәзмунча да бир-биринә јахындыр. Шәбәкәдә һәр биринин өз фикир јүкү олан хырда тахта парчалары мыхсыз бир-биринин ичинә кејдирилмишдир.

Күли-рүхсарына гаршу көзүмдән ганлы ахар су
Һәбибим, фәсли күлдүр бу, ахар сулар буланмазмы?

Сиз әлван рәнкләри вәһдәт тәшкил едән шәбәкәнин бир ојмасынын бирчә тахтасыны көтүрсәниз, бу тамлыг позулдуғу кими, јухарыда мисал кәтирдимиз бејтин (бејтин мә'насы да бина, ев демәкдир) бирчә сөзүнү көтүрсәниз, јахуд јерини дәјишсәниз фикир позулар, мә'на итәр. Бејтдә һәр сөзүн өз фикир јүкү вә вәзифәси олдуғу кими, һәр шәбәкә ојмасынын да өз јүкү, өз мәзмуну вар. Фүзули гәзәлләриндәки һәр бејт инсан һиссинин бир тәрәфини инчәләјир, бә'зән адама елә кәлир ки, ејни гәзәли тәшкил едән бејтләр һәр бири башга-башга

мәсәләдән данышыр. Диггәтлә бахылдыгда бүтүн бејтләрин мәзмунча бир һәдәфә вурдуғуну көрүрүк.

Бундан башга, һәр бејти мүхтәлиф мә'нада охумаг олар. Бә'зән бир бејтин ики вә даһа артыг мә'налары вә чаларлары олур. Мәсәлән, јухарыда мисал кәтирдимиз бејтин илк мә'насы беләдир: Сәнин күлә бәнзәр үзүнә баханда мәним көзләримдән ганлы, буланыг јаш төкүлүр. Ахы баһар фәслиндә дағлардан төкүлән сулар да буланыг олур.

Нәтичә: Шаир севкилисини «Сән баһарсан» дејә бир-баша баһара охшатмыр, севкилијә олан һәсрәтинин нәтичәсиндә өз көзләриндән ахан ганлы јашы буланыг ахан баһар суларына бәнзәтмәклә севкилини һәмән суларын гәјнағы олан баһара охшадыр.

Бејтин икинчи мә'насы исә башгадыр: Мән сәнин күлә бәнзәр үзүнә бахдығым заман сәнин үзүнүн ал рән-ки мәним көз јашларыма әкс едир. Она көрә дә көз јашларым ганлы-буланыг көрүнүр.

Нәтичә: Мәндәки бүтүн дәрәд вә гәм сәнә олан һәсрәтимдән кәлир.

Көрүндүјү кими, ејни бејти мүхтәлиф мә'нада охумаг олур.

Бу, чохмә'налылыгдыр. Бејти гуран сөзләрин јалныз мүстәғим мә'наларындан дејил, бәди мә'наларындан да истифадә олунмуш, сөзләр фикирләрлә јүкләнмишдир. Бурада сөзләрин тутдуғу јер балача, фикир исә бөјүкдүр. Бу лаконизмдән Шәргдә јалныз сөз сәнәтиндә дејил, бүтүн сәнәтләрдә, о чүмләдән ме'марлыгда да истифадә олунмушдур. Бу чәһәтдән шәбәкә сәнәти хүсуси јер тутур.

Шәки Хан сарајынын фасад һиссәсиндәки пәнчәрәләр башдан-баша шәбәкә илә өртүлмүшдүр. Биздә биналарын архасы гүзејә, фасады исә күнеј тәрәфә дүшәр. Хан сарајы да беләдир. Белә ки, күнәшин доғушу илә батышы бинанын сағындан солуна доғру һәрләнир. Биналарын сағындан солуна доғру күнәшин һәрәкәти илә әлван шүшәләрлә бәзәнмиш шәбәкәләрдән дүшән ишыг бир күн әрзиндә отагларын дөшәмәсиндә нечә-нечә рәнкләр, нечә-нечә чаларлар јарадыр. Күнүн сәһәр чағында дөшәмәдә ојнашан рәнкләрлә ахшам чағындакы рәнкләр јәгин ки, бир-биринә бәнзәмәз, отаға вахта ујғун аһвал-руһијјә кәтирәр.

Беләликлә, Фүзулидән кәтирдиймиз мисалдакы латонизм вә ејни заманда чохмәналылыг шәбәкәләрин јартдыгы мәнзәрәдә дә өзүнү кәстәрир.

Отагларын таванлары тәбии битки бојалары илә нахышланмыш, буталанмышдыр. Елә бил тавана халча сәрилмишдир. Дејиләнә көрә, дөшәмәләрдә тавандакы шәкилләри тәкран едән шәкилли халчалар вармыш... Демәк, халчалары тавандакы нахышлар, буталар әсасында тохумушлар. Беләликлә, таванла дөшәмә ејни көк үстә бәстәләнмиш нәгмәләр кими бир-бирини тамамламышдыр. Әлван шүшәли шәбәкәләрдән дүшән әлван ишыглар күллү-чичәкли әлван халчаларын үстүндә ојнашыркән, дөшәмәдә јаранан мәнзәрәни тәсәввүрүнүзә кәтирин... Бу, јалныз көзәлликләрдир? Бу көзәлликләдә аһәнк, бу аһәнкдә низам, бу низамда мәзмун сахланыр.

Нәдир бу мәзмун?

Биринчи мәртәбәдәки ики јан отағын арасындакы бөјүк салон ханын гәбул отағыдыр. Бу отағын шәбәкәләриндә уста даһа чох мави рәнклән истифадә етмишдир. Мави рәнк — динчлик, раһатлыг, тәскинлик вә сакитлик рәнкидир. Бу рәнкләрлә уста ханы гәзәбдән, һирәдән јайындырмаг, онун әсәбләринә сакитлик кәтирмәк истәмишдир.

Башга бир мисал. Икинчи мәртәбәнин күндөгәр тәрәфиндәки ханын динчәлмә отағында сағ вә сол тәрәфә бојланан икибашлы әждаһа тәсвири, ашағыдакы даирә ичиндә исә тәкә, чејран, чүјүр, гундуз вә чанавар шәкилләри чәкилмишдир. Бу шәкилләр һамысы һәм мәзмун вә һәм дә шәкил чәһәтдән ваһид бир композисија әтрафында чәмләнмишдир. Композисијанын баш вә ајаг һиссәсиндә ағзындан күл пүскүрән әждаһалар, орта һиссәдә бир јердә тәсвир едилән тәкә, чејран, чүјүр, гундуз вә чанаварла вәһдәт тәшкил едир. Бу композисија илә рәссам демәк истәјир ки, гурд гузу илә јола кетмәли, әждаһа да ағзындан од јох, күл пүскүрмәлидир. Бу, јатағында узаныб динчәлән, кәләчәк ишләр һаггында дүшүнән хана ибрәт дәрси дејилми? Чохмәналылыг бу шәкилләрдә дә вар.

Отагларын диварларындакы шәкилләр һәндәси хәтләрлә симметрик сурәтдә бир-бириндән ајрылыр. Ајрылан һиссәләрин һәр биринин өлчүсү ејнидир. Ичәрисиндә чәкилмиш шәкилләрин нахышларында исә тәкранә јол верилмәмишдир. Бу чәһәт рәф јериндә чәкилмиш — әһва-

лат тәсвир едилән шәкилләрдә дә өзүнү кәстәрир. Беләки, бир јердә ов, бир јердә вуруш, башга бир јердә исә сакит бир овгат тәсвир олунар. Бу епизодлар исә ваһид бир сүжет әтрафында бирләшмир.

Беләликлә, мүхтәлифлик, әлванлыг епизодларда да көзләнилмишдир.

Дивардакы нахышлар, бүлбүлләр, күлләр, буталар, чичәкләр, мараллар, чејранлар даим сәсләнән, һеч вахт сусмајан өлүмсүз нәгмәләрдир. Нәгмә башладымы, мүтләг һавахтса сусмалыдыр. Лакин боја нәгмәләри, даш нәгмәләри јарандыгы күндән сусмаг билмәдән охујар вә ону сејр едәнләри һәмишә јахшылыға, көзәллијә, хејрхаһлыға сәсләјәр.

Бизим милли сәрвәтимиз олан Шәки Хан сарајы да дашындан тутмуш шәбәкәләринә гәдәр, нахышларындан тутмуш ојмаларына гәдәр охујан нәгмә, данышан бир поемадыр.

1974

ҲАБИЛИН КАМАНЫ

Бизим озан-ашыг сәнәти илә гајнаглашан муғамлар гәдәр халгымызын руһуну, мә'нәви әләмини ифадә едән икинчи бир сәнәт абидәси тапмаг чәтиндир. Чүнки муғамдакы кушәләр, бәмләр, зилләр, пәрделәр, чох узат кечмишимиздән гопуб кәлир. Биз чаһаркаһ сәдалары алтында дејүшә кирмиш, секаһын јаныглы кушәләринин дили илә севкимизи бәјан етмиш, шикәстә алтында дәрдимизи демиш, балаларымыза лајла чалмышыг.

Муғаматын зәнкинлији бир дә орасындадыр ки, о, һеч бир өлчү, гәлиб вә чәрчивә танымыр. О, мүһит дәнизи кими дәрин, көј кими һүдудсуз, үфүгләр кими кениш бир каинатдыр. Орда улдузлар сајрышыр, кәһкәшанлар сыраланыр, булудлар әјилиб бурулур, һәр ан бир рәнкә дүшүр. Бу гәдәр кенишлијин, һүдудсузлуғун ичиндә муғамлар о гәдәр инчә вә зәрифдир ки, мә'лум 7 сәс ондакы хырдалыглары, јарым сәсләри өз чәрчивәси ичәрисинә ала билмир, о инчәликләри ифадәдән ачиз галыр.

161

Мәһз буна көрә дә муғамын һәр ифачысы ону истәди-
ји кими, өзү билдији вә дујдуғу кими дә бизә чатдырыр.
Әлбәттә, бу, о демәк дејилдир ки, муғамларда һеч бир
гајда, һеч бир низам јохдур. Әкоинә! Лакин бу гајдалар
вә ајры-ајры шә'бәләр гајда ичиндә сәрбәстлијә дә имкан
верир. Һәммин бу сәрбәстлик муғам ифачыларынын гар-
шысында јарадычылыг имканы ачыр.

Демәк, муғамларын һәр бириндә бир әһвалат нәгл
олунур. Бу әһвалатын өзү дә конкрет дејил, мүчәррәд-
дир. Ону һәр кәс истәдији мәтләбә јоҙа биләр. Бунун
өзү дә јенә ифачыја јарадычылыг имканы верир...

Чайковскинин Биринчи концертинин бу вахта гәдәр
јүзләрлә ифачысы олмушдур вә олачаг. Бу ифачылар
ичәрисиндә Ван Клибернин ифасы хусуси јер тутур. О
өзүнә гәдәрки ифачыларын һеч бирини тәқрар етмәдән
мә'лум концерти јени рәнк, јени бојаларла чатдырыр.
Консертин мүүллифи бир дәнә Биринчи концерт јарадыб.
Онун ифачылары исә ејни әсәри өз үрәкләрүн рәнкинә
бојајыб јүзләрлә Биринчи концерт јаратмышлар. Демәк,
бәстәкарларла јанашы онун ифачылары да јарадычыдыр.
Әлбәттә, һәр ифачыја јарадычы демәк олмаз.

«Муғам» поемасынын бир музакирәсиндә мәнә белә
бир суал вердиләр: «Нијә инди јени муғамлар јаран-
мыр?»

Бу күн наләсинә сәһрләндијимиз секаһ, јахуд зәмин-
харә мәкәр әсрләрин даш сүзкәчиндән сүзүлүб кәлмә-
мишдирми? Мәкәр бу күн динләдијимиз секаһ, јүз ил
әввәлки секаһдырмы? Хејр, о һәмишә дәјишир, илдән илә
јениләшир. Букүнкү муғамларын һәр биринин мин ил-
лик, он мин иллик тарихи вар. Онлар дәјишә-дәјишә,
јениләшә-јениләшә индики сәвијәјә кәлиб чатмышдыр.
Бир һалда ки, беләдир, демәк, инди дә, бизим көзләри-
миз габағында о дәјишир, пәһрәләнир, јениләшир. Әл-
бәттә, бу јениләшмәдә биз јарадычы ифачыларымызла
миннәтдарыг. Бу ишдә бир чох ифачыларымызла јана-
шы, Һабилин истәдад вә бачарығыны гејд етмәлијик.

Каман бизим гәдим мусиги әләтимиздир. Бу әләтин
сәси дә, сөзү дә, фәрјады да бизә чохдан танышдыр.
Һабил камандакы мә'лум сәсә тәзә бир сәс әлавә еләди.
Камана тәзә мазмун верди. Буна көрә биз һаымыз онә
миннәтдар олдуг. Чүнки инсан шаблону севмир. Инсан
тәбиәти һәмишә көзәллик ахтарыр. Мән дејәрдим ки, ешг
олсун сәнәт әләминдәки көкү торпаға, ән'әнәјә бағлы

олан тәзәлијә! Әсил јенилик көкү ән'әнәјә бағлы олан
јениликдир. Бу јенилик ујдурма дејил вә белә јенилик
һаыја хош кәлир. Һабил көһнә јолда тәзә чығыр ачды.
Бурда јол көһнәдир, чығыр тәзә! Көһнә мусиги әләти
каман, олдугу кими дурур. Лакин Һабилин бармаглары
арасындан тәзә сәсләр сызыр. Бу сәс көһнә каманын
сәсидирми? Јох! Бәлкә неј сәсидир? О да дејил! Мән
дејәрдим, бу сәс нејлә каман арасында јени бир сәсдир.
Бу сәсдә бә'зән ваһимә, бә'зән инилти, бә'зән дә чәнка-
вәрлик дујуруг. Һабилә гулаг асанда адам фикирләшир:
бу балача тахта әләтин нә гәдәр бөјүк имканлары вар-
мыш! Бу балача команда нә гәдәр сәһрли сәсләр, чалар-
лар, рәнкләр олармыш! Бурада истәр-истәмәз бөјүк пол-
јак бәстәкары Шопен јада дүшүр. Шопен пианонун им-
канларыны һара галдырды! Шопенин бармаглары алтын-
да пиано оркестр сәвијәсинә јүксәлди. Демәк, әсас мә-
сәлә әләтдә дејил, ону дилләндирәндәдир. Ону чалан
адамын гәлбиндәки дујуғуларын зәнкинлијиндәдир. Әләт
чансыздыр. Ону чанландыран, дилә кәтирән инсан нәфә-
си, инсан дујуғусудур! Һабилин бир сәнәткар кими дуј-
уғуларынын зәнкинлији, һиссләринин рәнкарәнклији көһ-
нә камана тәзә руһ, тәзә мә'на верди. Һабилин көһнә
команда чалдығы секаһ јени секаһдыр. Бу, Һабил се-
каһдыр.

Демәк, көзүмүзүн габағында јени секаһ јараңды...

Һабил чаланда она диггәт јетирин. О, бүтүн варлығы
илә, гәлби вә руһу илә чалыр... О чалмыр, јарадыр. О,
од тутуб јаныр... јаныглы сәсләр исә каман очағындан
галхан чатыртылар, гығылчымлардыр... О өзү јаныр ки,
бизи дә јандырсын...

Муғам көклү-көмәчли, голлу-будаглы бир ағачдыр.
Онун јарпаглары көјдә, көкү торпагдадыр. Јарадычы
ифачы ону јарада-јарада чаланда будагларда тәзә пәһ-
рәләр пучурлајыр... Бу тәзә пәһрәләр нә гәдәр јени олса
да диби будаға, будағын диби көкә, көкүн диби исә тор-
паға бағлыдыр. Бунлар бир-бирини инкар дејил, тәсдиг
едир. Ешг олсун көкә бағланыб ону јени шәкилдә тәсдиг
едән јенилијәл..

Адәтән, «Секаһ» бәрдаштла (өн сөз) башланыр. Һа-
бил бу һиссәни атыр, бирбаша «Секаһ»ын өзүндән баш-
лајыр. Нијә? Бәрдашт — мә'лум һиссәдир. Бу башланғыч
бир гәдәр шаблоналашыб десәк сәһв етмәрик. Һәм дә бу
һиссәдә импровизасијаја о гәдәр дә имкан јохдур. Һа-

бил, бирбаша «Секаһ»ын өзүндөн башламагла һәм шаблондан узаглашыр, һәм дә динләјичини јормур. Көк һиссәдә истәдији гәдәр импровизасија еләјир, ону өзүнә мәхсус хырдалыгларла бәзәјир. Икинчи тәрәфдән шө'бәләр арасындакы кечидләрдә елә әләвә халлар вурур ки, динләјичи кечиди һисс етмир. Даһа доғрусу, ајағ вермәнин өзү ајрыча бир шө'бә кими сәсләнир.

Бә'зән 2—3 саат әрзиндә мән һабилә ејни муғамы бир нечә дәфә чалдырмышам. Һәр чалғысында ејни муғам башга рәнкдә, башга тәрәвәтдә сәсләнмишдир. Демәк, һабил һәр дәфә ејни муғамы башга овгатда чалыр, һәр дәфә дә јенидән јарадыр.

Бир халгын фолклору башга халглар үчүн дә доғмадыр. Буна көрә дә һабилин сәнәтини јалныз өз халгы дејил, башга халглар да јүксәк гијмәтләндирир. Алма-Атада III Бејнәлхалг фолклор мусигиси мүсабигәсиндә һабилин чалдығы «Шур» мұкафатландырылды.

Бу јахынларда Братиславада фолклор мусигисинин Бејнәлхалг радио мүсабигәсиндә дә «Секаһ» муғамы бүрүнч медала лајиг көрүлдү.

Һиндиستانын көркәмли мусиги хадими Наројан Мехон һабил һаггында демишдир: «Азәрбајҗан артистинин каманчасы инсан кими охујур».

Инсан сәси сәсләрин ән јүксәји, ән көзәлидир. Тахта үстүндә метал симләри инсан сәсинә јахынлашдырмаг, ону инсан кими һөнкүрдүб, она инсан кими гәһгәһә чәкдирән үрәкдир, дүјгүдур, һиссләрин фышгыртысыдыр! Бу, сәнәтин зирвәсидир!

Тяхтаны вә металы инсан кими данышдыран, (мәһз данышдыран) үрәјә, дүјгүја ешг олсун!

1975

КАМИЛИН ГАБОЈУ

Муғамлар һәр бири ајрылыгда халгымызын јаратдығы мөһтәшәм сәс абидәләридир. Онлар бизим идрак хәзинәмиз, мә'нәви дүнјамыздыр. Сәс вә сөз абидәләринин даш абидәләрдән фәрги ондадыр ки, даш абидәләр

заманын туфанлары гаршысында әријиб, вахт кечдикчә өз тәрәвәтини итирирсә, сәс вә сөз абидәләри әксинә, замандан-замана даһа да чилаланыр, јениләшир вә көзәлләшир.

Даш абидәләр јер үстүндә јарандығы үчүн заман она тә'сирини көстәрә билир. Сәс вә сөз абидәләри исә дујан, һисс едән, јашајан үрәкләрдә јарандығы үчүн заман она бәд үзүнү көстәрә билмир. Јер чансыздыр, үрәк — чанлы; јер, јер олараг галыр, үрәкләр дәјишир, чошур, дашыр, гајнајыр. Јер чијни үстүндә учалан донмуш һиссләр, фикирләр, дүјгулар мүчәссәмәсинин охудуғу нәғмәләри нә дујур, нә баша дүшүр, үрәкләрсә она таныш вә доғма олан дүјгулары өз дүјгүсү, өз арзусу кими һисс едир, онунла јашајыр, онунла гајнајыб гарышыр. Буна көрә дә даш абидәләри горујуб сахламаг, кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг үчүн ону замандан-замана бәрпа етмәк кәрәкдир (һеч бир бәрпа исә әсли әвәз едә билмәз.) Сөз вә сәс абидәләринин исә бәрпаја еһтијачы јохдур. Чүнки бу абидәләр нәсилдән-нәслә дәјишир, инчәләшир, јениләшир. Инсанларын үрәкләриндә, исти нәфәсләриндә јашајыр, горунуб сахланылыр. Нәинки горунур, јени үрәкләрин јени нахышлары тәзә рәнк вә чаларлары илә сүсләнир, чилаланыр.

Бу күн Әһсәнин чалдығы «Секаһ», дүнән Садыгчанын, јахуд Ширинин чалдығы «Секаһ»дырмы? Һәм одур, һәм дә о дејил. Мән муғамлар ичиндә «Секаһ»а даһа чох вурғунам. Бәлкә она көрә ки, «Секаһ» даһа чох бизмләшән муғамдыр. Сөһбәт букүнкү «Секаһ»дан кедир. Лакин букүнкү «Секаһ» да башга-башгадыр. Һабилин, Әһсәнин, һачынын вә нәһәјәт, Камилин «Секаһ»ы... Бу «Секаһ»лар һамысы бирдир, һәм дә һәр бири башга бир аләмдир.

Һабилин «Секаһ»ында јетимлик, гәриблик, Әһсәнин «Секаһ»ында арзүја чырпынты, нараһатлыг, һачынын «Секаһ»ында шикәјәт, јалварыш, Камилин «Секаһ»ында исә алышыб-јанан үрәк, бу јангыја үсјан едән бир фәрјад чырпыныр. Бунлар мәним һиссимдир. Бир башгасы бәлкә дә ејни ифаны башга мәтләбләрә јоза биләр.

Муғамларын бөјүклүјү дә елә бурасындадыр. Онлар конкрет дејил, мүчәррәддир. Мүчәррәдлик исә Шәрг сәнәтинин мајасында, чөвһәриндәдир. Шәрг сәнәтинә һәр кәс өз гәлбинин пәнчәрәсиндән бахыр, орда һәр кәс өз дүјгүсуну, өз һиссини вә өз арзусуну ахтарыр. Тоғру-

лун нара олан бөжүк еңтирасы бу мејвәни онун көзләриндә елә бөјүтмүш ки, рәссам бизим таныдығымыз ади нары дејил, нара олан өз дујғусуну, өз еңтирасыны бојалара көчүрмүшдүр. Ким дејә биләр ки, нар о бөжүклүкдә ола билмәз? Тоғрул нары елә көрүр, елә дә чәкир. Јарадан көрә билирсә, тамашачы да она инанмалыдыр. Әсил јарадычы тамашачыны онсуз да инандырачаг.

Камил јалныз габојун сәсијлә дејил, һәм дә өз гәлбинин сәси илә «Секаһ»ы бизә өзү билдији, өзү һисс етдији кими чатдырыр. Бу, гулагларымыза ајры мәтләбләр пычылдајан, һеч бир «Секаһ»а бәнзәмәјән тәзә «Секаһ»дыр.

Тәзә-«Секаһ!» Бу нә демәкдир? «Секаһ»ын да тәзәси олармы? Бәли, олар. Бунун үчүн көһнә дүнјаја тәзә көзлә бахмаг кифәјәтдир.

Дејиләнә көрә, габој Авропаја әрәбләрдән кечмишдир. Авропалылар ону тәкмилләшдирмиш, өз руһларына, мәнәвијјатларына ујғунлашдырмыш вә нәһајәт, симфоник оркестрә салмышлар.

Камил јарандығы күндән өзкә дилләрдә данышан габоју бизим ана дилимиздә данышдырмағы бачарды. 30 ил әввәл габојла «Секаһ» сөзүнү јанашы ишләтмәк бәлкә дә күлүш доғурурду.

Мән Қамилин «Секаһ»ыны, «Дүкаһ»ыны, «Бәстәникар»ыны, «Бајаты-Күрд» вә «Бајаты-Шираз»ыны, дөнә-дөнә динләмишәм. Қамилин ифасындакы муғамларын һәр бири һаггында ајрыча данышмаға вә онлары тәһлил етмәјә дәјәр. Лакин мән мусигичи дејиләм вә бу ифалары мусигишүнаслыг дили илә тәһлил етмәјә имканым јохдур. Мән јалныз бир динләјичи кими Қамилин чалғысындан алдығым зөвгдән вә ифачынын усталығында мәнә чатан орижинал чәһәтләрдән даныша биләрәм.

«Секаһ» — хүсусилә «мүбәрригә» һиссәсиндә алышыб-јанан көнүл, од дүшән ханыман вә бу оддан хилас үчүн чәкилән фәрјад! Ашиг кечмиш күнләри, бағланан әһди-пејманларын мәшугәнин јадына салыр, ону мазәмәт едир вә әсил мәтләбә кечир: «Биз ахы белә демәмишдик». Бурада истәр-истәмәз Фүзули «Лејли Мәчнун»унда Мәчнунун Лејлидән Лејлијә шикајәти јада дүшүр:

Чүрмүмүз нолду ки, биздән ејләдин бизарлыг?
Биз гәмин чәкдик, сән етдин өзкәјә гәмхарлыг.
Сиздә адәт бумудур? Бөјлә олурму јарлыг?
Ганы, еј залым, бизимлә әһди-пејман етдијин?

Бу јаныглы һычгырыға, бу көнүл јанғысына дөзмәк чәтиндир. Ганадлары од тутуб-алышан бу сәс ахыны бизи јалныз јандырмыр, һәм дә дүшүндүрүр. Өзү дә нечә дүшүндүрүр... Бу дүшүнчәләр инсаны тәмизләјир, хәјалы јүксәлдир. Инсаны дүшүндүрән, хәјалы ганадландыран нә варса, о, сәчидејә лајигдир! Көзә көрүнмәјән, әллә тутула билмәјән, лакин идракын көзләрини ачан ганадлы сәсләр! Сиздә нә бөжүк гүдрәт, нә бөжүк чәзибә вармыш! Мәним танрым вәтәнимдир, халгымдыр, онун мәнәви дүнјасы, онун өзүнәмәхсуслуғудур. Мән бу Вәтәнин, бу торпағын бағрындан од кими пүскүрүб, илдырым кими шагылдајан, мәни дүшүнчәләр дүнјасына апаран бу сәсләр фышгыртысына танрым дејәрдим! Улу танрым, сәнә дүнјанын ән көзәл, ән үлви, ән мүгәддәс, ән јүксәк бәнзәтмәләри јарашыр. Сәнин шәһинә нә десәк аздыр. Анчаг сәни нәјә бәнзәтсәм, сәндән јүксәкдә дура билмәјәчәк. Сән елә өзүнсән. Јахшысы будур ки, сәни сәнә бәнзәдәк. Сәнин өзүнү динләјәк... Динләјәк, дүшүнәк, дүшүнәк, динләјәк:

Әзизим синәсинә,
Јар кәлир синә-синә.
Дүнјаја сығмаз башым
Сығыбдыр синәсинә.

«Дүкаһ» (Бир ады да «Зәминхарә»дир). Бу, башдан-баша сәмави дујғуларын, үлвилик вә јүксәклијин, кенишлик вә сонсузлуғун нәғмәсидир. Бурада сәсләр јерин һүдудларындан чыхыр, голларыны ачыб бүтүн каинаты гучаглајыр. Көнүлләри бөжүклүјә, тәмизлијә вә јүксәклијә сәсләјир. Бурадакы дујғуларда физики вә мадди һеч бир шеј јохдур. Бурада арзулар сәмави, дујғулар руһани, фикирләр мәнәвидир.

Үмумијјәтлә, габојун сәсиндә инсан сәсинә бир јахынлыг вар. Камил «Бәстәникар»да инсан зәнкуләсинә чох јахын хырдалыглар вурур, сәси гајнадыр. Бу сәс бәзән су шырылтысыны, бәзән јарпаг хышылтысыны, бәзән дә күләк выјылтысыны хатырладыр. Бүтүн бу дујғулар инсан нәфәсиндән кечиб инсаниләшдији үчүн бизә чох доғма көрүнүр. Тәбиәтин сәсләри инсан үчүн нә гәдәр доғмадыр. Ахы инсан өзү дә тәбиәтин бир парчасыдыр. «Бајаты-Күрд»үн «Бајаты-Әчәм» һиссәсиндә ејни нәфәсләри вуран Камил, «Бајаты-Күрд»дә көрмәдијимиз тәзә һашијәләрә чыхыр. Зәнкулә вурур, бојаны бојаја гатыб мәлум муғамы хырдалајыр... Кечидләр, дөнүшләр һисс

олунмадан рэнкдэн-рэнкэ кечи́б бајатылашыр, ағыла-шыр.

«Бајаты-Шираз». — Бирдэн гапы ачылыр, намә'лум бир адам ичәри кирир. Узаг кечмишдән сөһбәт башла-йыр. О тәләсмир. Арамла, тәмкинлә данышыр. Бурада чылғынлыг, үсјан јохдур. Нәјисә тәсдиг, нәјисә инкар едир. О елә данышыр ки, биз онун дедикләринә инанмаја билмирик.

Икинчи һиссәси — «Бајаты-Исфәһан»да сәсләр зилә галхыр. Бу шө'бә, сүбута јетирилмәк истәнилән мәтләбин зирвәси, дәлилин ән тутарлысыдыр. Бу дәлилин гаршы-сында мүғабил тәрәф сусур. Данышан нәлә чәкмәсин, нејләсин? Бу нәләдә дөзүмсүзлүк вә имкансызлыг сәслә-нир. Бу парча бөјүк ханәндәмиз Сејид Шушинскинин зәнкуләсинә нечә дә бәнзәјир.

Биз нечә-нечә ифада, нечә-нечә аләтдә дәфәләрлә муғамлара гулаг асмышыг. Лакин бөјнүмуза алаг ки, гајнатмаларын ејнилији, зәнкуләләрин јекнәсәглији, кечидләрин бојасызлыгы бу нота салынмајан, неч бир га-лыба ујушмајан муған селини бә'зән ејни мәчраја са-лыр. Дәфәләрлә ешитдијимиз таныш зәнкуләләр, таныш кечидләр вә јоллар бизи быгдырыр. Муғаматын көзәл-лији вә бөјүклүјү, ифачыја верилән сәрбәстликдә импро-визасија имканында, јә'ни ејни мәтләби башга-башга јол-ла вә хырдалыгларла чатдырма имканындадыр. Лакин тәәссүф ки, бу бөјүк имкандан һәр ифачы усталыгла ис-тифадә едә билмир. Бу бөјүк дәрјанын дајаз јерләриндә үзүб өзүнү дә көздән салыр, чатдырмаг истәдији мәтлә-би дә.

Јухарыда адларыны чәкдијимиз көзәл усталарын вә о сырадан Камил Чәлиловун мәһарәти ондадыр ки, о, бу дәрјанын дәринликләринә баш вура билир вә орада бизим көрә билмәдијимиз инчиләри үзә чыхарыб, бизә көстәрир. Бу ајалдан Камил јалныз ифачы дејил, һәм дә јарадычыдыр. Онун јарадычылыгы нәдир? Билдиклә-римизи, ешитдикләримизи тәзәләјиб јени шәкилдә бизә вермәси. Тоғрулун нары кими...

1975

МӘН НЕЧӘ ЈАЗЫРАМ

Јарадычылыг, психоложи просесдир. Бир һадисәдән һәр шаир башга-башга нәтичәләр чыхарыр. Бурада әл-бәттә, шаирин дүнјабахышы, етик принципләри мүнүм рол ојнајыр.

«Мән нечә јазырам?» суалына чаваб вермәк чох чә-тиндир. Она көрә ки, һәр шаирин өз етик принципләри олдуғу кими, өз јарадычылыг үслубу да вар. Бу суала чаваб вермәк үчүн мән ше'рләримә бир дә бахдым. Әл-бәттә, отуз иллик јарадычылыг әрзиндә јаздығым бүтүн ше'рләр мәнә ејни дәрәчәдә әзиз вә доғма көрүнмәди. «Әзиз» сөзү дә «доғма» илә бағлыдыр. О шеј ки инсана доғмадыр, һәм дә әзиз олур. Бәс сәнәтдә доғмалыг нә-дир? Сәнәтдәки доғмалыг јаранан әсәрин үрәкдә гајна-ма, сүзүлмә вә өzlәшмә дәрәчәсиндән асылыдыр. Шаир о заман ки, өзүнү, өз һиссләрини, өз һәјәчанларыны ше'рин е'чазкар дилинә чевирир, бурада сөзләр дә, сөз-ләрин арасындакы пауза да, мусиги дә, аһәнк дә, һәтта дурғу ишарәләри дә чанлы олур, дири олур, нәфәсли-сәс-ли олур. Лакин бу, о демәк дејил ки, шаир јалныз өз тәрчүмеји-һалыны јазмалыдыр. Јох, үрәкдән нә гәдәр су-ичмәк олар? Шаир әтраф аләмин онда ојатдығы һисслә-ри, дујғулары гәләмә алыр. Сәнәткар һадисәләри, пред-метләри дејил, онларын үзәриндәки дујғуларын, һәјәчан-ларыны тәсвир вә тәрәннүм едир. Һадисә вә предмет өзү өzlүјүндә чансыздыр. Она шаир нәфәси дајәндә о чан-ланыр, о данышыр.

Бөјүк Фүзулидә белә бир бејт вар:

Сәһәр бүлбүлләр әфғаны дејил биһудә күлшәндә,
Фүзули нәлеји-дилсузинә аһәнк тутмушлар.

Бурада шаир ону әһәтә едән харичи мүнһити өз гәл-бинә табә еләтдирир. Һамы, хүсусилә сәнәт адамлары дүнјаја өз үрәкләринин пәнчәрәсиндән бахыр. Шаир, сә-нәткар, харичи аләмдән тә'сирләнир. Лакин ону өз гәл-бинин сүзкәчиндән кечириб өzlәшдирир, сонра охучуја чатдырыр. Биздән асылы олмајараг объектив аләм мөв-чуддур. Лакин ону һәрә бир чүр көрүр, бир чүр дә гиј-мәтләндирир. Белә олмаса иди, һәр мәмләкәтә бир шаир бәс едәрди. Јухарыдакы мисалдан ајдын олду ки, Фүзу-ли, харичи аләми өз гәлбиндән кечириб бизә чатдырыр.

Бүлбүлләр Фүзулисиз дә күлшәндә нәлә чәкирди. Бура-
да шаир, бүлбүлләри дејил, онларын үзәриндәки һисси-
ни, дүјгүсуну гәләмә алмышдыр.

1965-чи ил, феврал аянын 17-дә мән бир нәфәрлә
көрүшмәли вә чидди бир мәсәләни һәлл етмәли идим.
О адамла көрүшүмүн нә илә нәтичәләнчәјини билмир-
дим. О мәнә «һә» дә дејә биләрди, «јох» да. Саатларла
башымы сындырырдым, дүшүнүрдүм: «Көрәсән онун
чавабы нә олачаг?» Бир һәфтә әввәлдән ајын 17-си илә
јашајырдым. Күнләрин, саатларын тез өтмәсини истә-
јирдим. Ајын 16-да, јә'ни көрүшүмә бир күн галмыш,
радио, һава мә'лумат бүросунун хәбәрини верирди:
«Сабаһ јағыш олачаг. Бириси күн ајдын һава». Күлмәк
мәни тутду: Чүнки сабаһ мән о адамла көрүшмәли идим.
Көрүшүн нә илә гуртарацагыны вә мәним көрүшдән
сонра нә һалда олачагымы билмирдим. Лакин сабаһ һа-
ванын тутулацагыны, јағыш олачагыны билдим. Мән
буну һардан билдим? Дүшүнчәләрим бир-бирини әвәз
едирди. Сабаһкы һаваны билмәјимә елм көмәк еләди.
Демәк, елмимиз, идракымыз бизим өзүмүзү дә өтүб ке-
чиб. Лакин һиссләримиз мин ил әввәлки кимидир. Дүшү-
нүрдүм: «Бәс нијә белә олсун?» Тәбиәтин сабаһкы һава-
сыны билдијимиз һалда, өз гәлбимизин сабаһкы игли-
мини нијә билмәјәк? Бах, бу дүшүнчәләрим, бұ дүјгула-
рым «Бир үрәкдә дөрд фәсил» ше'ри илә нәтичәләнди:

Мин бир һавасыны јерин, дәнзин
Әввәлдән биллирик чох заман, шәксиз.
Бәс нијә биллирик өз гәлбимизин,
Бир андан сонракы һавасыны биз?..
Дөрд фәсил јашајыр бир илдә торпаг
Гыш, гыш кими кәлир, баһар, баһар тәк.
Бир саат ичиндә бәс нәдән анчаг
Дөрд фәсил јашајыр бә'ән бир үрәк?
Сабаһкы һаваны биллирик бу күн.
Еј инсан,
Бунула демәрәм өјүн...

Радио һәр ахшам сабаһкы һаванын нечә олачагыны
дејир. Мән буну һәр күн ешидирәм. Лакин нечә олду ки,
бу ше'р мәһз һәммин күн јаранды? Әкәр мән февралын
16-да сабаһкы күнүн мәнә нә кәтирәчәјинин һәсрәтиндә
олмаса идим, о күнү интизарла көзләмәсәјдим, көрүшүн
һәјәчанында олмаса идим, һава мә'лумат бүросунун хә-
бәри мәним үчүн дәфәләрлә ешитдијим ади хәбәрләрдән
бири олачагды. Лакин бу ади хәбәр, мәним үчүн гејри-
ади бир хәбәрә дөндү. Чүнки башгалары үчүн ади күн-

ләрдән бири олан 17 феврал, мәним үчүн гејри-ади иди.
Беләликлә, поезија ади һадисәләрә шаирин гејри-ади
мүнәсибәтиндән доғур.

Мән мұһарибәдә олмамышам, лакин 416-чы Азәрбај-
чан дивизијасынын Моздокдан Берлинә гәдәр кечдији
дөјүш јолуну гәләмә алмаг чохданкы арзум иди. Бу,
әлбәттә, чәбһәдә бир дөјүшчү кими иштирак етмәјән јә-
зычы үчүн чох чәтин мәсәлә иди. Бу чәтинлији арадан
галдырмаг үчүн мән вурушларын реал тәсвириндән, фә-
силләри бир-бири илә бағлајан ваһид сүжетдән имтина
етмәли олдум. Бу поемада мән, мұһарибәнин өзүнү дејил,
онун адамларда бурахдыгы бөјүк тә'сири, ики идеоло-
кијанын гаршылашмасыны, мұбаризәсини дивизијанын
кечдији ағыр дөјүш јолларыны вә ганымызла газанды-
ғымыз гәләбәнин фәлсәфи мә'насыны өн плана чәкдим.
Бурада мұһарибәдә һәлак олмуш бөјүк гардашымын
вахтсыз өлүмү, накам мәнәббәти, чәбһәдән јаздыгы арзу
вә амал долу мәктублары — бу бөјүк иткинин мәним гәл-
бимдә ачдыгы дәрин јара көмәјимә кәлди. Мән «416»
поемасынын там уғурлу бир әсәр олдуғу иддиасында де-
јиләм. Шүбһәсиз, әкәр мұһарибәдә иштирак етсәјдим,
дөјүш сәһнәләри даһа реал вә даһа тәбии чыхарды. Бу-
нунла белә, мұһарибә мөвзусунда әсәр јазмағы мән өзүм
үчүн вәтәндашығ борчу һесаб едирдим. Чүнки газанды-
ғымыз үмуми гәләбәдә мәним халгымын да пајы вар вә
сәнәткар өз зәманәсиндә халгынын өлүм-дирим мұбари-
зәсинә, бу сынаг мејданындакы фәалијјәтинә биканә гала
билмәзди. Бу борч һисси, поеманын јаранмасы үчүн әсас
амил олду...

Бунлардан башга јарадычылығда, јазычы тәхәјјүлү-
нүн вә тәсәввүрүн әһәмијјәти дә бөјүкдүр. Һәтта мәшһур
инкилис јазычысы Һ. Е. Бејте тәсәввүрү әсил бөјүк
јарадычылығын әсасы һесаб едир.

«Некролог» ше'ринин нечә јарандыгы букүнкү кими
јадымдадыр. Бизим мәрһум мұғәннимиз Бүлбүлүн маһ-
ныларында Азәрбајчанын тәбиәти сәсләнирди. Онун
сәсиндәки гајнатмалар, рәнкләр вә сәс чаларлары Азәр-
бајчан мешәләриндәки ағачларын хышылтысыны, дүзлә-
риндәки гушларын чәһ-чәһини, дағлардан төкүлән су-
ларын зүмзүмәсини чанландырырды. Бунлардан башга,
Бүлбүл мусиги алими иди. Өлүмүндән бир гәдәр әввәл
кечирилән јубилејиндә о чох көзәл сөзләр деди. О, дили-
миз чох севирди. Бизим дилимиздәки сайт сәсләрин чох-

луғундан доған ше'ријјәт, аһәнк, мусигилик һаггында, бу дилин мусигијә јатымлығы барәдә бир елми-тәдгигат әсәри јазмағ истәдијини деди. Бунунла әлағәдар о, кәләчәк јарадычылығ планларындан данышды. Бунлар о гәдәр чох вә көзәл иди ки, онун сәнәт достлары, бүтүн халғ бу көзәл ишләри јеринә јетирмәк үчүн она узун өмүр арзуладылар. Бу јубилеј кечәсиндән бир гәдәр сонра исә севимли сәнәткарымыз өлдү. Мән онун һаггында гәзетләрдә дәрч олунмуш некрологу охудуғум заман өзүмдән асылы олмајарағ ағладым. Мән Бүлбүл үчүн ағламырдым, онун јарымчығ галан арзулары, фикирләри үчүн ағлајырдым. Нә гәдәр исти вә һәрарәтли јазылса да некролог мәнә аз вә гуру көрүндү. Некрологдакы чүмләләрин арасындан елә бил ки, Бүлбүл бојланыр вә истәһзалы нәзәрләрлә күлүмсүнүрдү. Ахы онун һаггында охудуғум бу чүмләләр мәни тә'мин етмирди. Некролог мәнәли бир өмүрүн чох гыса мәнзәрәсини данышырды: о, филан илдә анадан олуб, филан илдә илк дэфә сәһнәјә чыхыб, филан ролларда ојнајыб, филан-филан адлары, орден вә мұкафатлары алыб, вәссалам.

Мәкәр бунлар өмүрүнү вә мәнәли һәјатыны халға вә Вәтәнә һәср етмиш, халгын сәнәт тарихиндә бөјүк из бурахан, көзәл мәктәб гојуб кетмиш бөјүк бир сәнәткарын алтмыш иллик өмүрүнү бизим нәзәримиздә чанландыра биләрми? Бурада јадыма С. Шипачовун бир ше'ри дүшдү:

«Инсан өләндән сонра башдашына ики рәгәм јазылып. Анадан олдуғу ил, өлдүјү ил. Бәс өмүр? Өмүр исә ики рәгәм арасындакы тиредән ибарәтдир».

Охудуғум некролог мәнә Шипачовун тиресини хатырлатды.

Кечәләр һәмишә јатағымын јанында гәләм-дәфтәр олур. Чох заман ағыллы фикирләр, көзәл дүјгулар кечәнин гаранлығында кәлир. Мәним «Некролог» ше'рим дә кечә јаранды. Өзү дә Бүлбүлүн өлүмүндән бир нечә ај сонра:

Бојланды әмәлләрин ән күтаһ ләвһәсиндән
мәрһум бизә сон кәрә.
Һәр кәсин арзулары чохдур әмәлләриндән
мин кәрә, милјон кәрә.
Үрәкдәки арзулар әмәлләрдән әзәлдир,
Еләмәк истәдијим мәним еләдијимдән
һәм чох, һәм дә көзәлдир.

Еләјсә... некролога өмүр там олсун дејә
Әмәлләрлә барабәр ән көзәл арзулар да
нијә јазылмыр, нијә?!

Мәни ағрыдан бу иди. Ахы һеч бир некролог мәнәли бир өмүрүн там мәнзәрәсини верә билмәз. Јакин бу да мәнә ајдындыр ки, некрологда мәрһумун үрәјиндә галан арзуларыны јазмағ да мүмкүн дејил. Мән бу ше'римлә некролог мүәллифләрини күнаһландырмағ фикриндә дејиләм. Әкәр мәгсәдим бу олсајды, бунун үчүн ше'р јазмаға дәјмәзди. Бурада мәгсәд халғ үчүн харүгүл'адә иш көрмүш адамын харигүл'адә образыны чанландырмағдыр. Ше'р адилик ичиндә гејри-адилији тапмағ вә көс-тәрмәкдир. Бурада фикир үмумиләшир. Һәмин ше'р Бүлбүлүн өлүмүндән тә'сирләнәрәк јарандыса да, бурада мәһз Бүлбүлә айд һеч бир шеј јохдур. Она көрә дә мән бу ше'ри Бүлбүлүн өлүмүнә һәср етмәдим. Бу ше'р, үмумијјәтлә инсанлығы, бөјүк әмәлләр вә арзуларла јашајан адамларын јарымчығ галан истәкләринә айд ола биләр. Чүнки инсан јүз јашында өлсә дә өлүм һәмишә вахтсыз кәлир.

Јахуд «Карусел» ше'ри.

Гусарда динчәлирдик. Ушағларымы шәһәр паркына апармышдым. Онлары каруселә миндирмишдим. Онлар севинә-севинә фырланыр, шадланырдылар. Бирдән кәнарда дајаныб фырлынан ушағлара бахан бир ушағ көрдүм. О да һәрләнән ушағларла барабәр севинир, әл чалыр, атылыб-дүшүрдү. Дәрһал онун үчүн дә билет алдым. Дедим «ал билети, кет сән дә каруселә мин». Алды, сонра нә дүшүндүсә, билети кери гајтарыб мәнән узаглашды. Кәнарда дајаныб јенә ушағлара бахмаға, онларла биркә севиниб-күлмәјә башлады... Тәәччүб етдим... Анчағ сонра баша дүшдүм ки, мәним тәәччүбүм јерсиздир. Бу ушағын гәлби о гәдәр кениш вә ишығлыдыр ки, онда башгасына гибтә һисси јохдур. Һәм дә гүрурлудур. Она көрә дә башгасынын она вердији һәдијјә ону севиндирә билмәз. Гәлби кенишдир. Она көрә дә о, јалныз өз севинчиндән дејил, башгасынын севинчиндән дә һәзз алмағы, севинмәји бачарыр. Ешг олсун белә бөјүк үрәкләрә!

Беләликлә, ади предмет олан каруселдә өз шәхси севинчиндән имтина етмәк, өзкәсинин севинчиндән севинмәк һиссини — бу мүстәсна дүјгуну көрдүм. Карусел өз-өзлүјүндә ади предметдир, һәлә ше'р дејил, јакин бе-

жүк гэлбли ушағын она мүнәсибәтиндә ше'р кизләнмиш-
дир вә бу һисс, ше'р үчүн материал олду.

Һаггында данышдығым бу ше'рләрин нә дәрәчәдә җах-
шы вә җени олдуғуну дејә билмәрәм. Тәкчә ону билирәм
ки, бу ше'рләр ше'р олмамышдан әввәл мәним үрәјимдә
гајнајан, дамарларымдан сүзүлән дуғулардыр. Ше'р
јазмағ хатиринә дә јазмағ олар. Лакин о, әсил ше'р
олмаз. Ше'р дәрин һәјәчанын, бөјүк изтирабын, тәлатү-
мүн мејвәсидир! Бөјүк ешгин вә бөјүк нифрәтин мәһсу-
лудур!

Мәгаләләримдән бириндә јазмышдым ки, нәнәм «Од»
адландырдығы көрпәсинин өлүмүнә белә бир бајаты
чағырыбмыш:

Әзизјәм одуму,
Дағдан кәлән одуму?
Су од кечирән олур,
Су јандырды одуму.

Бу әһвалаты һәр дәрә бир адама данышанда нәнәмин
образы кәлиб дурур көзүмүн габағында. Мән онун өзүнү
јох, гәлбини, һиссини көрүрәм. Јеканә баласы өлдү, нәнәм
ғонағларын хатиринә динмәди, һөнкүртүсүнү ичиндә
боғду. Чүнки нәнәм ән'әнәјә хилаф чыхмады. Чүнки биз-
дә ғонағ мүғәддәсдир. Ғонағ кедәр, сонра күлфәт өз
дәрдини өзү чәкәр. Ғонағлар кедәндән сонра нәнәм бала
дәрдинә бајаты чағырды. Сәбри, дөзүмү, онун мәрдлији,
дедији бајаты исә зәрифлији иди. Диггәт јетирилсә, нәнә-
мин дедији бајаты да ше'р, сон ики мисрадакы тејри-
адиликдәдир: адәтән су оду кечирмәк хассәсинә малик-
дир, амма бурда су, оду (ушағы) сөндүрмәјиб, әксинә
јандырыб.

Кәтирдийим мисалда мән бир мәсәләјә тохунмағ истә-
јирәм: савадсыз, өмрүндә бир китаб охумамыш бир га-
дыны дәрди бир анын ичиндә шаир еләди. Мәним нәнәм
о анда шаир олду. Бу фикир башга бир бајатыда көзәл
ифадә олунмушдур.

Әзизјәм күл олдум,
Јандым, ахыр күл олдум.
Бир дилбилмәз гуш идим,
Охудум бүлбүл олдум.

Дилбилмәз гушу дәрд, үрәк јанғысы бүлбүлә дөн-
дәрдији кими инсаны да шаирә, нәғмәкара чевирир.

Нәнәмин јухарыда чағырдығы бајатыдан башга ајры
бир ше'р дедијини көрән олмајыб. Демәк, әсил ше'р тәк-

тәк, тәлатүмлү анларда јараныр. Дәрд, әзаб, һәјәчан,
шаирләр бир јана дурсун, ади адамлары да дилләнди-
рир, тејри-адиләшдирир.

Бу мә'нада, әлбәттә, дүнја әдәбијатында јаранмыш
ән бөјүк әсәрләр бөјүк кәдәрин, изтирабын, тәлатүм вә
һәјәчанларын мәһсулудур. Бөјүк әсәр сојуг мұһакимәнин,
сојуг үрәјин мәһсулу ола билмәз. Ше'р чырпынтыдыр,
һәјәчандыр. Инсанын тејри-ади вәзијјәтинин ифадәси-
дир. Һәр гәлбин чырпынтысы вә һәјәчаны исә башга-
башга олур. Бу мә'нада сәнәт әләминдә «ахтарыш»,
«новаторлуғ» сөзләриндән хошум кәлмир. Она көрә ки,
сәнәткар јенилији ахтармамалыдыр. Әсил сәнәткары је-
нилик өзү кәлиб тапыр. Мәнчә, бир шаир әкәр һәгиги
шаирдирсә, о һамынын көрдүјү, һамынын бахдығы пред-
метдә, һадисәдә башгаларынын көрә билмәдији чәһәти
көрәчәкдир. Башгаларынын көрә билмәдијини көрә би-
лирсә, демәк, онун дедији һеч кәсин дедијинә охшамаја-
чаг. Мәнчә, әсил јенилик будур. Әкәр шаир јенилик елә-
мәји гаршысына бир мәгсәд гојубса, мән онун јаздығынын
новатор ше'р олачағына инанмырам. Елә шаирләр вар
ки, ән'әнәдән оддан горхан кими горхурлар. Ән'әнәдән
узаглашмағ үчүн өзләринә о гәдәр нәзарәт едирләр ки,
јаздығлары ше'рдән чох новаторлуғу сүбут еләмәк үчүн
бир експериментә охшајыр.

Дүнјада һәр фикрин, һәр һиссин өз кечмиши вар. Ән
бөјүк, ән јени сәнәт әсәрләри ән'әнә үзәриндә јараныр.
Она көрә дә јалныз инкубатор чүчәләринин ән'әнәси јох-
дур.

Мәнчә, шаир һеч бир новаторлуғ иддиасында олма-
малы, јалныз гәлбинин сәсинә гулаг асмалы, өз һәјә-
чанларыны вә дуғуларыны јазмалыдыр. Әкәр о өзүнү
јазырса, демәк һеч кәсә охшамајачаг. Чүнки дүнјада ики
адам бир-биринә там мә'нада охшаја билмәз.

1975

ДИЛДӘ ТӘБИИЛИК ВӘ КӨЗЭЛЛИК

Сөзләр айрылыкта жалныз мәфһумдур, адлардыр. Сөз топлусу фикирдир, дүшүнчәдир, мәтләбдир. Дүңянын өзү дә фикирдир, дүшүнчәдир...

Ријазийјатчынын дили рәгәм, кимјачынын дили дүстур, рәссамын дили рәнк, бәстәкарын дили сәс, рәггасын дили һәрәкәт, јазычынын дили сөздүр...

Лакин бүтүн јухарыда сајдығымыз пешә вә сәнәтләр о заман өз јүксәк зирвәсинә чатыр ки, рәгәм дә, дүстур да, рәнк дә, сәс дә, һәрәкәт дә фикирлә јүкләнмиш олсун, бөјүк бир фикрин ифадәсинә хидмәт етмиш олсун. Демәк, һәм елм, һәм сәнәт, һәр шејдән әввәл, фикирдир, мәтләбдир, идејадыр:

Фикир бизи ора чәкир, бура чәкир,

Һәр әмәлин башланғычы,

Һәр бир јолун илки — фикир.

Дәрзи үчүн, ме'мар үчүн

Өлчү — фикир, бичи — фикир.

Һәр мәгсәдин чөлү сөздүр,

Ичи — фикир.

Торпаг үстдә сәпдијимиз

Тум да — фикир,

Дән дә — фикир.

Сән дә — фикир,

Мән дә — фикир,

Јер-көј — фикир,

Һәр шеј — фикир!

Одур ки, дил вә нитг мәдәнијјәтиндән данышмаздан әввәл, кәлин дүшүнчә вә тәфәккүр мәдәнијјәтиндән данышаг.

Сөзләри вә онларын топлусу олан чүмләләри — бир ағылдан о бири ағыла, бир үрәкдән о бири үрәјә фикир јүкү дашыјан нәглијјат васитәсинә бәнзәтмәк олар.

Нәглијјат јүкә хидмәт етдији кими, сөзләр дә фикрә хидмәт едир. Фикрә көрә сөз тапылыр, сөзә көрә фикир јох! Анчаг фикир јүкүнүн мәнзилә тез, кәсә јолла чатдырылмасы үчүн мүнәсиб нәглијјат васитәләри — ән дәгиг сөзләр, ибарәләр, ифадәләр тапылмалыдыр.

Бүтүн Шәрг поезијасында севкилини мәләјә бәнзәтмәк бир дәбдир. Бу бәнзәтмә Фүзулидә дә вар. Лакин нечә?

Кечди мејханәдән ел, мәсти-меји-ешгин олуб,
Нә мәләксән ки, хараб етдин евин шејтанын.

Фүзули севкилисини мәләјә бәнзәтмәк үчүн мәләјин әксини — шејтаны јада салыр. Бу әкс мәфһумлардан белә бир мәнтиг јарадыр: «Ел сәнин ешгинин мејиндән ичиб мәст олдуғу үчүн даһа мејханаја кетмир. Чүнки сәнин ешгинин меји мејханада ичилән мејдән чох үстүндүр. Инди көр сән нә гәдәр гүввәтли вә гадир мәләксән ки, шејтан еви олан мејхананы хараба гојмусан».

Бурада севкилинин мәләјә бәнзәдилмәси мәнтигдән, фикирдән доған бәнзәтмәдир. Буна көрә дә бу бәнзәтмә әјанидир, чанлыдыр, диридир, донуг дејил, һәрәкәтдәдир, драматикдир. Бурада жалныз мә'лумат верилмир. Верилән мә'лумат һәм дә мәнтиглә сүбүт едилир. Бәс верилән мә'лумат нәдир? «Севкилим, сән мәләксән!»

Мә'луматын бу шәкли садәчә мә'луматдыр, сүбүт дејил; тәһкијәдир, драматик дејил; бирбашадыр; долајы дејил; гурудур, бәди дејил.

Фүзулидәки бәнзәтмәдә исә, һәр шејдән әввәл, сүбүтдән, мәнтигдән доған тәфәккүр көрүрүк. Тәфәккүр зәнкин вә дәрин олдуғу үчүн бу зәнкинлик вә бөјүклүјүн ифадәсинә ујғун сөзләр — бәдини ифадәләр — тәзадлар тапылмышдыр.

Бурада сөзләрдән о гәдәр дәгиг вә һәссаслыгла истифадә олунуб ки, бир сөзү белә јериндән тәрпәтмәк олмаз. Фүзули сөзүн ширәсини чәкмиш, онун бүтүн рәнк вә чаларларындан лазым олдуғундан да артыг истифадә едә билмишдир.

Бу чәһәт жалныз ше'рә дејил, үмүмән Азәрбајҗан сәнәтинә хасдыр. Бизим орнаментләрдә чәкилән һәндәси шәкилләр бир-биринин ичинә о гәдәр јығчам кејдирилир ки, фигурлар арасындакы бош јер дә һәмин фигурун шәклини алыр. Бу лаконизм, бу јығчамлыг шәбәкә сәнәтиндә даһа ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир.

Фүзули ше'ри дә беләдир. Бурда да сөзләр шәбәкә кими бир-биринә кејдирилир. Арада бош јер галмыр. (јә'ни, һәр сөз фикрә чеврилир) Бу, әлбәтгә һәр шејдән әввәл, тәфәккүрүн ајдынлығы вә дәгиглијинин сүбүту-дур.

Дилдә ән бөјүк гајнаг халг јарадычылығы, халг дүшүнчә тәрзидир. Инсан тәбиәтдән узаглашдыкта сахтлашдығы кими, дил дә халгын образлы, чанлы, әтирли тәфәккүр тәрзиндән узаглашдыкта сахталашыр, чансызлашыр, гуру китаб дилинә — өлү дилә чевирилир.

«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин нитг мәдәнијјәти

барədə кечирдији музакирэни тэгдир етмэлијик. Бу музакирэдэ чыхыш едэн дилчи алимлэрин галдырдыгы мäsәлэлэр үрәјимизчедир.

Профессор М. Ширәлијевин тәрчүмә дили, А. Ахундовун орфографија гәјдалары, В. Аслановун афиша вә күчә адлары, М. Мәммәдовун халг ифадә вә ибарэлери һаггындакы мулаһизэлери олдуғча лазымлы вә вахтында дејилмиш фикирләрди.

М. Мәммәдовун «ағлы кәсмәк» әвәзинә «ағлы јетә билмәк», «дили ағзына сығышмыр» әвәзинә «дили ағзына кирмир» бирләшмэлэрини нөгсан тутмасы тамамилә доғрудур, лакин һансы јазычынынса дилиндә тапдыгы «дуруш кәтирмәк» ифадәсини рәдд едиб, онун әвәзиндә «давам кәтирмәк» ифадәсини даһа ујғун сәјмасы мүбаһисәлидир.

Мәнә көрә «давам кәтирмәк» ифадәси «дуруш кәтирмәк» ифадәсиндән һәм бәди, һәм дә фикрин дәгиг ифадәси бахымындан зәифдир. Даһа доғрусу, «давам кәтирмәк» биринчијә нисбәтән сахтадыр. Әввәла она көрә ки, «давам» сөзү дилимизә кечсә дә бизим сөзүмүз дејил. Дилимиздә «дуруш» сөзү вар икән «давам» ишләтмәјә дәјмәз. Икинчи тәрәфдән, «дуруш» сөзүндә «таб еләмәк», «дөзә билмәк» мәнасы да сахланыр. «Дуруш»да әләвә бу мәнанын да олмасы онун һәм лүғәти, һәм дә бәди күчүнү артырыр. «Дуруш»да бир јердә дајаныб әкс тәрәфин тәзјигинә мүғавимәт көстәрмәк мәнасы олдуғу һалда, «давам»да бу мәна јохдур...

Лүғәти мәнада көтүрсәк, «давам» «дуруш» дејил. Лакин бу јердә «дуруш» «давам»дан күчлүдүр. Һәм дә халг дилиндә «давам» сөзүнә раст кәлмәк чәтиндир, һансы бајатыда, нағылда, дастанда, аталар сөзүндә, ашыг ше'риндә «давам» сөзү ишләдилмишдир? Лакин фольклорумузда истәгилән гәдәр «дуруш кәтирмәк» ифадәсинә раст кәлирик. Мәсәлән, «Короғлу» дастанында (Һәмзәнин Гыраты апармасы голу) дејилир: «Онун учбатындан һеч бир гапыда дуруш кәтирә билмирәм.»

Һәм дә «дуруш» сөзү тәбиәти етибарилә әтирлидир, дадлы, дузлудур, бәднидир. Мәзмунун дәгиг ифадәсидир, доғмадыр. Сөзүн лүғәти мәнасындан башга бәди мәналарыны — рәнк вә чаларларыны да нәзәрә алмасағ, сөз рәгәм кими бир мәзмунлу, бир рәнкли, чылпаг вә јохсул олар. Фүзулинин:

Чан сөздүр әкәр билирсә инсан,
Сөздүр ки, дејирләр, өзкәдир чан. —

бејтинин биринчи мисрасындакы «сөз», сөзүн лүғәти мәнасындадырса, икинчи сәтирдәки «сөз» сөзүн бәди мәнасыдыр. (Икинчи сәтирдәки сөз — «јалан» мәнасында ишләнмишдир.)

«Сәнин сөзүн мәнә тә'сир еләди» чүмләсиндәки «тә'сир» сөзүндән башга бүтүн сөzlәр бизимкидир. Бура јалныз бир јад сөзүн дүшмәсилә чүмлә сахталашыб, бизә јадлашыб. Бу сахталыгы, бу јадлыгы билмәк јох, һисс етмәк лазымдыр.

Инди көрәк һәмийн фикри халг нечә дејәрди? Халг дејәрди: «Сәнин сөзүн мәнә јер еләди».

Бир јад сөзү доғма сөzlә әвәз етдик — чүмлә нә гәдәр доғмалашды, фикир нә гәдәр исинди.

Нијә? Биринчи, она көрә ки, «тә'сир» сөзү дилимизин руһуна, тәбиәтинә јаддыр, хүсусилә «ә»нин үстүндәки апостроф, сөзүн сағ вә солундакы доғма кәлмэлэрин үстүнә кәлкә салыр, онларын ичиндән габарыб чыхыр.

Икинчи тәрәфдән, «јер еләди» ифадәсиндәки образлылыгы, «тә'сир» сөзүндә јохдур. «Јер еләди» ифадәси көз өнүнә бир лөвһә кәтирир: «Мүгабил тәрәфин ијнәли, ејһамлы сөзү, мәним үрәјими ојду, ешди, өзүнә јер еләди!»

«Јер еләди» ифадәсиндә «тә'сир»дә олмајан «ешмәк», «ојмағ» мәналары да кизләнмишдир. Демәк, «јер еләди» ифадәси даһа дәрин вә мәзмунлудур...

Фикрин дәгиг, јығчам ифадәсини илк нөвбәдә халг дилиндән, халг јарадычылыгы булағындан өјрәнмәлијик. Дөрдчә мисралыг бајатыларымыз бәзән халгын јашадыгы бөјүк бир тарихи дөврү, онун фәлакәтини, мүсибәтини әкс етидир:

Елим, күнүм таланды,
Үстүнә од галанды.
Јад әлнндән ел көчдү,
Бир дага лаллаланды.

Бу бајаты нә заман дејилмишдир? Билмирик. Лакин нә мунасибәтлә дејилдији ајдындыр. Бајаты охунан кими көзүмүзүн өнүндә бир лөвһә чанланыр, јаделлилэрин вәтәнимизә басгынлары јада дүшүр. Конкрет оларағ бу һүчумун тарихи һаггында мәлумат ала билмәсәк дә вәзијјәти көрүрүк. Бајатынын 1-чи сәтриндә елин таланмасындан, 2-чи сәтриндә ел-обаја од вурулмасындан сөһбәт кедир. 3-чү сәтирдә бунун сәбәби хырдаланыр: јаделлиләр јурдумуза басгын етмишләр. 4-чү сәтирдә исә

бу басгындан горунмаг үчүн халгын даглара чэкилиб орада далдаланмасындан хэбэр верилир.

Белэликлэ, бир романын сүжетини халг дөрдчэ мисраја сыгышдыра билмишдир. Бурадакы сөзлэрин хамысы һэдэфэ вурур. Бурада һаваја атымьш бир дэнэ дә олсун сөз күллэси јохдур. Бу нэди? Бу, чан јангысыдыр. Бу, чан јангысындан јаранан на'ләдир, на'ләгарышыг фикирдир. Бајатынын сон сәтри үзэриндэ хүсусилэ дајанмаг истәјирәм: «Ел дага далдаланды».

«Далдаланды» сөзүнү ачаг. «Дал» дилимиздә арха мә'насындадыр. «Дал» көкүндән јаранан «далда» сөзү көлкә, хэфэ мә'насында, «далдаланмаг» фе'ли исә арха-ланмаг, пәнаһ кәтирмәк, сыгынмаг мә'насындадыр. Беләликлэ, көкә эләвә олуна шәкилчиләрдән мүхтәлиф рәнкләр, чаларлар јаранмышдыр. Сөз, илк мә'насындан чыхыб мүхтәлиф рәнкләр газана-газана көзәлләшмиш, ширәләнмиш, әлванлашмышдыр. Бу бајатыда ејни фикри «далдаланмаг» сөзүндән гүввәтли ифадә етмәк мүмкүн дејил. Беләликлэ, халг фикрин дәгиг вә јығчам олмасы үчүн сөздән фикир, рәнкдән чалар, чалардан тәзә мә'налар јарадыр. Фикрин бу гәдәр јығчам, бу гәдәр дәгиг дејилмәсинә сәбәб нэди? Вәзијәтдән доған чан јангысы, дүшүнчә, үрәк вә идрак! Демәк јенә тәфәккүр мэдәнијәти!

Ашыг Әләскәр гочалығыны көрүн нечә тәсвир едир:

Сәксәни, дохсаны өтүбдүр јашым,
Говгаја дүшүбдүр бәләлы башым.
Эзрајыл һәмдәмим, мөзар јолдашым,
Даһа көч тәблнин чал, гоча бахтым!

Гочалыгы, онун эзаб-әзијәтинин бундан дәрин, бундан јығчам, бундан дәгиг нечә демәк олар? Бу бәндин бирчә сөзүнү јериндән дөбәртмәк олармы? «Даһа көч тәблнин чал» ифадәсиндәки бәдилик вә көзәллик адамы һејран гојур.

Беләликлэ, дилдә бәдиликдән, халг ифадә вә ибарәләриндән гачмаг дилимизи сахталашдырар, әтринә, әлванлығына хәләл кәтирәр.

Бу мәсәлә илә бағлы дилимизә дахил олан бир нечә әрәб вә фарс сөзү һаггында фикир мүбадиләси етмәк истәјирәм. «Тәәччүб», «Тәәссүф», «Тәрчүмә» сөзләри.

«Тәәччүб» вә «Тәәссүф» сөзүндә ики «ә» сәсинин јаншы сәсләнмәси дилимизин тәбиәтинә вә руһуна елә бил гәсд еләјир... Бу сөзләри ја тамам дәјишмәк, ја да дили-

мизә ујғунашдырмаг олмәзми? «Тәәччүб» вә «тәәссүф» сөзләрини «мат галмаг» вә «һајыф» сөзләри илә дәјишмәк мүмкүн дејилми?

Вагифин «јашылбаш сонасы һајыф ки, јохдур» мисрасы нә гәдәр доғма вә истидир. Бу мисрадакы «һајыф ки» сөзүнү «әфсус ки» сөзү илә әвәз етсәк әввәлки дады, дузу, әтри вә көзәллији дуја биләрикми?

Мәнә е'тираз едиб дејә биләрләр ки, «һајыф» да «һејф» сөзүнүн тәһриф олунаш шәклидир. Дүздүр! Лакин «һајыф», «һејф» дејил. Һајыф дилимизин галыбыны вә руһуну гәбул етмиш, бизимләшмиш сөздүр.

Дилимиздә «чевирмәк» сөзү олдугу һалда «тәрчүмә едәни» ифадәсини дә ишләдирик. «Тәрчүмә едәни» әвәзинә «чевирәни», «тәрчүмә» әвәзинә «чеврим», «тәрчүмәчи» әвәзинә «дилманч» демәк мүмкүндүр.

Адәтән чүмләдә «едир» хәбәриндән әввәлки сөз дилимизә башга дилдән кечән јад сөз олу: «Ифадә едир», «дә'вәт едир», «тәлгин едир», «тәрәннүм едир», «тәһким едир», «тәчәссүм едир», «хәһиш едир», «ифа едир» вә с.

Лакин бунларын бир гисмини чох асанлыгла доғма сөзләримизлә әвәз едә биләрик. «Дә'вәтнамә» сөзүнү «чағырыш», дә'вәтнамәләрин сонундакы «дә'вәт едир»и «чағырыр», «ифа едир»и «охујур», јахуд «чалыр» демәк вә јазмаг олмәзми?

Халг һеч заман «дә'вәт едирәм» демәз, «чағырырам» дејәр, ханәндәјә «бир секаһ ифа ет» демәз, садәчә «оху» дејәр.

Биз бә'зән елә бил гәсдән әрәб вә фарс сөзләри һесабына дилин тәбиәтини вә көзәллијини корлајырыг.

Бүтүн бунлар хамысы јенә дә нитг мэдәнијәтинин илки, башлангычы учуш нөгтәси олан тәфәккүр мэдәнијәти илә бағлыдыр. Она көрә ки, ана дилимизин тәмизлији вә көзәллијинә фикрән вә мә'нән јеткинлијимизин нәтичәси кими бахмалыјыг. Дил халгындыр. Она көрә дә дилин көзәллији кешијиндә јалныз алим вә јазычылар, филолог вә журналистләр дејил, бүтүн халг дурмалыдыр. Бу, һәр биримизин вәтәндашлыг борчудур. Бу, үмүмхалг иши, дөвләт ишиндир. Ата-бабаларымыздан мирас алдығымыз ана дилимизи көз бәбәјимиз кими горумаг, ону чилалаја-чилалаја, өз дады-тамы вә тәмизлији илә кәләчәк нәсилләрә тәһвил вермәк мүгәддәс борчумыздур.

ЖАНМАГ ОНА ДЕЈЭРЭМ КИ...

Дүшүнмөк, чырпынмаг, һәјәчанланмаг, алышмаг, жанмаг! Будур сәнәт! Чырпынтысыз, һәјәчансыз, жанғысыз нә әсил сөз вар, нә әсил сәнәт. Мәсләксиз, әгидәсиз, фикирсиз, амалсыз чырпынты да јохдур, һәјәчан да, жанғы да. Инсаны һәјәчанландыран, ону дүшүндүрән, ону нараһат едән дә гәлбиндәки дүјгулар, бејниндәки фикирләрдир. Демәк, фикирсиз, идеалсыз сәнәт јохдур, сөз јохдур. Үрәк жанмаса көздән јаш чыхмаз, үрәк долу олмаса ондан ағыллы сөз чыхмаз. Бош бејиндә, бош үрәкдә нә фикир, нә сөз. Демәк, сәнәт чан жанғысыдыр, үрәк одудур, нараһат фикирләрин сазыдыр, сөзүдүр:

Жанмаг она дејәрәм ки,
Јанан анчаг үрәк олсун,
Дил олмасын.
Жанмаг она дејәрәм ки,
Аловланан бир инсанын
Жанмадығы күн олмасын,
Ил олмасын.
Жанмаг она дејәрәм ки,
Јанан арзу алышдыгча
Көзә дөнсүн,
Күл олмасын.
Жанмаг она дејәрәм ки,
Бу жанғынын гурбаны да
Јанан кәсин өзү олсун,
Ел олмасын.

Бу парча чаванча бир шаирин һәлә мәтбуат үзү көрәмәиш илк сәтирләридир. Мән бу чаван шаирә өз сәнәт мәсләкимлә дејирәм: «Бизим чәркәмизә хош кәлирсән. Кәлмәјә дә һаггын вар. Сән бу һаггы Јазычылар Иттифагынын үзлүк китабчасы илә дејил, бу сәтирләринлә газанырсан. Јан, мәним кичик гардашым! Јан! Сәнәт сәнин чох вахтында тапдығын бу чан жанғысыдыр. Сәнин гәлбин долу олдугу үчүн сөзүн чохдур, кәсәрлидир. Онун үчүн дә һәдәфә дүз вурурсан».

Әдәбијјат аләминә гәдәм басмаг истәјән һәр кәсә дејәрдим: әввәлчә гәлбинә бах, көр орда халгына, Вәтәнинә демәјә тәзә сөзүн, мәтләбин варса, бујур кәл, сән бу мејданда ахыра гәдәр чапа биләрсән, јох, әкәр гәлбин бошдурса, сәнәт аләминә кәлмәк хатиринә, учуз шөһрәт хатиринә кәлмәк истәјирсәнсә, гәләмини јерә гој, тез әзлиб сырадан чыхарсан!

Ағаһәсән Бәдәлзадә филоложн факултәсинин дөрдүнчү курсунда охујур. Университетин дәһлизләриндә аста аддымларла јеријән, аз данышан, һамы илә утана-утана данышан бу тәвәзәкар оғлан, ше'рләрини мәнә тәгдим едәркән тәр төкүрдү. Ше'рләри диггәтлә охудум, хошума кәлди.

Әлбәттә, ше'рләрин һамысы ејни сәвијјадә дејилдир. Анчаг бүтүн ше'рләрин руһунда, маһијјәтиндә севән бир инсанын нараһатлығы дүјүлүр. Көрүн о өз севкилисинә нечә мүрациәт едир:

Кенишлик тапса да ешг илә инсан,
Арзусу һәмишә дардан кечибдир.
Сән ки, әлләримә тохунмамысан,
Бәс одун гәлбимә һардан кечибдир?

Анам һәр сөзүндә бир јаныглы «чан»,
Мәнә дил өјрәдиб көрпәлијимдән.
Гаршында лал олуб, нијә бу јашдан,
Тәзә дил ачмағы өјрәнирәм мән?

Һәр арзум ешгиндә бир тәзә күлдүр.
Нијә ода гојуб, суја гојмурам;
Бу көһнә дүнја ки, сәнин дејилдир,
Бәс нә дүнјаны сәндән умурам?

Ағаһәсәнин ше'рләри әсасән гошмалардан ибарәтдир. Лакин бу гошмалар өз мүндәричәси, мәзмуну етибарилә ән'әнәви ашыг гошмасындан чох фәргләнир. «Хәјал» вә «Кечәләр» гошмаларына диггәт јетирәк:

Тутар хатирәләр көнүл мүлкүнү,
Үмидләр ачылар, солар күл кими,
Өмүрдән аралы бир өмүр кими
Инсанын башына доланар хәјал.

Бурада форма көһнә, мәзмун вә мүндәричә тәзәдир. Јахуд «Кечәләр» гошмасында:

Һәр сәһәр ишыға тапшырар чаны,
Јенә дә сабаһа сәсләр инсаны,
Гәлбимдә јаранан мин бир дүнјаны
Учурдур кечәләр, тикир кечәләр.

Кечәләр сән өзкә бир тәбиәтсән,
Гајғылар азалмаз кама да јетсән,
Күндүз милјон кәрә көтүр-гој етсән,
Башга дон кејәчәк фикир кечәләр.

Јығчам, ајдын вә лаконик! Һәм дә аһәнкдар, мусигли вә чинкилтили! Мәзмунла форманын көзәл вәһдәти.

Сөз сәнәтинин әсил жолу будур. Вај о ше'рин халына ки, бунларын бири ахсаја.

Мән үзүмү чаван гәләм јолдашыма тутуб дејирәм: «Дүз јолдасан. Бу јолла кет. Јан, јарат! Јарат вә јан! Халг үчүн, Вәтән үчүн јан! О заман сән чанымыздан ар-тыг севдјимиз бу Вәтәнимиз үчүн, намусумуз, иззәт-миз, шәрәфимиз олан бу халг үчүн кәрәкли сөз дејә биләчәксән!»

1968

ТӘЗӘ РӘНК, ТӘЗӘ НӘФӘС

Н. Кәсәмәнлинин ше'рлерини охујанда Гәдир Рүстәмовун «Сона бүлбүлләр» маһнысы јадыма дүшүр. Она көрә ки, нечә-нечә ханәндәнин ифасында дәнә-дәнә гулаг асдығымыз бу маһны, Гәдирин ифасында тамамилә тәзә бир рәнк газаныб. О бири ханәндәләр дә көзәл охујуб, анчаг вахтына көрә. Гәдир өзүндән әввәдиләр кими охусајды, бизә хош кәләрдимиз? Әсла! Она көрә ки, башгасыны тәкратар пешәкарын ишидир, сәнәткарын јох! Сәнәткар ејни маһныны башга чүр охујур. Соруса биләрсиниз ки, маһны маһныдыр, бунун башгалығы нәдәдир? Башгалыг өзүнәмәхсуслугдадыр! Көзәллик тәзәликдәдир!

Мүһарибә һаггында биз нә гәдәр ше'р охумушуг, маһнылар динләмишик, амма Н. Кәсәмәнлинин «Јоллар, јоллар» ше'ри башгададыр. Шаир мүһарибәнин дәһшәтлерини атылан топларда, мәрмиләрдә јох, әскәрләри чәбһәјә апаран јоллардакы әскәр чәкмәләринин ләпирләриндә охумушдур. Мәсәлә бунда да дејил, мәсәлә онун охудуғу маһныда вурулан тәзә халларда, тәзә гәјнатмалардадыр. Мүһарибә мүһарибәдир, маһны да маһны! Амма онун охудуғу мүһарибә маһнысында халлар, хырдалыглар тәзәдир, көзәлдир, өзүнәмәхсусдур!

Чәбһәјә кедән јоллары көзләринизин габағына кәтирин. Бу јолларда әскәрләр инамла аддымлајыр. Вахт кечир, дүнән һәммин јолларда ирәли аддымлајан әскәрлә-

ри чәбһә удур, онлар гајытмыр. Сәрф-нәһв мүәллиминә «Јоллар кедир», «Јоллар кәлир» ифадәсини десәк о буну сәһв һесаб едәр. Амма шаир дејәндә бу ифадәни нөгсан һесаб етмәк чаһиллик олар. «Јоллар чәбһәләрә үмидлә кедир, јоллар чәбһәләрдән әлибош кәлир» ифадәсинин гаршысында титрәјирик, сөзүн гүдрәтинә һејран галырыг. Бәли, доғрудан да јоллар кедир, јоллар гајыдыр. Әслиндә јоллар кетмир, јоллары аддымлаја-аддымлаја әскәрләр кедир, һәммин әскәрләр чәбһәдән гајытмыр. Демәк, јоллар әлибош кәлир. Бу сәтирләри охудуғум заман мәнә елә кәлди ки, чәбһәләрдән гајытмајан вәтән балаларынын мәтәминә бундан гүввәтли сөз демәк мүмкүн дејил. О бири бәндә бундан гүввәтлисини охудум. Бурада шаир әскәрләри јолларынын әјнинә кејдији палтар бәнзәдир вә бәнди белә гуртарыр:

Јоллар әскәрләри сојунуб кәлир.

Нә гәдәр тәзә, нә гәдәр көзәл! «Палтарыны сојунуб кәлән јоллар» ифадәсини бу мә'нада һеч бир шаирдә охумамышыг. Елә буна көрә дә мүһарибә һаггында охунан бу маһныны динләјәндә бизә елә кәлир ки, бу һәммин мөвзуда јазылмыш илк маһныдыр. Гәдирин «Сона бүлбүлләр»и кими...

Чәбһәјә оғул јола салан аналарын көзләри һәмишә јолдадыр. Мүһарибәдән јазан һансы шаир көзү јолда галан аналардан данышмајыб? Чәсарәтлә дејәрик ки, данышмајан јохдур! Кәсәмәнли дә көзү јолларда галан аналардан данышыр. Амма нечә?

Кәлин, үнван верин сиз итән јола.
Дединиз кәләрик, кәлмирсиз нијә?
Аналар су сәпир сиз кедән јола,
Бәлкә изләриниз көјәрди дејә.

Көрәсән чәбһәјә оғул јола салан аналарын халыны бундан гүввәтли демәк мүмкүндүрмү? Ел адәтинчә сәфәрә кедәнин архасынча су атарлар. Бу бәндәки су сәпмәјин биринчи мә'насы будур. Икинчи мә'насы исә аналарын јол үстүндә дуруб ағлаамасына ишарәдир. Мәсәлә бунула да битмир; биткини көјәртмәк үчүн дибинә су сәпилдији кими, аналар да јоллара су сәпир ки, өвладларынын ајаг изи көјәрсин, кедәнләр кери гајытсын. Бу, әсил шаир сөзүдүр. Изаһа еһтијачы олмајан шаир сөзү! Сорущарсыныз, бәс елә исә мән нијә изаһ еладим? Јадыма Фүзулинин бир мисрасы дүшдү:

Алданма ки, шаир сөзү, әлбәттә јаландыр.

Шаир јалан данышыр. Амма бу елә јаландыр ки, инанмаја билмирсән, даһа доғрусу, инанмаг истәјирсән. Чүнки онун дедији бәдиј јаландыр, көзәл јаландыр, вә-леһедији јаландыр! Аналар һәмишә балалары үчүн көз јашлары төкүр. Лакин ону да билирләр ки, јоллара сәпилән бу көз јашлары илә балаларын ајаг изи һеч бир заман көјәрә билмәз. Шаир исә бизи инандырыр ки, аналар бунун үчүн ағлајыр. Ешг олсун шаирин сөзүндә-ки бу инандырычы, шаиранә, көзәл јалана!..

Гәдим тарихә малик олан, һәмишә јаделли ишғалчы-лара гаршы вурушан, тарихи, мүбаризәләр тарихи олан халгымызын руһу, мә'нәви дүнјасы онун маһныларында, нағылларында, бајатыларында — бир сөзлә, фольклорун-да јашајыр.

Короғлунун бир шәхсијјәт кими тарихдә јашајыб-ја-шамадығы мә'лум дејил. Белә бир адам ола да биләр, олмаја да биләрди. Лакин халгын үрәјиндә белә бир чән-кавәр, јенилмәз гәһрәмән һәмишә вар, һәмишә дә ола-чаг. Короғлу халгын идеалыдыр, арзусунун мүһәссәмә-сидир! Халг өз гәһрәманыны мүхтәлиф чәтинликләрә са-лыр, ону бу чәтинликләрдән мөтанәтлә чыхарыр вә онун-ла фәхр едир. Халг гәһрәмәнсыз јашаја билмәз. Халг һансы дөврдә олурса-олсун, јаделлијә гаршы дөјүшдүјү заман Короғлуну өз гаршысында көрүр, онун архасынча кедир. Бу арзу, бу идеал, бу руһ биринчи нөбәдә халгын маһныларында јашајыр. Халгын ојун һавасы чәнки бу гәһрәмәнлыг руһунун өлмәз абидәсидир!

Шәки зурначылары мәшһурдур. Ушағлыгдә гаразур-нанын чәнкисинә нә гәдәр гулаг асмышам! Чәнкини са-кит динләмәк мүмкүн дејил. Адамын сүмүкләри ојајыр. Биз она гулаг асдығымыз заман дәлиганлы бабаларымы-зын руһуну дамарларымызда һисс едирик. Бу руһ атадан јох, бабадан јох, әчдаддан бизә гәдәр сүзүлүб кәлмиш-дир. О бизим сүмүјүмүздә, илијимиздәдир. Хоша кәлмәз ојун һавасына «сүмүјүмә дүшмүр» демәк дә бурдан кәлир.

Нүсрәт Кәсәмәнлинин «Чәнки» ше'ри чәсарәтлә де-јәрдим ки, чәнкинин өзү гәдәр тә'сирлидир. Чәнкијә гу-лаг асаңда адама елә кәлир ки, дириләр бир јана, даш да, кәсәк дә, торпаг алтында јатан өлүләр дә бу һаваја рәгс едир.

Чәнки чалындымы, чәнки диндим —
Галдырыб чјјинә мөзар дашыны,
Өләнләр тәзәдән гајдыр кери.

Халг чәнкинин чылғын сәдалары алтында дөјүшә кирмиш, гәләбә газанмышдыр. Чәнкидә Гарабағ атлары-нын нал сәсләри, кишнәртисн, дөјүш һај-һарајы, ғылынч сәси, галхан куппултусу јашајыр. Шаир чәнки илә һеј-раты арасындакы охшарлыгдан истифадә илә көзәл бир дөјүш мәнзәрәси јаратмышдыр:

Бир ана фәрјады ендирәр көјү,
Бир ата һәсрәти диндирәр неји,
Көрпәләр дә чәкәр гејрәти бурда.
Јаралы көксүндән ғызыл ган дејил,
Јәһәрә төкүләр «һејраты» бурда...

Ифадә тәрзинин тәзәлији, образлылыг вә бәдјилик Нүсрәт ше'ринин әсас хүсусијјәтидир. Нүсрәт јенилик хатиринә јенилик еләмир. Јенилик онун шаир тәбиәтин-дәдир.

Бу чәһәти мән, Нүсрәтин јашыдыг олан даһа бир нечә шаирдә көрмүшәм. Онларын јазыларыны мәмнунијјәтлә охујурам. Онлар мәним һиссләrimi тәзәләјир десәм јанылмарам. Бу чаванларын һәрәсинин өз дәст-хәтти олмасына бахмајараг, онлары бирләшдирән үмуми бир чәһәт дә вар. Бу үмуми чәһәт ондан ибарәтдир ки, онлар өзләриндән әввәлки шаирләр нәслинин һеч биринә бән-зәмирләр. Јахшы ки, бәнзәмирләр. Онларын һәр бири өзүнә бәнзәјир. Мән онлардакы бу јенилик ешгинә вә-леһәм. Онларын һамысына сәнәтин дашлы-кәсәкли јол-ларында уғур арзулајырам!

1972

ПЫЧЫЛТЫ

Тәләбәләримә совет әдәбијјатындан курс иши мөвзу-лары вермишдим. Онлары јохлајанда нәзәрим марағлы бир јазы чәлб етди. Һәмән јазыдан бир нечә чүмләнк ејнилә көчүрүрәм: «Мән ше'р дәлисијәм. Ше'р мәни икин-чи дәфә доғуб десәм — сизә гәрибә кәлмәсин. Бирчә ан-лыға хәјалыма кәтирсәм ки, ше'р јохдур, мәним үчүн һә-

187

јат дајанар. Чунки ше'р јохдурса, үрәк јохдур, ше'р јох-
дурса, һәјат јохдур...

Мән ше'ри нијә севирәм? — Билмирәм. Ону билирәм
ки, һәр дәфә көзәл бир ше'р охујанда елә бил дунјаја
илк дәфә бахырам, елә бил тәзәдән доғулурам. Оху-
ғум ше'р, көһнә дунјаны мәнә тәзә көстәрир. Қиминсә
гәлбинин, фикирләринин әкс-сәдасы олан бир ше'р «мә-
нимләшир». Охуғум бу ше'р, мәним һәјата, вәтәнә, ин-
санlara севкими јениләшдирир, дәринләшдирир, үлви-
ләшдирир.

Һәјат мәһәббәтдир, ше'р — мәһәббәт чешмәси. Һәјат
күнәшдир, ше'р — күнәш шүалары. Һәјат судур, ше'р —
су шырылтысы».

Ше'р, сәнәт һаггындакы бу фикирләр елми мулаһизә-
ләрдән чох, ше'р һаггында ше'рдир. Мәндә дәрһал белә
бир фикир ојанды ки, ше'ри бу гәдәр севән вә ону бу
шәкилдә дәјәрләндирмәји бачаран адам, мүтләг шаир
олмалыдыр. Имзасына бахдым: Исмајыллы Раһилә!

Тәләбәни тапдым. Өзүнүн дә ше'р јазыб-јазмадығыны
хәбәр алдым. Утанды, бир сөз демәди.

Бу әһвалатдан бир гәдәр сонра Раһиләнин рәфигәси
мәнә онун бир нечә ше'рини верди. Мән јанылмамыш-
дым. Ше'рин, сәнәтин маһијәтини өзүнәмәхсус шәкилдә
дәрк едән бу тәләбәнин ше'рләриндә дә курс ишиндә
көрдүјүм орижинал вә сәмиими, јени вә тәрәвәтли дүј-
ғулар мәни иситди. Бу ше'рләрдә ғышгырыг јохдур, пычыл-
ты вар. Она көрә ки, үрәк сөһбәти сакит вә пычылтылы
олур. Кәнч бир үрәјин бу ширин нәғмәләри јеничә кәлән
баһарын она бәхш етдији хошбахтлығы һисс едиб тор-
пагдан башыны галдыран, әтрафындакы көзәллији са-
ламлајан бир чичәјин хәфиф баһар күләкләри илә сәми-
ми үрәк сөһбәтидир:

Һарда итирсәм
Сән кечән јолларда
тапырам өзүмү.
Билирсән нијә?
Көзләримә јығырам
сәнин ајаг изини
күчәләрдән.

Бу сәтирләрдәки ифадә јенилији көз габағындадыр.
Бу ше'рләрдә бә'зи сәтирләр гафиләләнмир. Лакин буну
һисс етмирик. Она көрә һисс етмирик ки, сәтирләрә сәпи-
лән дүјғуларын, үмид вә арзуларын өзү нәғмәдир, гафи-
јәдир, аһәнкдир, ше'рдир! Севән бир көнүлүн гејри-

адилијини, кечирдији гәрибә һаллары о белә мә'налан-
дырыр:

Севиб,
ади күнләримни
данмышам, итирмишәм.
Үлвијәтә кедән чығырла,
сәнә бир үрәк долу
мәһәббәт кәтирмишәм!

Раһилә ичтимаи мөвзуда да марағлы вә орижинал
ше'рләр јазыр. Әталәт вә тәнбәллијин, биканәлик вә ла-
гејдлијин инсаны нә гәдәр кичилтдијини бәди ифадәләр-
лә гәләмә алан шаир, ше'ри бу сөзләрлә битирир:

Тә'нә долу бахышлары
кечирәрәк боғазыма.
Биканәлик кәлмәсиндән
асын мәни!
Тәмизләјин, тәмизләјин,
Артыг жүкдән бу әләми!

Раһилә, Фүзулини чох севир. О, Фүзули кәдәриндәки
бәдбинликдән узағлығы, бөјүклүјү вә учалыг фәлсәфәси-
ни јашы дәрк етдијиндәндир ки, «Фүзули» адлы ше'рин-
дә:

Кәдәри јайлыг тәк алды әлиңә
Ағлајан көзләри силди Фүзули. — дејир.

Ифадәдәки көзәллијә вә тапынтыја бахын! Адәтән,
'көз јашы кәдәрин нәтичәсидир. Лакин Фүзули кәдәри
көз јашы төкмәјә дејил, әксинә, көз јашларыны гурутмаға
көмәк едән бөјүк кәдәрдир. Буна көрә дә о, јухарыдакы
фикри дәринләшдирәрәк ше'рә белә јекун вурур:

Кәдәрини үнјетмәз дағ ејләди,
Галхыб зирвәсинә, күлдү Фүзули.

Кәдәр зирвәсинә галхан мүтәфәккир шаир, бу зир-
вәдән һәгигәтән кәдәрин өзүнә дә күлмәји бачармышдыр.
Беләликлә о, балача бир ше'рлә Фүзули сәнәтинин
бөјүк мә'насыны чох доғру вә дүрүст гијмәтләндирмиш-
дир.

Классик вә мүасир ше'римизин көзәл ән'әнәләрини
мәнимсәјән кәнч гәләм јолдашымыза тутдуғу доғру јол-
да уғурлар диләјирәм!

ЭДЭБИЈАТЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Орта мәктәпләрдә әдәбијјат фәннинин тәдриси халгын һәјаты, мә'навијјаты вә ичтимаи варлығы илә әләгә-дар олдуғу үчүн чох мүнһүм мәсәләдир. Кәнчләримизин дүзкүн тәрбијә едилмәси ишиндә, онларын дүнјакөрүшүнүн истигамәтләндирилмәсиндә әдәбијјатын нә гәдәр бө-јүк әһәмијјәтә малик олдуғу мә'лумдур. Сәнәтин, әдәбиј-јатын тә'сир гүввәси чох бөјүкдүр. Әдәбијјат сәнәтин ән әјани вә ән тез чатан формасы олмағ е'тибарилә тәрбијә ишиндә чох бөјүк тә'сир күчүнә маликдир. Шакирд әдә-бијјат васитәсилә мәнсуб олдуғу халгын руһуна, мә'нә-вијјатына дахил олур. Охудуғу әсәрләрдә, ешитдији нәғмәләрдә, ушағ икән зүмзүмәси илә јухуја кетдији ләјлаларда халгыны таныјыр, ону севир вә һәгиги бир вәтәндаш кими јетишир. Шакирд грамматика фәнни илә дилин ганун-гајдаларыны өјрәнисә, әдәбијјат васитәси-лә бу дилин нәләрә гадир олдуғуну, бу дилин әзәмәт вә бөјүклүјүнү көрүр, инчәлик вә көзәллијинә һејран галыр.

Шакирд тарих елми васитәсилә әчдадынын кечдији шәрәфли јоллары, халгын апардығы мүбаризәни факт-ларла өјрәнисә, әдәбијјат васитәсилә әчдадынын шанлы тарихини бәдии лөвһләрдә көрүр, онун кечмиши илә јашајыр, бу күнкү гәләбәләри илә фәхр едир. Чоғрафија елми шакирдә Вәтәнинин гүдрәтини, иглимини, тәбии сәр-вәтләрини, игтисади гүдрәтини, рәғәмләрлә өјрәдирсә, әдәбијјат Вәтәнин мә'нәви гүдрәтини, мә'нәви бөјүклүјүнү бәдии лөвһләрлә көстәрир.

Беләликлә, әдәбијјат елминин тәдрисиндә факт вә рә-ғәмләрин, мүнәјјән өлчү вә гајдаларын о гәдәр дә бөјүк әһәмијјәти јохдур. Бу елмин тәдрисиндә, бизә көрә, ән мүнһүм амил, мүнәллимин фәннә олан бөјүк севкиси, халг руһуну, халг мә'нәвијјатыны дәриндән билмәсидир. Әдә-бијјат мүнәллими, һәр шејдән әввәл, бәһс етдији мәсәлә-нин атәшинә јанмағы, дуја-дуја, һисс едә-едә, алыша-алыша данышмағы бачармалыдыр. Әдәбијјат мүнәллими-нин ағзындан сөzlәр төкүлмәмәлидир. Онун дедији сөз-ләрин архасында үрәји од тутуб алышмалыдыр. Бу мә'-нада бизә елә кәлир ки, мүнәллим дә бир нөв актјор олма-лыдыр. Мүнәллим бәһс етдији мәсәләнин инчәликләрини өзү һисс етмәсә, шакирдләрә ашыламағ истәдији бир һисс ја фикирлә өзү јашамаса, дедикләринин һеч бир

тә'сир гүввәси ола билмәз. Әдәбијјат мүнәллими тәдрис китабынын әсири оларағ галмамалыдыр. Мүнәллим һәр һансы јазычынын һәјатыны кечәркән о һәјатын ениш-јохушлары илә ениб-галхмалы, кечәләр сәһәрә гәдәр маса архасында јанан јазычынын һәјаты илә јанмалы-дыр. Јохса «филянчы илдә анадан олду, филанчы илдә өлдү» дејә чансыз бир дил илә, сојуг рәғәмләри сажмагла ша-кирдләрдә һеч бир фикир, һеч бир һисс ојатмағ олмаз.

Јазычы һәјаты мә'налы һәјатдыр. Әдәбијјат мүнәллими шәрәфлә зәһмәт вә алын тәри илә долу олан бу һәјаты ушағларә өјрәдәркән рәғәмләри, фактлары садаламагла кифәјәтләнмәмәли, шакирдләрә бу һәјатын поезијасыны, мә'на вә фәлсәфәсини ашыламалы вә онларда јарадычы әмәјә мәнәббәт ојатмаға чалышмалыдыр. Буна исә јал-ныз јүксәк дәрәчәдә савад вә бөјүк севки илә наил олмағ мүмкүндүр. Шүбһәсиз, тәдрис үсуллары, методик ганун-гајдалар да вачибдир. Лакин, јазычылыгдан башга бир әдәбијјат мүнәллими олмағ е'тибарилә мәнә елә кәлир ки, ән вачиб олан мәсәлә билик вә ешгдир! Мүнәллимдә би-лик вә ешг варса, тәдрис үсулу өз-өзүнә кәләчәкдир. Даһа доғрусу, тәдрис үсулу да билик вә мәнәббәтдән доғур.

Бу јакын күнләрдә мән Ағдам рајонуна кетмишдим. Орада бир мәктәбин IX синфиндә әдәбијјат дәрсинә гу-лаг асдым. Доғрусу, синифдән чох бәдбин чыхдым. Ша-кирдләр Закирин һәјатыны данышырдылар. Лакин нечә? Шакирд данышдыгча адама елә кәлирди ки, чанлы инсан дејил, чансыз граммафон данышыр. Шакирдләр дедик-ләрини һисс етмир, әзбәрләдикләрини тутугушу кими сөј-ләјирләр. Бурада чох гәрибә бир әһвалатын да шаһиди олдум. Мүнәллим китаб чүмләләрини ејни илә әзбәр дејән шакирди сахлајыб, она белә бир суал верди:

— Закир, М. Ф. Ахундова нә јазмышды?

Шакирд нә гәдәр дүшүндүсә чаваб верә билмәди. Мүнәллим ушаға давам етмәсини тапшырды. Шакирд јенә дә ејни гајда илә чүмлә-чүмлә китабда јазыланлары төк-рар етди. Нәһајәт, Закирин М. Ф. Ахундова јаздығы мәктубдан да данышды. Чох гәрибәдир. Бәс нә үчүн суал вериләндә ушағ буна чаваб верә билмәди?!

Демәк, әкәр шакирд өз дедикләрини баша дүшсәјди, әзбәрләмәсәјди, мүнәллимин суалына чаваб верә биләрди. Әзбәрчилик бизин шакирдләримизи шүүрсүзлуға, фи-

кирсизлијә кәтириб чыхарыр, бу исә чох горхулу һалдыр. Әдәбијјат мұәллимләримизин биринчи вәзифәси әзбәр-чилијә гаршы мұбаризә олмалыдыр.

Дәрсин икинчи јарысында мұәллим Гасым бәј Закирин лирикасыны кечди. Данышығындакы сәрбәстликдән вә тәмкинли даврашыындан мәлум олурду ки, мұәллим өз фәннини билир. Лакин, билек аздыр, мұәллимин данышығында Закир ше'ринә, бу ше'рин инчәликләринә хүсуси мәһәббәт һисс олунмурду. Мұәллимин дилиндә дә гуру китаб чүмләләри, рәсми ибарәләр бол-бол иди («ифша етмишдир», «зәманәсини сатира атәшинә тутмушдур», «өз әксини тапмышдыр», «ифадә етмишдир» вә с. кими). Әдәбијјат мұәллимләри бирдәфәлик баша дүшмәлидирләр ки, чансыз стандарт, гуру, рәсми ифадә тәрзләри, ојнаг тәбиәтә малик олан, варлығы һәјат ешги илә чырпынан ушагларын бәјнини јорур. Онлара чанлы һәјат вә чанлы дил лазымдыр!

Мәлумдур ки, һәлә ибтидан мәктәбдә ән ади ријази мәсәләләри ушаглара әјанилик принципи илә өјрәдирләр. «Икинни үстүнә ики кәләндә дөрд ејләр» ифадәси ајрылыгда мүчәррәддир вә мұәллим бу дил илә ушаға истәдији фикри, ријази һәлли баша сала билмәз. Бунун үчүн «мәним ики карандашым вар, сәнин дә ики карандашын вар, мән өз карандашларымы сәнә бағышлајырам», — дејә мұәллим өз карандашларыны шакирдин карандашларынын үстүнә гојур вә сөзүнә давам едир: — Инди сәј көрәк сәнин нечә карандашын олду?

Бу, тәдрисдә тамамилә доғру јолдур.

Олдуғум дәрсдә исә мұәллим чансыз, стандарт чүмләләрлә Закир кими сөз устасына мәһәббәт ојада билмәди. Закир лирикасындан данышан мұәллим, һәр шејдән әввәл, лириканын нәдән ибарәт олдуғуну, онун маһијјәтини дәриндән билмәлидир. Јалныз бундан сонра һәр һансы бир шаирин лирикасыны, бу лириканын хүсусијәтләрини шакирдә дә изаһ етмәк мүмкүндүр. Закирин лирикасыны кечән мұәллим дәрсликдән башға шаирин өз китабыны алып ону бир даһа мұталиә етсәјди писми оларды? Мәкәр Закир ше'ринин бөјүклүјү вә маһијјәти дәрсликдә јазылан бир-ици чүмлә илә изаһ олуна биләрми? Закир лирикасынын маһијјәти һеч дә онун ше'рләриндә никбинлијинми, ја бәдбинлијинми чох олмасында, јахуд даһа артыг гәзәл формасындамы, тәрчибәнд формасындамы јазмасында, јахуд Фүзулијә нәзирә јазыб-

јазмамасында дејил. (Дәрсиндә олдуғум мұәллим Закирин лирикасы адына јалныз бунлардан данышды.)

Бу ше'рләрин маһијјәти, һәр шејдән әввәл, тәрәннүм олунан дујғуларын һәјатилијиндә, инчәлијиндә вә шаирин сәнәткарлығындадыр. Мәкәр писми оларды ки, әјанилик үчүн мұәллим Закирин «Мүнтәхәбат» китабында олмајан вә өзүнүн ән көзәл һесаб етдији ше'рләрдән бирисини охујајды, ону мисра-мисра ушаглара изаһ едәјди, классик ше'римизин көзәллијини ачыб көстәрәјди.

Бу ишдә мұәллимләримиздән ән әввәл, күнаһкар дәрслик јазан мұәллифләрдир. Демәк лазымдыр ки, бизим әдәбијјат дәрсликләримиз чох чансыхычыдыр. Бизчә әдәбијјат дәрсликләриндәки нөгсанлардан кениш шәкилдә данышыб буну бирдәфәлик һәлл етмәјин вахты чохдан кәлиб чатмышдыр. Әдәбијјат дәрсликләриндә классик сәнәткарларымызын јарадычылығы әсасән биртәрәфли, јалныз сосиоложи бахымдан изаһ олунур. Шаирин сәнәткарлығы, онун бәдни сөздән истифадә етмәк бачарығы, үмумән бәдни сөзүн нәләрә гадир олдуғундан гәтијјән данышылмыр.

Һәлә 1944-чү илдә мәрһум шаиримиз Сәмәд Вурғун «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг» адлы мөғаләсиндә бу мәсәләјә чох чидди тохунмуш, ушаглар үчүн јазылан әсәрләрин бәдни чәһәтдән чох сөнүк олдуғуну үрәк ағрысы илә гејд етмишди. Мәсәлән, Сәмәд Вурғун дәрслијә салынан ашағыдакы ше'ри мисал кәтирмишди:

Нефтьдән олур јағ, бензин.
Нефтьдән олур керосин,
Бүтүн автомобилләр
Бензинлә јол кедирләр.
Трактор керосиндән,
Тәјјарә дә бензиндән
Гүввәт атыр, күч атыр.

Бу мисалдан сонра шаир көстәрирди ки, буну јазан шаирдә вә дәрслијә салан мұәллифдә инсаф јохдур. Онлар чансыз вә гансыз рәгәмләр, зөвгсүз, гуру нәзмләри ушагларымыза әзбәрләдирләр.

Бизчә, дәрсликләрә салынан әсәрләр јалныз мәфкурәви бахымдан дејил, бәдни чәһәтдән дә дүшүнүлмәли. ән көзәл, ән тәмиз дујғулар тәрәннүм едән, өзү дә јахшы тәрәннүм едән әсәрләри дәрслијә салмалы вә бу әсәрләрлә балаларымызда бәдни зөвг тәрбијә етмәлијик. Һәлә 1955-чи илдә «Литературнаја газета»нын «Литература в школе» серијасындан бурахдыгы мөғаләләрдә бу мә-

сәләләре чох чидди тохунулмуш вә бәдин зөвг, естетик дүҗу оҗатмаҗан әсәрләрин дәрсликләре салынмасы чидди сурәтдә тәнгид. едилмишди.

Бизә елә кәлир ки, орта мәктәб үчүн дәрслик јазан мӯәллиф. әдәбијат тарихинин хронологи дүзкүнлүјүнә риајәт етмәк ңамина бүтүн јазычылары дәрслијә салмаға мәчбур дејилдир. Чүнки бу, һәм дә ушагларын јүкүнү ағырлашдыр.

Әдәбијат тарихи орта мәктәбин VIII синфиндән башлајыр. VIII, IX, X синифләрдә бу тарих хронологија әсасында гурулмалыдыр. Лакин натамам орта мәктәбин V, VI, VII синифләри үчүн јазылан дәрсликләре ушагларын тәрбијәсинә мувафиг олан әсәрләри салмағ ләзимдыр. Анчаг тәәсүф ки, бу синифлар үчүн дәрслик јазан мӯәллифлар дә әксәрән әдәбијат-тарихинин хронологијасына риајәт етмәјә чалышырлар.

Мәлумдур ки, мұһарибә илләриндә вә мұһарибәдән сонра әдәбијатымыза гүввәтли бир әдәби нәсил кәлмишдир. Бу нәслин әсәрләри артыг чохдан бәри ичтимаијәтин нәзәрини чәлб етмәјә башламышдыр. Нәдәнсә, дәрслик мӯәллифләри һеч олмаса натамам орта мәктәб дәрсликләринә бу јазычылары салмагдан имтина едирләр. Һүсәјн Һүсәјнзадә, Нәби Хәзри, Һәсән Сејидбәјли, И. Шыхлы, Иса Һүсәјнов вә башга јазычыларын јарадычылығы илә шакирдләримизи нә вахт таныш едәчәјик?

Һүсәјн Һүсәјнзадәнин «Ше'р дејилми?», «Сән дәрсә кәлмәјәндә» ше'рләри балаларымызда нә гәдәр көзәл дүҗулар, көзәл һиссләр ојада биләр!

Ше'рин, лириканын маһијәтини шакирдә изаһ едән мӯәллимин «Ше'р дејилми?»ни охумасы кифајәтдир:

Јенә көзүм галды бағчада, бағда.
Мин-мин күл ачылды аранда, дағда.
Ејвана әјилән чарпаз будагда
Бүлбүлүн нәғмәси ше'р дејилми?

Фикримизи јекунлашдыраркән демәлијик ки, истәр дәрслик јазан мӯәллифләрин, истәрсә дә мӯәллимләрин биринчи мәгсәди балаларымызын тәрбијәсинә дүзкүн јөн вермәк, оңларда ңалгымыза, Вәтәнимизә, әдәбијат вә мәдәнијәтимизә бөјүк севки оҗатмагдыр! Бунун үчүн өз фәалијәтимизә бир даһа бахмағ вә ону заманын сәвијәтинә јүксәлтмәк ән вачиб вәзифәмиздир.

(Ибраһим Чәфәр мӯәллимин хатирәсинә)

Мӯәллим дедијим заман һәмишә мәним јадыма ән әввәл илк мӯәллимин дүшүр. Илк мӯәллим! Бизә гәләм тутмағы өјрәдән, көзүмүзә нур верән, бејнимиздә илк нахыш ачан бу көзәл, хејрхаһ инсан һәмишә бизим үчүн ана гәдәр меһрибан, ата гәдәр әзиз олмушдур. Адам илк мӯәллимини нәсә, харүгүл'адә бир варлыг кими тәсәввүр едир. О, һәрфләрин сиррини бизә ачдыгча, нәзәримиздә күндән-күнә даһа да бөјүјүр, даһа да учалыр. Адама елә кәлир ки, о, бөјүк бир сирр хәзинәсидир. Нәнәләримизин данышдығы сәһрли, мө'чүзәли дүнјадан кәлиб. О, ахар чаја «дајан десә, дајанар», «күнәшә сән десә, сөнәр». О, нәинки китабларын, отларын, чичәкләрин, гушларын да дилини билир. О бизим кими чөрәк јејиб, су ичмир. О биздән ајрылан кими өз сәһрли нағыллар дүнјасына чәкилир.

Илк дәфә «ана» кәлмәсини охуја билдијим күн бүкүнкү кими јадымдадыр. Мәнә елә кәлди ки, дүнјада мәнән хошбәхт, мәнән савадлы адам јохдур. Мән «ана» кәлмәси илә тәбиәтин, хилгәтин, варлығын сиррини охумушдум, дүнјаны дәрк етмишдим. «Ана» јердир, «ата» — көј! Бу ики мүгәддәс сөз һәјатын мајасы, варлығын әсасы, башлангычыдыр. Мән «ана» кәлмәсини охумагла дүнјаны дәрк етмәјә доғру бөјүк бир сәфәрә чыхмышдым. Бу сәфәрин ахыр мәнзили көрүнмүр. Сон нәфәсимизә гәдәр биз өјрәнәчәк, өјрәнәчәјик. Ахы, инсан үчүн «билирәм» сөзү јохдур. О, «биләчәјәм» дејә-дејә һәр күн, һәр ај, һәр ил учалыр, бөјүјүр. Тәбиәт вә кайнат сирли бир китаб, биз — шакирд, түкәнмәк билмәјән арзуларымыз исә мӯәллиминиздир.

Әлифба китабыны баша вуранда мәнә елә кәлди ки, артыг һәр шеји билирәм, ахы сәһирли һәрфләрин дилини өјрәнмишдим. Мән һәрфләри дејил, торпағы, тәбиәти охујрдум. Инди мәнә һәр шеј ајры чүр көрүнүрдү. Гушлар ајры чүр охујур, чичәкләр ајры чүр әтир сачыр, чајлар ајры чүр шырылдајырды.

Биринчи синфи баша вуран ушаг үчүн әлифба китабы дүнјанын ән марағлы, ән бөјүк вә ән зәнкин китабы-

дыр. Бу китаб бүтүн елмларин эввал, бүтүн сирларин ачарыдыр.

Әлифба китабы! Хэзансыз баһар!
Үстүндөн нэ булуд, нэ дэ чэн кечир.
Бүтүн елмлэрэ кедэн чыгырлар,
Бу садэ китабын үстүндөн кечир.

32 сәс! Бунлар ади сәсләрдирми? Јох, тәбиәтин, јерин, көјүн, кайнатын бүтүн сирри вә һикмәти бу отуз икн сәс-дә чәмләнишидир. Бу отуз икн сәс инсанын кайната сыг-мајан арзуларынын, идеалларынын, дујғу вә фикирләринин ифаде вәситәсидир:

Бу сәсләр, бу сәсләр... Ади сәс дејил,
Бу сәсләр тарихдир, бу сәсләр Вәтән.
Бу сәсләр... Бу сәсләр, мин-мин ил эввал,
Јаранмыш јурдумун тәбиәтиндән,
Бу сәсләр ешг, арзу,
бу сәсләр эмәл,
Унутма, эввалчә буну дүшүн сән,
Бу сәсләр көј сәси, илдирым сәси,
Бу сәсләр гуш сәси, булаг нәғмәси,
Бу сәсләр јаранмыш ел нәғәсиндән
Икид бабаларын аддым сәсиндән.
«А»-дан, «ана» јаздыг, «Б»-дәнсә «баба»,
Ана јурдумузу бу сәсләрлә сән
Рухуна, гәлбинә һәкк едәчәксән.

Илк мұәллимимиз бу сәсләрлә ана дилимизин, онун көзәллијини, мусигисини вә бөјүк имканларыны бизә өјрәдир. Өјрәдир аздир, севдир. Биз сонралар нә гәдәр бөјүсәк, учалсаг, шөһрәтләнсәк дә, башымызы ағ сачлы илк мұәллимләримизин өнүндә әјир вә онлара дејирик: «Бүтүн газандыгларымыза көрә биз сизә борчлујуг, мұәллимләримиз, бизим јаратдыгларымыз да сизиндир. Биз әдибләр, бәстәкарлар, рәссамлар, алимләр, ихтира-чылар китабларын, нәғмәләрин, кәшфләрин мұәллиф-ликсә, сиз буналары јараданларын мұәллифисиниз».

Мұәллим, гајғыла бөјүјүр инсан.
Сән әглә, камала ганад верирсән.
Ана дилимизин кур булагындан,
Көрпә балалара су ичирирсән.
Дашда нахыш ачан мө'мара бах бир,
Бу сәнәт һеч кәсә кәлмәсин асан.
Көр сәнин сәнәтин нечә чәтиндир,
Чанлы бејинләрдә нахыш ачырсан.
Алим кәшф еләјир, јазыр, мүттәсил,
Сәнин дә буналарда вар алын тәрин.
Сән дә јарадансан,
китаблар дејил,
Алимин өзүдүр сәнин әсәрин.

Мұәллим бизим илк достумуз, мө'нәви атамыз, ана-мыздыр. Ән чох һөрмәт етдијим адамлары, планетими-зин фәхри олан ән бөјүк шәхсијјәтләри — Маркс, Ленин кими даһиләри «мұәллим» адландырырыг. Беләликлә, «мұәллим» сөзү өз лүғәти мө'насыны итириб, даһа бөјүк мө'налар кәсб етмиш, мисилсиз мәзмуна малик олмуш-дур. Мәндән олсајды, әлифбадакы сыра гануналарыны позуб, «мұәллим» сөзүнү бүтүн дилләрин лүғәтиндә илк сөз кими гәбул едәрди.

Бөјүк јунан философу Әфлатундан хәбәр алдылар:
— Атаны чох севирсән, ја мұәллимини?

Философ чаваб верди:

— Мұәллимими!

«Нә үчүн» дејә хәбәр аланда, о белә чаваб верди:

— Атам мәни көдән јерә ендирди. мұәллимим илә јердән көјә галдырды.

Чох бөјүк сөздүр! Мұәллим тәбиәтин, кайнатын сир-ләрини бизә ачдыгча, биз јердән учалыр, мө'нәвијјат аламини јүксәлирик. Биликләримиз артдыгча фикримиз вә гәлбимиз һеч бир һудуд танымыр, биз бөјүјүр, биз дахилән көзәлләширик.

Будур мұәллимин ән бөјүк хидмәти!

Шакирдин бир фәнни севиб-севмәмәсиндә мұәллим мұһүм рол ојнајыр. Мұәллим өз фәннини шакирдә сев-дирә дә биләр, ондан ијрәндирә дә биләр.

Мән ушаглыгдан мусигини, ше'ри севмишәм. Лакин һәлә дә кәсдирә билмирәм ки, мәнә әдәбијјаты, севимли мұәллимим севдирмиш, јохса өзүм севмишәм? Ахы, мә-ним чох көзәл әдәбијјат мұәллимим олмушдур. Мәнә илк дөфә дүнјанын ән бөјүк даһиләрини, һомери, Низамини, Толстоју, Шекспири, Фүзулини, Сабини о. танытдыр-мыш, о севдирмишдир. Ибраһим Чәфәр! (Филолог Әкрәм Чәфәрин гардашы) Бу ад мәнә һәмишә јухарыда адлары-ны чәкдијим даһиләр гәдәр әзиз вә бөјүкдүр. О бизә ше'рдән данышанда, биз ону шаир, нәсрдән данышанда насир, тарихдән данышанда тарихчи биләрдик. О, даны-шанда дедији сөзләрин архасында өзү әријәр, итәр, кө-зүмүн гаршысында јарадычылыгындан данышдыгы шаирләри, әдибләри жөрәрдим. Јадымдадыр, бир дөфә о бизә Мәһәммәд Һадини кечирди. О елә данышырды ки, биз Бакы күчәләриндә өз ше'рләрини сатан бәдбәхт Һа-динин өзүнү көрүрдүк. «Шаир өлдү, бу күн белә онун мөзары бизә мәлум дејил» — дедији заман, о көврәлдн.

сәси титрәди, ғырылды. Биз онун бу заман нәләр кечир-
дијини һисс едирдик. Данышан онун додаглары дејилди,
үрәји иди. Бизим гаршымызда о, һадинни фачиәсини ја-
шајыр; һади кими вәтән вә халг ешгилә јаныб-јахытыр-
ды. Бу сәтирләри јаздығым заман мән јенә дә һәмин аны
көрүр. һәмин дәгигәләри јашајырам. Хатирәси мәним
үчүн һәмишә әзиз олан бу бөјүк инсаны, бу көзәл мүәл-
лим мән һеч бир заман утуда билмәрәм. Бәлкә дә
мәним гәлбимә илк илһам тохумларыны о сәпмишдир.
Мән бу күн университетдә дәрс дедијим заман, өзүмдән
асылы олмајараг Ибраһим Чәфәри, онун данышыг тәрзи-
ни, һәрәкәтләрини тәглид едирәм.

Мүәллим унутмамалыдыр ки, о, чәмијјәт үчүн вәтән-
даш һазырлајыр, бу вәтәндашын кәләчәк һәјатда тута-
чағы мөвгә ондан асылыдыр. Мүәллим өз кәләчәјини дә
гаршысында әјләшән һәлә јетишмәмиш, көрпә балалар-
да көрмәлидир. Бөјүк рус педагогу А. С. Макаренко де-
мишдир: «Бизим балаларымыз, бизим гочалығымыздыр.
Дүзкүн тә'лим-тәрбијә бизим хошбәхт гочалығымыз; нөг-
санлы тә'лим-тәрбијә башгаларынын гаршысында, хусу-
сән Вәтән гаршысында бизим дәрдимиз, көз јашларымыз
вә күнаһымыздыр».

Јерп кәлимишкән мән бурада бир мәсәләјә дә тохун-
маг истәјирәм. Бөјүк алман шаирин В. Көте демишдир:
«Дәрс алдығымыз адамлары һағлы олараг мүәллим ад-
ландырырлар. Анчаг бизә дәрс дејәнләрин һамысы бу
шәрәфли ада лајиг дејил».

Бәли, һајыф ки, мүәллим адындакы нәчабәти, бөјүк-
лүјү, учалыг вә шәрәфәти там мә'нада баша дүшмәјән,
бу сәнәтин мә'насыны там дәрк етмәјән мүәллимләр дә
вар.

Мән кечән ил рајон мәктәбләринин бириндә әдәбијјат
дәрсинә гулаг асырдым, мүәллим Сабири кечирди. Әв-
вәлә, о, ше'рләри охудуғу заман һеч бир вәзи гәјдасына
әмәл етмәдән ше'ри ғырыб төкдү, аһәнки позду. Бу һәлә
бир јана. Дәрсликдә јазылан чүмләләри ејнән тәқрар
етди. Сабири бөјүклүјүнү, онун ше'ринин мә'насыны,
һикмәтнин көрпә балалара баша сала билмәди. Нијә?
Она көрә ки, отуз ил әдәбијјатдан дәрс дејән бу гоча
мүәллим өзү Сабири јашадығы бөјүк дүјгуларла һеч
заман јашамамыш, јанмамышдыр. Сөзләр ағзындан тө-
күлүрдү. Китабда јазыланлары тутуғушу кими тәқрар
етмәклә вәзифәсини битмиш һесаб едән бу мүәллим,

Сабири фикирләрини, өз гәлбинин сүзкәчиндән, ган да-
марындан кечириб бу фикирләри өз малы, өз фәрди дүј-
гулары кими тәгдим етмәдијиндән балача үрәкләри дә
еһтизага кәтириб ејни дүјгуларла јашада билмәди. Ушаг-
лар дәрс боју бир-бирилә данышыр, бири-бириндән сааты
хәбәр алып, зәнкин чалынмасыны көзләјирдиләр. Мәнә
көрә мүәллим үчүн шакирдн тәнәффүсү көзләмәсиндән
бөјүк нөгсан јохдур.

Халғымызын тарихини, әдәбијјатыны, мәдәнијјәтини,
балаларымыза үрәксиз, јанғысыз демәкдән дә бөјүк чи-
најәт јохдур!

Синифдә шакирдләрин шулуғлуғундан мәктәб мүди-
ринә вә синиф рәһбәринә шикајәт едән мүәллим, һеч кәс-
дән инчимәсин. Өз истә'дадсызлығындан, өз үрәксизли-
јиндән күссүн! Мүәллим «сәс салмајын» дејә шакирдләр-
ин үстүнә ғышғырмамалыдыр. Өз фәннини вә бир мүәл-
лим кими өзүнү шакирдләринә севдирә билмирсә, о,
садәчә олараг, пешәкардыр, сәнәткар мүәллим дејил.

Бөјүк Низами демишкән: «Меһрабы ешгдир уча көј-
ләрин!» Дүнјада һәр шејин мајасы ешгдир, севкидир.
Севмәјән севилә билмәз. Фәннини дә, кечилән мөвзуну
да илк нөвбәдә мүәллим өзү севмәсә, шакирдләринә дә
севдирә билмәјәчәкдир.

Ешг олсун сәнәтини севән, бу сәнәтин шәрәфәт вә
бөјүклүјүнү дәрк едән сәнәткар мүәллимләрә!

1967

ХОШБӘХТ О ШАКИРДЛӘРДИР КИ...

Ибтидан мәктәбин 4-чү синфиндә охудуғум заман
«Кинор» һекајәсини кечдик. О заман һөнкүртү илә ағла-
дығым бу күнкү кими јадымдадыр. Мән узун мүддәт бу
һекајәнин тә'сириндән чыха билмәдим. 5-чи синифдә
бизә о заманын ән көзәл әдәбијјат мүәллимләриндән
олан мәрһум Ибраһим Чәфәр дәрс деди. Хатирәси мә-
ним үчүн һәмишә әзиз олан бу мүәллим садәчә дәрс
демирди. О бизим гаршымызда алышыб-јанырды. Бу

мүэллим Низамини кечдији заман Низами, Сабири кечдији заман Сабир олурду. Даһа доғрусу кечдији бөјүк сәнәт усталарынын дәрди илә дәрәдләнир, севинчи илә севинирди. Бу мүэллимни тә'сир илә мән һәлә о заман әдәбијјатчы олачағыма инандым! Мән инди дә бөјүк бир чәсарәтлә дејирәм ки, шакирдин һәлә орта мәктәбдә икән сәнәт сечмәсиндә мүэллим нүфузунун вә мүэллим тә'сиринин чох бөјүк әһәмијјәти вар. Бу мә'нада «Азәрбајҗан мүэллими» гәзетиндә Имамверди Әбиловун «Шәхси нүфуз, чәмијјәт, тәрбијә» башлыгы мәгаләси мәним чох хошума кәлди.

Мәгалә мүэллифин тамамилә һағылдыр. Мәгаләни охујандан сонра мән бир анлыг өтән күнләрә, шакирдлик илләримә гајытдым. Әкәр биз «мүэллим» сөзүнүн әзәмәтинә вә мә'насына шакирдләрин көзләри илә бахсаг, о заман бу сөзүн мәзмунуну вә мүндәричәсини даһа дәриндән анламаш оларыг.

Кәлин ушагылығызы јадымыза салаг: чинимиздә чанта, јахуд һејбә мәктәбә кетдијимиз, гаршымызда алышыб-јанан мүэллимдән әлифбанын сирләрини өјрәндијимиз, икичә һәрфлә «ана» сөзүнү јаза билдијимиз. буну бачардығымыз үчүн өјүндүјүмүз о көзәл күнләри катырлајаг.

— Ана — тәбиәтин, һәјатын, илк бешији, доғма торнаг.

Ата — көјләр, онларын сирри!

Бу ики кәлмә илә биз ибтидан шәкилдә олса да өз идракымыз чәрчивәсиндә јерләри вә көјләри дәрк етмәјә, даһа кизли аләмләрә доғру илк аддымларымызы атмаға башладыг. Өјрәнмәк, билмәк, дәрк етмәк һәвәси ешиг! Бу, инсанын нә гәдәр али, нә гәдәр бөјүк һиссидир. Бу һисси бизә ашылајан вә әлиминдән тутуб бизи идрак дүнјасына апаран мүэллим, сәнә ешиг олсун! Сәнин бизә өјрәтдијин илк чүмләјә бах: «Ата от алды».

Ата — јадаычы, халиг.

От — гида, һәјат васитәси.

Алды — фе'л, әмәк, јашамаг еһтирасы.

Бир көрүн бу бирчә чүмлә илә мүэллим бизә нәләр дејир! Бу чүмләни бизә өјрәтмәклә мүэллим, көзләримизин гаршысында дүнјанын әсасыны, һәјатын мә'насыны ачмыш олур. Јашамаг! Јашамаг үчүн нә лазымдыр? Зәһмәт чәкмәк, јаратмаг! Биз бу бөјүк фәлсәфәни ән ибтидан шәкилдә мүэллимниздән өјрәнмирикми? Бәли, ән бөјүк

фәлсәфәнин белә илки, бүнөврә дашы «Әлифба» китабындан башланыр. Бу елә бөјүк бир һикмәтдир ки, бүтүн фәлсәфи чәрәјанлар вә мәктәбләр башлангычыны бурадан кетүрүр, илк мүэллим бизә бүтүн елмләрин вә бүтүн сирләрин башлангыч нөгтәсини өјрәдир. Бизим ағлымыза ишыг, әлиминә ачар верир. Бах, буна көрә дә мүэллим көрпәләр үчүн аллаһ гәдәр мүгәддәс көрүнүр. Ел мисалыдыр, дејерләр: «Ушаг атасындан күчлү, мүэллиминдән биликли адам танымыр». Лакин вај о күндән ки, ушағын тәсәввүрүндән бу бөјүклүјү, бу мүгәддәслији мүэллим өзү өз һәрәкәтләри илә поза! Буну һеч бир мүэллимә бағышламаг олмаз!

Мән һәлә рајонда ибтидан мәктәбин илк синифләриндә охудуғум заман мүэллим һагында белә бөјүк бир тәсәввүрдә идим. Синиф мүэллимимиз Ширәли мүэллими о гәдәр мүгәддәс һесаб едәрдим ки, мәнә елә кәләгди ки, о бизим кими чәрәк јемир, су ичмир. О, күндүзләр бизә дәрс дејир, кечәләр мәләк одуб көјләрә чәкилир.

Бир күн тәнәффүс заманы мәктәб һәјәтиндә ојајаырдыг. Ширәли мүэллим мәни јанына чағырды. Чибиндән пул чыхарыб деди:

— Ал бу пулу, кет, бах о чәрәкчидән мәнә бир дәнә чәрәк ал кәтир. Анчаг јахшы бах, исти олсун.

Мән јеримдә донуб галдым: «Мүэллим чәрәји нејләјир көрәсән?»

Бизим мәктәбин јанында тиндә гоча бир киши һәмишә исти тәндир чәрәји сатарды. Мүэллим дә мәнә буну ишшан вермишди. Чәрәји алыб кәтирдим.

Мүэллим алды, чәрәји јохлајыб кери гајтарды.

— Сәнә демәдим ки, исти чәрәк олсун? Апар буну гајтар, истисини ал.

Гајытдым. Гоча чәрәкчидә јалвардым, хаһиш еләдим ки, мүэллимни истәјир. Чәрәкчи мәним севимли мүэллимнин үнванына налајиг сөзләр дејиб, чәрәји дәјишдирди. Мән јеримдәчә донуб галмышдым. Бир тәрәфдән гочаја чаваб гајтара билмир, икинчи тәрәфдән әсәбиләширдим. Ахы мәним мүэллимим белә сөзләрә лајиг дејилди. Чәрәји кәтириб мүэллимимә вердим. Мүэллимим: «Бу башга мәсәлә», дејә чәрәкдән бир тикә гопарыб ағзына гојду. Мән бу дәфә дәншәтә кәлдим. «Нечә? Мүэллим чәрәк јејир?»

Бу әһвалат мәним мүэллим һагындакы көзәл тәсәввүрүмә илк бөјүк зәрбәни вурду. Мән бу мәсәләнең пе-

дагожи тәрәфини дејә билмәрәм. Лакин бир шеји билләрәм ки, мұәллимни мәни чөрәјә көндәрмәкдә чох бөјүк тәсәввүрүмү ғырмагда һағлы дејилди!

Мұәллим нүфузу вә һөрмәти нечә газаныр? Мәнә көрә илк нөвбәдә билији, тәдрис етдији фәннә бөјүк вә түкәнмәз мәһәббәти, ән үмдәси дә вәтәндашлығ һисси илә.

Нәдир бу вәтәндашлығ һисси?

Өзүндән чох чәмијјәти, она тапшырылан бөјүк вәзи-фәни дүшүнмәк! Чәмијјәтин хејрини өз шәхси хејриндән үстүн тутмағ! Мән буну да билирәм ки, елә кәндләримиз вар ки, һәлә дә орда дәрс шәранти истәнилән сәвијјәдә дејил, мұәллим чәмијјәтин хејринә истәдијини еләдији заман бәзи һалларда мұәјјән мұғавимәтә раст кәлир...

Бәзи мұәллимләр бу чәтинликләри саја-саја тәдрис кејфијјәтинин ашағылығына бәрәәт газандырмағ истә-јир. Мән белә мұәллимләрә «Данабаш» кими кәндләрдә дәрс дејиб Мирзә Чәлил кими, Фиридун бәј кими маарифпәрвәрләр јетишдирән вәтәндаш мұәллимләри мисал чәкмәк истәјирәм. Унутмағ лазым дејил ки, инди Дана-баш кәндләри јохдур, амма тәәсүфлә демәлијик ки, аз да олса, «Данабаш мәктәб»ләринин ғалығлары вар. Мән бунун биринчи сәбәбини һәмән мәктәбләрдә дәрс дејән мұәллимләрин обывателлијиндә, «чөрәк хатиринә» иш-ләмәләриндә, бир сөзлә, вәтәндашлығ һиссинин зәифли-јиндә көрүрәм.

Тәәсүф ки, биздә елә мұәллимләр вар ки, нә өз фән-нини севир, нә дә ғаршысында отуран көрпә балалары. О өз пешәсинин фәлсәфи мә'насыны, хидмәтинин бөјүк-лүјүнү дәрк едә билмир. 45 дәгигә дәрс мүддәтиндә көзү саатда, фикри мааш чәдвәлиндә олан мұәллим, мә'насыз өтүрдүјү дәгигәләрин ичтимаи мә'насыны, чәмијјәт үчүн нә гәдәр бөјүк фајдалар верә биләчәјини дәрк едә бил-мир. Мұәллим дәрс дедији көрпә балаларын һәр биринин чәмијјәт үчүн нә гәдәр фајдалы ола биләчәјини дүшү-нүб, онлара мә'нәви ата көзү илә бахмаса, онлары нә үчүн, ким үчүн јетишдирдијини билмәсә, бир сөзлә, пе-шәсинин әһәмијјәтини вә чәсарәтлә дејәрдим ки, бу пе-шәнин бүтүн пешә вә сәнәтләрдән үстүн олдуғуну дәрк етмәсә, онун дедији дәрсин нә мә'насы? Бәли, мән дејәр-дим ки, һәр пешәкар, һәр сәнәткар елә һесаб етмәлидир ки, онун иши бүтүн пешәләрдән, бүтүн сәнәтләрдән үс-түндүр. Һәр кәс өз ишиндән мә'нәви һәзз алмаса, онун көрдүјү ишин һеч бир мә'насы вә кејфијјәти олмаз!..

Мұәллим дәрс дедији заман унутмамалыдыр ки, онун сөзләринә, сөзләринин көзәллијинә, аһәнкинә вә мәзму-нуна бир синиф ушағ, һәрәкәтләринә, кејиминә, давра-нышына нә гәдәр көз, рәфтарына, мұнасибәтинә нә гәдәр үрәк диггәт јетирир... Һәм дә бу үрәкләр, тәғлидә мејлли-дир, ушағ һәмишә кимисә, нәјисә тәғлид етмәји севир... Ағлына, рәфтарына, инсанлығына, сәчдә етдији илк адам чох јахшы олар ки, ушағын өз мұәллими олсун! Мұәлли-миндә тәғлидә, пәрәстишә лајиг һеч бир шеј көрә билмә-јән шакирдләрин вај һагына!

Ифтихар һиссинә демәлијәм ки, инди бизни белә мұәллимләримиз чохдур. Бу мұәллимләрдән бири һәмин мұзакирәни ачыб өз көзәл мұһакимәләри илә мәни дә сөз демәјә һәвәсләндирән, шәхсән таныдығым Имамвер-ди мұәллимдир. Бу көзәл инсанын савады, билији, гәлә-миндәки гүдрәт инди республикамыза мә'лумдур. Мән исә һәмин мұәллимин шәхсијјәтини, хасијјәтиндәки һә-лимлији, нәчабәтинин, бир сөзлә, әхлағи көзәллијини бү-түн мұәллимләрә нүмунә көстәриб дејирәм:

Имамверди мұәллимин шакирдләри хошбәхтдир! Чүн-ки шакирдләри бу мұәллимин һәм савадыны, һәм дә инсанијјәтинин тәғлид едә билирләр!

Идеалы олан инсан хошбәхтдир; ушағлыгда өзүнә, өз көзәл хејирхәһ мұәллимини идеал сечән көрпәнин сон-ракы идеалыны, сонракы мәсләкени көзләриниз ғабағы-на кәтирин. Ушағ өз мұәллиминдән јалныз гуру фәнни јох, һәм дә әхлағ дәрси өјрәнәрсә мұәллимини тәғлид еләјә-еләјә онда һәлә көрпәликдән көзәл инсани сифәтләр тәрбијә олунар. Илк тәрбијә асан, јенидән тәрбијә исә чох чәтин олур.

Бир сөзлә: хошбәхт о шакирдләрдир ки, онларын мұәллимләри сөзүн кениш мә'насында тәғлидә, пәрәсти-шә лајигдир.

Мән һәм шаирәм, һәм дә мұәллим! Шаирликдәки гүсурларымы тәнгидчиләр дејир. Бу гүсурларын бир чоху мәним үзәримдә аз ишләмәмәјимдән, өз сәнәтимә лази-мынча чан јандырмамағымдан ирәли кәлмир, бир сөзлә, бу гүсурлар мәнән асылы дејил; даһа доғрусу, бу, тә-биәтин мәнә бәхш етдији истәдадын мәним вә тәнгидчи-мин арзуладығындан аз олдуғуну көстәрир. Амма мұәл-лимликдәки гүсурларым мәним өзүмдән асылыдыр. Бу ја савадымын, ја да зәһмәтимин азлығындан ирәли кәлир. Буна көрә дә шаирликдәки гүсурларымы мұәјјән гәдәр

өзүмө багышласам да, мүэллимликдәки гүсурларымы багышлаја билмәрәм.

Әзиз мүэллимләр! Кәлин өзүмүзә гаршы ән бөјүк иттиһамчы өзүмүз олаг! Чүнки адымыз өјрәнән дејил, өјрәдәндир, мүэллимдир!

1969

ПУБЛИСИСТИКА

БӨЈҮК ЗӘКА

Ленин!

Өз һаггы угрунда ајаға галхан халглары сусдурдуғу үчүн Европанын жандармы адландырылан, шәр гүввәләрин башында дуран гартымыш бир дөвләти өз зәкасы, дүһасы, идракы илә мәнв едән, јериндә истисмардан азад тәзә бир чәмијјәт јарадан гүдрәтли инсан! Ленин һаггында дүшүнәркән адамда баш галдыран илк һисс һејранлыг һиссидир. Бу зәкаја, бу идрака, бу гүдрәтә һејран олмага мүмкүн дејил. Чүнки бу зәка, бу ирадә, бу гүдрәт һсч бир мигјасла өлчүлә билмәз. Ленини јалныз Ленин кими танымаг лазымдыр.

Бунун ардынча истәр-истәмәз дүшүнүрсән: бу зәканын, бу ирадәнин гәјнағы нәдир? О бунлары һарадан алмышдыр? Бу суалларын чавабыны тапмаг үчүн биз дәфәләрлә онун тәрчүмеји-һалына мүрачигәт едирик. Балача Володја да бүтүн ушаглар кими ата вә анасынын гәјгысы илә бөјүмүш, онларын нағылларына гулаг асмыш, мәктәбдә охумуш, университет битирмишдир. О һәлә ушаглыгындан зәһмәткеш халга чох мөһкәм телләрлә бағлы олмушдур. Халгын јаралары илә јашамышдыр. Володјаны анасы доғмуш, Ленини исә мәзлумларын дәрдләри јетишдирмишдир. Бизчә, Ленинин бөјүклүјүнү, гүдрәтини, ирадәсини бах бурада, һәр шејдән әввәл, онун вәтәндашлығында, бејнәлмиләлчи гүдрәтиндә ахтармаг лазымдыр.

Инсаны вәтәндашлыг гәдәр бөјүдән икинчи бир гүввә ола билмәз. Инсан мәнсуб олдуғу халгын сәвијјәсиндә дүшүнәндә, онун истәкләри вә арзусу илә јашајанда, өз тәлејини Вәтәнин тәлеји илә бағлајанда халг гәдәр бөјүјүр, Вәтән гәдәр кенишләнир. Өз аиләси чәрчивәсиндә дүшүнәнләрин, тәлејини аиләсинин тәлејинә бағлајанларын арзулары, идеаллары евинин диварларындан кәнара

чыхмыр вэ белэлэри күндэн-күнэ бөјүмөк эвэзинэ даһа да кичилірлэр. Истэр сәнәткарларын — шаирин. бәстә-карын, рәссамын, истәр алимләрин вэ истәрсә дә дөвләт хадимләринин күчү вэ гүдрәти мәнсуб олдуғу халгындадыр. О халгын һәјатына, тарихинә нүфуз етдикчә, гајғысына галдыгча башы бир о гәдәр жүксәкләрә галхар.

Халгы, Вәтәни дүшүнәнләр һәм дә бәшәријјәтә мәнсус олурлар. Ленин дә беләчә бәшәријјәтә мәнсус олду, планетимизин фәхри, зәкасы олду! Дүнән өз азадлығыны дүшүнән вэ бунун уғрунда силаһ галдыран бүтүн мәнхум инсанлар үзләрини Ленинә тутдулар, Лениндән илһам алдылар. Дүнјанын бүкүнкү хәритәси дүнәнки хәритәси дејил. Хәритәдә Инкилтәрә, Франса, Испанија кими өлкәләрин рәнкини, адыны вэ үнваныны дашыјан нечә-нечә өлкә инди артыг өз рәнкләри, өз адлары вэ өз үнванлары илә таныныр. Бүтүн буңларә кәрә бәшәријјәт Ленинә борчлудур, Ленинә миннәтдардыр!

Сәнни өмрүн өмрүмүзүн баһары,
Сәнни сөзүн —
Мин илләрлә ачылмајан
ғыфылларын ачары.
Сәнни ешгин — арзуларын зирвәси!
Сәнни сәсин —
Африканын голларындан ғырылан
Зәнчиләрин өз сәсин!

300 ил инкилисләрин мүстәмләкәси олан Һиндистаны Ч. Нәһру өз мәсләк досту Ганди илә бәрәбәр азад етди. Онун үчүн халгын азадлығы, халгын кәләчәји ән бөјүк мәсләк, ән бөјүк амал иди. О, неч бир мәнрумијјәтдән, һәдәдән, һәбсханадан торхмады. Һиндистаны тарыш-гарыш кәзди. Халгы, онун гүввәтли вэ зәиф чәһәтләрини өјрәнди. Нәһәјәт, «Һиндистанын кәшфи» китабыны јазды. Вәтәни өзү үчүн тәзәдән ачды, кәшф етди. О, бир шеји дәрк етди ки, халгын азадлығы үчүн халгын өзүнә истинад етмәк, ону ајаға галдырмаг лазымдыр. Халга истинад едәнләр неч бир заман мәғлуб олмашлар. Бу, Ленин мүбаризәсинин мәрамнамәси иди.

Ленин! Көзләриндә күлдү кәләчәк,
Үрәјиндә вурду елин үрәји.
Биз сәндән өјрәндик өз чанымызтәк
Вәтәни севмәји, еди севмәји.

Бәли, биз Вәтәнимизи вэ халгымызы Ленин кими севмәли вэ онун кәләчәјини, сәадәтини Ленин кими дүшүнмәји бачармалыјыг.

Һәр һансы мәсләк, әгидә халга истинад едәндә, халгын арзуларындан доғанда, халга архалананда онун гәләбәси дә лабүддүр. 1917-чи ил Октябр ингилабы партија илә халгын вәһдәтиндән јаранды. Халгымызын чох бөјүк игтисади, мәдәни жүксәлишинин, фашизмә гаршы мүбаризәдә гәләбәсинин, бүкүнкү тәрәгисинин сирри дә бундадыр.

Ленин марксизм нәзәријјәсини бүтүн халгларын һәјатына вэ бүтүн өлкәләрә тәтбиг едәркән еһтијатлы олмағы тәләб едирди. Ленин өјрәдирди ки, рус социалистләри үчүн Марксын нәзәријјәсини мүстәгил сурәтдә ишләјиб һазырламаг, хүсусилә зәруридир. Чүнки бу нәзәријјә јалныз рәнбәрлик үчүн үмуми әсаслар верир ки, буңлар да ажрылыгдә Франсаја бир чүр, Инкилтәрәјә башга чүр, Алманијаја башга чүр тәтбиг олунур...

Көрүндүјү кими Ленин марксизмә еһкам кими бахмырды. О, Марксын фикирләрини Русија үчүн «мүстәгил сурәтдә ишләјиб һазырламағын» зәрури олдуғуну ирәли сүрүрдү. Бу, Ленин дүһасынын бөјүклүјү вэ гүдрәти иди. О, марксизм нәзәријјәсини Русија үчүн, онун өз игтисади вэ милли хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг јенидән ишләди, давам вэ инкишаф етдирди. Ленин һәр мәсәләдә халгын вэ өлкәнин өз хүсусијјәтини нәзәрә алмагла јанашы, халг ынамыны вэ еһтигадыны да јаддан чыхармырды.

Бу күн халгымыз Ленин јолуна бүтүн варлығы илә еһтимад бәсләјиб, бу јолла ирәлиләјир. Чүнки бу јол һағдыр, бу јол шәрәфлидир. Бу јол бизи бөјүк гәләбәләрә чатдырмышдыр, бу јол дүнја пролетарларына ничат јолуну көстәрмишдир.

Нечә јол дағланды бу ана торпаг,
Инсан хошбәхтлијә даим чан атды...

Ән бөјүк мүсафир Лениндир,
анчаг

О, јолу кетмәди, јолу јаратды.
Ачдыг снәмизин биз вараг-вараг,
Әср он једдидә камала чатды.

Ән бөјүк тарихчи Лениндир,
анчаг

О, тарих јазмады, тарих јаратды.
Ән бөјүк мүнәччин Лениндир,
анчаг

Ешги һәјат олду, сәмасы торпаг.
Онун һүнәринә анамыз чаһан
Күнәшә жүксәлди, улдуза чатды,
Инсанын ән бөјүк арзуларындан
О өзү јерләрдә күнәш јаратды.

Вахты илэ С. Вурғун јазмышды:

Бахырам Ленинин китабларына
Дәстәдән керидә галмамағ үчүн.

Бәли, бу күнүн сәнәткары зәманәмиздә баш верән һа-
дисәләрни өз әсәрләриндә дүзкүн вә долғун әкс етдирмәк
истәјирсә, өз дөврүнүн сәнәткары олмағ истәјирсә, бөјүк
Ленин ирсинә баш вурмалы, орадан өјрәймәли, орадан
илһам алмалыдыр!

1970

АНА ЛАЈЛАСЫ, УШАГ ДҮНЈАСЫ

Биз һамымыз лајлаларла бөјүмүш, лајлалардакы ис-
тәк вә хәјалларла гол-һанад ачмышығ. Бизим алабәзәк
бешикләримизи лајлалар јыргалајыб. Аналарымызын
дилиндән топан јанығлы лајлалар олван чичәкләр кими
бешијимизә сәпәләниб:

Лајлај дедим јатасан,
Гызыл күлә батасан.
Гызыл күлүн ичиндә,
Ширин јуху тапасан.

Нә гәдәр көзәл, нә гәдәр шаһранә! Гызыл күл дедији
заман аналарымыз лајлалары нәзәрдә тутурду. Һәр бир
лајла бир рәнкли чичәк, бир рәнкли күлдүр. Биз бу ол-
ван чичәкләрнин ичиндә ширин јухулар тапмыш, ујумуш
вә бөјүмүшүк. Бу лајлалар ади ше'р парчалары дејил,
бунлар доғма вәтәнимизин бағрындан топан, дилимизин
көзәллијиндән вә инчәлијиндән јаранмыш вәтән сөзләри,
вәтән арзуларыдыр.

Бу сөзләрин ширинлијиндән өзүмүз дә һисс етмәдән,
бизим варлығымыза, мә'нәвијјатымыза вәтәнимиз ишығ
кими сүзүлмүшдүр. Бу ширин, бу доғма сәсләр, сөзләр
бизим јадашымызда сәһрли нағыллар кими һәкк олу-
муш, бизи һараса, көзәл бир дүнјаја чағырмыш, биз бу

мө'чүзәли нәғмә илэ әтә-һана долмушуг. Ахы һәр хал-
гын дили, о халгын дүшүнчәсиндән, мә'нәвијјатындан,
руһундан доғур. Нә үчүн биз суја «су», торпаға «торпағ»
демишик? Бу сөзләр илк дөфә нечә јаранмыш? Қим дејә
биләр ки, «су», јахуд «торпағ» һансы кејфијјәтинә көрә
белә адландырылмышдыр?

Рәнкинәмн, сәсинәмн, шәклинәмн көрә? Бу кәлмәләр
һәм сәсинә, һәм рәнкинә, һәм шәклинә, һәм дә мә'насына
көрә һәммин дилдә данышан халгын руһ вә зөвгүнүн ифа-
дәсидир. Көрпә икән биз һәлә мә'насыны баша дүшмә-
дијимиз бу кәлмәләрдәки доғмалығы вә истилији һисс
едир, онлардакы сәсләрин мусигиси илэ гидаланырығ.
Бу нәғмә, бу мусиги, сонралар исә онларда ифадә олу-
нан мә'на бизи вәтәнимизә, онун тәбиәтинә, сәкинләринә инчә
телләрлә бағлајыр.

Ана бешик башында лајла дејир. Лајладакы доғма
сөзләр нәғмәнин аһәнкиндә даһа да көзәлләшир, һәлә
дүнјаны дәрк етмәјән көрпә, сөзләрлә аһәнкин вәһдәтин-
дән јаранмыш көзәллик аләминә ганадланыр, учур вә
јухунун ичиндә күлүмсүнүр. Бу пак, бу тәмиз тәбәссүм
нәдир? О, нәғмәнин гүдрәтиндән јаранмыш әфсанәви кө-
зәллик дүнјасыны фәһмлә һисс едир. Бәлкә дә јуху ко-
рүр. Јухусунда нағыллар, әфсанәләр дүнјасына ганад-
ланыр... Ана гәлбиндән сүзүлән доғма сөзләр вә доғма
халлар, көрпәни бешијиндә икән вәтәнлә, онун аб-һавасы
вә руһу илэ таныш едир.

Будур, лајлалардакы гүдрәт вә көзәллик! Қим дејә
биләр ки, чәбһәләрдә бөјүк гәһрәманлығлар көстәрән
аталарымызын, бабаларымызын фәдакарлығында, әзм-
карлығында, бир сөзлә, вәтәнсәвәрлијиндә бу доғма сөз-
ләрин — ширин лајлаларын ролу олмамышдыр? Бизим
ата-бабаларымыз јаделлиләрә гаршы вурушаркән мәкәр
дүшмәндән јалныз кәндләримизи, шәһәрләримизи, бир
сөзлә, даш-торпағымызы горујурдулар? Хејр! Онлар һәм
дә мәнсуб олдуғлары халгын мә'нәвијјатыны, руһуну, бу
руһун ифадәси олан нағыл вә дастанларымызы, бајаты
вә лајлаларымызы горујурдулар:

Нәркизи үзүм лајлај,
Јахана дүзүм лајлај;
Сән бөјү, мән гочалым,
Тојунда сүзүм лајлај.

Көрпә бешикдә икән анасындан јалныз сүд әммир, сүд-
лә бәрабәр бу лајлалардан сүзүлән руһу, мә'нәви шәр-

бәти ичир. Сүд ушағы чисмән бөјүдүрсә, лајлалар вә нәғмәләр ону руһән бөјүдүр. Онун үчүн дә лајлалар көрпәләримиз үчүн ана сүдү гәдәр вачибдир. Јенә дә халгымыз демишкән нәсил артырмаг һејван ишидир, әсил артырмаг инсан иши! Биз вәтәнимиз үчүн әсилли, мә'нәвијјатлы балалар бөјүтмәлијик. Бу мәгсәд үчүн, биз лајлаларымызы, нағылларымызы севмәли вә балаларымыза да севдирмәлијик.

Мән бир аилә таныјырам. Ата вә ана һәр икиси ишләдијиндән үч јашлы көрпәләринин хатиринә кәнддә јашајан аналарыны өз јанларына кәтирдиләр. Бир күн кәлин ишдән кәлиб көрүр ки, нәнә нәвәсинә нағыл данышыр. Нәнә өз тәләјини ахтаран гәһрәманын тилсимли бир галаја кәлиб чыхмасындан данышырмыш. Гәһрәман, гала гапысына нә гәдәр һүчүм едирсә ону ача билмир. Бу заман ағачдакы бир гуш гәһгәһә чәкиб күлүр вә гәһрәмана дејир: «Сән о гапыны гол күчүнә ача билмәјәчәксән, чүнки о гапы сәһрлидир. Бунун үчүн сән тилсимни ачмаг сирләрини өјрәнмәлисән. Ичәри кирәндән сонра галанын кирәјәјиндә бир ат көрәчәксән, бир дә ит! Атын габағында әт, итин габағында от олачаг. Сән әти итин габағына, оту атын габағына гојмалы; јә'ни һәр кәсин јемини өзүнә вермәли, сонра үст татлара чыхмалысан».

Бу нағылы ешидән кәлин әсәбиләшир вә әринә билдирир ки, ушағын тәрбијәсини нәнәјә тапшырмаг олмаз. Чүнки о, ушаға мөһүми нағыллар данышыр. Нә сәһр, нә тилсим?

Беләликлә, нәнәни јенидән кәндә көндәрирләр.

Лакин бу кәнч ата вә ана нә гәдәр сәһв етдикләрини билмәдиләр. Онлар билмәдиләр ки, нәнәнин данышдығы хәјал долү нағыллар, ушаг тәхәјјүлүнүн инкишафы үчүн һава вә су кими ләзимдыр. Еләчә дә лајлалар!

Лајлалара ушаглары јатыран нәғмә кими бахмаг олмаз. Лајлалар ушаг дүнјасынын зәнкинләшмәсиндә, ушаг тәхәјјүлүнүн ојанмасында вә кенишләнмәсиндә чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ахы, лајлалар бөјүк арзу вә хәјалларла долудур:

Бүрүнүб дона бүлбүл,
Көч едәр сона бүлбүл.
Балам дил ачан күнү,
Мат галды ана бүлбүл.

Ананын аләминдә сөзләри ғырыг-ғырыг дејән бала данышығындан ширин бир нәғмә ола биләрми?! Анаја

елә кәлир ки, баласынын јарымчыг дедији кәлмәләр о гәдәр ширин вә о гәдәр дадлыдыр ки, о, бүлбүлү дә мат гоја биләр. Дүнјада бүлбүл нәғмәсиндән ширин нәғмә јохдур. Лакин о да ушаг данышығынын габағында сөнүкдүр.

Охшасын дилим сәни,
Бөјүтсүн елим сәни.
Мејданда ат ојнадан,
Бир икид билим сәни.

Бу лајлаларда ана гәлбинин бөјүк арзулары дил ачыб данышыр. Ана баласыны икид, гәһрәман көрмәк истәјир. Ушаг онсуз да бөјүјәчәк. Лакин һеч бир ана өз өвладыны чәмијјәтә, халга фәјдәсыз бир адам көрмәк истәмир. Ана истәјир ки, өвлады илә јалныз о өзү дејил, ел-оба фәхр еләсин, өјүнсүн. Бу бөјүк арзу вә хәјалларла долү лајлалары бешикдә икән балаларымызын гулағына пычыл-дамалыыг.

1973.

ВӘТӘН СЕВКИСИ

Аббас Сәһһәт чох көзәл демишдир:

Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз!

Бу ики мисра илә шаир инсандакы ән али дујғунун— вәтән дујғусунун тәһлилини вермишдир. Вәтән севкиси инсан дујғуларынын ән алиси, ән јүксәји вә ән мүгәддәсидир. Инсан мәнсуб олдуғу вәтәни севмәклә өзүнү, чәмијјәт гаршысындакы борчуну тапмыш олур. Вәтән вә халг һиссиндән мәһрум олан шәхс, бүтүн инсани һиссләрдән мәһрумдур. Вәтәнини севән адам һәјаты севир, дүнјаны севир. Чүнки о нә үчүн јашадығыны, нәјин наминә чалышдығыны билир. Вәтән севкиси инсана мәсләк, амал кәтирир. Мәсләк исә үрәјә чәсарәт, голлара гүввәт, көзләрә ишыг верир. Бизим көзәл бир бајатымыз вар:

Өзизим, вәтән җахшы,
Көзмәҗә кәтән җахшы.
Көзмәҗә гүрбәт өлкә —
Өлмәҗә вәтән җахшы.

Инсанын көзмәҗә, көрмәҗә бөҗүк еһтиҗачы вар. Инсан кәздиҗкә, көрдүҗкә даһа чох билир, фикрән камилләшир. Лакин һара кедириксә Вәтән дә гәлбимиздә бизимлә барабәр дүнҗаны кәзир. Биз көрдүҗүмүз һәр шеҗә гәлбимиздәки Вәтәнин көзләри илә бахыр, һәр шеҗин дәҗәрини онунла өлчүрүк. Сәҗаһәтимиз заманы Вәтәнимиз бизим көзләримиздә даһа да көзәлләшир, даһа бөҗүк дәҗәр кәсб едир.

Гүрбәт өлкәләрдә биз даһа артыг Вәтәнлә җашаҗыр, она говушмаг һәсрәтилә ганадланыр, она доғру учуруг.

1961-чи илдә мән, Мәммәд Раһим, Осман Сарывәлли вә Јусиф Сәмәдоғлу илә Фил Диши Саһили өлкәсиндә идим. Бу өлкәнин вахты илә Бақы вахты арасында 5 саат фәрг олмасына бахмаҗараг бизим голумуздакы саатлар Бақы вахты илә ишләҗирди. Биз Бақы илә нәфәс алырдыг. Вәтәнә гаҗытдығымыз заман кәмиҗә јелдән ганад итәҗирдик. Бу ганады исә биз кәмидәки пианода тапмышдыг. Јусиф Сәмәдоғлу пианода вәтән маһнылары чалыр, биз дә бу доғма маһныларын ганадларында Вәтәнимиздә доғру ганадланырдыг:

Чал Јусиф, ди дурма, чал, гадаң алым.
Суларда сәсләнсин бизим маһнылар.
Вәтәнин әтрини нәғмәдән алым,
Чал, јенә гәлбимдә бир фыртына вар!

Чал гардаш, бир аңлыг гоҗ ганадланаг.
Өзүм дәрҗадаҗам, чан Вәтәндәдир.
Далғалар үстүндә нәғмәҗә бир бах,
Дәрҗада деҗиләм, дәрҗа мәндәдир.

Нәғмә чалындыгча, гәлб ашды-дашды,
Көрдүм Вәтәнимни өз гаршыма мән.
Аңлаҗа билмирәм нечә сығышды
Бу боҗда кәмиҗә о боҗда Вәтән?

Доғрусу, бу кечә өзкә һалдаҗам,
Билмирәм һардадыр јурдум, мәскәним.
Дәһнәдә кечәдир, мән хәҗалдаҗам.
Ғызым дәрсә кедир бу саат мәним.

Бакыда сәһәрди, мәнимчүн, бәли,
Бурда да сәһәрди, саатыма бах.
Мәним саатым да үрәҗим тәки
Бакы вахты илә ишләҗир аңчаг!

«Көзмәҗә гүрбәт өлкә, өлмәҗә вәтән җахшы» мисраларынын әсил мәнасыны мән әчнәби өлкәләрдә олдугум заман баша дүшдүм. Бу баҗаты, јәгин ки, гүрбәтдә јаранмышдыр. «Гүрбәтин од-очағындан вәтәнин түстүсү көзәлди» аталар сөзү дә јәгин ки, Вәтән һәсрәти илә җашаҗан бир гәрибин гәлбиндән доғмушдур.

Чох заман ешидирик ки, гүрбәтдә өлән адамын мәзәрынын үстүнә бир овуч вәтән торпагы төкүрләр. Вәтән һәсрәти илә җашаҗыб өлән гәрибләрин дәрдини халг баҗатыларда чох көзәл ифадә етмишди:

Әзизим, улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар.
Бурда бир гәриб өлмүш,
Көҗ кишинәр, булуд ағлар.

Бу баҗатылар үрәк наләсидир, көнүл көҗнәртисидир. Бу наләләр, бу көҗнәртиләр шиһаһи халг әдәбијатында Вәтән образынын јаранмасына сәбәб олмушдур.

Дүнҗада һәр бир гәһрәмәнлығын, фәдакарлығын, һәр һүнәрини вә зәфәрини анасы мәсләкди, әгидәдир. Мәсләк вә әгидә исә илк нөвбәдә Вәтәнлә бағлыдыр. С. Вурғун демишкән: «Вәтәнсиз, јурдсуз инсанлар җашар әләмдә мәсләксиз».

Халг гәһрәмәнларыны јада салаг, Бабәк, Короғлу, Гаҗаг Нәби вә с. Бунлар нәҗин наминә өз зәманәләринин һагсызлығына, әдаләтсизлиҗинә гаршы чыхмыш, чанларыны фәда етмишләр? Вәтән вә халг наминә! Бөҗүк Вәтән муһарибәсинин гәһрәмәнлары да еләчә... Мәһди һүсәјизадә... Узаг Адриатик саһилләриндә өз доғма Вәтәни наминә вурушду вә өзүнү Вәтәнә гурбан верди...

Ешг олсун бу бөҗүк мәсләкдән доған фәдакарлығы, гәһрәмәнлығы!

Дүнҗанын ән бөҗүк даһиләри, әдәбијат вә сәнәт хадимләри ән көзәл әсәрләрини вәтәнә һәср етмишләр. Һәр бир сәнәт әсәри ону јарадан мүәллифин Вәтәнинин, халгынын бағрындан, мәнави әләминдән көзәрир. Фирдовсинин «Шаһнамәси» Иранын, Көтенин «Фауст»у Алманиянын, һүгонун «Сәфилләр»и Франсанын, Толстојун «Һәрб вә сүлһ»ү Русијанын, Сабирин «Һопһопнамәси» Азәрбајҗанын өз дәрләри, өз истәк-арзулары иди. Биз буну еҗни илә мусиги вә рәссамлығы да шамил едә биләрик. Бетһовенин Доғгузунчу симфонијасы, Шопенин сонаталары. Чајковскинин романслары һәрәси бир мәмләкәтин бағрындан гопмушдур. Демәк, сәнәткар сәнәткар-

лыгындан эввэл вэтэндашдыр. О өз вэтэминин маһныларыны охујур. Бир мәмлэкәтин бөјүк вэтэндашы өз вэтэнинин маһныларыны охумагла дүңянын севимлисн, дүңянын вэтэндашы олур.

Бөјүк рус әдиби Толстой јазырды: «Мәним вэтәним, мәним доғма торпағым, мәним ана дијарым! Һәјатда сәнә олан мәһәббәтдән бөјүк, һәрарәтли, дәрин вә мүғәддас һеч бир һисс јохдур. Сән мәним мәбәдимсән, ана дијарым!»

Дүңянын ән бөјүк даһиләрини даһилик сәвијәсинә јүксәлдән дә бу һиссдир. Бу бөјүк һисс олмасайды, Толстой «Һәрб вә сүлһ» әсәрини — мәнсүб олдуғу рус халгынын бәдии тарихини јарада биләрдимиз? Русијаја олан бөјүк вә дәрин мәһәббәт Толстойун голуна гүввәт, үрәјинә илһам верди, ону дүңянын севимлиси еләди.

Вәтән севкиси јалһыз сәнәткарларын дејил, ән бөјүк алимләрин, ихтирачыларын да илһам гајнағыдыр.

Ҷаһаншүмул алимләри јадымыза салаг. Галилей, Ҷордано Бруно, Нүтон, Нәсрәддин Туси, Менделеев, Ломоносов, Ејиштејн, Нилс Бор. Дәһиг елмләр үзрә мүтәхәссис олан бу алимләр нечә? Бәли, онлары да елмин јүксәк зирвәләринә чатдыран ән бөјүк дүјғу, јенә дә вәтән севкиси олмушдур. Онлар да вәтән наһинә јаратмыш, кәшфләр етмишләр. Луи Пастер демишдир: «Елмин вәтәни јохдур, амма алимин вәтәни вар».

Көзәл сөздүр! Алим демәк истәјир ки, кимја һәр јердә кимјадыр. Дүстурлар ејни, мәгсәд ејни! Лакин һәр өлкәнин кимја алыми өз вәтәнинә хидмәт етмәк мәгсәди илә јашајыр, јарадыр.

Зәманәмизин ән бөјүк мөчүзәләриндән бири олан космосун фәтһиндә дә мәсәлә беләдир. Нәнки вәтәндән, бу бойда планетдән харичә чыхан, өзкә планетләрә гонаг кетмәјә һазырлашан космонавтын гәлбиндәки бу учуш дүјғусунун гајнағи нәдир? Вәтән, јенә Вәтән! Һеч бир космонавт фәзаја галхдығы заман бир дә јерә гајыдачағына там әмин дејилдир. Лакин о чәсарәтлә галхыр. Нәјин наһинә? Вәтәнин! Ону көјләрә учалдан дүјғу вәтән севкисидир. Буна көрә дә јенә Аббас Сәһһәтә гајыдаг:

Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз!

Ҷ. Мәммәдгулузадә демишкән, һәрдән папағымы габағыма гојуб фикирләширәм: «Аја, мән кимәм вә мәним гијмәтим нәдәдир?». Өзүм өзүмә чаваб верирәм: «Мән бөјүк тарихи олан гәдирбилән, көзәл бир халгын оғлујам». Јәни дәрјанын бир дамчысыјам. Белә олдуғу сурәтдә дамчынын гијмәти нәдәдир? Әлбәттә, дәрјанын ичиндә олмасында. Дамчы дәрјадан ајрылдымы, ја бухар олуб һаваја учачаг, ја да торпаға һопачаг. Инди ки, беләдир, көрәк мән һеч бир заман өзүмү «биз»дән ајырмајам. Она көрә ки, һәр бир инсанын күчү онун халға бағлылығындадыр. Антејин күчү торпагда олан кими. Халгын мин илләрдән бәри јаратдығы мүдриқ сөзләр дә буну дејир: «Тәк әлдән сәс чыхмаз», «Ел күчү, сел күчү», «Ел бир олса, зәрби көрән сндырар».

Инди көрәк өзүнүн јаратдығы бу мүдриқ сөзләрә ел нечә әмәл еләјиб вә еләјир? Бизим гәрибә адәтләримиз вар: адамы өләнә ел јығылыб әл тутар, еви олмајана ев тикәр, евләнәнә көмәк едәр, имканы оланлар исә еллик булағы чәкәр, јахуд көрпү салар. Ев саһиби гонаға сон тикәсини верәр. Қимлијәндән асылы олмајараг гонаг шәрафәтли сајылар вә с... Көзәл адәтләрдир! Бу көзәл адәтләрдән имтина етмәк олармы? Еллик иш көрмәк халгын вәһдәтинә, бирлијинә вә һәм дә камиллијинә дәләләт едир. Адәт вә әнәһәләримиз дә бизи бу еллијә вә бирлијә чағырыр. Бу күн наил олдуғумуз соснализм гурулушунун принципләри дә буну тәләб едир.

Амма һајыф ки, бу күн һәммин адәтләрин бәзиси унутулур. Бәзи һалларда фәрдијәтчилик үмумичилик һиссини үстәләјир. Арамызда еләләринә раст кәлирсән ки, оду өз габағына чәкмәјә чалышыр.

Бәзән дејирләр: «Филанкәс јахшы адамдыр». Бәзән дә дејирләр: «Филанкәс башыашағы, зәрәрсиз адамдыр». Кәлин бунларын фәргини ајдынлашдыраг. Унутмајаг ки, башыашағы, зәрәрсиз һәлә «јахшы адам» демәк дејил. Башыашағы адам «дәјмә мәнә, дәјмәјим сәнә» принципини әсас тутан, өзү үчүн јашајан, хејрә-шәрә јарамајандыр. Беләләриндән етијат етмирик, амма ијрәнирик.

Бәс јахшы адам кимдир? Јахшы адам һамыны өзүнә дејил, өзүнү һамыја борчлу биләндир. Беләләри башға-

лары үчүн жана чыраг мысаллыдыр. Жахшы адамлар борч хисини дәрк едөнлөр, нә үчүн јашадыларыны биләнләр, башгасынын сәадәтиндән һәзз алмағы бачаранлардыр. Белә адамлар үчүн «мән» јохдур, «биз» вар. Даһа доғрусу, о өз «мән»ини «биз»ин ичиндә әритмәји бачарыр.

Фактлара кечәк. Сон күнләрдә Саатлы, Шамаһы, Ағдам рајонларынын бир нечә кәндиндә олмушам. Һәр дэфә елдә, обада олдуғум заман орада әввәлләр көрмә-дијим јениликләрләр гаршылашырам. Әлбәттә, бунларын һамысы үрәјимизи даға дөндәрир вә бизи тәзә нәғмәләр гошмаға руһландырыр. Лакин инсанын тәбиәти чоһ гәрибәдир. Нәдәнсә «бәсдир» сөзүнү демәк истәмирик. Чүнки учушдан учуш доғур. Бир һәгигәтдир ки, һәјат ахыр, дәјишир, көзәлләшир. Һәр вахтын өз һөкмү олур. Дүнәнин гәләбәси бу күн үчүн гәләбә сајыла билмәз. Бу күнүн өз гәләбәси, өз тәләби олмалыдыр.

Ағдам рајонунда дәвләт драм театры тәзәдән ишә башламышдыр. Јени сәнајә очаглары, тәзә-тәзә јашајын биналары тикилир. Чамаат тарлада кечәни күндүзә гә-тыб дәвләт планыны долдурур. Шәһәрдә дә, кәнддә дә һәјат гәјнајыр.

Шәһәрин Сабир, Мәшәди Аббас күчәләриндән кечирик. Чәркә илә дүзүлмүш бир вә ја икимәртәбәли даш биналар, уча һасарлы, күллү-чичәкли һәјәтләр, нахышлы дәмир дарвазалар адамда көзәл һиссләр ојадыр. Бәс күчәләр? Чоһ тәәссүф ки, һәјәтләрдә, өвләрдә вә һасарларда көрдүјүмүз сәлигә-саһман вә тәмизлик күчәләрдә јохдур. Ағдамын өзүндә асфалт заводунун олмасына бахмајараг, шәһәри кәндләрләр бирләшидрән јоллара вә шәһәрин күчәләринә һәлә дә тамамила асфалт дөшән-мәмишидр. Бир чоһ күчәјә ајағыны басаңда тоз-думан аләми көтүрүр. Бунлар бир јана галсын, күчәләри һәјәт-ләрдән ајыран һасарларын чөл тәрәфи зир-зибил јығы-ныдыр. Елә бил һамы тәкчә һасардан ичәринин тәмизли-јинә чавабдәһдир, һасардан кәнарын исә һеч кәсә дәһли јохдур. Суал олунур, ејни күчәдә јашајан бүтүн аиләләр һәмин ејни јолла кәлиб-кетмириләми? Мәкәр бу тоз-торпағлы, зир-зибилли күчәләр һамынын дејилми? Нә үчүн һасардан ичәриләр күл-чичәк ичиндә, һасардан чөлләр исә зир-зибил ичиндә олмалыдыр?

Ағдамын 15 километрлијиндә олан Новрузлу кәндинә кедирик. Беш дәгигәнин ичиндә машынымыз тоздан ағап-

паг ағарды. Новрузлу кәнди! Бу кәнд өз «Новрузлу» шәрабы илә иттифагда мәшһурдур. Чамаатын дедијинә көрә вахты илә бу кәнддә сәксәнә гәдәр үзүм нөвү олмушдур. Инди бу нөвләрдән јалныз 15—20-си бечәри-лир. Кәнд интилабдан сонра јенидән тикилмишидр. Ағ-дам шәһәриндә көрдүјүмүз тәзә биналардан кәнддә дә вар. Бурада да һасарлы өвләр, күллү-чичәкли һәјәтләр, һәјәтләрдә мејвәсинин ағырлығындан будаглары сынан алма, армуд, нар ағачлары. Амма күчәләр, Ағдамда ол-дуғу киими, тоз-торпаг, зир-зибил ичиндә.

Мәктәбә кетдик. Мәктәбин нә дарвазасы вар, нә һа-сары. Отаглары дар, дәһлизләри енси, сәлигәси. Деди-ләр ки, мәктәбдә синиф отаглары чатышмыр. Буна көрә дә үч-дөрд илдир ки, мәктәб үчүн тәзә бина тикилир. Ла-кин бу бина һәлә бүнөврәдән јухары галхмамышдыр.

Хәстәханаја кетдик. О да мәктәб киими. Хәстәхананын јерләшдији балача бинанын бир тәрәфиндә клуб, бир тәрәфиндә кәнд Совети јерләшир. Бина өзү көһнә, ичә-риси сәлигәси.

Әлбәттә, елә кәндләримиз дә вардыр ки, орада биз бунларын әксини көрдүк. Узага кетмәк лазым дејил, кө-түрәк бу Новрузлунун бөјрүндәки Хындырыстан кәндини. Бу кәнддә өвләр, һәјәтләрләр јанашы ичтиман биналар да көзәлдир, сәлигәлидир. Јахуд, Товуз рајонунун Говлар гәсәбәсини көтүрәк. Бурада шәһәр типли интернат-мәк-тәб, хәстәхана, мәдәнијјәт сарајы о гәдәр көзәл вә сәли-гәлидир ки, адам валәһ олмаја билмир. Бу чүр кәндләри-миз чоһдур. Лакин јери кәлмишкән мән бурада бир мәсә-ләјә дә тохунмаг истәјирәм.

Кәндләримиздә тикилән нүмунәви мәдәнијјәт өвләри халғын мәдәни сәвијјәсини әкс етдирир. Кәнд чамааты мүјјән тәдбирләр мүнәсибәтилә ишдән сонра ора топ-лашыр. Бурадакы сөһбәтләр дә үмуми сәнијјә дашыјыр. Бурада бир аиләнин дејил, бир кәндин тәләјиндән вә һәјәтиндән сөһбәт кедир. Мәдәнијјәт евиндә әкәр бир алимин мұһазирәси динләнирсә, јахуд бир шаирин кечә-си кечирилирсә, орадакы данышыглар шәхсн сөһбәт дан-рәсиндән кәнара чыхыр, ичтиман мәзмун алыр. Бурада артыг бир аиләнин, бир кәндин сөһбәти гуртарыр. Рес-публикамызын, бир аз да о јана кетсәк, дүнјанын тәләји һағгында дүшүнчәләр башланыр. Беләликлә, бир кәндин мәдәнијјәт евинә бөјүк Вәтәнимиз вә дүнја гонаг кәлмиш олур.

Мәдәнијјәт евләри бизим ичтиман очагларымыздыр. Бурада кәндин, халгын вә Вәтәнин вәһдәти өзүнү кәс-тәрир.

Новрузлу кәндиндә исә һәлә мәдәнијјәт сарајы јох-дур. Кәндин ағсаггаллары илә сөһбәт етдик. Сөһбәти чох узаглардан башлады. Инсандан, инсанлыгдан, адәт-ән'әнәдән. 85 јашлы һүсәјн киши деди:

— Инсан она дејерәм ки, тәк өзүнү фикирләшмәсин. Тәк өзүнү фикирләшәнин бајгушдан нә тәфавүтү?

Сөз чох хошума кәлди. Дедим:

— Дүз дејирсән, әми, амма кәл инди сизин кәндә ба-хаг. Машаллаһ, кәзәл евләриниз, кәзәл бағча-бағыныз. Бәс мәктәбиниз? Хәстәхананыз, китабхананыз нијә елә дејил?

Киши бајагдан шаггылатдығы тәсбәһини кәнара го-јуб дик үзүмә бахды:

— Нечә бәјәм, бачыоғлу?

Дедим:

— Әми, дүз бујурусан ки, адам кәрәк тәк өзүнү дүшүнмәјә, еллији дүшүнә. Инди кәл кәрәк бу дедијин сизин кәндиниздә вар, ја јох? Һәјәт-бача өзүнүзүнкүдүр, кәзәлдир, сәлигәлидир. Мәктәб, хәстәхана еллијиндир, амма сәлигәсиздир, бу күнә мүнәсиб дејил. Буна нечә бахырсан?

Кишинин гашлары чатылды, кечдән-кеч дилләнди:

— Елә мәним дә дедијим одур һа... Ај чамаат, ешит-динизми? — дејә өзүнү әјләшәнләрә тутду.

Бу јердә 14 ил әввәл јаздығым поеманын бир бәнди јадыма дүшдү:

Дејирәм инсанмы, инсанмы кәрән
Вәтән намусујла, јашамајанлар?
Һејһат, һәлә чоһдур, евини вәтән,
Гоһум-гардашыны милләт саянлар.

Мәтләбими чамаата хырдаламаг истәдим:

— Һәр бир евдә бир аилә јашајыр. Мәктәбдә исә 500—600 аиләнин ушағы. Һәр бир кәндә ишыг һәмин кәнддә олан мәктәбин пәнчәрәләриндән дүшүр. Һәмин кәнддә чалышан мұәллим, агроном, һәким, зоотехник мекәр вахты илә бу бирмәртәбәли, унуг һасарлы мек-тәбдә охумаышмы? Јахуд һазырда Бақыда мұхтәлиф мұәссәсәләрдә чалышан көркәмли мұтәхәссисләримизин, алимләримизин вә јазычыларымызын бир чоһу һәмин бу кәнд мәктәбләриндән учмаышмы? Көтүрәк елә мәнимлә

бу кәндә гонаг кәлән, дүнјанын таныдығы алим достум Худу Мәммәдову. Худу вахтилә бир нечә ил һәмин бу Новрузлу мәктәбиндә охумушдур. Демәк һал-һазырда бу мәктәбдә охујан балалар ичәрисиндә кәләчәјин худула-ры да ола биләр. Инди бу кәнд Худу Мәммәдовла фәхр-едир. Бәс елә исә Худу кимиләрини јетишдирән вә је-тишдирәчәк бу мәктәбә өкәј көзлә бахмаға дәјәрми? Бәс елә исә нә үчүн евинизи, һәјәт-бачамызы өзүмүзүнкү би-ләк, мәктәби өзкәнинки? Ев, һәјәт-бача мәнимкидир, кү-чә, јол, хәстәхана, китабхана бизимкидир. Нијә мәнимки мәнә әзиз, доғма, бизимки бизә јад, өкәј олмалыдыр?

«Мән»дән «биз»ә кечмәк вахты чоһдан кәлиб чатмыш-дыр. «Мән» олан јердә һеч бир инкишаф ола билмәз. Кәл-лин «мән»лијин јағында јанмајаг. Халгын өзүнү бир халг кими дәрк етмәсиндә, ичтиман тәрәггисиндә јекәнә јол «мән»лә «биз» арасындакы көрпүдәдир. Бу көрпү чоһдан гурулуб, үстүндән кечмәк лазымдыр.

1971

РӘГӘМЛӘРДӘ ПОЕЗИЈА

Москва... Үмумиттифаг «Билик» Чәмијјәтнин кениш салону. Салонда ағсачлы алимләр, тәчрүбәли мұһәндис-ләр вә техникләр әјләшмишләр. Һамянын нәзәри трибу-нада арам вә тәмкинлә данышан ортабојлу, гарајаныз алимә зилләнмишдир. О, пајтахт алимләринә «Ријазни физика мәсәләләринин чыхыглар үсулу илә һәлли» мөв-зусунда мұһәзирә охујур. Үрәклә вә ејни заманда дахили инамла данышан бу алим ријазиијат аләминдә бир чох кәшфләрин мұәллифи Мәчид Рәсуловдур.

Үч саат давам едән мұһәзирәдән сонра салонда әјлә-шәнләр она мұхтәлиф суаллар верирләр. О, тәләсмәдән-ләвһә гаршысында чүрбәчүр мұрәккәб дүстурлар јазыр-вә чавабларыңы инандырычы дәлилләрлә сүбүт едир.

Ријазни дүстурлар! Заһирән чох гуру көрүнән бу рә-гәмләр архасында нәләр кизләнмәмишдир? Ләвһәдәки рәгәмләр бизә кизли олан тәбиәт һадисәләриндән, мәсә-

фәләрлә сүр'әт арасындагы әләгәдән, мәкан вә заманын мүасир анлајышындан дил ачыб данышыр. Бу чансыз рәгәмләрә чан верән, нәфәс верән инсандыр, онун зәкасыдыр.

Әсримиз бөјүк кәшфләр, бөјүк мө'чүзәләр әсридир. Дүнән бизә сирр олан бир тәбиәт һадисәси, гүдрәтли алимләримизин узун зәһмәти вә ирадәси сәјәсиндә ачылыр, бу күн о бизә чох ади көрүнүр.

Профессор Рәсулов 1964-чү илдә тәләбкар Москва алимләри гаршысында једди мүнәзирә охуду. Бу мүнәзирәләрин маһијјәтиндә мүнүм бир фикир дурурду: тәбиәтин һәлә инсан тәрәфиндән ачылмамыш сирләриндәки дахили, мәнтиги, ријазии ганунаујғунлуг!..

Тәбиәтдәки һеч бир һадисә бу мө'чүзәли ганундан кәнарда дејилдир. Бу күн инсан кайнатын көзишләмәз дәринликләринә дегиг ријазии һесабламалар јолу илә кедиб чыхыр. Бизим һава кәмпләри бу дегиг һесабламалар нәтичәсиндә әввәлчәдән нәзәрдә тутулмуш объект бир дегигәнин вә бир миллиметрин јүздә бири гәдәр сәһв етмәдән чатыр. Бәли, көзишләмәз дәринликләрә ағыл ишләјир. Беләликлә, әсримиздә инсанын ағыл көзләринин әвәз етмишдир.

Јерин лајлары кими
Көјүн гатлары кими
Фикрим ачылыр һәрән,
Көз өнүмдә гатбагат...
Шејләрин ән кичији —
Атом зәррәчикләри,
Ән бөјүјү — кайнат!
О да көзлә көрүнмүр.
Бу да көзлә көрүнмүр.
Белә өтдү әсләр,
Тәбиәтин вердији
Көз ачизмиш нә гәдәр?!
Инсан о бөјүклүјү,
Көрмәјә чох чан атды,
Өзүнә көз јаратды.
О, микроскоп јаратды,
О, телескоп јаратды.
Чох еһкамлар дағылды,
Чох гургулар позулду,
Әсримиздә
Ағыл дөндү көз олду.

Лакин инсан бир чох кәшфләри өзүндән ујдурмамыш, тәбиәтдән көтүрмүшдүр. Мәсәлән: тәјјарә, онун һавадагы мүнәзинәти гуш ганадларындан, парашүт зәнчироту чичәјинин учушундан көтүрүлмәмишдирми? Бу-

нулла белә, инсан тәбиәтдә олмајан шејләри дә јарада билмишдир. Мәсәлән, јердә сүр'әт алмаг үчүн инсан тәкәр јаратмышдыр. Тәкәр тәбиәтдә мөвчуд дејилдир, инсан ағлынын, инсан идракынын мәһсулудур. Бунулла слә бил инсан тәбиәтин нөгсаныны дүзәлтмишдир.

Беш иллик орду һәјатындан сонра Рәсулов 1948-чи илдә Лвова кетмиш, профессор Ј. Б. Лопатинскинин рәһбәрлији алтында «Чыхыглар үсүлунун бә'зи тәдгигләри» мөвзусунда диссертасија мұдафиә етмиш, Бақыја гајытмышдыр. Беш ил С. М. Киров адына Азәрбајҗан Дөвләт Университетинин ријазии анализ кафедрасынын досенти олмуш, 1953-чү илдә јенидән Лвова кетмиш вә 1960-чы илә гәдәр орада дифференсиал тәнликләр кафедрасынын досенти вәзифәсиндә ишләмишдир. 1960-чы илдә Москвада Стеклов адына Ријазиијат Институтунун елми шурасында «Гарышыг мәсәләләрини һәлли үчүн чыхыглар үсүлу» мөвзусунда докторлуг диссертасијасыны мұдафиә едиб Азәрбајҗан гајытмыш вә о вахтдан да Азәрбајҗан Дөвләт Университетинин ријазии физика тәнликләри кафедрасына рәһбәрлик едир. Бу мүддәт әрзиндә профессор педагожи фәалијјәтлә јанашы, бир сыра чаван ријазиијатчыларә рәһбәрлик етмишдир. Һазырда университетдә вә башга елм очагларында ишләјән Ваһабов, Мустафајев, Мәммәдов, Әлијев, Һачыбәјов кими чаван, исте'дадлы ријазиијат мұтәхәссисләрини Рәсулов јетишдирмишдир. О, Москвада вә Америкада нәшр олуна «Дифференсиалныје уравненија» журналы редаксија һејәтинин үзвү вә АДУ-нун «Елми әсәрләри»инин физика-ријазиијат бөлмәси үзрә редактордур.

Рәсуловун «Контур интегралы үсүлу» адлы дүнјада мәшһур олан әсәри, сырф ријазиијатдан данышмыр. Онун кәшф етдији бу үсул, тәбиәт һадисәләринә әсасланмагла ону даһа да тәкмилләшдирмишдир. Бу кәшф инди дүнја ријазиијатчыларыны һејран гојмушдур. Әсәр бу илин әввәлиндә Амстердамда чап олунамыш вә дүнјанын бир чох әлкәләриндән көзәл рә'јләр алмышдыр.

Физика-ријазиијат елмләри доктору, академик В. И. Крылов һәмин китаб һаггында јазмышдыр: «Китаб үсүси төрәмәли дифференсиал тәнликләр нәзәријјәсинин чох гиймәтли инкишафыдыр... М. Л. Рәсуловун бу китабда чыхардыгы нәтичәләр, һәйикки нәзәри чәһәтдән гиймәтлидир, онлар һәм дә бир чох практикки мәсәләләрин һәллине тәтбиг олуна биләр».

Китабын Москва нәшринин редактору, техника елмләри доктору, профессор А. Н. Иванов жазыр: «М. Л. Рәсуловун бу монографиясы, дүнја ријазиијат әдәбијјатында чох бөјүк вә надир һадисәдир. Азәрбајчан ријазиијатчыларынын бу әсәрлә фәхр етмәјә там һаггы вардыр».

Китабын Амстердам чапынын редакторлары, профессор Н. А. Лаувернер вә В. Т. Контер бу әсәри «Мүасир ријазиијатын ән орижинал наилијјәти» адландырырлар.

1963-чү илдә М. Рәсулов Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли Үмүмиттифаг Чәрәјан Мәнбәләри Елми-Тәдгигат Институтуна дәвәт олуңмуш, орада өз тәдгигләри һаггында 60 саат мүнәзирә охумуш, елми ишчиләрә мәсләһәтләр вермишдыр. Институтун директору М. С. Лидеренко Азәрбајчан Дәвләт Университетинин ректорлуғуна көндәрдји мәктүбдә жазыр: «Бизим институт профессор Рәсулова вә Азәрбајчан университетинә өз дәрин миннәтдарлығыны билдирәрәк гејд едир: јаратдығы үсуллар һаггында Рәсуловун охудуғу мүнәзирәләр чох бөјүк практики әһәмијјәти олан чәтин мәсәләләри һәлл етмәкдә бизә көмәк едәчәк. Рәсуловун бизә көстәрдији көмәји чох јүксәк гијмәтләндиририк вә үмидварыг ки, бу әләгә бизим институтун мүтәхәссисләринин кәләчәк ишләринә истигамәт верәчәкдир».

Мәннмлә Рәсулов арасында белә бир мүсаһибә олды: Мән ондан хәбәр алдым:

— Суалым сизә гәрибә көрүнмәсин. Ријазиијатчы олмағынызын сәбәбини дејә биләрсинизми?

— Бунун ики сәбәби вар, — дејә профессор сөзә башлады: — Орта мәктәбдә охудуғум заман ријазиијат мәнә бүтүн фәнләрдән асан көрүнүрдү.

— Ријазиијат асан?! Чох гәрибәдир, — дејә тәәччүбләндим. — Мән исә әксинә: радикалдан, логарифмадан оддан горхан кими горхардым.

— Јәгин ки, сизә дә әдәбијјат чох асан кәлирмиш.

— Әлбәттә, мән ушаглыгдан ше'рлә нәфәс алырдым.

— Мән исә рәгәмләрлә, дүстурларла. Бәзиләри рәгәмләрдәки чанлы поезијаны көрә билмирләр. Сиз шаирләрин силаһы сөз олдығу кими, бизим силаһымыз да архасында бөјүк мәналар кизләнән рәгәмләр, дүстурлардыр. Сизин сөзләрдә, рәнкләрдә вә сәсләрдә көрдүјүнүз көзәллији, естетик мәнаны вә фәлсәфәни ејни дәрәчәдә мән дүстурларда, рәгәмләрдә көрүрәм. Елә бурадача мәннм ријазиијат әләминә кәлмәјимин икинчи сәбәбини

дә демәк истәјирәм. Мәшһур ријазиијатчы И. В. Вејерштрас дејир ки, «Гәлбән шаир олмадан, ријазиијатчы олмаг мүмкүн дејил». Бу, сизә гәрибә кәлмәсин. Ријазиијатчы мүрәккәб бир мәсәләни тамамилә јени бир јолла һәлл едәндә, јахуд јени бир дүстур ачанда она елә кәлир ки, инсан ајағы дәјмәјән гаранлыг бир мешәдә тәзә бир чығыр ачыр. Сирләр әләминә кедир, планетдән-планетә көрпү салыр. Онун гәлби фәрәһ вә севинчлә долур. Бәлкә дә бу һисси ријазиијатчы олмајан дуја билмәз. Биз хәјалә кетмәји дә чох севирик. Фантазија, хәјал бизим силаһымыздыр. Биз чох заман өз фикир чадырымызы кениш фәзада, сонсуз бошлуғларда гуруруг. Бизим объектимиз атом зәррәчијиндән башлајыр, кәинатын кәнишлијиндә гуртарыр. Биз фәзада дүшүнүрүк. Гәрибәдир, рәгәмләрдәки конкретлиқдән фәзадакы мүчәррәдлијәдәк енирик, галхырыг.

— Демәк, белә чыхыр ки, ријазиијатчыда ријазм дәгигликлә шаиранә фантазија бирләшир. Бир нөв сиз дә шаирсиниз.

— Бәлкә дә... анчаг сиз бизи өз поетик әләминизә асанлығла апарыр, гәлбимизи охшајыр, ганадландыра билирсиниз. Тәәсүф ки, биз ријазиијатчылар, сиз рәгәмләрин архасында кизләнән поетик дүнјаја апара билмирик.

Сөһбәтимиз бурда битди, ајрылдыг. Мән дүнәнлә бу күнү мугајисә едир, кәләчәјә бахыр, ширин-ширин хәјаллара далырам. Халгымы дүшүнүрәм. Онун ингылабдан әввәлки вәзијјәти илә бу күнүнү мугајисә едирәм. Кетдикчә гәлбим фәрәһ һисси илә долур. Јадыма бөјүк Сабирин ашағыдакы сөзләри дүшүр:

Диндирир әср бизи, динмәјирик,
Атылан топлара диксинмәјирик.
Әңнәби сәјрә балонларла чыхыр,
Биз һәлә автомобил минмәјирик.

Хәјалән, бөјүк Сабирин гәбри үстүнә кедир вә она дејирәм: — Әзиз шаирим, инди сәнин нәвәләрин нәнкин автомобилә минир, автомобилдән дә мүрәккәб машынылары ихтира едир, өз кәшфләри илә дүнјаны һејран гојурлар.

Ана вә өвлад! Онларын гаршылыгылы мәһәббәти, ананын өвлада, өвладың анаја борчу дүңја әдәбијјатымын. инчәсәнәтинин вә ичтимаи фикринин баш мөвзуларындан олмушдур. Ананын мүгәддәслији, аналыг һиссинин бөјүклүјү һаггында о гәдәр јазылмыш ки, доғрусу бу барәдә тәзә сөз тапмаг, тәзә сөз демәк чәтиндир. Ананын бала һаггында олан арзулары һеч бир өлчү танымыр. Өвладың алтмыш јашы олса да, о, јенә дә ана үчүн көрпәдир, баладыр.

Мән белә бир рәвајәт ешитмишәм: мәшһур бир шаирин 60 иллик јубилеји кечирилирмиш. Јубилеј кечәсиндә һәммин шаирин 90 јашлы анасы да иштирак едирмиш. Ана нараһат бахышларла тез-тез сәһнәдә әјләшән оғлуна бахыр, әсәбиләширмиш. Нәһајәт, ана ајаға галхыб сәһнәдәкиләрә мүрачизәт едир:

— О гапыны өртүп, ушаға сојуг дәјәр.

Сән демә, ана баягдан ачыг гапынын габағында әјләшмиш шаир оғлуна сојуг дәјәчәјиндән горхурмуш.

Нә гәдәр көзәл, нә гәдәр тәбии һиссдир. Бәли, баланын нечә јашы олур-олсун, бала ким олур-олсун, бурун ана үчүн һеч бир тәфавүтү јокдур. О, ана үчүн һәр заман, һәр јердә ушагдыр, баладыр.

Ананын бала һаггында олан арзуларына даир, халт нә гәдәр бајатылар, охшатмалар јаратмышдыр:

Балама гурбан инәкләр,
Балам нә вахт имәкләр?!

Јахуд:

Балама гурбан гулулар,
Балам нә вахт дил анлар?!

Бала имәкләјир дә, ајаг ачыр да, дил өјрәнир дә, анчаг ананын арзулары јенә түкәнмир. Ананын арзуларындан арзу доғур. Бала мәктәбә кедир, мәктәб гуртарыр, али мәктәбә кирир, ишләјир, өвләнир. Ана инди дә баласы үчүн башга арзулар бәсләјир:

Арзудан арзу доғду,
О гуртарды бу доғду.
Ана бир вахт көрдү ки,
Өмрү ахыра јетмиш.
Арзуларын одуна,
Өз өмрүнү әритмиш.

Ана өз баласынын
Јолунда чан чүрүтдү,
Бала анаја чатды,
Бала ананы өтдү.
Аһ! Јенә дә ананын
Арзулары битмәди.
Бу арзулар, арзулар,
Ананы тәрк етмәди.
Дүшдү әлдән, ајагдан
Ана тамам гочалды.
Дүңјадан көчәндә дә
Ананын үрәјиндә
Јенә бир арзу галды.
Ана кетди дүңјадан
Баланын чичәкләнән
Өмрүнүн јаз чағында.
Ананын арзулары
Инди дә тәкрат олду
Баласыны бөјүдән
Баланын доғағында.

Беләчә һајат давам едир. Ахы бу күнүн анасы дүнәнин өвладыдыр.

Әкәр мәнән сорушсалар ки, дүңјада ән көзәл нәгмә пәдир? Мән тәрәддүдсүз дејәрдим: Ана лајласы. Әкәр мәнән сорушсалар ки, дүңјада ән мараглы вә ән көзәл китаб һансыдыр? Мән дејәрдим: Анамын данышдығы нағыллар. Әкәр мәнән сорушсалар ки, дүңјада ән тәһлүкәсиз, ән көзәл сығыначаг һарадыр? Мән дејәрдим: Ана гучағы.

Биз бүтүн бу көзәл не-мәтләри һәлә көрпәликдән дүјмуш вә дадмышыг. Мән дејәрдим, бүтүн бөјүк шәхсијјәтләри бөјүдән, онлары даһилијә галдыран да ана нәгмәсидир, ана сүдүдүр, ананын данышдығы нағыллардыр. Бөјүк инкилис философу Г. Бокл чох көзәл демишдир: «Мараглыдыр ки, бөјүк даһиләрин әксәријјәтинин көзәл аналары олмушдур. Даһиләр аталарындан чох, аналарындан өјрәнмиш, ана тәрбијәси илә јүксәлмишләр».

Дүңјанын ән бөјүк тәбиәтшүнаслары, физикләри, канатын вә тәбиәтин сирләрлә долу олдуғуну бу ачылмамыш инсан идракынын илк сәдәләвһ дејүшүнү, инсанын сирләр дүңјасына јүрүшүнү илк дәфә аналарын данышдығы нағыллардан өјрәнмәмишләрми? Нағыллар хәјалларла долудур. Һәр бир ихтира биринчи нөвбәдә хәјала, фантазијаға борчлудур. Тәсәввүр един, көрпә Леонардо да Винчи башыны анасынын диза үстә гојуб онун данышдығы нағыллара гулаг асыр. Ана, учан халчадан (Шәргдә), јахуд учан атдан (Гәрбдә) данышыр... Бу хәјал, бу

арзу көрпәнин гәлбинә сүзүлүр. Хәјал үстүнә хәјал кәлир. Көрпә күлүмсүнүр... Инди о, һәммин атын белиндә сүзүр... Көрпә бөјүјүр, хәјал, арзу, идеала чеврилир вә һәһәјәт, дәмир атын — тәјјарәнин илк модели жараныр...

Инсан идракынын бу күн көрдүјүмүз бүтүн наилијјәтләри ибтидан һалда аналарымызын данышдығы нағылларда јашајыр. Демәк, бәшәријјәтин јаратдығы бүтүн харигәләр, өз күчүнү, мајасыны, илк сычрајыш нөгтәсини, истинадқаһыны, ана гучағындан көтүрүр. Һәр шејин әввәли анадан башлајыр. Әлифбадакы илк һәрфин дә «а» илә башламасы тәсадүфи дејил. Биз дилимизи дә «ана» дили» адландырырыг. Чүнки бизә илк дәфә доғма дилимизи дә өјрәдән ананын өзүдүр.

Савадсыздыр мәним анам
Анчаг мәнә сәј өјрәдиб
Ај өјрәдиб
Ил өјрәдиб
Ән вачиб дил өјрәдиб мәним анам.
Мән бу дилдә һисс етмишәм,
Һәм севинчи, һәм дә гәми.
Бу дил илә јаратмышам,
Һәр ше'римн, һәр нәгмәми.
Јох, мән һечәм
Мән јаланам,
Китаб-китаб сөзләримин
Мүәллифи — мәним анам.

Һәм дә аналар, данышдығы нағылларда өз өвладларына шәр гүввәләрә гаршы, кайнатын вә тәбиәтин сирләринә гаршы мүбаризәдә инам тәлгин едирләр...

Нәғмәләри илә инсанын јараларына мөлһәм гојан бөјүк бәстәкарлар мөкәр өз операларынын, симфонијаларынын, көзәл маһныларынын мајасыны ана лајлаларындан көтүрмәмишләрми? Шекспир, Пушкин, Низами кими поезија баһадырларынын јаратмыш олдуғу гәһрәманлар аналарынын данышдығы нағыллардан кәлмирми?

Нәһәјәт, бөјүк рус шаири Некрасовун дедији кими: «Биз бачымызы, гардашымызы, арвадымызы вә атамызы севирик. Анчаг чәтин ајагда һәмишә анамыз јада дүшүр».

Ана гучағы! О ән мүгәддәс, ән пак, ән гәрәзсиз вә ән тәһлүкәсиз исти јувадыр. Орада инсан дүнјанын бүтүн дәрәдләриндән, бәлаларындан узагдыр. Биз бүтүн күчүмүзү, гүдрәтимизи, илһамымызы орадан көтүрүрүк. Ана гучағы вәтәндир, доғма торпагдыр, тәсадүфи дејил ки,

бизим дилимиздә «ана» сөзү илә «вәтән» сөзү синонимдир.

Бизим гәдим абидәмиз олан «Китаби-Дәдә Горғуд»да ана аллаһла ејниләшдирилир. Чүнки ана да аллаһ кими јарадычыдыр. «Дәдә Горғуд» гәһрәманларындан Уруз, ана һаггыны, «танры һаггы» адландырыр. Бизим нағылларымызда анаја лазым олдуғу кими хидмәт етмәк Кә'бәни сатын алмагла бир тутулур.

Салур Газанын еви талан едилир. Газан, дүшмәнинин имарәтинә кәлир. О'на белә дејир:

Мәрә Шүклү Мәлик!
Дәлији алтун бан евләрими кәтириб дурурсан,
Сәнә көлкә олсун.
Ағыр хәзинәм, бол ахчам кәтириб дурурсан,
Сәнә хәрчлик олсун.
Гыrx иичә белли гызла Бурла хатуну кәтириб дурурсан
Сәнә јесир олсун.
Гыrx јикитлә оғлум Урузу кәтириб дурурсан,
Гулун олсун.
Товла-товла шаһбаз атларым кәтириб дурурсан,
Сәнә минәт олсун.
Гатар-гатар дөвәләrimi кәтириб дурурсан,
Сәнә јүкләт олсун.
Гарычыг анамы кәтириб дурурсан, мәрә кафир,
Анамы веркил мапа.
Савашмадан, урушмадан гајыдајым.

Беләликлә, Газан хан, вар-дөвләтиндән дә, кәнизләриндән дә, арвадындан да, оғлуида да анасыны үстүн тутур. О, дүшмәндән јалныз гоча анасыны истәјир. Бу јердә адам Газан ханын гаршысында баш әјмәјә билмир. Јох, Газан ханын јох, әслиндә бу көзәл абидәни јарадан иичә тәбиәтлән, бөјүк мә'нәвијјәтлән, бөјүк ән'әнәли халгын гаршысында баш әјмәк лазымдыр. Демәк олар ки, Китаби-Дәдә Горғуд» бојлары ана вә аналыг һаггында дәрин вә мә'налы, мүдриг вә әзәмәтли нәғмәләрдир.

Бәли, Азәрбајҗан халгы үчүн ана бу гәдәр әзиз, бу гәдәр мүгәддәсдир. Диггәтлә бахылса, бајаг мисал кәтирдийимиз бојда да ана, вәтән тимсалы кими көтүрүлүр. Вај олсун о адамын һалына ки, бу мүгәддәслији, бу паклығы вә бу бөјүклүјү көрмәјә, она арха чевирә. Анасына — вәтәнинә, халгына арха чевирәнләрин, фачиәли агибәтини Ч. Мәммәдгулузадә «Анамын китабы»нда чох көзәл гәләмә алмышдыр:

Ананын үч өвлады һәрәси бир тәрәфдә тәһсил алыб вәтәнә гајыдыр. Онлар өз вәтәнләрини, ана дилләрини севмир, вәтәнә, хор бахырлар. Ана өз доґма өвладларынын дилини баша дүшмүр. Чүнки онлар өзкә дилләрдә данышырлар. Ана јалныз гызы Күлбаһарын дилини баша дүшүр. Чүнки јалныз Күлбаһар ананын өз дилиндә данышыр. Бу һала дөзмәјән сонбешик Күлбаһар гардашлары јад өлкәләрдән кәтирдикләри китаблары јандырыр, јалныз бир китабы — ананын китабыны сахлајыр. Бу өвладларын аталары, һәммин китаба өз вәсијјәтини јазмышдыр. Күлбаһар јазыны охујур: «Мән е'тигад едирәм ки, мәним дә балаларым дүнјада һәр јаны кәзиб-долансалар, јенә әввәл-ахыр аналары Зәһранын әтрафында кәрәк доланалар; чүнки ај вә улдуз Шәмсин парчалары олан кими, бунлар да аналарынын ајы вә улдузларыдыр. Вај о кәсин һалына ки, тәбиәтин һәммин ганунуну поэмаг истәјә».

Мирзә Чәлилин бу сөзү бизим кәнчлијимиз үчүн ән бөјүк нүмунә, ән мүгәддәс китаб олмалыдыр. Мән бундан бөјүк сөз танымырам. Өз доґма анасына, өз вәтәнинә дал чевирән кимдирсә, онун инсанлыгда пајы јохдур. Өз анасына, бу ананын дилинә вә вәтәнинә дал чевирәннин башга бир анаја, башга бир вәтәнә огуллуғ едәчәјинә инанмаг чох чәтиндир.

1971

ЖУРНАЛИСТ

Биз доґма Бакымызын күчәләриндән, бә'зән дә узак гәриб шәһәрләрдә чијиндә фотоапарат, әлиндә гәләм вә дөфтерчә тәләсик аддымларла күчәнин бу тајындан о тајына кечән, мүхтәлиф идарә вә ев гапыларыны чәсарәтлә дөјән, бә'зән ичазәли, бә'зән дә ичазәсиз мүхтәлиф пешә саһибләринә јанашан чаван, јашлы адамлара тез-тез раст кәлирик. Кәјимләри дә јеришләри кими елә бил, онлар үчүн вахтын чатышмамазлыгындан килејләнир,

чијинләриндә апарат јелләнир, сағ чибләриндә тәзә гәзетләр, сол чибләриндә јеничә тамамлајыб сәлигәсиз һалда чибләринә гојдуглары гејдләр, јахалары ачыг, һәрәкәтләри нараһат, үзләри күләр бу адамлар бизим мәтбуат ишчиләри, журналистләримиздир. Онларын ән чох ишләтдији сөzlәр:

— Бағышлајын, сизи нараһат етсәм дә, бир дәгигә...

Лакин онлар бу бир нечә дәгигәлик тәләсик сәһбәтләрдә бөјүк харигәләр јаратмыш адамларын илләр узуну чәдикләри бөјүк зәһмәти, фәдакарлыг вә гәһрәмәнлыг дастаныны бир нечә сәһифәјә сығышдырыр, халга чатдырыр.

Журналист әмәјинин бир нечә дәгигәси узун вә шәрәфли өмүрләрин абидәси кими сәсләнир.

Онлар һәмишә чәмијјәтин өнүндә кедир, гәзет сәһифәләриндәки һәр тәзә имзалары илә бизә бөјүк бир јениликдән хәбәр верир. Онлар һәлә һеч кәсин танымадығы адамлары бизә танытдырыр, мејдана чыхардыглары тәзә гәһрәмәнларын шөһрәти илә фәхр едир вә бу ифтихар онларын мүкафатына чеврилир.

Журналистин бөјүк әмәји бир нөв космонавтлары көјә галдыран кәмиләрин ихтирачылары олан, бу күн чәмијјәтин танымадығы алимләрин әмәјинә бәнзәјир.

Әкәр әмәк гәһрәмәнлары, бөјүк ихтирачы алимләр вә инчәсәнәт хадимләри ишләрин гәһрәмәнларыдырса, журналист өзү бу күнүн, һәр јенилијин, һәр хош хәбәрин чарчысыдыр, гәһрәмәныдыр. Отуз-гырх ил гәләмини сүнкүјә чевириб өлкәмизи кәнд-кәнд, ојмаг-ојмаг, шәһәр-шәһәр кәзән бу адамлар һамы һаггында јазыр. Лакин бир дөфә дә олса, өзү һаггында јазылмасыны һеч кәсдән уммур.

Журналист — хош хәбәрләрин илк гарангушу, чанлы һәјатын катиби, күнүн данышан дилидир. Мәтбуат ишчиси ән ајыг адам, түкү-түкдән сечмәји бачаран бир психолог, бир әмәлпәрвәрдир. Журналист, һәр шејдән әввәл, бөјүк амал вә бөјүк дүјгуларла јашајан вәтәндашдыр. Бу бөјүк вәтәндашын үрәји чәмијјәтин үрәји илә бир дөјүнүр. Онун нәбзиндә дүнәнин јох, бу күнүн вә һәтта бу саатын, бу дәгигәнин нәбзи вурур. Онун көзләри һамыдан ити, гәлби һамыдан һәссас, фикри һамыдан ајдын олмалыдыр. Биз ону ән чәпин јерләрдә һамыдан габагда көрүрүк. Журналистин көзү объектә тушланан фотоапаратын көзү гәдәр һәјаты дәгиг вә дүзкүн көрүр.

Биз сәһәр тездән јухудан галхыр, әл-үзүмүзү јујан кими гәзетләрә бахмаг, күндәлик һадисәләрдән хәбәрдар олмаг, тәгвимдә көрдүјүмүз күнүн һавасы илә нәфәс алмаг истәјирик. Гәзетн охујуб бир кәнара гојуруг, лакин охудуғумуз бу шад вә бә'зән кәдәрли хәбәрләрин гәзет сүтунларына нә чүр кәлиб дүшдүјүндән хәбәримиз олмур. Журналист кичик бир хәбәри илк гајнагдан алыб бизә чатдырмаг үчүн бә'зән гатар вә тәјјарәләрдә узаг мәсафәләри гәт едир, һадисә јеринә кедир, мүхтәлиф чәтинликләрлә адамлары тапыр, онлардан мә'лумат топлајыр вә дәрһал редаксияја чатдырыр. Биз исә сәһәр-сәһәр евимиздә раһат отуруб бу хәбәрләри, һәјәчанлы, һәјәчансыз охујуруг.

Кәлин, гәзетләрин һәр нөмрәсиндә мәгалә вә мә'луматларын алтында атылмыш имзалара һөрмәтлә бахаг. Онун мүәллифләринин бу шәрәфли вә чәтин әмәјинә көрә онлара сағ ол дејәк.

XX әсрин ән бөјүк јазычыларындан бири Е. Һеменгуеј јазычылыға журналистликдән кәлмишдир. Һәлә мүһарибәдән әввәл Испания һадисәләриндә биз ону чәһһәннн өн хәттиндә көрмүшүк. О, көјдән јаған бомбаларын, јердән јаған күллә јағмурунун алтында ирәли кетмиш, ән көзәл әсәрләрини мүһарибә аловлары ичәрисиндә јаратмышдыр. Ејни сөзләри көркәмли рус әдиби вә журналисти Илја Еренбург һаггында да демәк олар. Еренбург мәшһур «Сүлһ уғрунда» адлы очеркләрини вә публицист мәгаләләрини Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәһһәләриндә јаратмышдыр. О заман Һитлер «Катјуша» кими јени типли совет силаһы илә бәрабәр Еренбург кими гүдрәтли гәләм саһибләринин, журналистләрин гәләминдән дә ејни дәрәчәдә горхурду.

Бә'зән белә иддиа едирләр ки, јазычы тәхәјјүл, журналист исә фактлар әсасында јарадыр. Мәнчә бу фикир о гәдәр дә дәгиг дејилдир. Јазычыја һәјати факт лазым олдуғу гәдәр журналистә дә бәдни тәфәккүр вә тәхәјјүл лазымдыр. Ән көзәл журналистләрин јазылары бу ики аминин — фактла тәхәјјүлүн вәһдәтиндән јаранмышдыр.

Јери кәлмишкән дејәк ки, бә'зи һалларда гәзетләрдә охудуғумуз мәгаләләр бәдни тәфәккүрдән вә тәхәјјүлдән мәһрум олур. Охучулар белә јазылардан икраһ едир. Ахы, гуру факт вә рәгәм охучуда көзәл һиссләр вә фикирләр ојада билмәз. Әсил журналист бу фактларын вә рәгәмләрин архасында дуран бөјүк дүјүгүлардан, арзу-

лардан данышмалы, фактлары үмумиләшдирмәли, онлары поетикләшдирмәлидир. Әмәк гәһрәманларымыз таралаларда вә нефт мәдәһләриндә мисилсиз икидликләр кестәрир. Журналист бу гәһрәманлығы садәчә тәсвир етмәклә кифәјәтләнә билмәз. О, бунун сәбәбини, гәһрәманы икидлијә сәсләјән бөјүк дүјүгүлары, бир сөзлә, онун инсани сифәтләрини дә кестәрмәји унутмамалыдыр. Ахы, журналист фактларын дејил, чанлы һәјатын катибидир.

Инди Азәрбајҹанда бөјүк журналистләр ордусу јаранмышдыр. Бу ордунун гоча вә чаван нүмајәндәләри чохдур. Севиндиричи һалдыр ки, бу көзәл гәләм саһибләри бир-бириндән јалныз јашча вә ишләдикләри органын ады илә дејил, үслубча да, хәтчә дә фәргләнирләр.

Мәтбуат күнү мүнәсибәти илә мән јазычылар ордусу адындан гәләм достларымыз олан журналистләри тәбрик едир, онлара гәләмләринин даһа кәсәрли олмасыны арзу едирәм. Онлар чәмијјәтимизи ирәли апаран гәһрәманларын шәрәфли әмәјини гәзет вә журналларда даһа артыг ишыгландырсынлар, сүрүнән түфәјлиләрә, әлиј-риләрә гаршы даһа амансыз олсунлар.

1967

ТЕАТР ФЭДАИСИ

— Сејфулла әми, афишалары дәјишдир!

— Сејфулла әми, мәтбәәјә!

— Сејфулла әми, ахшам гонагларымыз вар, онлары филан ложаја!

Сејфулла әми һәр күн белә вә бунлара бәнзәр әмрләрдән нечәсини јеринә јетирир. Бу әмрләрин вә тапшырыгларын гаршысында Сејфулла әминин бирчә сөзү вар:

— Баш үстә!

Илк бахышда адама елә кәлир ки, верилән бу чүр тапшырыглары јеринә јетирән адам адичә ичрачыдыр, һәммин мүәссисәнин ишиндә онун елә бөјүк ролу јохдур. Амма әслиндә бу белә дејил. Сејфулла әмини јахындан таныјанлар, онун хасијјәтинә бәләд оланлар јахшы би-

лир ки; М. Әзизбәјов адына Академик Дөвләт Драм Театрынын ишиндә бу ортабојлу, нурани сифәтли, һәлим тәбиәтли адамын — Сејфулла Ибадзадәнин нә гәдәр бөјүк пајы вар. 65 иллик өмрүнүн 47 илини театра верән бу адам, демәк олар ки, јалныз театрла нәфәс алмыш, онун һәр бир мүвәффеҗијәти илә өјүнмүшдүр.

О, күндүзләр театрын дәһлизләриндә сүр'әтли аддымларла ора-бура гачыр, афишалары дәјишдирир, мәтбәәдән тәзә афишалары кәтирир. Ахшамлар исә театрын енли гапысында дајаныб тамашачылары ичәри бурахыр.

Мәнә Сејфулла әми һаггында мәгалә јазмағы тәклиф едән кими дәрһал гәбул етдим. Она көрә ки, мән ону чох јакшы таныјырам. Һәм дә она дәрин һөрмәтим вар. Бу һөрмәт театрла әлагәмин јакынлашдығы сон заманлардан дејил, ушаглығымдан башлајыр. Мән һәмишә Сејфулла әминин сифәтиндә сәһрли бир дүнја көрмүш, ону сәнәтин е'чазкар аләминин ачарчысы һесаб етмишәм.

...О заман драм театры индики мусигили комедија театрынын биһасында јерләширди. Биз ушаглар валидејнләримизин һаһар үчүн бизә вердикләри пулу хәрчләмәз, јығыб һәр һәфтәнин истираһәт күнләри күндүз тамашасына кәләрдик. О, билетимизә бахыб мөһрибан сифәтлә бизи ичәри бурахарды. Бәли, о һағыллар дүнјасынын, сәһрли сәнәт дүнјасынын гапычысы иди. О, реал дүнја илә әфсанәви көзәллик дүнјасы арасында дајанырды. Биз ушаглар онун ичазәси олмадан сәһрләр дүнјасына ајаг баса билмәздик. Она көрә дә ушаглығымда мәнә елә кәлирди ки, дүнјада Сејфулла әмидән хошбәхт адам јохдур.

Адәтән чаванлар кәләчәкдән, гочалар исә кечмишдән данышмағы чох севи́р. Чаванлар кәләчәкдән һәјәчансыз, үрәксиз даныша билмәдији кими, гочалар да кечмиш күнләрдән еһтирассыз даныша билмәзләр. Бу, әлбәттә, тәбиидир. Сејфулла әми дә бүтүн гочалар кими өтән күнләри тез-тез јада салмағы чох севи́р, онун хатирәләри бу күн фәхрлә адыны чәкдијимиз театрла, онун сәнәткарлары илә бағлыдыр. «Рәһмәтлик Чәфәр демишкән», «Аббас Мирзә демишкән!», «Сидги демишкән» ифадәләрини тез-тез ишләдән Сејфулла әми фикрини сүбута јетирмәк үчүн һәмишә бөјүк сәнәт усталарына истинад едир, сөзүнү онларла башлајыб, онларла битирир. Бизим бөјүк сәһнә усталарымыз һаггында Сејфулла әминин үрәјиндә бөјүк бир хатирә китабы сахланылыр. Сәнәт-

шүнасларымыз бу китабы варагласалар, орадан театр тарихимиз үчүн чох гијмәтли инчиләр тапа биләрләр. Сејфулла әми бөјүк мәһәббәтлә Аббас Мирзәнин Елханындан, Үлви Рәчәбин Агшининдән, Јева Оленскајанын Солмазындан, Мәрзијә ханымын Севи́линдән, Танаилиданын Тафтасындан данышыр. Әлбәттә, о бу ролларын сәнәтшүнаслыг бахымындан тәһлилини вермир, өзүнәмәхсус бир шәкилдә бу ролларын она тә'сириндән данышыр. Мәсәлән, «Од кәлини»ндә Елханла Агшинин гаршылашдығы сәһнәдә Аббас Мирзә илә Үлви Рәчәбин ојунуну өзүнәмәхсус бир шәкилдә изаһ етмәјә чалышыр. Сејфулла әми кәстәрир ки, бу сәһнәни һеч бир актјор Аббас Мирзә илә Үлви Рәчәб кими ојнамамыш вә ојнаја да билмәз.

Бир дәфә мән ондан: — Бу ојунун үстүнлүјү нәдәдир? — дејә сордум.

Сејфулла әми бир актјор чошгунлуғу илә ирәли атылыб Аббас Мирзәнин Елхананы тәғлид етмәјә чалышды вә һәмин ојуну чох гәрибә изаһ еләди. Онун изаһындан мән белә баша дүшдүм ки, узун һәсрәтдән сонра өз доғма гардашы илә көрүшән Елхан — Аббас Мирзә һәддиндән артыг севи́нир, лакин гардашы Агшинин дүшмән тәрәфиндә олдуғуну, өзкә идеоложијасына гуллуғ етдијини билинчә дәһшәтли сурәтдә сарсылыр. Бу сарсынтыны Аббас Мирзә даһа габарыг шәкилдә көзә чарпдырмағ үчүн әввәлки севи́нчи—гардашынын өз гардашыны тапмасы севи́нчини чох инандырычы ојнајырмыш. Даһа доғрусу, образын сонракы сарсынтысы әввәлки севи́нч һисси илә контраст тәшкил етдијиндән, бу контраст образын сонракы вәзијәтини әјаниләшдирирмиш.

Сејфулла әминин сәһбәтләриндә белә мисаллардан нә гәдәр десәниз тапа биләрсиниз.

Театр аләми гәрибә аләмдир. Бурада јалныз режиссор вә актјорлар дејил, монтаждан тутмуш гапычылар, гримјордан тутмуш дәрзиләрә гәдәр һамысы бу мүғәддәс мә'бәдин фәданләри олур. Һәр илк тамаша јалныз јарадычы һеј'әтин дејил, бүтүн әмәкдашларын бајрамына, севи́нчинә чеврилир. Бу да тәсадүфи дејил. Чүнки театр сәнәти коллектив јарадычылыг нөвүдүр. Бурада аз-чох һамынын пајы вар. О чүмләдән дә Сејфулла әминин! Мән Сејфулла әми һаггында бирчә сөз дејәрдим: театр фәдаиси!

1974

ГӘБУЛ ИМТАҢАНЛАРЫ БАРӘДӘ

21 илдир университетдә ишләйрәм. Бу мүддәтдә бир дәфә дә олсун, гәбул имтаһаны көтүрмәмишдим. Бу ил көтүрмәли олдум. 19 күн давам едән гәбул имтаһанлары заманы мүшаһидә еләдикләрим, кечирдијим һәјәчанлары, мәни нараһат едән фикирләри кениш охучу күтләси илә бөлүшмәк истәјирәм.

Мән, әлбәттә, јалныз дил вә әдәбијјат имтаһанлары барәдә фикрими дејәчәјәм. Хүсусән филолокија факүлтәсинә дахил оланлар һаггында. Имтаһан мүддәтиндә бу нәтичәјә кәлдим ки, гуманитар факүлтәләрә, хүсусән филолокија факүлтәсинә әризә верәнләрин әксәријјәти билик вә үмуми сәвијјә е'тибары илә зәиф абитуријентләрдир. Техники факүлтәләрә, хүсусән физика-ријазиијјат факүлтәсинә әризә верәнләрин әксәријјәти гүввәтли кәнчләр олурлар. Онлар нәинки ихтисас сечмәк истәдикләри ријазиијјаты, физиканы, һабелә әдәбијјаты вә тарихи дә јахшы билирләр. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, үмумән орта мәктәбдә зәиф охујанлар гуманитар факүлтәләри өзләринә бир сығыначаг һесаб едирләр. Онлар елә күман едирләр ки, филолокија факүлтәсиндә охумаг чох асандыр, орда далдалана биләрләр. Әлбәттә, әслиндә белә дејилдир.

Бүтүн елмләр көзәлдир. Бир шәртлә, она дәрин мәһәббәт олсун. Әсил көзәллик, маһијјәтдә олан көзәллик, севки васитәсилә дәрк олунур. Адам севмәдән көзәллији көрә биләр, амма дәрк едә билмәз. Көзәллијин идракы севки јолундан кечир. Орта мәктәбләрдә зәиф охујанлар исә бу мүгәддәс јолдан кечмәдән, ону тез гавранан, асан дәрк олунан бир фәнн саныб бу факүлтәјә чан атырлар. Әдәбијјат факүлтәсинә һәгиги мәһәббәтлә, севиб кәләнлә, далдаланмаг үчүн кәләни ајырмагдан өтрү имтаһан көтүрән мүәллим чох уста олмалыдыр. Нәдәдир бу уста-лыг?

Јазы ишләриндән башлајаг. Абитуријентә үч мөвзу верилир. Бунлардан бирини сечиб јазмалыдыр. Мәсәлән:

1. Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјесиндә Искәндәр сурәти.
2. Сәмәд Вурғунун «Вагиф» пјесиндә Вагиф сурәти.
3. Мәним Азәрбајчаным.

Бу мөвзуларын икиси конкрет, бириси исә мүчәррәд, јә'ни сәрбәстдир. Биринчи вә икинчи мөвзулары јазанлар, адәтән ејни илә китабдан көчүрүрләр. Һәтта китабдакы сәһви дә дәрк етмәдән онун әсири олурлар. Мәсәлән, орта мәктәбин әдәбијјат китабында Искәндәр сурәти һаггында нечә олубса белә бир чүмлә ишләдилмишдир: «Искәндәрдә һәјат ешги јохдур». Әлбәттә, бурада фикир дәгиг дејил. Бу чүмләнин мүәллифи демәк истәјир ки, Искәндәр мүбариз дејил, пассивдир. Бу фикрин өзү дә мүбаһисәлидир. Анчаг мәтләб ондадыр ки, абитуријент бу фикрин мәнасыны дәрк етмәдән ону олдуғу кими көчүрүр. (Чох һалларда дурғу ишарәләринә гәдәр.)

Конкрет мөвзулары јазанлар орфографија сәһви бурахмырларса, дурғу ишарәләрини јерли-јериндә гоја билирләрсә, онлара «ә'ла» гијмәт верирләр. Мән буну тамамилә сәһв һесаб едирәм. Она көрә ки, белә абитуријентләр охудугларынын әсиридирләр. Онларда јарадычылыг габиллијјәти јохдур. Онлар охудугларыны дәрк едә билмирләр. Нәһајәт, садәчә ичрачыја чеврилләр. Беләси али мәктәби гуртарандан сонра ән узағы педант мүәллим олачагдыр. Әкәр али мәктәби гуртарандан сонра елм аләминә кәлсә, бурада фәрјад гопармаг лазымдыр. Беләси елмә неч бир шеј әләвә едә билмәјәчәк, јарадычы алимләрин әл-ајағына долашачаг. Јаздыглары исә мә'лумларын тәкратарындан башга бир шеј олмајачаг. Беләсинә әдәбијјат аләминдә алим јох, тәзкирәчи дејирләр. Индики заманда бизә гуру фактлары садалајан тәзкирәчиләр јох, факта јарадычы мүнасибәт бәсләјән, өз сөзүнү дејән алимләр лазымдыр.

Мән истәрдим ки, үчүнчү, сәрбәст мөвзуда јазан, хырда-пара сәһви дә олса, дөрд сәһифәлик вәрәгә өз гәлбини гојан, өз һиссләринин тәрчүманына чеврилән абитуријентләрә үстүнлүк верилсин. Гој онун чүмләләри үтүлү олмасын, һамар олмасын, мә'лум фикирләри белә өз сөзү илә десин. Өз сөзүнү демәк истә'дадын илк әләмәтләридир. Биз али мәктәбә беләләрини сечмәлијик.

Мән Ермәнистандан кәлән Телли адлы бир кәнчин сәрбәст јазы ишиндән данышмаг истәјирәм. Онун «Мәним Азәрбајчаным» мөвзусунда јаздығы иш белә башла-ныр: «Мән доғма Бакымы биринчи дәфә көрүрәм. Мән бура тәһсилә кәлмишәм. Доғма вәтәнимдән ганат алмаға кәлмишәм... Бизим евимиз дәмиз јолунун кәнарындадыр. Вагонлар бизим евин јанындан өтүб кечир. Вагонларын

үстүнө жазылып: «Јереван — Бақы». Вагонлар өтүб кечерди, архасынча бахардым. Релсләри, голларыны мәнә доғру узадан анамын голларына бәнзәдәрдим. Вагонларын далынча анама доғру учар, учардым».

Бу јазы ишинә бизим һөрмәтли дилчиләримиз ашағы гијмәт вермәк истәдиләр. Она көрә ки, јазынын мүәллимфи һәлә «ч» илә «к»ны сечә билмирди. Она көрә ки, «ганәд» әвәзинә «ганат» јазмыш, она көрә ки, «гатар» әвәзинә «вагон» јазмыш вә бир нечә јердә веркүл хәтасы бурахмышдыр.

Тутулан сәһвләр доғрудур. Бәс мәзмун? Бәс бурадакы тәмиз һиссләр, образлы тәфәккүр, үмүмиләшдирмә, јарәдычылыг нә олсун?

Мән дејәрдим ки «ч» илә «к», «т» илә «д» һәрфини гарышыг салан бу кәнч чох јакшы әдәбијјатчы ола биләр. Гаршымызда әјләшиб бизә имтаһан верән кәнчләрә бу бахымдан јанашмаг лазымдыр. Мүәллим педант олдугча, али мәктәб үчүн сечдији кәнчләр дә педант олачәг. Мән имтаһан гајдаларындакы бу педантизмнин әлејһинәјәм.

Әдәбијјатдан шифаһи имтаһан үчүн тәртиб олуна билетләр, мәнчә, абитуријентин билик вә идрак сәвијјәсини өјрәнмәјә там әсас вермир. Билетләрдәки суаллар орта мәктәбин програмы даирәсиндәдир. Мәсәлән, «Сејид Әзим Ширванинин дин вә мөвһумат әлејһинә ше'рләри». Бу суала чаваб вермәк үчүн абитуријент орта мәктәб програмында слан бир-ики сатирик ше'рин адыны чәкир вә онлары китаб чүмләләри илә изаһ едир: «Сејид Әзим бу ше'рләри илә зәманәсини гамчыламыш, моллалары, руһаниләри ифша етмиш, сатира атәшинә тутмушдур».

Бу чавабдан сонра абитуријентдән сатиранын нә олдугуну сорушдугда чаваб верә билмир. Көрүндүјү кими, стандарт суалларын чавабы да стандарт олур. Һисс едирсән ки, али мәктәбә дахил олмаг истәјән бу кәнч мүтәхәссиси олмаг истәдији елмин маһијјәтини дәрк етмир. Һисс едирсән ки, абитуријент бу факултәјә мәнәб-бәтдән кәлмир. Нә олур-олсун, али мәктәб диплому алмаг хатиринә кәлир.

Бизчә, суаллар орта мәктәбин програмы даирәсиндә верилмәк шәртилә, абитуријентин үмүми сәвијјәсини, дүнјакөрүшүнү, дәркетмә габилијјәтини, нәһајәт, истәдадыны өјрәнмәк мәгсәдини дә күдмәлидир. Абитуријен-

тин «Һачы Гара»нын нечәнчи илдә, ким тәрәфиндән јазылдығыны билмәси һәлә онун билик сәвијјәсини вә габилијјәтини өјрәнмәјә әсас вермир.

Гәбул имтаһанлары али мәктәбин астанасыдыр. Вердијимиз гијмәт исә абитуријентин бу астанадан ичәри, јакуд чөлә атылан илк аддымыдыр. Бурада сон дәрәчә еһтијатлы олмаг лазымдыр. Республикамызда илдә он минләрлә кәнч орта мәктәби битирир. Бунларын 90 фәизиндән чоху али мәктәбә чан атыр. Бу фактын өзү чох көзәлдир. Халгымызын мүасир дөврдә елмә, тәрәггијә доғру учушдур. Лакин инди көрәк бу кәнчләрин һамысы али мәктәбә лајигдирми? Үчүнчү, дөрдүнчү дәфә гәбул имтаһанлары верәнләр вар. Һәр дәфә кәлир, ја кәсилир, ја да мүсабигәдән кечмир. Беләләринә ашағы гијмәт јазанда фәрјад гопарыр. Бу јердә мүәллимнин әлиндән гәләм дүшүр. Һисс едирсән ки, гаршындакы бу кәнчин тәлеји сәнин гијмәтиндән асылыдыр. Јухары гијмәт верә билмирсән, чүнки лајиг дејил, ашағы гијмәт дә верәндә о мүсабигәдән кечә билмәјәчәк. Беләләринә ја бирдәфәлик демәли, кифајәтдир, ја да онлар һаггында ајры бир тәдбир дүшүнмәк лазымдыр.

Һәм кечән илләрдән галан, һәм дә орта мәктәби бу ил битирән кәнчләри али мәктәбләримиз әһатә едә билмәс. Бүтүн кәнчләрин али тәһсил ешги илә јашадыгы бир заманда онлары сечән, јакшыны писдән, ортаны әладан ајырмаг вәзифәсини бојнуна көтүрән мүәллимнин мәс'улијјәти нә гәдәр бөјүкдүр. Имтаһан гәбул едән мүәллим, биринчи нөвбәдә чәмијјәт гаршысында бојнуна көтүрдүјү вәзифәнин чәтинлијини дәрк етмәлидир.

Өлкәмиздә августун 1-и илә 20-си арасы ән мәс'ул дөврдүр. Бу 20 күндә али мәктәбләр чәмијјәтин диггәт мәркәзиндә олур. Минләрлә ата-ана имтаһанларын кедишини изләјир. Кәнд вә рајонларымызда онлар һәр күн телефонла әләгә сахлајырлар. Әвладын алдыгы јакшы гијмәт валидејинин көзүндә бир үмид чырағы јандырыр, ашағы гијмәт үмидә, арзуја ендирилән бир зәрбә кими сәсләнир. Әлләр телефонда, көзләр интизарда, үрәкләр һәјәчәндә...

Белә бир вәзијјәтдә әлине гәләм алыб гијмәт јазан мүәллим унутмамалыдыр ки, бу анларда онун гәләми талеләр һәлл едир. Гијмәтин бир дәрәчә ашағы вә јухарылығы јүзләрлә, минләрлә кәнчин кәләчәјиндә сүканчыдыр. Бу мә'нада биз көһнә гијмәт өлчүсүнә јенидән бах-

малыјыг. 30 ил эввэлки гијмэт өлчүсү инди артыг жараја билмэз. Отуз ил эввэл мүрөккөб чүмлөни табели, жаху табесизэ ајыра билмэк гијмэт үчүн өлчү ола биләрдисэ, артыг бу күн үчүн бу өлчү жараја билмэз. Инди чүмлө илэ бәрабәр сөзүн көкүнэ, сөзүн маһијјәтинэ рәнк вә чаларларына кетмэк лазымдыр. Әдәбијјат факүлтәсинә дахил олмаг истәјән бир кәнчдән хәбәр алдым: Фүзулинин

Јахшы көрүнүр сурәти маһвәшләрини, амма
Јахшы нәзәр етдикдә сәрәнчамы јамандыр —

бејти хошуна кәлирми, бурадакы көзәллик нәдәдир?
Јаху Сәмәд Вурғунун «Чар чәкир чархларын чахнашыг сәси» мисрасындакы көзәллик нәдәдир?

Чаваб верә билмәди. Әкәр абитуријент Фүзулинин бир бејтдә ишләтдији ики «јахшы» сөзүнүн мүхтәлиф мәналарыны, рәнкләрини вә Сәмәд Вурғунун бир сәтриндә үч дәфә «ч» һәрфинин сәсләнмәсиндән доған мәнаны вә көзәллији һисс етмирсә, дәрк етмирсә, ондан нә әдәбијјатчы?

Беләликлә, биз суалларымызда абитуријентин јаддашыны јох, маһијјәтини, үмуми сәвијјәсини, зөвг дәрәчәсини өјрәнмәјә чалышмалыјыг.

Јаддашы мөһкәм оланлар әксәрән охудуғларынын әсри олурлар. Онлар дәрсликдә јазыланлары, чүмлөбә-чүмлө, сөзбәсөз, тарихи илэ јерли-јериндә тутугушу кими сөјләмәји бачарырлар. Нәмин фикирләри өз сөзләри, өз ифадә тәрзләри илэ демәји исә бачармырлар. Истедадлы исә әксинә, бәзән тарихләрдә чашыр, фикри өз ифадә тәрзиндә, бәзән баш-ајаг, долашыг десә дә дәрк етдијини, дүшүндүјүнү дејир. Гәбул имтаһаны көтүрән мүәллим бурада тәләсмәмәли, истедады јаддашдан ајырмағы бачармалыдыр.

Истедад охудуғуну олдуғу кими демәз. Ону өз гәлбинин, өз ағлынын призмасындан кечириб тәгдим едәр. Бурада призмаја дүшән шүанын сынма ганунуну нәзәрә алсаг, һәр шеј бизә ајдын олар. Шүа призманын әкс тәрәфиндән сыныб чыхдығы кими, истедад да алдығыны олдуғу кими вермир, ону дәјишдириб тәгдим едир. Бу сынма шүанын мәнбәјинә ујғун кәлмәдијиндән педант мүәллим абитуријентин чавабыны сәһв кими баша дүшүр. Имтаһан көтүрән мүәллим бу инчә нөгтәјә хүсуси дијгәт јетирмәлидир.

Техникий факүлтәләрә әризә вериб ихтисас фәнләриндән јүксәк гијмәт аланлар бәзи һалларда јазы ишиндән

кәсилир вә али мәктәбә гәбул олунмурлар. Беләләри һаггында ајрыча дүшүнмәк лазымдыр. Әкс һалда биз али мәктәбин гапыларыны истедадларын үзүнә гапамыш оларыг. Чүнки истедад норма танымыр. О, үтүләнмиш чүмләләрлә фикрини ифадә етмир. Биз ону грамматик нормалар гәлибинә сала билмәрик. Чүнки онун өз истедадына мүнәсиб өз үслубу вар. Чүнки о, истедадын дили илэ данышыр. Буну тәјин етмәк исә мүәллимдән сон дәрәчә һәссаслыг, вахт, сәбир вә һөвсәлә тәләб едир.

120—130 нәфәри доғгуз-он саат әрзиндә саф-чүрүк етмәк, габилијјәти мүәјјәнләшдирмәк, јаддашы истедаддан ајырмаг чох чәтин мәсәләдир. Буна көрә дә мәнчә, имтаһан гәјдалары һаггында јенидән дүшүнмәк, әсримизә мүнәсиб тәзә имтаһан гәјдалары тапмаг зәманә-мизин ән актуал мәсәләләриндән биридир.

1971

БИР КӘНД МӘКТӘБИНДӘ

Алим достум Худу Мәммәдовла Көјчајдан кәлирдик. Шамахыдан өтдүк, Ленинабад кәндинин јанындан кечдијимиз заман бу кәнддә јашајан Әлибала Зәрбәлијев јадыма дүшдү. Онун һаггында ширин-ширин данышмаға башладыг. Әлибала кәнддәки «Күнәшли» совхозунун зоотехникидир. Чавандыр. Ше'рин, сәнәтин диванәсидир. Әдәбијјатымызда јени јаранан әсәрләр һаггында, јазыларым һаггында өз мулаһизәләрини мәнә тез-тез јазыр. Суаллар верир. Мүасир дүнјамызын һадисәләри илэ јашајыр. Бу һадисәләрин әдәбијјатдакы әксини изләјир. Бир сөзлә, там мәнада мүасир адамдыр. Бүтүн бунлара көрә дә ону көрмәдән кәнди јанындан өтә билмәдим. Кәндә бурулдуг. Кәнди кырәчәјиндә мәктәби көрүб дајандыг. Мәктәбә кирдик. Дәһлиздә мәктәбин директору һејбәт Шиқаровла гаршылашдыг. Мәктәбә таныш олмаг истәдијимизи билдирдик. Севинди. Кимја лаборато-

ријасына, е'малатханаја, синиф отагларына, мәктәбин сәлиғе-саһманына бахдыг, фәрәһдән үрәјимиз даға дөндү.

Мәктәбдә көрдүјүмүз һәр шеј көзәл иди. Апчаг кәнд вә рајон мәктәбләримизин һеч бириндә көрмәдијимиз үч мәсәлә бизи даһа артыг фәрәһләндирди. Бунлардан биринчиси, мәктәбин јанында тәшкил олунан өлкәшүнаслыг музејидир. Мәктәб о гәдәр дә кениш дејил. Синиф отаглары чатышмыр. Буна бахмајараг мәктәбин директору бу музејин тәшкилини вачиб сајмыш, синиф отагларындан бирини бу иш үчүн ајырмышдыр. Бу балача музејдә експонатлар дөврләрә вә мәзмуна көрә тәснифләшдирилмишдир.

— Бәс бу експонатлар һарадан топланмышдыр?

— Кәндиң өзүндән.

— Қим топламышдыр?

— Тарих мүәллиминин рәһбәрлији илә шакирдләр.

Һәфтәнин мүәјјән күнләри тарих мүәллими јухары синиф шакирдләри илә бәрабәр кәндиң әтрафында газынты ишләри апарыр вә бурадан тапыланлар — тарихимизин мүхтәлиф дөврләринә аид мүхтәлиф өлчүлү күпләр, пуллар, бәзәк, зинәт шејләри, дөјүш вә мәишәт ләвазиматы (гара чыраг, ораг, ғылынч, галхан, зиндан, хыш) музејә кәтирилди.

Бу тапынтыларын һансы дөврә аид олдуғу һәлә дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Експонатлар һәләлик тәхмини олараг тәснифләшдирилмишдир. Тәәссүф ки, бу вахта гәдәр бизим дөвләт тарих музејинин бунлардан хәбәри јохдур. Дөвләт тарих музејиндә көрдүјүмүз гәдим вә марағлы тапынтылар бизи о гәдәр дә һејрәтләндирмир. Чүнки бу, музејин билаваситә өз вәзифәсидир. Бизи һејрәтләндирән мәктәбин тәшәббүсүдүр. Әсил тапынты будур! Експонатлара бахдыгча фәрәһдән нә едәчәјимизи билмирдик.

Худу Мәммәдов гулағыма пычылдады:

— Бах, будур әсил вәтәндашлыг! Бу барәдә јазмалысан!

Мән фикирләширдим. Һәммин музеји тәшкил етмәјә бу адамлары мәчбур едән нәдир? Бу фикир үрәјимдән кечән кими «мәчбуријјәт» сөзүнә күлмәјим тутду, ахы, «мәчбуријјәт» сөзү борч вә вәтәндашлыг сөзләринин гаршысында нә гәдәр күлмәли көрүнүр. Вәтәнини, халғыны севән адам үчүн нә мәчбуријјәт? Бу көзәл тәшәббүсү

мәктәбин мүәллим һеј'әтинә пычылдајан онларын вәтәндашлыг һисси дејилдирми? Бу һисс варса, һәр шеј вар. Бу һисс јохса, һансы сәнәтин саһиби олурса-олсун, о адам гуру ичрачыдан башга бир шеј дејилдир.

Бу мәктәбин мүәллимләри дә ичрачы кими програм әсасында дәрс дәмәклә вәзифәләрини битмиш һесаб едә биләрдиләр вә һеч кәс дә онлары тәшәббүссүзлүк учундан тәгсирләндирә билмәзди.

Јери кәлмишкән ону да дејим ки, мүәллимләрин бир гисми дәрс програмынын вә методиканын әсири олур. Беләләри програмдан бир аддым да кәнара чыхмағы нөгсан һесаб едир. Әлбәттә, методиканы билмәк вә програмы әсас тутмаг ләзымдыр. Лакин, мән дејәрдим ки, һәр дәрсин өз һавасы, өз хүсусијјәти олур. Мүәллим дәрһал о һаваны тутмалы вә дәрсини о көк үстә көкләмәји бачармалыдыр. Һәр дәрс, дәрсин өзүндә јаранмалыдыр. Бурада әввәлчәдән мүәјјән олунмуш релс үстүндә кетмәк олмаз. Мүәллим дәрсин јарадычысыдыр, һакимидир. Әкс тәгдирдә дәрс стандарт вә чансыхычы олар; мүәллимин јарадычы тәшәббүсү өзүнү кәстәрмәз.

Тәшәббүс сөзүнүн көкү үрәјә бағлыдыр. Үрәјиндә бөјүк дүјғулар олмајан адамдан һеч бир бөјүк әмәл дә көзләмәк олмаз.

Мүәллим һеј'әтинин икинчи тәшәббүсү мәктәб чәрчивәсиндән кәнара чыхыр, даһа бөјүк ичтимаи мәзмун алыр. Ики ил бундан әввәл коллектив бу гәрәра кәлир ки, шакирдләрин гүввәси илә мәктәбин нәбатат бағында бир абидә учалтсын: на'мәлум әскәрин абидәсини! Буну һәјата кечирмәк үчүн истираһәт күнләри шакирдләр «Күнәшли» совхозунда ишләјирләр. Онларын газанчы топланыр, Бакы ме'марлыг е'малатханасынын һесабына кечирилир. Һејкәлтәрашлар өмрүнү Вәтәнә гурбан верән азәрбајчанлы әскәрин көзәл бир абидәсини јарадырлар. Абидәнин әсасына һәммин кәнддән Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олан дөјүшчүләрин шәкилләри һәкк едилир. Онун дүз ортасында исә сәјфә бәнзәр бир долаб дүзәлтмишләр. Һәммин долабда шәкилләри дивара һәкк едилән шәһидләрин мәктублары вә ғыса тәрчүмеји-һаллары сахланылыр. Шәкилләрин биринин алтында ики сәтир ше'р јазылмышдыр:

Еј Вәтән, ширинсән балдан,
шәкәрдән
Әјилиб өпәјдим о доғма
јердән.

Мән ше'рин мүәллифини хәбәр алдым.

— 20 жашында шәһид олмуш лейтенант Балабәј Мәм-мәдовун «Хәјал» адлы ше'риндәндир, — дејә чаваб вер-диләр. Бундан сонра һејбәт мүәллим ше'ри бүтүнлүклә әзбәрдән деди. Ше'р һәгигәтән о заман үчүн хәјал иди. Бу күн исә һәмин дәјүшчүнүн хәјалы һәгигәт олмушдур.

Әскәр о заман арзуламышдыр ки, кәндләринин әтра-фында үзүм бағлары салынсын, бу күн һәмин јердә «Күнәшли» совхозунун үзүм тәнәкләри сыраланмышдыр.

Сәһбәтин ширин јериндә бирдән абидәнин башындан асылмыш зәнк чинкилти илә сәсләнди. Мәктәбин һәјә-тиндә ојнајан ушағлар синифләрә долушдулар.

Тәәччүб етдик. Мә'лум олду ки, мәктәбин зәнки аби-дәнин башындан асылмыш зәнклә чалашдырылмышдыр. Белә ки, мәктәбин зәнки чалынанда, абидәнин зәнки дә сәсләнир. Зәнк сәсләри илә елә бил мәктәб, 26—27 ил бундан әввәл онун јолунда һәлак олмуш кечмиш ша-кирдләрини дә дәрсә чағырыр. Ахы, о чаванларын өмүр-ләри кими тәһсилләри дә јарымчыг галмышдыр. Јох, бәлкә дә инди мәктәб бу зәнк сәсләри илә кечмиш ша-кирдләринин руһуна хатирә нәғмәси охујур.

Көзләримизин јашыны силиб ифтихарла мәктәбә бах-дыг. Бир анлыға бизә елә кәлди ки, Вәтәндән чох-чох узағларда һәлак олмуш бу икидләр јенә бизимләдирләр. Бах, индишә о шәһидләр, синифләрә долушан ушағларла бәрәбәр мүәллимләрин дәрсинә гулаг асмаға кетдиләр...

Еј Вәтән јолунда һарајсыз, сәссиз
Өлән әрәнләр!
Сиз еј тәмәннасыз, гәдсиз, гәрәссиз
Чаныны бизләрә гурбан верәнләр,
Ешг олсун сизә!
Ешг олсун о полад ирадәнизә!

Мәктәбин үчүнчү тәшәббүсү. Кечән ил һәмин бу мäk-тәби битирәнләр шакирдләр үчүн е'малатхана тикибләр, бу илки мүдавимләр исә мәктәбдә идман салону тикмә-ји гәрара алмышлар. Беләликлә, һәр бурахылышын мäk-тәб үчүн бир јадикар гојуб кетмәси артыг бир ән'әнәјә чәвилмишдир. Бүтүн бунлардан сонра һејбәт мүәллим үзүнү бизә тутуб деди:

— Сонра елә биләрсиниз ки, башымыз белә ишләрә гарышыб тәһсил ишләри...

Бу јердә Худу Мәммәдов онун сөзүнү кәсди:

— Јох, елә фикирләшмирик. Бу ишләрин өзү дә тәһ-сил үчүндүр...

Һәгигәтдә дә беләдир. Өлкәшүнаслыг музеји тәһсил үчүндүр, — десәк чох аз олар. Әкәр тарих мүәллими Вәтәнимизин башына кәтирилән мүсибәтләрдән, бу мү-сибәтләрә гаршы халгын үсјанындан сојуг рәғәмләр әсасында данышырса, музей балаларымыза, Вәтәнимизи чанындан әзиз тутан бабаларымызын ајаг изләрини кәс-тәрир.

Музеј өзүмүзү өзүмүзә таныдыр.

Шәһидләр үчүн тикилән абидә исә балаларымыза нә үчүн јашајыб, нәјин уғрунда өлмәк дәрсини өјрәдир. Чәсарәтлә дејә биләрик ки, синифдәки дәрсдән абидәнин вердији дәрс даһа тутарлы вә даһа мә'налыдыр. Абидә бир дә балаларымыза ону өјрәдир ки, гәһрәманлар фөв-гәл'адә мәхлуғ олмурлар. Онлар бизим өз ичимиздән чыхырлар. Ушағ инаныр ки, һәр күн кәнддә көрдүјү гоча Мәммәд кишинин оғлу, инди исә гәһрәман кими танынан Балабәј нечә ил бундан әввәл онун кими ади бир ушағ олмуш, онун охудуғу мәктәбдә охумуш, бәлкә дә бу күн онун әјләшдији партада әјләшмишдир. Ушағ инаныр ки, гәһрәманлыға кедән јол онун әјләшдији партадан баш-лајыр. Тәһсил вә тәрбијә үчүн бундан бөјүк әјанилик ола биләрми?!

Нәһајәт, мәктәб үчүн е'малатхана вә идман салону тикмәк балаларымызы ичтимай әмәјә һәвәсләндирир. Сорушулур, о е'малатханадан ону тикәнләр истифадә едә-чәкләрми? Јох! Бәс нәјә көрә тикмишләр? Өзләриндән сонра кәләнләр үчүн. Мәшһур аталар сөзү јада дүшүр: «Әкибләр јемишик, әкирик јесинләр». Ешг олсун халгы-мызын тәбиәтиндәки бу јүксәклијә, бу бөјүк һиссә! Ешг олсун бу ән'әнәни гојанлара вә давам етдирәнләрә! Нәһа-јәт, ешг олсун бу ичтимай дүғуја!

Елә буна көрәдир ки, бу мәктәбдә тәһсил ишләри дә јахшы гурулмушдур. IX синифдә әдәбијјәт дәрсинә гу-лаг асдыг. Атабаба мүәллимин дәрсиндән разы галдыг. Мәктәбдә тәһсил ишләринин јахшы гурулдуғуну кәстәр-мәк үчүн тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, кечән ил һәм-мин мәктәби гуртаранлардан 16 нәфәри али мәктәбләрә, 6 нәфәри исә техникумлара дахил ола билмишдир.

Көрдүкләримдән белә бир нәтичәјә кәлдим: истәсәк, һәр шеј едә биләрик! Буна көрә дә үзүмү республиканын бүтүн кәнд мәктәбләринин рәһбәрләринә тутуб дејирәм: һаггында данышдығым мәктәбдән өрнәк көтүрүн!

1970

ИМЗАСЫЗ МӘКТУБЛАРА ИМЗАЛЫ ЧАВАБ

1970-чи илин октябр айында женә алим достум Худу Мәммәдовла Көйчаждан Бакыја кәлирдик. Шамахинын Ленинабад кәндинин янындан өтәркән ше'р, сәнәт досту Әлибала Зәрбәлијев јадыма дүшдү. Кәндә бурулдуг. Јолун кәнарындакы мәктәби көрүнчә дајандыг. Мәктәбин янындан сојугганлыгла өтә билмәздик. Дүнјанын ән бөјүк шәхсијәтләри мәктәб гаршысында әјилмиш, она сәчдә етмишләр. Чүнки һәр бир халгын зәкасы вә идракы өз көкүнү мәктәбдән көтүрүр.

Мәктәбин дәһлизиндә директорла көрүшдүк. О бизи мәктәблә таныш еләди.

Мәктәбин дәһлизләриндәки сәлигә-сәһман, синиф отагларындакы тәмизлик, фәнн кабинетләри вә хүсусилә мәктәбин нәздиндә тәшкил едилмиш өлкәшүнаслыг музеји бизим чох хошумуза кәлди. Бизә ајдын олду ки, мәктәбин директору һејбәт Шикаров тәшәббүскара адамдыр, ишкүзар директордур.

Биз һәмийшә гәзетләрдә «дахили имканлардан истифадә етмәк» сөзләринә раст кәлирик. Мән бунун ән көзәл нүмунәсини һәмин мәктәбдә көрдүм. Кәнд мәктәбләриндә чалышан 30—40 мүәллим вә јүзләрлә шакирд бөјүк гүввәдир. Бу, маариф ордусудур. Јахшы рәһбәр бу ордунун гүввәсилә дағы дағ үстүнә гоја биләр. Мән һәмин мәктәбин директорунда бу чәһәти көрдүм. Бу барәдә «Коммунист» гәзетинин 1970-чи ил, 4 нојабр тарихли нөмрәсиндә «Бир кәнд мәктәбиндә» адлы мәгалә илә чыгыш етдим. һәмин мәгаләдә мән мәктәбдә көрдүкләримдән данышырдым. Мәктәбин директору Шикаров јухары синиф шакирдләринин көмәји илә кәндиң әтрафында газынты ишләри апармыш, вәтәнимизин тарихини үзә чыхаран бир сыра тапынтылардан көзәл музей дүзәлтмишдир. Бу музей үчүн ајрыча бир отаг ајырмамыш, мүтәхәссисләр дә'вәт етмиш, һәмин тапынтыларын тарихини мүәјјәнләшдирмишдир. Женә дә шакирдләрин көмәји илә директор кәндиң әразисиндә олан гушлардан, вәһши һејванлардан ибарәт чанлы бир музей дүзәлтмишдир. һејбәт Шикаров «әкибләр јемишик, әкирик јеониләр» аталар сөзүнү рәһбәр тутараг јухары синиф шакирдләрини бөјүк бир ишә чәлб етмишдир: һәр ил бу мәктәби гуртаран ушаглар

мәктәб үчүн өзләриндән бир шеј јадикар гојуб кетмәлидирләр. Мәсәлән, бир бурахылыш музейин бинасыны, ди-кәр бурахылыш мәктәб үчүн идман салону тикмиш, башга бурахылыш да бу кәнддән чәбһәјә кедиб гајытмајан вәтән өвладлары үчүн көзәл бир абида учалтмышдыр. Мәктәбин галдырдыгы бу сонунчу тәшәббүсә бүтүн кәнд гошулмуш, һәр кәс өз имканы дахилндә һәмин ишә көмәк етмишдир.

Бүтүн бунлары демәкдә мәтләбим одур ки, бу көзәл тәшәббүсләри галдыран вә һәјата кечирән бир адамла гаршылашан она өз миннәтдарлыгыны билдирмәзми? Вәтән Вәтән өвладларынындыр. О һаһымызындыр. Она көрә Вәтәнин һәр кушәсиндә көрдүјүмүз көзәл бир чәһәт һаһымызы ејни дәрәчәдә севиндирир. Вәтән мәһәббәти елә бир мәһәббәтдир ки, ону сәнин гәдәр севән икинчи бир шәхсн көрүнчә сән ону севдиндә гысганмырсан, онун өзүнү дә Вәтән гәдәр севмәјә башлајырсан. Шикаров кимдир? Нечәнчи илдә доғулуб? һансы мәктәби гуртарыб? Аиләсинин тәркиби нәдир? һансы јоллардан кечиб кәлиб? Достлары кимдир? Гоһум-әграбасы кимдир? Бунларла һеч марагланмырсан. Онун әмәлләри сәни о гәдәр севиндирир ки, сән бу адамын гаршысында сәчдә етмәјә һазыр олурсун. Әкәр мән јухарыда сәјдығым чаһчалалы онун өз евиндә, бағында, бир сөзлә, шәхси мүлк-ијјәтиндә көрсәјдим бу гәдәр севинәрдимми? Әсла!

Биз гәләм сәһибләри тез-тез елимизә, обамыза сәфәрә чыхырыг. һансы тапыны дөјсәк, биз о евин әзиз гонағы олуруг. Олдуғумуз евләрдә сәлигә-сәһман көрүрүк. Артыг кәнд евләриндә дә шәһәр гајдалы сәлигә, мәишәт мәдәнијјәти көрүрүк. Биз бунларла севинирик. Она көрә ки, халгымыз күндән-күнә тәрәгги едир, көзәл јашајыр. Раһат күн-күзәран кечирир. Севинирик, она көрә ки, бу мүасир мәишәт шәрантиндә јетншән, бөјүјән балалар биздән дә ирәли кедәчәк, биздән дә ағыллы-камаллы олачаглар. Лакин бу гәләмә кәлмир. Она көрә ки, евләрдәки сәлигә-сәһман, мебел, бағ-бағчадакы күл-чичәк бир аиләјә мәхсусдур. Кечән ил «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә дәрч етдирдијим «Мән, јохса биз» адлы мәгаләмдә бу мәсәләјә тохунмушдүм. Ағдам рајонунун Новрузлу кәндиңдә мән шәхси евләрдә, һәјәтләрдә тәмизлик вә көзәллик көрмүшдүм. Амма кәнд мәктәби, клубу, китабханасы вә јолларында евләрдә көрдүјүм көзәллији вә сәлигә-сәһманы көрмәмишдим. Бу мәни бир вәтәндаш кими

ағрытмышды. Нә үчүн «мәнә» аид оланлар көзәл вә сәлигәли, амма «бизә» — һамыја аид оланлар исә көздән салынмыш олсун? Индики заманда буна нечә бахмаг олар? Гәрибәдир. Ленинабад кәндиндә исә әксинәдир. «Мәнә» аид оланлар о гәдәр жүксәк сәвијјәдә олмаса да, «бизә» аид оланлар Шикаровун тәшәббүскарылығы сәјәсиндә көзәлдир, көнүлачандыр. Мән истәрдим ки, бу кәндләр жарышсынлар. Бириндә олан јахшы чәһәтләр о биринә кечсин.

Ленинабад кәнд мәктәби һаггында мәгаләм «Коммунист» гәзетиндә дәрч олунандан бир мүддәт сонра һәмин кәнддән имзасыз бир мәктуб алдым. Мәктубда дејилир ки, Шикаров натәмиз адамдыр, позгундур. Онун натәмизлијини сүбүт еләмәк үчүн мүәллиф бир-биринә уушмајан гәрибә фактлар кәтирир вә мәктубуну бу сөзләрлә тамамлајырды: «Шикаров сизи дә алдадыб».

Мән тәәччүләндим. Доғрусу, әввәлчә үрәјимә кәлди ки, мәктубда јазыланлар бәлкә дә доғрудур. Анчаг Шикаровун мәни алдатдығына инана билмәдим. Она көрә ки, мәктәбә кедәнә гәдәр мән Шикарову танымырдым вә ән мүһүмү дә бу иди ки, мән көрдүјүмү јазмышдым. Мәни о нечә алдада биләрди? Мәним көрдүкләрим факт дејилдимиз? Бу әһвалатдан бир гәдәр кечди. Јенә һәмин кәнддән икинчи вә үчүнчү имзасыз мәктублар алдым. Һәмин мәктубларда исә Шикаров инди башга чәһәтләрден писләнирди.

Бир күн достум профессор Н. Рзајевлә бәрабәр јолу-муз Шамахија дүшдү. Рајон партија комитәсинин биринчи катиби Ј. Рзајев јолдашла көрүшдүк. О өзү мәним мәгаләмдән сәһбәт салды. Мәгаләнин чох доғру јазылдығыны сөјләјиб әлава етди ки, һәмин мәктәбин тәшәббүсүнү рајонун бүтүн мәктәбләриндә јаймаг мәсәләсини галдырмышыг. Мән Шикаров һаггында алдығым имзасыз мәктубдан сөз салдым. Ј. Рзајев јолдаш Шикаровун јахшы бир ишчи олдуғуну, бу мәктубларын ону көзү көтүрмәјән адамлар тәрәфиндән јазылдығыны гејд етди. Мән сакитләшдим. Лакин мәктубларын арасы кәсилмирди. Бу јахынларда Бәһрам Гәдиров адлы бирисинин имзасы илә бир мәктуб да алдым. Мәктуб рус дилиндә иди. Олдуғу кими көчүрүрәм:

«Уважаемый Вагабаде! Прошу вас уберите свои руки от головы Шикарова, жителя Шемахинского района. Шикаров изменник родины и народа. Он занимается гип-

нозом и при помощи этого обманывает вас. Если вы еще его будете поддерживать я вынужден буду вас разоблачить. Многие ваши секреты мне хорошо известны.

Гаджиев Бахрам».

Марағлы бурасыдыр ки, мәктубун алтында һачыјев Бәһрам, пакетин үстүндә исә Гәдиров Бәһрам јазылмышды.

Јенә һејрәт мәни көтүрдү. Мән һарада вә нә заман Шикарову мүдафиә еләмишдим? Ахы мән һәмин илк көрүшүмдән сонра јалныз бирчә дәфә — алман әдиби һанс Петер Шмиде илә кәндә кәлиб һәмин мәктәби она көстәрдијим заман көрүшүшдүм. Вә нәһајәт, көрәсән мәктубун мүәллифи мәним һансы сирләримдән данышыр? Бу адам мәни нә үчүн һәдәләсин? Шикаровун халг вә Вәтән дүшмәни олмасы нәдән ибарәтдир? Көрәсән бу мәктубу јазан адам өзү Вәтән вә халг үчүн нә еләјиб?

Ијул ајынын 15-дә мән кәндә кәлдим. Совхоз партија комитәсинин катиби Әвәз Кәримовла вә кәнд Советинин сәдри һејбәт һашымовла көрүшдүм. Онлар икиси дә Шикаровун чох ишкүзар, тәшәббүскары бир адам олдуғуну билдирдиләр.

Мән Гәдиров Бәһрам адлы бир адамын бу кәнддә јашајыб-јашамадығыны хәбәр алдым. Мә'лум олду ки, Б. Гәдиров һәмин мәктәбин мүәллимидир. Онун далынча адам көндәрди. Кәлмәди.

Бәлкә дә мәктуб Бәһрам Гәдировун адындан јазылмышдыр. Онун һеч хәбәри дә јохдур. Лакин бурада мәсәлә башгадыр. Кечән ил Ј. Рзајев јолдашла сәһбәтминдә о, имзасыз мәктублардан чана кәлдијини сөјләди. Бизим мәтләбимиз дә бунун үстүндәдир. Сөзүмүз бир обада јашајыб өз танышы, досту, үмумијјәтлә гәбилијјәтли адамлар һаггында имзасыз мәктублар јазмағы өзүнә лешә едән адамларадыр.

Кәлин әјри отураг, дүз данышаг. Мәкәр башгасына гују газмаг кишилиқдирми? Мәкәр ата-бабаларымыз беләми олмушлар? Ахы бизим ата-бабаларымыз дүшмәнләри илә ачыг-ачығына, мәрд-мәрдәнә вурушмушлар. Һәтта дүшмәни силаһсыз оlanda белә архадан вурмамыш, она силаһ вермиш, онунла үз-үзә, дөш-дөшә вурушмушлар. Сылдырым гајалар, сал дашлар үзәриндәки гылынч изләри бизим бабаларын өз дүшмәнләринә имзалы мәктубларыдыр. Бир дә индики зәманәдә — мәгсәд

бир, арзу бир, јол бир олан бир чәмијјәтдә нә әдавәт, нә дүшмәнчилик? Үстүнә чиркаб атдығын адам қимдир? Ејни булагдан су ичдијин, ејни һава, ејни торпагла ғидаландығын өз Вәтәнинин оғлу дејилми?

Ола билсин ки, Шикаровла сәнин аран јохдур. Онда евинә кетмә, евинә кәлмәсин, салам вермә, салам алма. Әкәр сән ону өзүнә дүшмән һесаб едирсәнсә, мәрд ол. Мәрд адам дүшмәнинин јахшы чәһәтләрини дә көрмәји бачарыр. Бәс сән? Сән ки, өз кичик һиссләринлә јашајан хырда адамчығазсан. Сән башғасынын сәадәтинә севинмирсән. Әксинә, дилхор олурсан. Ачыјырам сәнин һалына! Бир аталар сөзүнү јадына салмағ истәјирәм: «Пахыл олма, гәммин олмасын». Хош о адамын һалына ки, башғасынын севинчинә севинмәји бачарыр. Вај о адамын һалына ки, башғасынын севинчи она дәрәд кәтирир.

Кәлин чыхағ өз ғынымыздан! Кәлин чыхағ евимизин дөврәсинә чәкилән һасардан! Бөјүк һиссләрлә јашајағ! О заман јалһыз өз һасарымызын бу тајында дејил, Вәтәнимизин һәр кушәсиндә тикилән биналар, чәкилән јоллар, абадлығ ишләри бизи севиндирәчәкдир. Өзүмз дә Вәтәнимиз гәдәр бөјүјәчәк, һиссләримиз дә кенишләнәчәк.

Еј хәлвәт бир кушәјә чәкилиб хәттинин танынмамасы үчүн әјри-үјрү һәрфләрлә имзасыз мәктуб јазан ғорхағ, шәрәфсиз! Чох да ки башғасы сәни көрмүр. Сән ки өзүн-өзүнү, өз шәрәфсиз ишини көрүрсән. Неч өзүн-өзүндән утанырсанмы? Сән әјри-үјрү һәрфләрлә јалһыз хәттини итирмирсән, өзүнү, өз варлығыны, өз шәхсијјәтини дә итирирсән. Бәс бу сәни ағрытмырмы? Адыны, фамилијаны, үнваныны кизләдиркән атанын сәнә вердији аддан, фамилијадан хәчаләт чәкмирсәнми? Нәһајәт, өзкәјә гују газмаға сәрф еләдијин вахтда, үстүнә чиркаб төкдүјүн ағ қағызлара һејфин кәлмирми?

Мән Шикарову мүдафиә еләмирәм. Ола билсин ки, онун да мүәјјән нөгсанлары вар. Лакин мәни тәәччүләнديرән бурасыдыр ки, өз доғма кәнди һағгында фәрәһли бир сөз ешидән адам, нијә гәм дәрјасына гәрг олсун? Шикарову Вәтән вә халғ дүшмәни адландыран бу адам, бу кәнддән кедиб чаныны Вәтән үчүн гурбан верәнләрин һаминә ғалдырылан абидә ғаршысында нијә көврәлмәсин? Шикаровун үнванына налајиг сөзләри јаздығы заман абидәси учалан Вәтән оғулларынын руһу ғаршысында нијә вичдан әзабы чәкмәсин, утанмасын?

Нәһајәт, әкәр о адам Шикарову дүшмән, өзүнү һәғиги вәтәнпәрвәр һесаб едирсә, нијә мәктәбдәки јениликләри көрүркән синәси фәрәһдән ғабармасын?

1972

ИКИ ҺӘФТӘ

1966-чы илдә Гәрби Берлиндән бир мәктуб алдым. Мәктубу һанс Петер Әһмәд Шмиде адлы бир алман јазырды. Тәмиз Азәрбајчан дилиндә. Шмиде бизим мәтбуатымыза абунә олдугуну, мәним шәрләрими охудугуну вә бунлардан бәзиләрини алман дилинә тәрчүмә етмәк истәдијини билдирди. Бундан сонра арамызда мәктублашма башланды. Нәһајәт, 1970-чи илин декабр, 1972-чи илин март ајларында дәвәтимизлә Бақыја кәлди, бизим халғымыз, әдәбијјат вә мәдәнијјәтимизлә јахындан таныш олды.

1972-чи илин август ајында о мәни јолдашымла бәрабәр Гәрби Берлинә дәвәт етди. Август ајынын 10-у илә 24-ү арасында биз онун ғонағы олдуг.

Биз алман тарихи, мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә чохдан танышығ. Илк кәңчлијимиздән алман фәлсәфәси — Маркс, Енкелс, Һекел, Фејербах, Фихте, Кант, Һартман, Шопенһауер кими мүтәфәккирләрин, Бетһовен, Бах, Вагнер, Штраус, Һәјдн кими бәстәкарлары, Шиллер, Көте, Брехт кими јазычыларын әсәрләри илә таныш олмушуг.

Мән јола дүшәркән алман халғынын јетирдији дүһалар фикримдә сыраланыр, онларын әсәрләриндә севдијим образлар көзләрим өнүндә чанланырды. Мән кетмәмишдән әввәл дә Берлини таныјырдым; онун күчәләрини, паркларыны, бағларыны, сарајларыны, мәшһур биналарыны китаблардан өјрәнмишдим. Ики ил әввәл тамамладығым «416» поемасыны јазаркән Берлиннин хәртәси көз өнүмдә иди.

416-чы Тағанроғ дивизијасы! Азәрбајжан оғулларындан тәшкил олунмуш бу дивизија Моздоқдан Берлинә гә-

дәр шәрәфли бир дөјүш јолу кечмиш, нәһајәт, Берлиндә күчә дөјүшләриндә иштирак етмишди. Бу дивизија Шпрее чајынын үстүндән кәндир көрпүләрлә о таја адламыш, Кәјзер сарајыны тутмуш, Унтер-Линден күчәсиндә бөјүк гәһрәмәнлыглар көстәрмиш, нәһајәт, Бранденбург дарвазасына бајраг санчмышды. Мәним гардашым Исфәндијар бу шәрәфли дөјүш јолуну кедәнләрдән вә бу јолларда һәлак оланлардан бири иди.

1944—45-чи илләрдә гардашым бу јоллары синәсилә ача-ача кетмишдисә, бу күн мән һәммин јоллары јумшаг гатарда кечирдим. Мән гардашымын вә минләрлә гардашларымын вахтсыз өлүмүнә сәбәб олмуш бир мәмләкәтә кедирдим. Заманын нә гәрибә ојунлары вармыш! Ичимдә бир-биринә зидд олан гәрибә дүјгүлар баш-баша кәлмишди. Вахты илә ады чәкиләндә дәһшәтә кәлдијим вә дүшмән сандығым бир мәмләкәтә дост кими ајаг ба-сырдым.

1. ГӘРБИ БЕРЛИН

Шмиде арвады илә бәрәбәр бизи Берлиндә гаршылады. Биз дост кими гучаглашыб көрүшдүк. Берлин вахты илә ахшам саат он иди. О бизи Гәрби Берлиндәки «Мәрһабә» ресторанына кәтирди. Ресторанын саһиби отуз беш-гырх јашларында Арас Өрән адлы бир түркдү. Беш илә әввәл Арас, Истамбулдан Гәрби Берлинә кәлмиш, фәһләлик еләмиш, үч-дөрд ај бундан әввәл исә фәһлә достларынын көмәји илә һәммин рестораны ачмышды. Ресторан түрк гајдасында бәзәнмишди. Јемәкләр дә милли түрк хәрәкләриди. Ресторандакы хидмәтчиләр дә түркләрди. Магнитофонда түрк маһнылары чалынырды. Бурада бизи Рәһми Салтук адлы чаван бир озан (ашыг) гаршылады. О, түрк ашыг әдәбијјатынын классикләриндән Јунис Имрә вә Пир-Султанын маһныларыны охуду. Маһнылар чох һәзин иди. Маһнылар бизә Түркијәнин кечмишиндән чох бу күнүндән шикајәтләнирди.

Кечә јарысы достумун евинә кәлдик. Шмиденин еви шәһәр кәнарында, кәнд кими бир јердәдир. О, нәһәнк шәһәрин курултусундан гачмыш, сакит бир јердә, мешәнин ичиндә өзүнә мәскән салмышдыр.

Илк нөвбәдә мән евинә гонаг кәлдијим Әһмәд бәји

сизә тәғдим етмәк истәјирәм. Миллијјәти е'тибары илә алман олан бу адамын әсил ады Ханс Петер, фамилијасы Шмидедир. Кәнчлијиндә түрк дили илә чох марагланмыш, бу дили өјрәнмиш вә онун васитәси илә бу дилә голум олан түркмән, өзбәк, татар, гырғыз, газак, башгырд вә Азәрбајчан дилләринә дә мараг көстәрмишдир. Заман кечдикчә динләрлә дә чох марагланмыш, дин тарихләрини дәриндән өјрәнмиш вә онда алман халгынын мәнсуб олдуғу христиан дининә бир шүбһә ојанмышдыр. Дејијинә көрә, атасы да христиан дининә, килсәјә рәғбәт көстәрмирмиш. Ханс Петер ушаг икән атасы ону килсәјә апармаг истәдијини билдирмиш, лакин килсә әвәзинә ону мешәјә кәтирмишдир. Ушаг тәәччүбләнмиш вә атасындан сорушмушдур:

— Бәс ахы биз килсәјә кедәчәкдик?

Атасы чаваб вермишдир:

— Мәним килсәм бурадыр, оғул. Мәним үчүн мешә ән бөјүк мә'бәд, гушларын маһнысы исә кешиш дуасыдыр.

Атасынын бу ејһамлы сөзләри ушағын гәлбиндә дәррин изләр бурахмыш вә һәлә о заман бу барәдә чох дүшүнүшүшдүр. Нәһајәт, дүнјада мөвчуд олан динләрин көкүнү, мәсәд вә вәзифәләрини, мүғәддәс шәхсијјәтләрини тәрчүмәји-һал вә ирәли сүрдүјү фикирләри дәриндән өјрәндикдән сонра бу адам ислам динини динләрин һа-мысындан үстүн санмыш вә тәхминән отуз јашында икән мүсәлман динни гәбул етмишдир. Онун дедијинә көрә, хусусилә Икинчи дүнја муһарибәсиндән сонра алманлар ичәрисиндә мүсәлман дининә рәғбәт көстәрәнләрин сајы чоһалмыш вә бир чоһу бу дини гәбул етмишдир. Әлбәттә, дин, мәсләк һәр кәсин өз шәхси ишидир, она көрә дә христиан дининә мәнсуб олан алманлар бу мәсәләјә чоһ лағејдирләр. Ону да дејим ки, Гәрби Берлиндә килсәләрлә бәрәбәр, мәсчид вә һәтта Будда мә'бәди дә вардыр. Алманлар ичәрисиндә Буддаја ситајиш едәнләр дә аз дејил.

Ханс Петер ислам динини гәбул едәндән сонра адынын јанына Әһмәд исмини әләвә етмиш, гадыны да һәнифә адыны көтүрмүш, ушагларынын адыны да һәсән вә һүсәјн гојмушлар.

О, чоһдан бәри Азәрбајчан мәтбуатыны мүнтәзәм ола-раг алыр. «Азәрбајчан» журналыны, «Әдәбијјат вә ин-чәсәнәт» гәзетини муталиә едир. Динә инанмасына бах-

мајараг социалист идејаларына да дәриндән рәғбәт кәс-
тәрир вә өзүнү социалист һесаб едир. Бизим классик
әдәбијаты, Нәсими вә Фүзулини, Ахундов вә Чәлил
Мәммәдгулузадәни, Сабир вә Ч. Чаббарлыны, бәстәкар-
ларымыздан Үзејирбәји вә Фикрәт Әмирову чох бәјәнир,
сејир. Мүасир јазычыларымызын, демәк олар ки, һа-
мы-
сыны охумушдур. Бизим фолклорумуза — нағыл вә дас-
танларымыза, бајаты вә гошмаларымыза бәләддир —
десәк, аздыр, вургундур. Бизим Низами музәји илә узун
мүддәтдән бәри јазышмыш, китаб мүбадиләси етмиш,
тарихимизи вә бу күнүмүзү севә-севә өјрәнмиш, әдәби
ирсимизин бир сыра өрнәкләрини алман дилинә тәрчүмә
етмишдир. Нағылларымызы вә «Короғлу» дастаныны,
Ч. Мәммәдгулузадәнин бир сыра һекајәләрини, Әкрәм
Әјлисли, Чәләл Бәркүшад вә Интигам Мәһдијев кими
кәнч јазычыларын бир сыра әсәрләрини, бу гејдләрин
мүәллифинин «Икинчи сәс» пјесини вә бир сыра ше'рлә-
рини, Аббас Замановун Вагиф вә Мирзә Ибраһимов һаг-
гындакы мәгаләләрини алман дилинә тәрчүмә етмишдир.
О өзү белә һесаб едир ки, Азәрбајҗан әдәбијатындан
башладығы бу тәрчүмә иши онун кәләчәк фәалијјәтинин
мүғәддимәсидир. Кәләчәкдә бу иши давам етдирәчәк, ал-
ман охучуларыны Азәрбајҗан халғы вә әдәбијаты илә
таныш едәчәкдир.

Әһмәд бәј Гәрби Берлинин фабрик вә заводларында
чалышан түрк фәһләләринин јанында узун мүддәт дил-
манчлығ вәзифәсини апармышдыр. Сон заманлар һәмин
вәзифәдән исте'фа вермиш, инди исә мәһкәмәләрдә јә-
минли (андлы) тәрчүмәчи вәзифәсиндә чалышыр.

Гәрби Берлинә кәлишимизин сәһәри, Берлиндәки
Совет сәфарәтханасына кәлдик. Гәрби Берлин хусуси
бејнәлхалғ статуса маликдир. Шәһәри икијә бөлән һа-
сардан — бу һасарын јанында дајанмыш кәзәтчи пос-
тундан кечмәк лазым иди. Кәзәтчиләрә өзүмүзү тәгдим
етдик. Паспортларын јохланылмасы вә ичазә вәрәгәси-
нин алынмасы бир саатдан чох чәкди. Бурада јүзләрлә
сәјјаһ нөвбәјә дурмушду. Мән јолдашымла идим. Әһмәд
бәј Берлинә ајры постдан кечмәли иди. (Јерли әһалинин
кечид јолу ајры тәрәфдәндир.) О, мүәјјән олунмуш јер-
дән кечиб сәјјаһлара мәхсус постун гаршысында бизи
кәзләмәли иди. Кешикчи анкет долдурмағымызы тәләб
етди. Мән анкети рус дилиндә долдурдум. Кешикчи мән-
дән алман дилиндә нә исә хәбәр алды. Чаваб верә бил-

мәдим. Әл һәрәкәти илә о мәнә нә исә дејирди. Мән чә-
тинликлә баша дүшдүм ки, кешикчи нә вахт гајыдача-
ғымызы хәбәр алыр. Мән буну јолдашымла Азәрбајҗан
дилиндә изаһ едәркән јанымызда дајанмыш бир нәфәр
гарајаныз оғлан:

— Азәрбајҗанлысынызмы? — дејә мәнән хәбәр алды.
Мән:

— Бәли, — дејә чаваб вериркән о:

— Гардаш, мән дә азәрбајҗанлыјам, — деди.

Көрүшдүк. Таныш олдуг. Әһмәд Мәһрибани адлы бу
кәнч Тәбриздәндир. Берлиндә биолокија факүлтәсини
битирмиш, инди дә бурада аспирантдыр. Елми-тәдқиғат
институтунда чалышыр. Бу јахынларда мүдафиә едәчәк.
Тә'тил заманы Тәбризә кетмиш, евләнмиш вә арвадыны
да өзү илә кәтирмишдир. Мәнә телефон нөмрасини вер-
ди, евинә дә дә'вәт етди. Јарым саата гәдәр онунла сәһбәт
етдик. Мә'лум олды ки, Берлиндә Иран Азәрбајҗанындан
кәлән азәрбајҗанлылар чохдур. Бунларын әксәријјәти
елми идарәләрдә чалышыр. Чохларынын адыны чәкди.
Биринин визит карточкасыны мәнә бағышлады. Әли
Фәһми адлы бу азәрбајҗанлы Гәрби Берлиндә бөјүк бир
клиниканын рәһбәридир. Тибб профессорудур. Чәрраһ-
дыр. Берлинин тәбабәт аләминдә бөјүк нүфузу вар.

Әһмәд Мәһрибани илә достчасына ајрылды.

Гәрибә һаллар кечирирдим. Нечә олды ки, мән бир
шәһәри икијә бөлән бу һасарын јанында гардашымла раст
кәлдик? Дөрд милјонлуг бу нәһәнк шәһәрдә һансы тәса-
дүф мәни онунла растлашдырды? Бу нәдир? Тәлејин
һөкмүмү, тәсадүфмү?

Ики адам боју галхмыш һасарын јанында дајаныб
дүшүнүрдүм. Бир шәһәрдә ики дүңја, ики аләм, ики фи-
кир! Ортада даш һасар! Бир тәрәфдә һагг, дикәр тәрәф-
дә һаһаг, бир тәрәфдә бәшәријјәтин кәләчәји, бир тәрәф-
дә кечмиши!

14 күн әрзиндә Гәрби Берлиндә таныш олдугум һәр
кәс — Әһмәд бәјдән тутмуш онун гоншуларына гәдәр,
Арас Өрәндән тутмуш Әһмәд Мәһрибанијә гәдәр һа-
мы белә дүшүнүр. Кәлишимдән бир нечә күн сонра Әһмәд
бәјин евиндә олан зијафәтдә бу аиләнин јахыны олан бир
дәмирјолчу мәнә бә'зи шејләри аңлатмаға чалышды. О,
хејли данышды. Јана-јана данышды. Әһмәд бәј онун де-
дикләрини мәнә чүмлә-чүмлә тәрчүмә едирди. О дејирди

ки, жемәжә һәр кәс бир шеј тапыр. О тајда да, бу тајда да. Анчаг мәсәлә бунда дејил. Биз чөрәк ачы дејилк, фикир ачыјыг, мә'нәвијјат ачыјыг. Бу тај фикир бөһраны кечирир. Биз һансы идејанын архасынча кетмәји вә нәјә тапынмағы һәлә билмирик. Лакин о тај (о әли илә Берлини көстәрирди) конкрет вә ајдын бир фикрә — социализмә тапынмышдыр. Бир гәдәрдән сонра о, телевизору ачды. Верилиш Гәрби Берлиндән иди. Диктор бир сабын ширкәтнин рекламларыны верирди. Ширкәтнин тәгдим етдији јени нөвлү сабынын фәјдасындан данышырды. О, сүбут етмәжә чалышырды ки, бу сабынын башга нөвләрдән фәрги јалныз дәрини јумшалтмасында дејил, һәм дә әһвала хош тә'сир бағышламасындадыр. Бундан сонра ишдән ганы гара кәлмиш кәнч бир гадынын һәмин сабынла чиммәси, лүт, күзкү габагында даранмасы вә бундан сонра әһвалынын дәјишмәси, дејиб-күлмәси көстәрилирди.

Дәмирјолчу, телевизорун дүјмәсини басыб ајры канала кечирди. Бу, Берлин иди. Бурда али мәктәбә гәбул имтаһанларындан вә абитуријентләрин кәләчәк арзуларындан сөһбәт кедирди. О:

— Бујур, мугәјисә ет, — дејә үзүмә бахды вә әләвә етди: — Биз истәјирик ки, кәнчлик көзәл бир идеја әтрафында бирләшсин вә нә үчүн јашадыгыны билсин.

Достум Әһмәд бәј дә мәнә бу барәдә хејли данышмышды. Әһмәд бәјин досту дәмирјолчунун 70-ә јакын јашы оларды. Оун јеканә оғлу мұһарибәдә, Кіјев алтында өлмүшдү. О өз оғлу һаггында ачы-ачы данышыр вә мәнә онун һәрби палтардакы шәкилләрини көстәрирди. Бу кәнч, ејнән мәним гардашым јашында иди. Онларын һәр икиси ејни мұһарибәнин гурбаны иди. Лакин о нә үчүн, бу нә үчүн? Гоча данышырды. О дејирди ки: «Һитлер бизи күдәзә верди. Оун идејасы бош бир әфсанә иди. Һитлерин «Мәјн кампф»ына көрә алман халгы өз сәадәтини башга халгларын бәдбәхтлјји үзәриндә гурмалы иди.

Сәфарәтханаја јетдим. Јолдашларла көрүшүб гајытдым. Әһмәд бәјин машины илә Гәрби Берлини кәздик, доландыг. Лакин мәни марагландыран шөһәрнин күчәләри, парклары, бағлары, музејләри дејилди. Бу нәһәнк шөһәрдә јашајан инсанлар, онларын психолојиси, һәјат вә һадисәләрә мүнәсибәтләри, дүјгү вә дүшүнчәләри иди. Мән Гәрби Берлиндә јашајанларын кејим-кечимләрин-

дән, һәрәкәт вә даврашышларындан, чидди сифәтләриндән онларын тәлбини охумаг истәјирдим. Кәнч оғланларын демәк олар ки, һамысы чијинләринә гәдәр сач узатмыш, «пинс» шалвар кејмиш, мұхтәлиф фирмаларын емблемләрини шалварын арха һиссәсиндәки кәмәрә, јахуд да көјнәјин голуна јапышдырмыш, чијинләриндән магнитофон асмышлар. Кәнч гызларын да әксәријјәти ја шалварлы костјум (ејнән оғланлар кими), ја да диздән чох јухары дон, јахуд јубка кејмишди. Кәнардан баханда гызла оғлан бир-бириндән сечилмир. Әлбәтгә, бу мәсәләнни заһири тәрәфидир. Гәрби Алманијада олдуғум мүддәтдә хејли кәнчлә көрүшдүм, сөһбәт етдим. Бүтүн бу көрүшләрдән вә сөһбәтләрдән алдығым тәәссүрат бу олду ки, Федератив Алманијада вә Гәрби Берлиндә, үмумијјәтлә китаб чох аз охунур. Буну АДР-ин ән бөјүк нәшријјаты олан «Volk und welt» нәшријјатынын ССРИ халглары әдәбијјаты шө'бәсинин мүдири Кошут да үрәк ағрысы илә деди. О деди ки: «Гәрби Алманијада ән чох мәчәра китаблары охунур. Чидди әдәбијјата, (истәр сијаси, истәрсә дә бәди) мејл чох аздыр. Ше'рә исә һәвәс көстәрән лап аздыр. Буна көрә дә Гәрби Алманијадакы нәшријјатлар үмумијјәтлә, ше'р китабларыны тәсадүфдән тәсадүфә нәшр едир. Ше'р китабларынын тиражына кәлинчә 1500—2000 ән јүксәк тираж һесаб олунур».

Мән бизим ше'р китабларынын јүксәк тиражла чап олундуғуну дедијим заман о күлүмсүндү. (Кошут рус дилини чох көзәл билир. Она көрә дә биз онунла асанлыгла данышырдыг) О, Азәрбајҗанын әһалисинин сајыны хәбәр алды. Мән беш милјон дедијим заман о, тәәччүблә чијинләрини чәкиб: — 5 милјон әһалијә 10 мин ше'р китабы чохдур, — дејә күлүмсүндү. Мән һисс етдим ки, о, дедијим тиража инанмыр. О заман «Бир баһарын гарангушу» адлы сонунчу китабымы она тәгдим етдим вә тиражыны көстәрдим.

— 25 мин!

Кошут дәншәтә кәлди вә е'тираф етди ки, бајаг мәним сөзүмә инанмышмыш.

Чидди әдәбијјата бикәнәлик, јүнкүл әјләнчә әдәбијјатына мејл јалныз Гәрби Алманија үчүн дејил, бүтүн капиталист өлкәләринә хасдыр. Әјләнмәк, нәш'әләнмәк! Бачардыгча дүнјадан чох шеј көтүрмәк! Һәјатын ширәсини чәкмәк! Будур, капиталист өлкәләриндә адамларын баш шұары! XX әср ағыл, дүшүнчә вә бөјүк ихтиралар

эсридир. Ағыл эсриндә инсанын ағыл вә дүшүнчәдә гачмасыны, јүнкүл әјләнчәләрә, мә'насыз дәбләрә ујмасыны нә илә изаһ етмәк олар?

Нәдир бу әјләнчәләр?
Дәрк едә билмирәм мән.
Адамлар усаныбмы
Дәрин дүшүнчәләрдән?

Дејирләр Америкада
Алимләр баш сындырыб,
Инсан үчүн
чүрбәчүр

Каканнләр,
Тирјәкләр,
Әјләнчәләр дүшүнүр.
Нечин?

Инсан фикирдән,
Гајғыдан,
Дүшүнчәдән
Бир аз ажрылсын дејә.
Бу дүнјадан үзүлүб
Өзүнә далсын дејә.
Дәрдә бах!
Әл көтүрүр
Дүшүнчәдән, ағылдан
Ағыл эсриндә инсан!..

Фикирсиз вә идејасыз јашајан һәр кәс, инсанлыгдан чыхыб физиоложи варлыға чеврилиз. Фикирониз инсан бир парча әт, сүмүк вә ган дамарларындан ибарәтдир. Белә бир инсан јалныз биоложијанын материалы ола биләр, әдәбијјат вә фәлсәфә үчүн о, һеч бир материал верә билмәз. Инсан, ағлы, дүшүнчәси дујғусу вә дүнјакөрүшү илә инсандыр. Ахы инсаны идарә едән дә онун фикри, дүшүнчәсидир. Фикир ишыгыдыр. О, инсанын өмүр јолларыны ишыгландырыр. Инсан, экасынын ишығы, фикринин ғығылчымлары илә кәләчәјә бахыр. Һарадан башлајыб һара кетдијини вә ән мүһүмү дә нә үчүн кетдијини билир. Әкәр беләдирсә, фикирсиз, идеалсыз јашамаг јашамагдырмы? Бу, һәр бир кәс үчүн беләдир. Бәс бүтөв бир халгын идеалсыз јашамағыны нә илә изаһ етмәк олар? Мән бунунла һеч дә вахты илә дүнјаја бөјүк фикир баһадырлары вермиш алман халгынын инди фикирсиз, идеалсыз олдуғуну демәк истәмирәм. Һәр халгын өзүнә көрә фикри, дүнјабахышы вә идеалы вар. Лакин сөһбәт тәк-тәк адамларын фикриндән кетмир. Сөһбәт бүтөв бир мәмләкәти бирләшдирән ваһид бир идејадан,

ваһид бир мәсләкдән кедир. Өзү дә бу ваһид идејанын вә мәсләкин бир халгын дејил, бүтүн бәшәријјәтин сәәдәтинә јөнәлдилмәсиндән кедир. Бөјүк бир халгы вә мәмләкәти јалныз көзәл вә мүтәрәпги идејалар вә фикирләр ваһидә дөндәрә биләр.

Федератив Алманија техники чәһәтдән чох инкишаф етмиш өлкәдир. Бу өлкәдә һәр шеј автоматлашыб. Идарәләрин, аэродромларын гапыларындан тутмуш палтарјујан машина гәдәр, һәр шеј електрикин көмәји илә автоматлашдырылмышдыр. Бунун үчүн бир нечә мисал чәкмәк истәјирәм. Аеровағзалларын гапылары адамын узагдан кәлишини «һисс едичә» өз-өзүнә тајбатај ачылыр, адам кечәндән сонра өз-өзүнә бағланыр. Тәјјарәјә галхмаг вә дүшмәк үчүн пилләкән лазым олмур. Вағзалдан дөрд күнчүлү бир бору хортум кими ачылыб тәјјарәнин гапысына дирәнир. Адамлар раһат галхыб дүшүрләр. Тәјјарә вағзалларындакы сәкиләр өз-өзүнә һәрәкәт едир, сәрнишинләри истәдији јерә апарыб-кәтирир вә с...

Инди кечәк мәишәтә. Чағанын бәләји исландығы заман јүрмәчдәки зәнк сәсләнир, анаја хәбәр верир ки, әскиләри дәјишмәк лазымдыр. Јахуд өвдә һазырланан јемәкләрин әксәријәти јарымфабрикатдыр. Мәсәлән, картофун тозу, јумуртанын тозу вә с. Евдә палтарлар автоматик јујулур, гурудулур вә үтүләнир. Бунлар һамысы гадынларын ишини јүнкүлләшдирмәк үчүн чох әлверилдир вә көзәлдир. Илк бахышда бунлар адамда бир һәјрәт доғурур. Сонра фикирләширсән ки, бунлар ваһид вә бөјүк бир мәсләкин, фикрин вә әгидәнин мәһсулу дејил, фәрди газанч еһтирасынын мәһсулудур. Бүтүн бунларын инсан эһмәтини јүнкүлләшдирдијинә шүбһә ола билмәз. Лакин бунлар инсан һәјатыны көзәлләшдирә билirmi? Һәјаты мә'на илә долдура билirmi? Мән дејәрдим әксинә! Инсан идракла һәр шејә наил ола биләр. Өз-өзүнә ачылан гапылар, палтарјујан, гурудан, үтүләјән машиналар бу күнүн наилијәтләридир. Сабаһ бунлардан да мөчүзәли шејләр чыхачаг. Әсас мәсәлә инсан һәјатыны көзәлләшдирмәкдә вә мә'наландырмагдадыр. Мән өз-өзүнә ачылан аэродром гапыларынын әләјинә дејиләм. Лакин истәјирәм ки, инсанларын көнүл гапылары бир-биринин үзүнә ачылсын.

Әһмәд бәј данышыр ки, бир бинада јашајанлар әксәрән бир-бирини танымыр. Бир-бирләринә кедиб-кәлмир. Бурада адамлар арасында үнсизјәт јох дәрәчәсиндә-

дир. Намы гапалыдыр. Дејир, бачымкилин гоншулуғунда тәк бир гоча јашајырмыш. Гоча кечән гыш хәстәләниб өлүр, кимсә бундан хәбәр тутмур. Јај кәлир. Мејит ијләнир. Гоху әтраф гоншулары бүрүјүр. Јалныз о заман биһнада киминсә өлдүјүндән хәбәр тутурлар.

Бурада өлү басдырмаг адәти дә гәрибәдир. Мејити өлү машинында аилә үзвләри дәфн едир. Күчә һәрәкәти гәјдалары позулмасын дејә чәназәнин архасынча изди-һам кетмир.

Ганун көзәл шејдир. Бәс борч? Инсанын инсанлыг дәрәчәси онун башгалары гаршысындакы борчуну өдәмәси илә дә өлчүлүр. Ајларла, илләрлә бир јердә ишләдијин, јахуш јашадығын, севинчинин, кәдәринин билдијин, дәрәләринин бөлүшдүјүн бир адамы сон мәнзилә өтүрәкән күчә һәрәкәти гәјдаларынын позулмасы нә бөјүк чинајәтмиш?

2. ГӘРБИ АЛМАНИЈАДА ТҮРКИЈӘ

Мән бир мәмләкәтә кәлиб ики мәмләкәтлә таныш олдум. он минләрлә түрк фәһләси Гәрби Берлиндә чалышыр. Федератив Алманијада јарым милјона јахын түрк фәһләси чалышыр. Бүтүн дүнјада исә онларын сајы бир милјона чатыр (Белчика, Нолландија вә Инкилтәрәдә). Һазырда Түркијәдә бир милјона јахын ишсиз фәһлә харици өлкәләрә кетмәк үчүн нөвбәјә дајанмышдыр. Әлбәттә, бу бир өлкә үчүн фачиәдир. Өлкәјә харици валјутанын ахмасы әлбәттә, о өлкәнин дәвләт бүдчәси үчүн фәјдалыдыр. Лакин өлкәјә ахан мәбләг капиталист инһисарынын мүхтәлиф ојунлары нәтичәсиндә мүхтәлиф јолларла да өлкәдән чыхыр.

Гәрби Берлиндә аддымбашы түрк дүканларына, ресторан вә кафеләринә, түрк фәһләләринә раст кәлирдик. Алман гәзетләри јазыр ки, Һазырда Гәрби Алманијада доғулан 4 ушагдан бири түркдүр вә бир гәзет јарызарафат, јарыдоғру јазмышды ки, Османлы империја сы заманы түрк солтанлары Алманијаны ишғал етмәјә чох чан атдылар, мүмкүн олмады. Лакин инди түркләр Гәрби Алманијаны «ишғал етди».

Јухарыда дедијимиз кими. Әһмәд бәј Гәрби Берлиндә тәрчүмәчи ишләјир. Буна көрә дә о, бир парча чөрәк

үчүн өз вәтәниндән дидәркин дүшән түрк фәһләләринин вәзијетини чох јахшы билир. Гәрби Берлин гәјдаларына, һәјат тәрзи вә һәјат шәрантинә ујғунлаша билмәјән түркләр тез-тез мәһкәмәләрә дүшүр, јерли чинајәт мәчәлләсинә көрә мүһакимә олуноурлар. Бурадакы түркләр өз көкләриндән вә торпагларындан ајрылмыш ағачлара бәнзәјир. Бурадакы һава, иглим, шәраит, мүһит онлары иситмир. Алман дегиглијинә вә гәјдаларына ујуша билмирләр. Кәнчләр бәзән алман гызлары илә евләнир. Амма зөвг, дүнјабахыш, әхлаг нормалары мүхтәлиф олдугундан јола кетмирләр, далашырлар. Түркләр гысганыр, гадынларыны өлдүрүр, мәһкәмәјә дүшүр, чәза атырлар. Беләликлә, бығ далынча кәлән бу бәдбәхтләр саггалы да гојуб гајыдырлар.

Гәрби Алманијада јашајән түрк фәһләләриндән биринин башына кәлән әһвалаты нәгл етмәк истәјирәм. Шәһәрин радио заводунда ишләјән М. адлы бу кәнч Елен адлы бир дул гадынла таныш олу, узун мүддәт кәзиб доланырлар. О, Еленин биринчи әриндән олан ушағына һәдијјәләр алыр, ону өз баласы кими севиб охшајырмыш, Еленин анасы кәнчин бу һәрәкәтинин бәјәнир вә она чох һөрмәт гојурмуш. М. Елени гәлбән севмиш вә евләнмәк гәрарына кәлмишдир. Бу гәрарыны сөјләдикдә гыз рәдд етмиш, онунла јалныз јолдашлыг еләдијини, аилә гурмаг фикриндә олмадығыны билдирмиш, өғлана бундан сонра онлара кәлмәсинин гадаған етмишдир.

Бу хәбәрдарлыға бахмајараг о, севкилискилдән ајағыны үзмәмиш, јенә кедиб-кәлмишдир. Бир күн гыз она башга бирисилә евләнмәк истәдијини билдирмиш вә ону евдән говмушдур. Бир даһа евә кәлә билмәјән М. Елени күчәдә көзләјир, онун иш јеринә кедир, гызы раһат бурахмырмыш. Гысганчлыг елә бир дәрәчәјә жәлиб чатыр ки, нәһәјәт о, Елени бычаглајыб өлдүрүр. Иш мәһкәмәјә дүшүр. Мәһкәмәдә гызын анасы вә гардашы Елени тәгсирләндирир вә М.-ин чох јахшы адам олдугуну вә бу хатанын мәһәббәтдән төрәдијини көстәрирләр. Буна бахмајараг чинајәт чинајәтдир. М. Түркијәдәки үч бачысыны вә анасыны ағлар гојур. О, бу јад мәмләкәтә аиләси үчүн чөрәк газанмаға кәлмишди. Онлара пүл әвзинә дәрәк көндәрди.

Белә һадисәләр јүзләрләдир.

Түркләр АФР-а бир мәгсәд үчүн кәлирләр: нә јолла

олур- олсун, бачардыгча чохла пул газанмаг. Вәтәндә гојуб кәлдикләри ана-бачыларына пул чатдырмаг! Лакин АФР-да һәјат тәрзи еләдир ки, онлар мәгсәдләринә наил ола билмир. Газандыглары, күндәлик хәрчләрини зорла өдәјир. Түркләр Гәрби Берлинин ән јохсул мәһәлләләриндә һеч бир јашајыш шәранти олмајан зирзәми-ләрдә јашајыр. Газанчларынын үчдә бирини ев кирајә-синә, ишыг пулуна верирләр. Түрк фәһләләринин ачыначаглы һалыны онларын шаирләри Арас Өрән «Гүр-бәтдә ше'р» адлы әсәриндә көрүн нә көзәл ифадә ет-мишидир:

Уч дурнам, уч,
Јарым узагда галды,
Мејвәсини дәрдиләр,
Әлим будагда галды.

...Јар дедијим:
Фәратын көпүклү сүјүдур,
Трахомалы ушагдыр.
Ана бәтниндә өлән,
Илк бешијинә көмүлән
Јумуг көзлү бир бәбәдир.

Ишсиз — ишчидир,
Сүрүсүз чобандыр.
Һарын бир бәјин
Евиндәки дөбдәбәдир.
Һәсрәтлн үрәкдир,
Вәтәндән гачаг дүшән
Бир парчачыг чөрәкдир.

...Јар дедијим:
Мәним сатылмыш гејрәтимдир.
Бәдбәхт мәмләкәтимдир.
Көјләрин ән көзәли,
Дәһнзләрин ән мависи,
Ачларын ән ачы,
Зәнкинләрин ән һагсызы,
Ондадыр.
Кәлмәнин миннәти
Зәнчир кини

һәмншә бојнундадыр.

Түрк фәһләләри фабрик вә завод саһибкарлары үчүн чох сәрфәлидир. Чүнки онлар башга мә'нәви тәләбләр үчүн дејил, бир парчачыг чөрәк үчүн узаг јоллар ашыб кәлмишләр. Онлар ачдыр, бүтүн ағыр шәртләрә, ағыр шәрантә дөзүр, говулмамаг үчүн ән ағыр ишләрдә белә чан-башла чалышырлар. Чүнки онлар буну да өзләри үчүн сәадәт һесаб едирләр. Ахы Түркијәдә бир милјон

адам харичи өлкәләрә кәлмәк үчүн нөвбәјә дајанмыш-дыр. Нөвбәсинин кеч чатачағыны биләнләрин бир чоху ичазә кағыз вә виза алмадан вәтәниндән баш көтүрүб гачыр. Дөвләт мүәссисәләриндә дејил, шәхси ширкәтләр-дә күч-бәла иш тапыб башыны доландырыр. Лакин белә-ләринин чоху тутулур, мәһкәмәјә верилир. Јерли ганун мәчәлләсинә көрә ичазәсиз кәлдикләри үчүн чәзаланыр-лар. Сәлим адлы бириси Анадолунун узаг кәнд-ләриндәндир. Алты баласыны кәнддә гојуб иш үчүн Ис-тамбула кәлмиш, тапмамышдыр. Харичә кәлмәк үчүн нөвбәјә дурмуш, нөвбәсинин ики илдән сонра чатачағы-ны билинчә вахты илә Гәрби Алманијада чалышымыш мәрһум әмисинин паспорту илә Гәрби Берлинә кәлмиш, бурда машын һиссәләри сатан ширкәтдә чәтинликлә ишә дүзәлмиш, бир ајдан сонра паспортунун сахта олдуғу билинмишидир. Инди о, мәһкәмә гаршысындадыр. Кәнд ибтидаи мәктәбини битирмиш бу адамын мәһкәмәдәки сон сөзү дүнијадакы бүтүн һагсызлыглара гаршы бир үсјәндыр, бир нәләдир. О, үзүнү һакимә тутуб ғышгыр-мышдыр:

— Нәдир мәним күнаһым? Балаларымы доландырмаг үчүн вәтәнимдән ајры дүшмәјимми? Бир лоғма чөрәк үчүн бу јад өлкәдә ағыр шәртләрә дөзүб ишләмәјимми? Саһибкарын ән ағыр тәһтирләринә, данлаг вә төһмәтлә-ринә дөзмәјимми? Нәм зирзәмиләрдә јашамағыммы? Дүнијајә кәтирдијим балаларымы јашатмаг үчүн дөздү-јүм бу әзијјәтләр мәним күнаһымдырмы?

Һаким она чаваб вермиш ки:

— Сәнин күнаһын одур ки, харичи өлкәјә сахта пас-портла кәлмисән.

Бу јердә Сәлим гәһгәһә чәкиб күлмүш вә демишидир:

— Доғрудан сахтакарлыг пис шејдир. Сиз мәнән дүзлүк тәләб едирсиниз. Бәс атанын көзләри баха-баха балаларынын ачындан өлмәси дүзлүкдүрмү? Сиз һансы дүзлүкдән данышырсыныз? Ач инсандан дүзлүк тәләб етмәк дүзлүкдүрмү?

Сәлимин бу дүз вә һәгигәт тәләб едән мүһакимәләри-нә вә иттиһамларына бахмајараг ону вәтәнә дөһмәјә мәчбур етмишләр.

Сәлимин бундан сонракы тәләји нечә олачаг? Вәтәндә ону нә көзләјир? — Бүтүн бунлары дүшүндүкчә адам дәһшәтә кәлир.

Авропада јашајан түрк фәһләләри Түркијәдә чыхан

бир чох гәзетләри алыр, радиону динләйир. Түркијәдә баш верән бүтүн һадисәләри изләйирләр. Үч-дөрд ај бундан әввәл Түркијәдә јашы 20 илә 27 арасында олан 18 нәфәр вәтәнпәрвәри һәбс етмиш, онлардан үчүнү өлдүр-мүшләр. Јусиф Аслан, Дәниз Кәзмиш вә Нүсејн Инанын е'дамы вә галанларынын һәбси Авропадакы түркләри тәлатүмә кәтирмиш, онлар бу фачиәни әкс етдирән плакатлар вә гәзет нөмрәләри бурахмышлар.

«Демократик — һүр-Түркијә чәбһәси»нин бурахдығы плакатда 18 душтағын шәкли верилмиш вә јазылмышдыр: «Фашистләр өлүм сачыјор. Бөјүк митингә гатыла-лым, 18 јурдсевәри гуртаралым». Бу мүнәсибәтлә онлар ијунун 30-да Берлиндәки Ноллендорф мејданчасында бө-јүк митинг кечирмишләр.

Августун он бириндә ахшам «Авропа Түрк Топлумчу-лар Федерасиону»нун үзвләриндән шаир Арас Өрән мәни ресторанына дә'вәт етди. Мәнә хејли суаллар вер-диләр. Августун 12-дә саат 2-дә «Түрк Топлумчулар Оча-гы»нда онларын көрүшүнә кедәчәјимә сөз вердим. Ер-тәси дедимиз вахтда көрүшдүк. Мән онлара ше'рлә-римдән охудум. Онлар мәнә Түркијәдә баш верән сонун-чу һадисәләрини фотошәкилләрини кәстәрдиләр. Мән онлара Азәрбајчанын фото-албомуну вә өз китабларымы бағышладым. Онлар мәним университетдә ана дилиндә дәрс дедимиз билинчә тәәччүб етдиләр. Түркијәдә Аме-рика тәблиғаты чох күчлүдүр. Бу тәблиғатын сәјәсиндә онлар елә күман едирмиш ки, Азәрбајчанда ана дили јохдур вә кәнчләр өз ана дилиндә тәһсил алмыр.

Әгидәлн кәнчләрлә бәрәбәр Гәрби Алманијаја кеји-ниб-кечинмәк, әјләнмәк, јени чыхан дәбләри кәтирмәк мәгсәди илә кәләнләр дә вар. Беләләри алман кәнчлә-рини мәзмунча дејил, формача тәғлид едир, сач узадыр, «чинси» кејир, мә'насыз әјләнчәләрә ујур. Лакин алман дәғиглијинә вә дүзлүјүнә ујуша билмирләр. Беләләрин-дән бири илә сөһбәт едирдим. О мүнәндисдир. Фәһлә-ләрә нисбәтән јахшы ајлыг алыр. Газанчыны ресторән-ларда хәрчләјир, кечә барларында әјләнир. Мән ондан сорушдум ки, бәс вәтән јадына дүшмүрмү? Деди: — Јох! Дедим: — Нә вахта гәдәр гүрбәтдә галачагсан? Деди: — Һәмишә. Дедим: — Бәс өз билијини вәтәнә вермәк истә-мирсәнми? Деди: — Гарным һарда тохдур, ора да мәнә вәтәндир.

Дәһшәт мәни көтүрдү. Вәтәни гарынла ејниләшдирән

белә гангалларын нечә вә һарда јетишдијинә тәәччүб едирәм...

Идејаны чәмдәјә, мә'нәвијјаты гарына гурбан вермәк дүнјаја ағлын, үрәјин көзләри илә дејил, мә'дәнин көз-ләри илә бахмак инсаны нә гәдәр кичилдир! Демәк бу кәпч үчүн мүғәддәс һеч бир шеј јохдур. Беләләри һаг-ғында бөјүк Низамн чох көзәл демишдир:

Јемәји, ичмәји бу дүнјада сән
Ешшәк, өкүздә дә көрә биләрсән.

Инсан јалныз јемәк, дүнјанын не'мәтләрини сормаг, дүнјанын ләззәтләрини дадмаг үчүнмү јашајыр?

Бәс мәгсәд? Бәс идеал? Инсан гарнынын бөјүк-ки-чиклији илә дејил, фикринин, мәгсәдинин, мәсләкинин бөјүк-кичиклији илә башгаларындан сечилир. Хүсусилә дә бизим чагымызда. Инсанын инсанлыг дәрәчәси ағыл вә мә'нәви сәвијјәси илә өлчүлмүрмү?

Һајыф ки, беләләринә һәр өлкәдә раст кәлмәк олур. Өз фикри, өз дүшүнчәси дүнјаја шәхси бахышы олмајан-лар сөјүд ағачы кими һәр күләјә башыны әјир, мејмун кими өзкәләрини јамсылајыр. Торпағын ширәсини чәкир, амма мејвә верә билмир. Мејвә вермәк һағында һеч дү-шүнмүр дә. Онларын бир идеалы вар: бачардыгча чох сормаг, бачардыгча дүнјадан чох шеј гопармаг, амма һеч нә вермәмәк! Өз ағыллары олмадығы үчүн гојма ағылла јашајыр, өзкәни тәғлид едир вә буну мұасирлик санырлар. Чијинләринә гәдәр сач узатмыш, јыпранмыш, рәнки белә кетмиш, тәлис шалвар кејән, нисбәтән им-канлы атасынын һесабына Гәрби Берлиндә тибб фәкул-тәсиндә охујан бир кәнчлә сөһбәт едирдим. О, кечән илки јәј тә'тилинни Америкада кечирмиш вә о вахтдан Америка һавасы илә јашајыр. О, чох бөјүк һәјәчанла Америкада-кы «һиппи»ләрдән, онларын һәјат тәрзиндән вә «фәлсә-фәсиндән» данышырды. О, идна едир ки, дүнјаны дәрин-дән дәрк едәнләр «һиппи» олмалыдыр.

Мән Америкадакы «һиппи»ләрин вә Франсадакы «клошар»ларын һәјат тәрзи вә фикирләри илә (буна фикир демәк оларса) танышам. Бунлар әсасән милјончу балаларыдыр. Онлар аталарынын јолу илә кетмәк истә-мир. Аталарынын тох һәјат тәрзинә үсјән мәгсәди илә онлар ади јашамаг, тохлуғун, мешшанлығын бүтүн әла-мәтләрини өзләриндән рәдд еләмәк үчүн ајларла чим-мир, үз вә башларыны ғырхмырлар. Кечәдән вә тәлисдән,

учуз вә ади палтарлар кејир, күчәдә, јахуд чардагларда јатыр, ичма шәклиндә јашајырлар. Бу, варлы аталарын гудурған, мешшан һәјат тәрзинә, өзләрини башгаларындан үстүн тутмаг һәвәсләринә бир нөв етираздыр, бир нөв тәркидүнјалыгдыр. Бунунла онлар инсанлыгын јарымвәһши дөврүнә гајытмаг, онлар кими јашамаг, онлар кими тәбиәтә јакын олмаг истәјирләр. Онлар ичма һа-лында груп-груп јашајыр, бир јердә јатыр, бир јердә кәзир, бирликдә дә әјләнирләр. Онлар үчүн аилә јохдур. Доғулан ушагларын кимә мәнсуб олдуғу да билинмир.

Әлбәттә, бу һал узун давам етмир, јенидән чәмијјәтә гајыдырлар. Америкада бунун өзү дә тох адамлар үчүн бир нөв әјләнчәдир. «Һиппи»ләр Америка мүһитиндән, «клошар»лар да Франса мүһитинин өзүндән доғмушдур. Һәр шеј мөвчуд чәмијјәтин, гурулушун, мүһитин вә заманын мәнсулудур. Дејәк ки, бу һал Американын милјончу балалары үчүн тәбиидир. Бәс ач түрк баласы үчүн нечә? Хиртдәјә гәдәр борч ичиндә боғулан бир мәмләкәт үчүн «Һиппи «фәлсәфәси» нә дәрәчәјә гәдәр ујғундур? Әкәр тохсанса сәнин фәлсәфән өзүнү ачлара бәнзәтмәк јох, ачлары дојдурмаг олмалыдыр. Сәнин дә гајән өз мәмләкәтинин дәрдләриндән доғмалыдыр. Сән вәтәнини дүшдүјү бу вәзијјәтдән хилас етмәк һаггында дүшүнмәлисән! Мејмун инсаны тәглид едир, амма күлүнч вәзијјәтдә галыр. Тәглид һәмишә күлүш доғурур. Унутма ки, өрдәк газ јериши јеримәк истәди, гылчалары аралы галды. Сән америкалынын ајаггабыларыны кејә биләрсән, амма јеришини јеријә билмәзсән. Көкүндән гоһан будаг гурујар, от көкү үстә битмәсә саралар. Беләләри өз көкүнү инкар едиб, кәлмә көк үстүндә бој атмаг истәјир, амма бу чалаг, сүн'и чалагдыр, баш тутмаз!

Марағлы бурасыдыр ки, мән бу чәһәти Гәрби Алманијада таныш олдуғум бир сыра түрк зијалыларында да көрдүм. Охудуғум бир сыра түрк журналларында зијалылар өз аталарына гаршы чыхыр, онлары инкар дәрәчәсинә гәдәр алчалдырлар.

ЈЕНӘ ДӘ ЈОЛЛАРДА...

Августун 12-дә инди музеј олмуш Рејхстаг бинасына бахдыг. Бинанын чөлүндәки сүтунлар күллә јаралары

илә чопур-чопурдур. Нә гәдәр јамаг салыбларса да јенә күллә јерләри билинир.

Рејхстаг бинасы инди алман тарих музејидир. Бинанын ичәрисиндәки мәрмәр пилләләрлә јухары галхырыг. Мән һәмән бу пилләкәнләрдә 1945-чи ил, мајын 3-дә әлиндә гызыл бајраг тутмуш елоғлум Мәммәдову хатыр-лајырам. О, фашизмә гаршы әдаләтли мүһарибәннин гурбаны олду.

Рејхстагын гаршысында узанан Унтер-Линден күчәси илә Бранденбург дарвазасына тәрәф кедирик. Вахты илә Һитлерин парад гәбул еләднји бу күчә, тағынын үстүндә Зәфәр аллаһынын арабасы һәкк олунмуш Бранденбург гапылары елә бил дил ачыб өз башындан кәлиб кечәнләри данышыр. Инди онун үстүндә гызыл бајраг далғаланыр. Һәмән бајрагы 1945-чи ил, мај ајынын 2-дә 416-чы Таганрог дивизијасынын мәрд оғуллары асмышдыр. Синәм ифтихарла габарыр. Мән Азәрбајчан оғулларынын өз синәси илә ачдыгы бу јоллардан, күчәләрдән кечдикчә өзүмә, өз варлығыма инаныр вә кәләчәјә даһа артыг инам көзүлә бахырдым.

Августун 13-дә телевизорда мәшһур алман драматургу Һауптманын «Сичовуллар» пјесинин тамашасына, августун 16-да исә Шиллер театрында «Мәкр вә мәһәббәт»ә бахдыг. Һәр ики тамашада режиссор һәлли вә актјор ојуну реалист пландадыр. Марағлы бурасыдыр ки, мән бу тамашаларда абсурд театрынын әләмәтләринә, шәр-тиллијә вә абстракционизмә раст кәлмәдим. Декорасија-лардан тутмуш мизанлара гәдәр, мизанлардан тутмуш ојуна гәдәр һәр шеј реалистчәсинә һәлл олунмушдур. «Мәкр вә мәһәббәт»дә бир тапынты даһа чох хошума кәлди. Пәрдә ачыларкән сәһнәдә рәсми кејимли, пагон-лу, орденли, јүксәк дәрәчәли дөвләт адамынын аз гала бүтүн сәһнәни тутачаг нәһәк һејкәли көрүнүр. Һејкәл о гәдәр учадыр ки, башы көрүнмүр. О, креслода әјләш-мишдир. Тамашада чәрәјән едән бүтүн һадисәләр бу һеј-кәлин фонунда көстәрилир. Образлар һејкәлин ајагла-рынын дөврәсиндә балача куклалар кими һәрәкәт едир. Режиссор демәк истәјир ки, капиталист дүнјасында дөв-ләт апараты инсанлары хырпалајыр, бир ојунчаға дөң-дәрир вә бу әсәрдәки фачинәнин әсас сәбәбкәры бурдакы мәңфи образлар дејил, һамыны әзән, өз тәзјиги илә ин-санлары ојунчаға дөндәрән мөвчуд гурулуш вә бу гуру-

лушун башында дуранлардыр. Һәҗәтдакы писликләре кәлинчә о да мөвчуд гурулушун мәһсулудур.

Августун 14-дә алман һејванат паркына кетдик. Бу паркда дүңјада мөвчуд олан бүтүн һејванлар нүмајиш етдирилир. Балыгларын бүтүн нөвләриндән тутмуш, гуруда јашајан һејванларын бүтүн нөвләринә гәдәр! Ән мараглысы исә делфинләр иди. Сиркә бәһзәр даһрәви тамаша залынын ортасында дәрин бир көл вар. Көлдә 2 делфин үзүр (еркәк вә диши) мәшгчинин командасы алтында делфинләр мүхтәлиф һәрәкәтләр көстәрир. Бурунлары илә топ-топ ојнајыр, ајаг үстә дурурлар. Нәһәјәт, «маһны охујурлар» һәтта, чалынан һаваја ујгун һәрәкәтләр көстәрир, рәгс едирләр. Көстәрдикләри һәр һәрәкәтдән сонра дөнүб тамашачылара бахырлар. Мәшгчи деди ки, онлар сиздән алгыш көзләјир. Чүнки онлар алгышланмагы чох севирләр. Бу хәбәрдарлыгдан сонра онларын һәр һәрәкәтиндән сонра курултулу алгыш гопурду. Бу онлары «ојуна» даһа да һәвәсләндирир, даһа јахшы һәрәкәтләр көстәрмәјә чалышырдылар. Мараглы бурасыдыр ки, һәр һәрәкәтдән сонра делфинләр үзә-үзә мәшгчинин јанына кәлир вә пајларыны истәјирләр. Мәшгчи дә онларын ағзына нә исә атыр. Ојунун сирри бунда имиш. Августун 15-дә гајытмаг үчүн билет сифарш вермәјә кетдик. Дәмирјол кассасында он күн сонра үчүн билетләрин сатылдыгыны дедиләр. Берлинә кечмәли олду. Сәрһәддә јенә ејни јохланышлар башлады. Паспортларын гејдә алынмасы, анкет долдурулмасы вә с. Берлиндә «Интурист» васитәси илә билет мәсәләси дүзәлди. Мағазалара бахырдыг. Бир мағазада ејнәјими пиштахтанын үстүнә гојуб чыхмышаммыш. Гәрби Берлиндәки мәңзилимизә гајытдыг. Евдә ејнәјими мағазада гојуб чыхдыгым јадыма дүшдү. Ертәси күнү — 16 августда бир дә Берлинә гајытмалы олду. Биз дүкана кирән кими сатычы дәрһал мәни таныды. Сөзсүз-соргусуз ејнәји мәнә гајтарды.

Августун 15-дә Берлиндәки «Алман-Совет Достлуғу» чәмијјәтиндә көрүш олду. Чәмијјәтин сәдри Р. Елиас бизи гаршылады. Һәмин чәмијјәтин органы олан «Журнал» мәчмуәсинин редактору Франс Румп да бурада иди. Франс Румп бир нечә ил бундан әввәл Азәрбајҗанда олмуш, бир сыра рајонлары кәзибмиш.

«Журнал»ын редактору мәнә ики мәгалә сифариш верди. Бир и ССРИ-нин 50 иллији илә әлагәдар Азәрбајҗан

чан республкасы һаггында, икинчиси исә сәфәр тәәссураты һаггында. Һәр ики мәгаләни јазыб көндәрә-чәјимә сөз вердим. Ону да дејим ки, һәмин журнал Азәрбајҗан нефтчиләри вә инчәсәнәт хадимләри һаггында бир сыра мәгаләләр дәрч етмишдир. Мән орда олдуғум заман журналын сонунчу нөмрәсиндә мүгәннимиз М. Магомајев һаггында кениш бир мәгалә чап олунмушду.

Августун 16-да күндүз саат 11-дә «Фолф унд Велт» нәшријјатында олмалыдыг. Биз тәјин олунмуш вахта 15 дәгигә галмыш бинанын габагында идик. Ләкин ичәри кирмәји Әһмәд бәј мәсләһәт билмәди. 15 дәгигә малынын ичиндә сөһбәт етдик. Дүз 11 тамамда нәшријјата галхдыг. Бизи көзләјирдиләр. ССРИ халглары әдәбијјаты шөһәснинни мүдири Кошут гапынын ағзында бизи гаршылады. «Фолф унд Велт» АДР-ин ән бөјүк нәшријјатыдыр. Бу нәшријјат бир чох совет јазычы вә шаирләринин әсәрләрини нәшр етмишдир. Онлардан Јевтушенко, Микола Бажан, К. Сарјан, К. Симонов, Р. Һәмзәтов вә Ч. Ајтматовун китабларыны көстәрмәк олар. Тачик, өзбәк, Украина, естон, гырғыз нағылларыны ајрыча китаб һалында чох нәфис һалда чап етмишләр. Әһмәд бәјин тәрчүмәси илә инди Азәрбајҗан нағыллары чапа һазырланыр. 1974-чү илин нәшријјат планына Ч. Мәммәдгулузадәнин «Һекајәләр» китабыны салмышлар. (Јенә Әһмәд бәјин тәрчүмәси илә.) Нәшријјат бизим мүасир әдәбијјатымыза чох бөјүк һәвәс көстәрир. Онлары марагландыран Азәрбајҗанын мүасир һәјаты вә бу һәјатын әдәбијјатымызда нечә әкс олунмасыдыр.

Августун 17-дә сәһәр тездән тәјјарә илә Берлинин 450 километрлијиндә јерләшән Франкфурт-Майн шәһәринә јола дүшдүк. Тәјјарә мејданында бизи аспиранты илә бәрәбәр профессор Һорст Вилфрид Брандс гаршылады. Профессор Брандс Франкфурт университетиндә түрк дилләри вә әдәбијјаты кафедрасынын мүдиридир. О бизи өз малынында университетә кәтирди.

Кафедранын отагларыны кәзирик. Бу отагларда түрк дилләриндә чыхан бүтүн гәзет вә журналлар сәлигә илә сахланылар. Мән бурада татар, өзбәк, гырғыз, газак, түркмән, башгырд, түрк вә Азәрбајҗан дилләриндә чыхан елми вә бәдһи журналларын бир чохуну көрдүм. Профессорун аспирантларындан бири — Надја Беднарова адлы чех гызыдыр. О, «Гачаг Нәби»дастаны мөвзусунда диссертасија иши үзәриндә чалышыр.

Сөһбәт бизим мұасир әдәбијјатымыздан дүшдү. Мән көрдүм ки, кафедранын әмәкдашлары бизим нәинки классик, һәм дә мұасир әдәбијјатымызы да көзәл билірләр. С. Рәһимов, М. Ибраһимов, Ә. Әбүлһәсән, М. Һүсәйн, Ә. Вәлијев, И. Әфәндијев, И. Һүсәйновун әсәрләриндә галдырылан проблемләр вә бу әсәрләр һаггында јазылан мәғаләләри вә мұбаһисәләри тәһлил едир, өз шәхси мұлаһизәләрини дә сөйләјирдиләр. С. Вургун, Р. Рза, С. Рүстәмнн өзләринә мәхсус јарадычылыг үслубларындан данышыр, шәрдә новаторлуға даир галдырылан мұбаһисәләри тәһлил едирдиләр. Профессор, С. Вургун шәриндәки садәлији вә хәлгилији чох јүксәк гиймәтләндирди. О, «Комсомол поемасы»ны бөјүк әсәр адландырды вә әләвә етди ки, бу дастанла биз Азәрбајчан халгыны таныдыг... Сөһбәт Иран Азәрбајчаны шаирләриндән дүшдү. Шәһријарын, Сәһәнднн, Саһирнн шәрләриндәки һычгырыг вә фәрјаддан данышдылар. Икн јерә парчаланмыш Азәрбајчанын һәм о тајындан, һәм бу тајындан олан шаирләрин әсәрләри хатырланды. С. Рүстәмнн, Б. Азәроглуун, О. Сарывәллинин, М. Күлкүнүн бу мөвзудә јаздыглары шәрләрдән парчалар охунду.

Сөһбәтнн ширин јериндә Гәрби Алманијада гонаг олан түрк јазычысы Бейчәт-Ничатикил кәлди. О мәнә өз китабларыны һәдијјә кәтирмишди. Суаллар вә мұбаһисә давам едирди. Мұбаһисәннн башлыча мөвзусу классикләрә һөрмәт мәсәләси иди.

Профессор мәнән хәлиш етди ки, Азәрбајчан дилини өјрәнән алман тәләбәләри үчүн магнитофона бир нечә шәр охујум.

Охудум.

Наһар үчүн јунан ресторанына кетдик. Јунан мәтбәхи чох хошума кәлди. Наһардан сонра шәһәр китабханасына кетдик. Китабхана сон дәрәчә көзәл, сәлигәли вә чох саһманлыдыр. Китабхананын Азәрбајчан бөлмәсинә бахдыг. «Азәрнәшр»ин, «Кәнчлик»ин, Академијанын вә Университетин бурахдыгы бир чох китаблара раст кәлдим. Әдәби журналлар сәлигә илә чилдләнмишди.

Алман милли китабханасына бахдыг. Алман дили, әдәбијјаты вә тарихинә, үмумән Алманијаја анд дүнјанын һаисы өлкәсиндә нә чап олунубса, һамысы бу китабханада вардыр. Китабхана мүдириннн кабинетиндә «Азәрнәшр»ин бурахдыгы «Фауст»у көрдүм. Бу китаб бүкүнкү почтла кәлмишди. Сөһбәт Әһмәд Чәмилдән дүш-

дү. Профессор «Фауст»ун Азәрбајчан дилиндә нәшр олунмасына чох севинди. Дәди ки, бу бизим тәләбәләримиз үчүн јахшы вәсаитдир.

Бөјүк алман шаири Кетенин ев-музејинә кетдик. Көте бу евдә доғулмуш, илк кәнчлијини дә бурада кечирмишди. Дөрдмәртәбәли бу бинада һәр отағын, һәр салонун өз мәнасы вә тәјинаты вардыр. Шаирин кабинетн чох марағлыдыр. Кабинетдә стол әвәзинә мұасир кафедралара бәнзәјән уча бир күрсү гојулмушдур. Көте «Кәнч Вертернн изтираблары» романыны ајаг үстүндә һәмнн күрсүдә јазмышдыр. Ади бир күрсүдә дүнја сәнәтиннн мисилсиз әсәрләриндән биринин јарандығына инана билмирән. Бу күрсү «Вертернн изтираблары»нын шаһиди олмуш, онун нәләсини динләмишди. Бу күрсүнү Кетенин евиндә дејил, башга бир евдә көрсәк, она мәна көзү илә баха билмәздик. Шәјләрин дәјәри өзлүјүндә дејил, мәнасындадыр. Биз һәр шәји дәјәринә көрә јох, мәнасына көрә гиймәтләндирмәји бачармалыјыг! Јәгин ки, бир тачир, дәјәр бахымындаг бу күрсүә 5 маркадан артыг вермәзди. Лакин сәнәткар зәһмәтинин гиймәтини билән адам үчүн бу масанын гиймәти һеч бир гиймәт өлчүсүнә сығмыр. Бу күрсүә ким өлчү, дәјәр, гиймәт гоја биләр?

Отаглар һамысы чох зәнкин дөшәнмишди. Кетенин мәктәб јазыларындан тутмуш бөјүк әсәрләринин әлјазмаларына гәдәр һамысы бурада гиймәтли експонатлар кими сахланылар.

Ахшам тәјјарәси илә Гәрби Берлинә дөндүк.

18 август. Бөјүк татар шаири Муса Чәлилин едам јеринә бахдыг. Бура икн бөјүк отагдан ибарәтдир. Отағын бириндә килјотин, икинчисиндә исә тавандан һалгалар асылмышдыр. Демәк, биринчисиндә адамларын башыны кәсирләрниш, икинчисиндә дар ағачындан асырлармыш. Дүнјанын һәр јериндән кәлан сәјјаһлар фашизмнн төрәтдији чинајәтләрә бахыр, инсан әзабларынын шаһиди олан бу бирмәртәбәли бина гаршысында һәјәчанла титрәјирдиләр.

Гәрби Берлинин мүтәрәгги адамлары дәфәләрлә рәсми даирәләрә мұрачнәт етмиш, Муса Чәлилин адына Берлиндә бир күчә гојулмасын хәлиш етмишләрсә дә бу, нәтичәсиз галмышдыр.

Муса Чәлилин јаздыгы Мәабн һәбсханасында нә

гәдәр инсан арзулары мәһв едилмишдир! Лакин бурада даш һасарлар ичәрисинә алынмыш арзулар һасарлардан чөлә чыхмыш, нәғмәжә дөнүб бүтүн дүнҗаны кәзиб доланмышдыр. Инди бүтүн дүнҗа Моабити таныйыр. Чүнки бурада вахтилә бөјүк арзуларла чырпынан бөјүк бир инсанын үрәји дөјүмүшдүр. Гитлер кими бир чәладын арзуларыны күлдүрмәк үчүн салынмыш бу һәбс-хана, Муса Чәлилин ады илә бүтүн дүнҗада шөһрәт тапды. Арзулары даш һасара салмаг олар, лакин ону боғмаг олмаз!

19 август. Пруссия дәвләт музејинә бахырыг. Музеј бир нечә һиссәдән ибарәтдир: 1. Гиндистан сәнәт музеји. 2. Гәрби Асия сәнәти музеји. 3. Ислам сәнәтләри музеји. 4. Етнографик музеј. 5. Америка гит'әсиндәки Маја халгынын мәдәнијјәт абидәләри музеји вә с.

Экспонатлар сахланылан салонларда күн ишығы јох-дур. Температур бүтүн салонларда, бүтүн вахтларда ејни дәрәчәни кәстәрир. Истилик хүсуси чиһазларла тәнзим едилир. Экспонатларын һәр биринин үстүнә айрыча зәиф ишыг дүшүр. Һәр салонда бир нәфәр нәзарәтчи вар, лазым кәлдикдә изаһат верир. Музејин кирәчәјиндә салонларын мәрмәрдән хәритәси гојулмушдур. Лазым олан шөбәнин дүјмәсини басырсан, хәритәдә һәмин шөбәнин јөнүнү вә тәјинатыны кәстәрән ишыг јаныр. Экспонатларын гаршысында тамашачы олмадыгы заман о көрүнмүр. Тамашачы јакынлашаркән автоматик олараг ишыг јаныр. Тамашачы чәкиликән ишыг сөнүр. Бурда да алман гәнаәтчиллији вә дәгиглији өзүнү кәстәрир.

Һәр салон гәдим бир халгын мәдәнијјәтинин тәмсил едир. Сән музејә дахил олуркән салонда чох астадан һәмин халгын маһнысы чалыныр. Мусигинин тәсири алтында экспонатлар даһа да чанланыр. Сән һәмин халгын мәишәт мәдәнијјәтини, руһ вә мәһвијјәтини даһа әјани көрүрсән. Бурада халча гырығындан тутмуш гәдим мусиги аләтләринә гәдәр, ев аләтләриндән тутмуш гәдим силаһларә гәдәр һәр шеј халгларын мәдәнијјәтини, дүнҗабахышыны әкс елдирир. Экспонатларын милјон маркаларла гүјмәти вар. Бурада алман алимләринин, тәдгигатчы вә сәјјаһларынын фәдакарлығына һејран олмамаг мүмкүн дејил. Шүбһәсиз, экспонатлар бу музејә өз ајаглары илә кәлиб чыхмамыш, бунлар сәбир вә һәвәслә, бөјүк мәһәббәт вә еһтирасла топланмышдыр.

Маја халгынын мәдәнијјәт абидәләринә бахырыг. Бу

абидәләрин һәр бири бу халгын нә гәдәр дәрин зөвгә вә мәдәнијјәтә малик олдуғуну кәстәрир. Мәишәтдә ишләнән аләтләрин һеч бириси нахышсыз, бәзәксиз дејилдир. Музејин салонуна гојулмуш гајығын үстүндәки нахышлар адамы һејран гојур. Бу күн америкалылар тәрәфиндән горуглар ичәрисиндә өлүмә мәһкум едилмиш бир халгын нә гәдәр зәнкин вә шаиранә бир мәдәнијјәти вармыш!

Америка гит'әсинин ағларын истиласына мә'руз галмасындан әввәлки заманларда јерли әһали олан гызыл дәриликәр, һәм Шимали, һәм дә Чәнуби Америкада јүксәк бир мәдәнијјәт јарадыблар. Бу күнкү Перуда Инка дәвләти, Мексикада Астек императорлуғу, Шимали Америкада Делавар дәвләти јарадылмышдыр. Гызыл дәрили халгларын јаратдығы јүксәк мәдәнијјәт әсрләрдән бәри алимләрин тәдгигат материалы олмушдур. Онлар әслән асиялы олуб инсанлығын бешији сајылан бу гит'әдән он беш мин ил әввәл Беринг көрфәзи васитәсилә Америкаја кечмишләр.

Америка гит'әсинин К. Колумб тәрәфиндән тәсадуфи кәшфи, бу халгларә горхунч ағибәт һазырлады. Америкаја сонрадан кәләнләр јерли әһалини сыхышдырмаға, мәһв етмәжә башлады. Узун мүддәт тәјјарәләрдән бомба атыб бу халгларә тајфа-тајфа, гәбилә-гәбилә мәһв етдиләр. Гарача гәбиләсинин башына елә мүсибәт ачдылар ки, инди онлардан јалныз једди јүз нәфәр галмышдыр:

«Азадлыг өлкәси!» Азадлыгмы бу?
Вәтәндаш дустагдыр өз вәтәниндә.
Азадлыг, әдаләт јеринә һинду
Алыр гучаг-гучаг сөз вәтәниндә.

Әдаләт наминә зүлмүн, эиләтин
Сазыны чалдын.
Кеттолар ичиндә сән бир милләти
Гојун сүрүсү тәк һасара салдын.
Чәллад, сөјлә сәнин дамарларындан
Ахан бузлу суму, јохса ганмыдыр?
Гушларын нәслини горужур инсан
Халгларә әритмәк инсафданмыдыр?

Августун 21-дә Арас Өрәнлә бәрабәр Гәрби Берлиндәки түрк мәһәлләләрини кәзирик. Бу мәһәлләләрдәки дүканларын да әксәријјәти түркләриндир. Һәмин дүканларда сатылан әрзаг маллары да Түркијәдән кәтирилмишдир. Балача түрк ушаглары ајағјалын, башачыг күчәләрдә ојнашыр, машинларә дајаначаг кәстәрир.

Ушаглар да бу јолла «пул газанырлар». Һәмин мәһәллә-
ләрдә сөз-сөһбәт, анчаг түрк дилиндәдир. Евләрин пән-
чәрәләриндән дә түрк маһнылары учалыр. Зеки Мүрән
уча сәслә охујурду:

«Һәбсханалара күнәш доғму!..»

Арас Өрәнин өвинә кетдик. Гадыны алмандыр. Пла-
кат рәссамыдыр. Ики отағы вар. Отагларын диварлары
гадынын чәкдији рәсм әсәрләри илә бәзәнишидир. Арас
Өрәнин гәлби јазыб-јаратмаг ешгилә чырпыныр. Ше'рлә-
ри өз вәтәниндә дејил, Гәрби Алманијада түрк вә алман
дилләриндә дәрч олунур. Арас да башга түрк шаирләри
кими «Абстраксионизм» үсулуңда јазыр. Лакин онун
ше'рләриндә бир ајдынлыг вә сәмимийәт вар. Мәнә евин-
дә охудуғу бир нечә ше'риңдән бирини сизә тәгдим етмәк
истәјирәм:

Биз бурада јарыкүләр,
Јармағлар кимијик.
Биз бурада иш башында
Бәрәкәтли торпағлар кимијик.
Бизи әкәрләр, бечәрәләр,
Ганымызы ичәрләр.
Бизим һалымыза дүнја күләр.
Ишнмизин дәјәри,
Дәјәримизлә дејил,
Дәјәрсизлијимизлә өлчүләр. —

Көрүндүјү киими, Арасын ше'рләриндә бурада чалы-
шан бачы вә гардашларынын дәрди дил ачыб данышыр.

Биз онунла Түркиянин кәләчәји, бу ишдә сәнәтин
вәзифәси вә үмумийәтлә, ше'р, сәнәт һаггында хејли сөһ-
бәт етдик... Арас Өрәнин бир достунун арвады — Ширин
Чәнкәрә Гәрби Берлиндәки түрк мәктәбиндә дәрс дејир.
О мәнә деди ки, арзу етсәниз сизи мәктәбә апарарам.
Орада дәрсләр августун 21-дә башлајыр). Мәктәбә кәл-
дик. Бир нечә алман мәктәбнин нәздиндә бир-ики түрк
группа ачылмышдыр. Ичәзә алдыг. Икинчи синифдә, Ши-
рин ханымын дәрсинә гулаг асдыг. Ушаглар «Дәрәдәки
өрдәк» мөвзусунда имла јазырдылар. Марағлы бурасы-
дыр ки, мүәллим «Дәрәдәки өрдәк» адлы ше'ри әввәлчә
өзү, сонра ушаглар маһны киими охудулар. Икинчи синиф
дәрслијинә бахдым. Китабда верилән ше'рләрин неч бири
мүәсир түрк шаирләринин ше'рләринә бәнзәмирди. Һа-
мысы гафийәли, вәзли вә ајдын ше'рләр иди.

Мәктәбдә чавап бир түрк мүәллим илә таныш ол-

дуг. Бу мүәллим сијаси чыхышларына көрә Түркиядән
гачмышдыр. Дәрин мүталиәси вар. Мүһакимәләри дә
өзүнәмәхсусдур.

«Мәрһаба» ресторанына гајытдыг. Бурада биринчи
күн таныш олдугумуз ашыг — Рәһми Салтук сазыны до-
шунә басыб мәләһәтли вә кур сәслә маһнылар оху-
ду.

22 август. Пруссия кралы Фридрихин сарајына кет-
дик. Сарајын һәјәтиндә кралын ат белиндә нәһәнк һејкә-
ли учалыр. Фридрих Алманија дәвләтинин инкишафы
үчүн бөјүк ишләр көрмүшдүр. Дејиләнә көрә, крал тез-
гез базарлара кедәр, бурда бош-бекар отуран адамлар
чәзә вердирәриши. Онун әмринә көрә сатычылар белә
мүштәри олмајанда бош отурмамалы, гадынлар чораб,
кишиләр сәбәт, јахуд кәндир һөрмәлидир. Крал Фри-
дрихин зәманәсиндә ишсиз әјләшмәк, вахты һәдәр кечир-
мәк ән бөјүк чинајәт һесаб олунурмуш.

«Волф унд Велт» нәшријатына кетдик. Бурада ал-
ман шаири һелмут Праислерлә көрүшдүк. О мәнә
Ленин һаггында јаздығы ше'рләр китабыны вә лирик
ше'рләр мәчмуәсини бағышлады. Һәмин китаблардан
бир нечә ше'рини оху-
ду. Әһмәд бәј тәрчүмә етди. Ше'р-
ләр чох хошума кәлди. Ше'рләр олдугча ајдын вә мә'на-
лыдыр. Һелмутун фикринчә, инди Гәрби Алманијада
ше'р китабларынын охунмамасынын әсас сәбәбкәры
шаирләрин өзү олмушдур. Бир вахт шаирләр елә мү-
рәккәб, гәлиз вә аңлашылмаз ше'рләр јазмышлар ки,
чамаат бу тапмача ше'рләрдән һеч нә баша дүшә бил-
мәмиш вә үмумийәтлә, поезијадан икраһ етмишидир.
Һелмутун дедијинә көрә, ахыр вахтлар шаирләр тап-
мача ше'рләрдән узаглашмаға башламыш вә бунун нәти-
чәсиндә ше'рә мүнәсибәт бир гәдәр дәјишмишидир. Мәсә-
лән, Һелмутун сон китаблары ики мин тиражла бир нечә
дәфә дәрч олунмушдур.

Һелмут мәним бә'зи ше'рләримин динләди, руһән јахын
олдугумузу һисс етдик. Бир-биримизи тәрчүмә етмәк ар-
зусу илә ајрылдыг.

23 август. Балача бир кәми илә Һафел чајында сәја-
һәтә чыхдыг. Һафел Берлинин кәнарындан ахыр. О гәдәр
еңлидир ки, бә'зи јерләриндә дурғун көлә охшајыр. Көлә
бәнзәр јерләрдә кичик адалар вар. Бу адалар берлинли-
ләрин истираһәт јеридир. Бу адаларда чох јарашыглы
виллалар тикилмиш, чадырлар гурулмушдур. Адалар
јамјашылдыр. Евләр ағачларын ичиндә итмишидир. Гәрби

АҒДАМ, МƏРЗИЛИ КƏНДИ

Мən алим достум Худу Мəммədовла Ағдам районна ики мəгсəd үчүн кедирдик. Јеничə ачылмыш Ағдам Дəвлəт Театрында тамашаја һазырланан пјесимлə əлагəдар јарыдычы һеј'əтлə таныш олмаг вə Худу Мəммədовун Ағдам зəһмəткешлəri илə керүшүнү кечирмəк. Сəфəримиз һапгында тəссуратымы јазачағым əввəлчəдən һеч ағлыма да кəлмəзди. Лакин Бакыја о гəдər бəјүк вə зəнкин бир тəссуратла гајытдым ки, јазмамағы бачармадым.

Биз инди елə бир заманда јашајырыг ки, шаһиди олдуғумуз һәр һадисə, ешитдијимиз һәр сəһбəт јалныз бир-ики адама дејил, һамыја, халга, чəмијјəтə анддир. Ади мəчлислəрдə олан сəһбəтлər, һəтта мən дејəрдим ки, һаһар масасы архасында олан данышыглар јалныз о аилəјə, јахуд о аилəнин əзиз гонағына дејил, рајона вə бəтəв бир халга аид олур. Доғрусуну дејим ки, бə'зən мənə елə кəлир ки, мəни нараһат едэн фикирлər јалныз зијалылара мəхсусдур. Мən Худу Мəммədовун зəһмəткешлəрлə кечирилчəк керүшүндə рајон чамаатына демəк истəјирдим ки, Ағдам, онун 16 километрлијиндə јерлəшən Мəрзили кəнди бəјүк Вəтəнимизə Худу Мəммədов кими бир алыми бəхш етдијинə керə сағ олсун. Лакин мəрзилилər билмəлидир ки, өз ихтира вə кəшфлəri илə бу күн дүнја алимлəрини һејрəтдə гојан, алты ај Лондон лабораторијаларында никилис алимлəri илə бəрабər ишлəјиб тəзə кəшфлəрлə Вəтəнимизə дənən бу алимлə јалныз бир кəнд, бир өлкə јох, ССРИ халглары фəхр едир. Демəк истəјирдим ки, бир обадан чыхмыш бир адам һамыја, һамы бир адама мəхсусдур. Демəк истəјирдим ки, Ағдам, Бакы, Кəдəбəј, Нахчыван, Шəки, Лəнкəран вə саир шəһəрлəримиз бир ваһид бəдəнин ајры-ајры һиссəлəридир. Буна керə дə јахшы олар ки, Бакыда бир Ағдам күчəsi, Ағдамда бир Бакы күчəsi, Шəкида бир Кəнчə күчəsi олсун.

Феодал ханлыглары дəврүндən галма мəһəллəчилик. јерчилик кими үфунəт верən хырда һиссəлəр бирдə-фəлик сон гојаг вə билəк ки, биз бир атанын, бир ананын өвладларыјыг. Атамыз Газанхан, анамыз Бурлахатун, атамыз Гаҗаг Нəби, анамыз Нəчəрдир.

Бəли, мən бу фикирлəрими керүш кечəсиндə демəк истəјирдим. Анчаг мəндən əввəл чыхыш едэнлər јухарыдакы фикрими даһа кəзəl вə даһа мə'налы, мən дејəрдим даһа фəлсəфи шəкилдə елə дедилər ки, бу мəтлəблəрə елə тохундулар ки, мən өз-өзүмдən утандым. Бир сөзлə, өјрəтмəјə кəлмишдим, өјрənəsi олдум. Мəчлисдə гəрибə тəклифлər ирəли сүрүлдү. Дедилər ки, бəтүн Зағағгазија тарзəнлəринин Гурбан Пиримовун доғулдуғу Күлаблы кəндиндə һәр ил мұсабигəsi кечирилсин. Дедилər ки, Вагифин јашајыб-јаратдығы Шуша шəһəриндə һәр илин мұјјən күнлəриндə поезија мұсабигəsi кечирилсин. Дедилər ки, филармонија рајонларымызда симфоник концертлər версин, симфоник əсəрлəрин мəзмунуну пзəһ едэн мұһазирəчилər кəндəрсин вə саир, вə саир.

Кəзəl тəклифлəрдир. Белəликлə, бир алимин шəрəфинə топланмыш мəчлис, Азəрбајчан мəдəнијјəтинə аид кəзəl тəклифлər мəчлиси олду.

Сəһəриси күн биз ичəрисиндə һазырлыг ишлəri керүлən театра кетдик. Рајонун һəлəлик театр бинасы јохдур. Театр үчүн јени бир бина лəјиһəsi һазырланыб. Индилик рајон мəдəнијјəт евини мұасир театра ујғунлашдырмаг үчүн тə'мир ишлəri кедир. Бир тəрəфдə даш вə тахта-шалбан галаглары, бир тəрəфдə дашдələn машынлар, бинанын ичиндə рəнксəзлар, дүлкəрлər... Ашағы мəртəбədə исə балача бир оталда мəшг кедир. Бурада тə'мир ишлəri илə јарадычылыг ишлəri мұвази апарылыр. Бизи јарадычы һеј'əтлə таныш етдилər. Эксəријјəти чаванлардыр. Онлар бəјүк бир əзм, бəјүк бир јарадычылыг ешгилə ишə башлајыблар. Актјорларын бəзилəri илк дəфə сəһнəјə чыхачаг; бу чаванларын кечирдији һəјəчанлары, үзлəриндəки утанчаг тəбəссүм, кəзлəриндəки атəш, нечə кəзəl ифадə едир. Һəлəлик ортада һеч бир шəј јохдур. Лакин бəјүк бир сə'ј, мəгсəd, идеал вар, арзу вə истəк вар. (Мən дејəрдим, ешг олсүн бизим адамларымыздакы бəјүк арзулара, бəјүк идеаллар! Адлары һəлə һеч бир гəзетə дүшмəјən, һеч кəсин танымадығы бу чаван сənəткарлар ичəрисиндən кəлчəјин бəјүк актјорлары чыхачағына мən шүбһə етмирəм. Столархасы мəшг башланды... Биз кəзлəримизə инанмырдыг. Биз онларын усталығыны, ојнадыглары образы һансы сəвијјэдə дəрк етдиклəрини јалныз интонасијаларындан, сөзлəri ифадə тəрзлəриндən мұјјəнлəшдирə билдик. Буну исə онлар чох кəзəl бачарырдылар. Онлар

хамысы чырпыныр, һәҗәчан кечирир, образла җашајырдылар. Бөјүк сә'ј вар. Демәли, гәләбә дә олачаг.

Күнүн икинчи җарысы биз алимин доғулдуғу Мәрзили кәңдинә кетдик. Бу кәнд малдарлыг, әкинчилик вә үзүм-чүлүклә мәшгулдур. Кәңдин күчәләриндән кечирик... Худу мәнә изаһ едир ки, мұһарибәҗә гәдәр бу кәнддә бир дәнә дә олсун бина олмамышдыр. Евләр торпаг дамлардан ибарәт имиш. Кәңдин кәнарындан баханда җасты-җапалаг дамлар көзлә белә көрүнмүрмүш. Узагдан чәмән түстүләнirmiш. Јахына кәләндә һәмин түстүләнән чәмәнин ев олдуғуну билирсәнмиш. Инди бүтүн кәнд бир вә икимәртәбәли даш биналардан ибарәтдир. Анчаг кәңдин кәнарында җалныз бирчә торпаг дамы, музей кими сахлајыблар. Сәдр дејир ки, инди ичиндә адам җашамајан бу дамы биз гәдән сахламышыг. Тәрәггимизи һәр күн көрмәк үчүн.

Кәнд демәк олар ки, тәзәдән салынмышдыр. Лакин евләр низамла дүзүлмәмишдир. Пәракәндәдир. Бинанын биринин үзү гүзеҗә, о биринин үзү күнеҗә бахыр. Мән бунун сәбәбини хәбәр алырам. Сәдр буну кәңдин әрази гурулушу илә изаһ едир. Анчаг дүзүнү дејим ки, кәнди кәздикчә бу һал мәнә хош кәлир. Бу низамсызлыгда гәрибә бир низам вә гәрибә бир аһәнк һисс едирәм. Кәңдин күчәләриндәки ениш-јохуш вә долајлар халгмызын гәдим ениш-јохушлу тарихинә бәнзәјир. Бурада симметрия јохдур. Лакин дахили бир көзәллик вә аһәнк вар.

Бу заман Худу чаван бир оғланла көрүшүр, гучаглашыб-өпүшүр. Худу үзүнү мәнә тутуб:

— Бу мәним күнәбахан достумдур — деди. — Мұһарибә илләриндә һәр икимиз колхозда күнәбахан ишләјрдик.

Доғрусу баша дүшмәдим. Күнәбахан нә демәкдир? Мәним тәәччүбүмү һисс едән Худу изаһ еләди:

— Бизим кәнддә әмәк күнләрини һесаблајан адама күнәбахан дејирләр.

Оғлан Худунун фикрини тамамламаг үчүн:

— Арадан ијirmi дөрд ил кечиб. — деди. — Мән јенә дә күнәбаханам. Достум Худу исә инди өзү күн олуб, алаһ она бахыр.

Достлар дејиб-күлүр, зарафатлашырдылар. Бу сәмини, ширин сөһбәтләр мәни о гәдәр көврәлтмишди ки, кәнд һаггында, бу кәңдин көзәл, ишкүзар вә ағыллы адамлары һаггында дүшүнүр, дүшүнүрдүм.

Биз бајаг сәдрин дедији һәмин музей-дамын гаршысында дајанмышыг. Худу дејир ки, мәним гырх јашым вар. Бу јашда мән доғма кәндими үч пилләдә көрмүшәм. Торпаг дамы кәнд, евләри бирмәртәбәли кәнд, инди исә икимәртәбәли, даш биналы кәнд. Јәгин ки, он илдән сонра бу кәнд тамамилә башга чүр олачаг. Инкишафдакы сүр'әтә, сүр'әтдәки вүс'әтә бах.

Худу тамамилә доғру дејир. Әлбәттә, бу, бизим әсрин, бизим заманын гәләбәсидир. Индики сүр'әт дә ијirmi ил әввәлки сүр'әт дејил. Һәләлик гојаг кәнди бир тәрәфә. Ијirmi ил әввәлки колхоз сәдринин заһири көрүнүшү, психолокијасы вә дүнја көрүшүнү бу күн бизи кәнддә гаршылајан колхоз сәдри илә мұғайисә еләди. Ијirmi ил әввәлки колхоз сәдринин әјиндә галифеј шалвар, белиндә енли толга, башында бухара папаг вар идн. Фикирләри атасынын фикриндән азча фәргли, адыны ја јаза билирди, ја да јох. Гаршымыздакы колхоз сәдри али тәһсилли, өзү тәзә, фикри тәзә, сөзү тәзә. Әјиндә костјум, боғазында һәмрәнк галстук.

Бунлар елә бөјүк һәгигәтдир ки, бизә чоһ адидән-ади көрүнүр. Бәс бунлар биздә ниҗә тәәччүб доғурмур? Чүнки шәһәрлә бәрәбәр кәнд, кәндлә бәрәбәр шәһәр елә сүр'әтлә артыб јүксәлир ки, биз бу јүксәлишин пилләләрини тута билмирик, бу һагда дүшүнә билмирик. Чүнки сүр'әт бөјүкдүр. Јалныз мұғайисә едәндә биз бу инкишафы көрүр вә һејрәтләнмирик. Кәңдин кәнарындакы торпаг дамы көрмәсәјдим, бәлкә мән өзүм дә бу бөјүк фәрғи һисс етмәз, илләр арасындакы тәзады көрмәз вә бунун һаггында данышмаздым. Буна көрә дә кәнд чамааты, о музей дамы экспонат кими сахламагда чоһ јахшы иш көрүр.

Мәктәбә кәлирик. Вахты илә алимин охудуғу мәктәбә. Мәктәбин дәһлизләриндә дүнјанын ән бөјүк даһиләринин — Галилејдән тутмуш Лобачевскијә гәдәр, Низамидән тутмуш Үзејирбәҗә гәдәр, елм вә сәнәт баһадырларынын шәкилләри асылмышдыр. Мүәллимләр бизи аһатә едир. Бунлардан бир чоһу вахты илә Худунун синиф јолдашы олмушдур. Худу һәмин бу мәктәбдә әлифбаны өјрәнмиш, бу мәктәб ону Москванын елми лабораторијаларына тәһвил вермишдир. Кәнд мәктәби — Москва Елми-Тәдғигат Кимја Институту! Нә гәрибә әлагә, нә бөјүк поезија!

Биз мүәллимләрлә сөһбәт едирик. Бу мәктәбдә рус

вә әчнәби дилләринин тә'лими хусусилә көзәл гурулмуш-дур. Гаршымызда 8-чи синифдә охујан бир ушаг дајанмышдыр. Мүәллимләр дејир ки, бу ушаг вә онларла бунун кимиләри рус вә инкилис дилләриндә данышмагы бачарырлар. Марагланырыг. Худу һәмин ушагла инкилисчә данышыр. Ушаг инкилис дилиндә чаваблар верир.

Фәрәдән мәним көзләрим јашарыр. Бу тәрәгги, бу јүксәлиш һансы вәтәндашы фәрәһиндән гәһәрләндирмәз? Тәсәввүр един, учгар Азәрбајчан кәндиңдә ики һәмјерли — бир алим, бир ушаг, бир-бири илә инкилисчә данышыр. Бу ушаг он-он беш илдән сонра, бәлкә дә икинчи бир Худу олачаг. Бәли, мән буна инанырам. Бу мүтләг беләдир. Худу ијирми беш ил әввәл һәмин мәктәбдә оху-дуғу заман ким дејә биләрди ки, бу ушаг кәләчәјин алимидир? Бу күн бизимлә инкилис вә рус дилләриндә данышмагы бачаран бу ушагдан биз даһа бөјүк шејләр көзләмәјә һағлыјыг. Индики һалында бу ушаг ијирми беш ил әввәлки Худудан үстүн дејилми? Бәли, беләдир. Мәним фикирләrimi көзүмдән охујурмуш кими колхоз сәдри сөзә башлады:

— Бизим бу мәктәбимиздән һәр ил онларла шакирд али мәктәбә гәбул олунур. Бу ушаглар кәндә гајыданда бизим индики һәјат шәраитимизи бәјәнмирләр. Јахшы едирләр ки, бәјәнмирләр. Бәјәнсәјдиләр инкишаф олмазды. Бу шакирдләр исә јәгин ки, өзләриндән әввәлkilәри бәјәнмәјәчәк. Бу, чох тәбиидир, һәмишә ирәли, һәмишә габаға.

Бу, мүасир колхоз сәдринин дүшүнчәләридир. Ешг олсун бизим адамларымыздакы бу јүксәлиш ешгинә, бу бөјүк амала, бу һәвәсә! Бәли, һәмишә бу күнү бәјәнмәк, сабаһа бахмаг, заманла сәсләшмәк лазымдыр.

Мәрзили кәнди дүнјанын хәритәсиндә балача бир нөгтәдир. О, һәр күн дәјишир. О инкишафдадыр. Бөјүк олуб јериндә сабит дурандан, кичик олса да даима дәјишән, даима бөјүјән даһа көзәлдир!

1968

Бир нечә ил бундан әввәл ики һәфәр достумла ресто-ранда һаһар едирдим. Гоншу масада әјләшән бир кәнч, әлиндәки чөрәк парчасы илә бошгабы силиб, чөрәји күл-габына атды. Кәнар масада әјләшмиш јашлы киши, кән-чин бу һәрәкәтинә дөзмәди, ону данлады. Туташдылар. Кәнч оғлан јашлы кишини ағыр сөзләрлә тәһгир едиб деди:

— Көрдүм бошгабым сулудур, чөрәклә гурутдум. Бу-нун сәнә нә дәхли вар? Сән башгасынын ишинә га-рышма.

Бурда биз дә дөзмәдик. Јашлы кишијә гаһмар чых-дыг. Кәнчи тәһмәтләдик. Ејни сөзләри о бизә дә деди: — Неч кәс башгасынын ишинә гарышмасын. Мән нејләди-јими өзүм билирәм.

Кәнчә чөрәјин мүгәддәслији барадә чох сөзләр дедик. Бунун мүгабилиндә о, бизи «кери галмыш галстуклу диндарлар» адландырыб рестораны тәрк етди.

Чөрәји мүгәддәс сајмаг, она анд ичмәк, узаг јерләр-дән кәлән һөрмәтли гонагы дуз-чөрәклә гаршыламаг кими көзәл адәтләrimиз кериликдирми? Нәһајәт, бун-ларын динлә, мөһүматла бағлылығы вардырмы? Гәтиј-јән!...

Улу бабаларымыз исламијјәтдән чох-чох әввәл, ичма дөврүндән белә чөрәји мүгәддәс санмыш, сүнбүлә тапын-мышлар. Ән көзәл хејир-дуамыз, алгышымыз чөрәклә бағлы олмушдур: «чөрәјин бол олсун», «тәкнәндән чөрәк әскик олмасын» вә с.

Баһарын илк күнләриндә сәмәни көјәрдилмәси вә онун һағгында маһны охунмасы тахылын әзиз вә мүгәддәс ту-тулмасы илә бағлыдыр. Она көрә ки, тахыл торпагдан өз-өзүнә көјәрмир. О, инсан зәһмәтилә јетишир. Зәһмәт-лә бағлы олан һәр шеј биздә мүгәддәс сајылмышдыр.

Пинәчиләр вә дәмичиләр гаршыларындакы дэзкаһа анд ичәрләр. Бу онлар үчүн ән мүгәддәс анддыр. Әкәр дэзкаһа анд ичдиләрсә, дедикләриндә зәррә гәдәр дә ја-лан ола билмәз. Она көрә ки, онларын чөрәји дэзкаһдан чыхыр. Пинәчи вә дәмичи үчүн дэзкаһ јазычы вә жур-налист үчүн гәләм, рәссам вә рәнксәз үчүн фырча чөрәк ағачыдыр. Мәһз буна көрә дә мүгәддәсдир!

Канч кедәндән сонра јашлы киши үзүнү бизә тутуб деди:

— О да бизим кими мұһарибәнин ағыр илләриндә јашасаңы, чөрәјин гәдрини биләрди.

Киши һағлы иди. Мұһарибә илләриндә јашајанлар, јә'ни орта вә јашлы нәсил чөрәјин нә олдугуну јахшы билир. О нәсилләр 300—500 грам чөрәклә ишләјиб вурүшмүш вә гәләбә чалмышлар. О заман һеч кәс чөрәји јерә атмаз, онун һәр грамынын гәдрини биләрди.

Әлбәттә, һеч кәс о ағыр илләрин кери гајытмасыны истәмәз. Ел демишкән, «о күнләр кетсин бир дә кәлмәсин». Инди һамынын чөрәк тәкнәси долудур. Мәсәлә бунда дејил. Мәсәлә ағыр зәһмәт баһасына мејдана кәлән, мајасы алын тәри олан, халгын дили илә десәк «дашдан чыхарылан чөрәјин» гәдрини билмәкдә, зәһмәтә һөрмәтдәдир.

Енкелс демишкән, «инсаны инсан едән зәһмәтдир». Инсан өз халиги олан зәһмәтә гијмәт вермәји бачармырса, ондан нә уммаг олар?

Дүняда һеч бир шеј зәһмәтсиз баша кәлмир. Даш дашын үстүнә өз-өзүнә гонмур. Тохум өз-өзүнә тахыл, тахыл өз-өзүнә ун, ун өз-өзүнә чөрәк олмур. Көрдүјүн һәр шејин илкинә бах. Мејвәдә чичәји, булағда гајнағы, көјнәкдә памбығы, сонда илки көр! Буну көрмәји бачарырсанса өзүнү, маһијјәтини, чәмијјәтдәки јерини, башгаларына олан борчуну көрә биләчәксән. Әкс тәғдирдә нә өзүнү дәрк едәчәксән, нә дә әтрафыны.

Биз чөрәји ушағлыгдан мүгәддәс сәјмышыг. Нәнәм тәндирдә чөрәк биширәр, бабам тәндир башында гәлјаныны сүмүрәрди. Гоншулардан ким кәлсә иди чөрәјә бахыб «бәрәкәтли олсун» дејәрди. Тәндирдән чыхан илк чөрәји кәсмәмишдән әввәл өпәрдиләр.

Тахыл — ун евин јухары башында гојулар, зәмини ајаглајана «сүнбүл ана инчијәр» дејәрдиләр.

Ерадан әввәлки сахсы габлара бахаг. Онларын үстүнә тахыл-сүнбүл шәкли һәкк олунмушдур.

Нахәләф адам һағгында «чөрәји дизинин үстүндәдир» дејиләр. Бир-биринә пислик еләмәк истәјәндә башгасы «бир јердә чөрәк кәсмисиниз» дејиркән о, бу јолдан дашынар, бир јердә кәсилмиш чөрәјә паршы дура билмәз.

«Дуз чөрәк — дүз чөрәк» адландырылмыш, өз көкүнү, торпағыны дананлара «чөрәк көзүнү тутсун» дејилмишидир.

«Башгасынын ишинә гарышма» нә демәкдир? Һеч кәс һеч кәс үчүн башгасы дејил. Биз һамымыз бир ананын, бир торпағын өвладларыыг. Әкәр сән өз торпағындан ајрылыб онун үстүндә мин чүр әзијјәтлә јетишдирилән, ана сандығымыз бу торпағын бәһрәси олан чөрәји әски әвәзинә ишләдирсәнсә, мән сәнин боғазындан јапышыб сәнә һәгигәти өјрәтмәлијәм. Чүнки мән өз атамын, өз анамын оғлујам. Чүнки мәним атам, бабам мәнә јерә атылмыш чөрәк парчасыны јердән галдырыб өпмәји вә ону һөрмәтлә дивара гојмаг дәрсини өјрәдиб. Сән әкәр өз ата-бабандан бу дәрси өјрәнмәмисәнсә, мән сәнә өјрәтмәлијәм. Сәнин о дәһшәтли мұһарибә илләриндән хәбәрин јохдурса, мән сәнә логман шаиримиз С. Вурғун дили илә демәлијам:

Торпаға дүшмәсин һаваји бир дән
Чөрәк бол оларса, басылмаз Вәтән.
Төкүлсүн хырмана чөлләрин вәры,
«Бошалдым» демәсин елин анбары.
Бу күн әскәр кедән мәрд оғулары
Кәлин дуз-чөрәклә јола салаг биз.
Дилдән-дилә дүшсүн тарла нәғмәмиз.

Мұһарибә илләриндә һәр сүнбүл дәнәси, гызыл парчасы кими гијмәтли иди. Чүнки һәр сүнбүл дәнәсини биз дүшмәнин көзүнә батан бир ох, бир күллә санырдыг. Мүдриг шаиримиз дә һағлы олараг «чөрәк бол оларса басылмаз Вәтән» — дејирди.

Бәс бу күн? Бу күн нијә чөрәјин гәдрини лазым олдугу кими билмәјәк? Она чәкилән зәһмәти гијмәтләндирмәјәк?

Атасынын газанчы илә ресторана кәлиб учуз гијмәтә алдығы, асанлыгла әлдә етдији чөрәјин гәдр-гијмәтини билмәјән о канч, једији не'мәтләрин јетишдирилдији ана торпағымызын гәдрини һардан биләчәк? Торпаға садәчә торпаг кими баханлар, онун нә үчүн «Ана торпаг» адландырылдығынын да фәргинә вармаз, онун уғрунда өлүмә кетмәјин зәруратини дә дәрк едә билмәз. Торпағын үстүнә алын тәри төкмәјән, торпағын не'мәтләрини јејиб, онун сирләриндән хәбәрсиз олан, чөрәјин мејвә кими ағачда јетишдијини зәнн едән бә'зи кәнчләр, әлиндәки тикәнин үстүндә өз зәһмәти олсајды, бәлкә дә о тикә илә бошгаб гуруламазды. Зәһмәтсиз вә асан әлдә едилән не'мәтин гәдр-гијмәти олмазмыш!..

Равајәтә көрә, ата тәнбәл оғлуну зәһмәтә алышдырмаг үчүн һамбаллыға көндәдир. Оғул ишдән гачыр, ана-

сындан пул алыр, ахшам «газанмышам» дејә атасына верир. Ата пулу очаға атыб јандырыр. Оғул гәһ-гәһә чәкиб күлүр. Бу һал бир нечә дәфә тәкпар олунур. Оғул һәр дәфә очағда алышан пула бахыб күлүр. Нәһајәт, ана оғлуна пул вермир, оғул бүтүн күнү ишләјиб бирчә манат пул газаныр, ахшам атасына верир, бу дәфә дә ата пулу очаға атмаг истәјәндә оғул ону сахлајыр.

— Нејләјирсән, бүтүн күнү ишләјиб буну газанмышам, сән дә очаға атырсан?

Ата, билир ки, бу дәфәки манат оғулун өз газанчыдыр. Бу бир манатын үстүндә јандығы үчүн онун очағда јанмасына разы ола билмир. Чүнки манатын үстүндә онун алын тәри вар.

Демәк өз зәһмәтини гијмәтләндирмәји бачаран, башгасынын да зәһмәтинә һөрмәт етмәли, ону гијмәтләндирмәлидир. Өз көкүндән, торпағындан ајрылыб, һардан кәлиб һара кетдијини билмәјән, башгасынын зәһмәтини гијмәтләндирмәјән, чийинә гәдәр сач узадыб чинсијјәтини белә итирән, мәдәнијјәти јамсыламағда, мүасирлији «чинс» шалварда көрән дибчәк чичәкләри, әсил инсан вә әсил вәтәндаш олмаг истәјирләрсә, илк нөвбәдә үстүндә кәздикләри торпағы, онун сирләрини, онун тарихини билмәли, онун гаршысында диз чөкмәји бачармалыдырлар. Беләләри үчүн мүғәддәс һеч бир шеј јохдур. Ону јашадан чөрәјин гәдрини билмәјән бир адамдан нә көзләјәсән? О чөрәјә һөрмәт етмәдији киши, гаршысындакы јашлы адама да һөрмәт етмәди. Әкәр беләләринин сајы аз олсајды, бәлкә дә бу барәдә данышмаға дәјмәзди. Мән адамлар таныјырам ки, үстүндә мејвә олмајанда мејвә ағачларыны бир-бириндән сечә билмир. Әјиндәки палтарын ал күн алтында памбыг бечәрән гызларын зәһмәти сајәсиндә мејдана кәлдијиндән хәбәрсиздир. Беләләри аталарынын голтуғунда раһат күзәрән кечириб, беш ил һөкүмәтдән тәғәүд алыб охујур, мәктәби битирәндән сонра әјиндәки палтары бечәрән, чөрәјини, јағыны, мејвәсини көндәрән ана вә бачыларымызын, ата вә гардашларымызын балаларына дәрс демәк, јахуд онлара саһијјә хидмәти кәстәрмәк үчүн кәндләримизә кетмәк истәмир.

Ресторанларда кәнардан кәлмә чаз һаваларына гатланыб ачылан һәмин кәнчләр бир нечә иллијә кәндләримиздә ишләсәләр һеч олмаса једикләри немәтин нечә һасил олдуғуну биләрдиләр...

Бүтүн бунлары демәкдә мәғсәдим нәдир?

Чох јердә көрдүјүм чөрәјә һөрмәтсизлик! Әкәр бизим өлкәмиздә чөрәк учуз гијмәтә сатылырса, биз ону гијмәтсизми һесаб етмәлијик? Һава да болдур вә мүфтәдир. Көрәк бир дәгигә һавасыз јашаја биләрикми?

Шәһәримизин јухары мәһәлләләриндә тојун вә мал сахлајанлар вар. Онлар зәһмәт чәкиб јахын кәндләрдән от кәтирмәк әвәзинә мал-һараја чөрәк једирирләр. Һәр кәсин өз хөрәјини өзүнә версәк јахшы олмәзми? Чөрәк отдан учуз сатылырса вә отдан асан әлдә едилирсә вә буна көрә бизә бир сөз дејән јохдурса, инсан үчүн јарадылан немәти һејванамы вермәлијик?

Бундан башға евләрдә, ресторан вә буфетләрдә күндә нә гәдәр артыг чөрәк зибил јешикләринә атылып, һавајы корланыр. Әкәр чөрәк учуз сатылырса, бу о демәкдирми ки, чөрәк чох асан баша кәлир? Бу мәсәләләрдән данышан Кировград вилајәтинин сакини тракторчу, ики дәфә Сосналист Әмәји Гәһрәманы А. Киталов «Чөрәк һагғында дүшүнчә» адлы мәғаләсиндә чох марағлы фактларла кәстәрир ки, 200 минлик бир шәһәрдә бир күндә орта һесабла 6 тон чөрәк күчәјә атылып.

Әлбәттә бу дәһшәтдир! Бу ишдә һамы бир олмәли вә чөрәјин белә инсафсызчасына исрафына јол верилмәмәлидир! Биз бунунла ана торпағы вә онун үстүндә чәкилән инсан зәһмәтини горумуш оларыг!

1972

ФОРМА, ЈОХСА МӘЗМУН?

Бир сәнәдә гол чәкдирмәк үчүн бөјүк бир тичарәт адарәси рәисинин гәбулуна кетмишдим. Нөвбәси мәнән әввәл олан јашлы киши рәисә мүрачиәт етди:

— Мән 45 ил мүәллим ишләмишәм, һәлә өмрүмдә һеч бир бөјүк вәзифә саһибинин гапысыны дөјмәмишәм. Оғланларымы евләндирмиш, гызларымы көчүрмүшәм.

Инди сонбешик гызымы көчүрүрөм. Бүтүн аталар кими мән да гызымы хошбөхт елөмөк истәјирәм. Хашиш еди-рәм, мәнә бир дәст импортны мебел...

Бу хашишдәки ики сөз барәдәки дүшүнчәләrimi һәр-мәтли охучуларла бөлүшмөк истәјирәм: биринчи сөз «хошбөхтлик», икинчи сөз «импортны».

Бу гоча мүәллим нә үчүн өвләдынын хошбөхтлијини она вермөк истәдији «импортны мебел»дә көрүр? Јәни о, бу гәдәр дајаз дүшүнүр?

Көчән гыза чейиз вермөк јахшы адәтләrimиздәндир. Тәзә аилә тәзә тикилән јувадыр. Бу јуваја аилә үчүн ми-нимум лазым олан шејләри вермөк, аиләнин мөһкәмлән-мәсинә көмөк етмөк хејрхаһ ишдир. Лакин биз бир-бирилә бәһсә кириб буну ифрата вардырмағын әлејһинә-јик. Ата гызыны көчүрәркән она әр евиндә лазым олачаг бүтүн шејләри — јорған-дөшөкдән тутмуш, халча-палаза гәдәр, чај сервисиндән тутмуш, хөрөк сервисинә гәдәр, мебелдән тутмуш, палтарјуан машина гәдәр, телевизор-дан тутмуш, ројала гәдәр, һәр шеји вермәси вачибдирми?

Бәлкә дә кечмишдә — гызларымызын савады олма-дыгы, јалныз әринин газанчы илә јашадыгы дөврдә бу вачиб иди. Бәс инди? Инди валидејнләрин өз балалары-на вердији тәһсил вә сәнәт онлар үчүн ән бөјүк вә һеч бир заман көһнәлмәјән чейиз дејилми?

Гыза, көчәркән аилә үчүн лазым олан һәр шеји вермөк һансы китабда, һансы һанунда јазылмышдыр? Көрөк бу, дүшјанын һансы мәдәни халгынын адәт вә ән'әнәсиндә вардыр? Елә бу мәсәлә барәсиндә дә кәлин, аталарымы-зын мүдрик бир сөзүнү јада салаг: «Јахшы өвлад нејлә-јир ата малыны...».

Әкәр өвлад намуслудурса, зәһмәткешдирсә, о өзү га-заначаг вә истәдијини ала биләчөк; јох әкәр зәһмәтдән гачачагса, алын тәри төкмәји бачармајачагса, она вери-лән малын, дөвләтин нә мә'насы?.. Онлары да һаваја совурачаг.

Бу, мәсәләнин бир тәрәфидир. Икинчи тәрәфи исә бир сыра рајон вә кәндләrimиздә һәлә дә давам едән «ме-һир-башлыг» мәсәләсидир.

Кечән ил рајонларымызын бириндә бир нишан мәчли-синдә идим. Мәчлис дағыландан сонра гызын атасы оғла-нын атасыны бир тәрәфә чәкиб онунла сөһбәт еләди. Сонра мә'лум олду ки, гыз атасы оғландан «меһир-баш-лыг» истәјир.

— Нә гәдәр? — дејә сорушдулар.

— Беш мин манат.

Дәһшәт мәни көтүрдү. Мәкәр ата өз гызыны сатыр-мы? Мәкәр гызынын дәјәри бу гәдәрдирми?

Сонра мәнә изаһ етдиләр ки, ата алачагы бу пула гыз үчүн чейиз дүзәлдәчөк.

Бу алвер кимә вә нәјә лазымдыр? Икинчи тәрәфдән, әкәр ата өз гызына һәдијә вермөк истәјирсә, буну күрә-кәнинин һесабына нијә еләјир? Мәкәр өвләнән оғлан билмир ки, онун евинә нә лазымдыр? Бурада гајыната өз күрәкәнини нијә дүшүнмүр? Кәләчәк аиләјә һәнгигәтән бу шејләр лазымдырса, бу барәдә нијә јалныз гыз еви дүшүнмәлидир? Гоһум олан адамлар бири диқәринин чимканыны нәзәрә алмалыдыр, ја јох? Нәһајәт, өзү дејдији кими, «гырх беш иллик әмәк фәәлијјәти дөврүндә һеч бир вәзифә саһибинин гапысыны дөјмәјән» бу мүәллим нә үчүн инди бөјүк тичарәт идарәси рәисинин гапысыны дөјмәлидир? Буна онун гызы вә күрәкәни нечә бахыр?

Бу мәсәлә илә әлағадар олараг шәһәrimиздә тикилән јени биналар вә онларын мүасир тәләбләрә нечә чаваб вердији барәдә дә бир-ики кәлмә демәк истәрдим. Сон заманлар истәр харичи, истәрсә дә бизим мәтбуатда ме'-марлыға аид мараглы фикирләр сөјләнилир. Мүтәхәссис-ләрин бир чоһу гејд едир ки, күнүн тәләбләринә ујғун олараг мүасир биналарда отаглар даһа чоһ һавалы, даһа чоһ ишыглы вә кениш олмалыдыр. Вә гејд олунур ки, мүасир мебелләр — ләвәрә долаб, стол вә креслолар отаг-ларын кенишлијинә әнкәл төрәдир, раһат динчәлмәјә им-кан вермир. Бунунла бағлы, көһнә ән'әнәви ме'марлыг-дан зәманамизә ујғун шәкилдә истифадә мәсәләси ирәли сүрүлүр. Тамамилә доғру мәсәләдир. Кәлин, кәнд вә ра-јонлардакы өвләrimизи јада салаг. Бу өвләрдәки услуб-дан көтүрүләси мүсбәт чәһәтләр чоһдур. Дәдә-бабаларымыз масадан вә күрсүдән истифадә етмәмишләр. Инди бунлар бизә лазымдыр. Лакин дәдә-баба өвләриндә до-лаблары әвәз едә билән тахчалар вә рәфләр вар. Тәзә биналарда һәмин тахчалары вә рәфләри јениләшдирәрәк өзүмүзә гајтармаг олмазмы? Белә олса, отагларда сәр-бәст һәрләнмөк вә раһат нәфәс алмаг үчүн бир кениш-лик јаранар. Ахы, стандарт мебелләр бизим фәәлијјә-тимизи өлдүрүр. Долаблары, онларын ичиндәки бүллур габлары чоһ заман музеј экспонаты кими кәнардан сөјр едирик. Парылтылы мебелләр бизим раһатлыгымызы тә-

мин етмир, әксинә, әлимиздән алып. Чох заман онлар бизә дежил, биз онлара гуллуғ едирик.

Мүәллимин хаһишиндәки «импортны» сөзүнә кечәк. Бу кизли дежил ки, биздә харичи малларын алычысы чох-дур. Әкәр мәсәлә жалныз сатылан шејләрин «импортны»-лығына аид олардыса, бу барәдә дүшүнмәк әлагәдар тәшкилатлара һәвалә едиләрди. Лакин дәрәд бундадыр ки, бә'зи һалларда әшјалар адамлары «ндарә етмәјә» башлајыр. Әшјалар психолокијалара тә'сир едир.

Әјнинә әзик-үзүк «чинс» шалвар кејән, харичи фирмаларын етикетләрини белиндән дамға кими асан, көзүнә рәнкли ејнәк тахан, сачларыны чијинләринә гәдәр узадан бир кәнч «Жигули» машынынын сүканы архасында әјләшмишдир. Машынын да бөјрү-башы, арха вә габаг ајналары харичи емблемләрлә вә парнографик шәкилләрлә бәзәдилмишдир. Машынын ичиндә исә јапон магнитофону һәрләнир, харичи чаз һавалары чалыныр:

Биз бу кәлмә сәсләрә —
Бу ујдурма, бу сахта,
Бу дүзәлмә сәсләрә
Әсрин сәсини дејәк?
Мән билмирәм,
өзкәнин
Габагындан галаны
Ахы, нијә көвшәјәк?
Мәкәр жениликмидир
Өзүнү бәјәнмәјиб
Өзкәни доғма тутмаг?
Кејиб өзкә чәкмәси,
Јеринини унутмаг?
Баша салын бир мәни
Көзәл нәғмәләримиз
вар икән
нәдән өтрү
Јамсылајаг өзкәни?
Јениликми?
Бағышла,
Јамсыламаг — ән бөјүк
Көһнәтикдир, көһнәлик!

Беләләрини һәр күн көрүрүк. Анчаг марағлы бура-сыдыр ки, бу чаванларын јахасындан тутуб бир дејән јох-дур ки, «әзизим, бу һағгабаз мејмунчулугла сән нә демәк истәјирсән? Сән бизә нәји сүбут етмәк вә нәји иякар етмәк истәјирсән?»

Бәлкә бунлар садәчә форманын тәғлидидир дејә ачыб-ағартмаг лазым дејил? Јох, дәриндән бахсаг, белә

дејил. Харичин шәкил-шүклүнү, кејим-кечимини өз варлығында әкс етдирән бу кәнч, һәмин шејләрә ујғун шәкилдә дә дүшүнмәјә башлајыр. Харичи мусигинин ејбәчәр сәс-күјүнә әјилиб-галхан, о һаваја зүј тутан кәнчин дүшүнчә тәрзи, дүнјабахышы, фикри вә әгидәси дә о формаја ујғун мәзмун алып. Әслиндә буна мәзмун демәз-ләр. Чүнки јамсыламағда, мејмунчулугда һеч бир мәзмун вә мүнәричә ола билмәз! Она көрә ки, тәғлид, јамсылама шәхсијјәтсизликдир, фәрдијјәтсизликдир! Өз мејвәси вә өз сифәти олмајан сөјүд ағачы күләк һансы тәрәфдән әсә о тәрәфә әјилдији кими, беләләри дә тез тә'сир алтына дүшән, симасыз, шәхсијјәтсиз адамлардыр! Онлар өз шәхсијјәт вә варлығыны кәнарданкәлмә зөвг вә дүшүнчә тәрзи ичәрисиндә әридиб өзүнү һечә дөндәрир. Мәгсәд-өлүр, мәсләк јох олур!

Биз истәјирик ки, кәнчләр һансы Вәтәнә мәнсуб олдуғларыны вә бу Вәтән гаршысындакы борч һиссини һеч бир заман унутмасынлар; жалныз бу заман онларын сималары да олар, мәсләкләри дә. Јалныз бу заман онлар нәјә гуллуғ еләдикләрини, нәјин уғрунда јашадығларыны вә јери кәлдикдә, нәјин наминә өлмәк лазым олдуғуну дәрк едәрләр. Нәјин наминә јашадығыны вә нәјә гуллуғ етдијини билән адам исә һеч бир заман өзкәсини јамсыламаз, өз симасы олар.

1974

ТАРИХИ ДОСТЛУГ, МӘ'НӘВИ ЈАХЫНЛЫГ

Бир нечә ил әввәл Јереванда кечирилән Загафгазија халғларынын поезија күнләриндә мән дә иштирак едирдим. Биз бурада ше'рләримизи азәрбајчанча охујурдуғ. Ермәни халғынын, демәк олар ки, бөјүк бир гисми бизим дилимизи билир. Буна көрә дә охудуғумуз ше'рләр курултулу алғышларла гаршыланырды. Лакин әсас мәсәлә бунда дејилди. Мәним фикримчә, әсас мәсәлә руһ вә мә'нәвијјат бирлијиндә, тәфәккүр тәрзинин јахынлы-

ғында, Азербайжан ше'ринин мајасыны тәшкил едән аһәнк вә мусигинин ермәни халгына доғмалығындадыр. Мән бир чох халгларын ше'р нүмунәләрини дилимизә тәрчүмә етмишәм. Лакин ермәни ше'рләриндән еләдијим тәрчүмәләрдән даһа чох разыјам. Бунун сирри нәдәдир? Елми әсәрләрин тәрчүмәсиндә фикир вә мәнтигин дәғиглији көзләнилисә, бәди әсәрләрин тәрчүмәсиндә фикрин мәнтиги вә дәғиглик, орижиналда олдугу кимн сакланмаја да биләр. Бурада әсасән руһ вә мә'нәвијјат, һисс вә һәјәчан тәрчүмә олунур. Тәрчүмәчи ермәни дилиндә ифадә олунан һисс вә һәјәчана, руһ вә мә'нәвијјата мүнәсиб Азербайжан дилиндән сөзләр тапмагла мәғсәдинә наил ола биләр. Бу ики халг бир-биринә о гәдәр јахындыр ки, биринин һисс вә һәјәчаны, дујғу вә дүшүнчәси о бири үчүн дә ејни дәрәчәдә доғма вә јахындыр. Даһа доғрусу, бурада тәрчүмәчи һисс вә һәјәчаны тәрчүмә етмәкдә чәтинлик чәкмир. Ахы һисс вә һәјәчан әслиндә тәрчүмә олунмур, сечилән мүнәсиб сөзләрдән дујулур.

Ермәни шаирләриндән Парјур Севакы, Һамо Сәһијаны, Самвел Григорјаны вә Алек Хачунсу мән бу чүр тәрчүмә етмишәм. Бу шаирләр Азербайжан дилини билір — дәмәк аз олар, онлар бизим дилин ширинлијини, дадыны, дузуну, рәнкләрини, бојаларыны, нахышларыны һисс едирләр, дујурлар. Буна көрә дә мән онларын ше'рләрини Азербайжан дилиндә охудугум заман, јахуд мәним ше'рләримин ермәничәсини онлар охудуглары заман, биз һәр ики дилдән ејни һәззи ала билирик.

Әлбәттә, бу мә'нәви јахынлыг бу ики халгын арасындакы гәдим достлудан, әмәл вә арзуларын ејнијјәтиндән ирәли кәлмишдир. Халгларын јашадығы тарихи вә чоғрафи шәраит, ығлим, тәбиәт, онларын психолокијасына тә'сир етмиш вә онлары бир-биринә јахынлашдырмышдыр. Әлбәттә, бу мә'нәви јахынлыг дүнәнки иш дејил. Бунун көкү чох гәдимдир. Гәдим олдугуна көрәдир ки, биз буну јалныз ше'римиздә вә мусигимиздә дејил, психолокијамызда, этнографијамызда, адәт вә ән'әнәләримиздә, дүшүнчә тәрзимиздә дә көрүрүк. Бу чәһәтдән биз азербайжанлылар ермәни халгы гәдәр јахын олан икинчи бир халг кәстәрмәк чәтиндир.

Атамын јахын достлары арасында ермәниләр дә чох олмушдур. Бизә тез-тез гонаг кәлән ермәниләрлә әмиләрим-дајыларым арасында һеч бир фәрг көрмәздим. Ермәниләр бир-бирилә данышдығлары заман тез-тез ишләт-

дыкларн «асма» (дејир) сөзүндән сонра һөкмән бир Азербайжан мисалы чәкәрдиләр. Бу мисаллар инди дә јадымдадыр: «Пешкәш атын дишләринә бахмазлар», «Гатыр һәччә кетмәклә һачы олмаз», «Ја һәсән кечәл, ја кечәл һәсән», «Һәр охујандан Молла Пәнаһ олмаз», јахуд атамын тез-тез ишләтдији «Ја һинк, һинк, һинк, ја дасны һинк» (ја беш, беш, беш, ја он беш), јахуд «Һәр шеј ғамас-ғамас» (јаваш-јаваш) сөзләри јадымдадыр.

Ермәни нәғмәләрини азербайжанлыларын, Азербайжан нәғмәләрини ермәниләрин охудуглары, һәм дә өз маһнылары кимн охудугларыны ким билмир?

Биз Ермәнистанда олдугумуз заман О. Сарывәлли, Тоғиг Бајрам, Чабир Новруздан ибарәт олан Азербайжан нүмајәндәләрини шаир достумуз Алек Хачунс евинә дә'вәт етмишди.

Ону да дејим ки, бир нечә илдир, А. Хачунсла мәктублашырыг. Бизим аиләләримиз дә бир-бирини таныјыр. Нечә дәфә мәни Јеревана дә'вәт едибләр. Нечә дәфә вәд вермишдим, амма кедә билмирдим. Инди мәним кәлдијими билән ана, мән гапыдан ичәри кирәндә ајағымыз алтына кәсәр атды. Бу адәт биздә дә вар: вәд вериб кәлмәјән, лакин һәмишә кәлиши көзләнилән әзиз гонагын ајағы алтына кәсәр атарлар. Ананын бу һәрәкәти һаһымызы көврәлтди...

Гоча ана вә Алекин ханымы бизимлә Азербайжан дилиндә данышырдылар. Бу балача отагда гонаг гаршыламагдан тутмуш јемәкләрә гәдәр, евин сәлиғә-сәһманындан тутмуш көрпәләрин бир-бирилә рәфтарына гәгәдәр, һәр шеј бизә Азербайжаны хатырладырды. Биз бу евдә гонаг олдугумузу һисс етмирдик. Хүсусилә дә гоча ананын бизә кәстәрдији нәвазиш, меһрибанлыг, тез-тез тәкрат етдији «башыныза дөнүм» ифадәси, бизим үчүн нә гәдәр доғма вә нә гәдәр хош иди. Елә бир азербайжанлы, јахуд елә бир ермәни тапылмаз ки, белә мисаллардан онларла кәтирмәмиш олсун.

Тәләји бир, тарихи бир, дағлары бир, булағлары бир, тәбиәти бир, ығлими бир олан халглар бири дикәринин үрәјиндән кечәни, көзүндән охумуш, буна көрә дә онларын мә'нәвијјаты бир, руһу бир олмушдур. Бу халгларын гардашлығына дин әнкәл төрәдәндә онлар бу әнкәли арадан ғалдырмаг үчүн мүхтәлиф јоллар дүшүнмүшләр. Дин азербайжанлыја ермәни илә гоһум олмаг имканы вермәдикдә бу халглар «кирвә» гоһумлуғуну ичад етмишләр.

Азәрбајҹан ханәндәләрини һәмншә ермәни чалгычы-
лары мушајат етмишләр. Маһныда чаланла охујан бир-
ләшиб бир аһәнк јаратдығы кими, һәјатда да бу ики
халт тәбиәтин көзәл бир аһәнkini јарадыр... Бурада ис-
тәр-истәмәз бөјүк әдибимиз Чәлил Мәммәдгулузадәнин
«Каманча»сы јада дүшүр. Тарихин долајларында бу ики
халгы бир-биринә дүшмән етмәк истәдиләр. Гәһрәман
јүзбашы азәрбајҹанлынын тојундан кәлән каманчачы
Бахшыны өлдүрмәк истәјир. Бахшы ондан хаһиш едир
ки, бу сон дәгигәләриндә бир «секаһ» чалмаға она ичазә
версин. Ермәни Бахшы Азәрбајҹан муғамыны елә чалыр
ки, һамынын көзләри јашарыр, јүзбашынын әлиндән бы-
чаг дүшүр. Јүзбашы дејир: «Әдә, ермәни, сән өтән күн-
ләри кәтириб гојдун мәним көзүмүн габағына, чых кет
бурдан, јохса өзүмү дә өлдүрәрәм, сәни дә».

Өтән күнләр дедији заман јүзбашы, һансы күнләри
нәзәрдә тутурду? Әлбәттә, ермәни илә азәрбајҹанлыла-
рын бир сүфрәјә әл апардығы, бир нимчәдән хәрәк једи-
ји, бир булагдан су ичдији күнләри дејир. Ахы, бу күн
онлары «Ајыр, бујур» сијасәти бир-биринә сүн'и су-
рәтдә дүшмән етмишдисә, руһлары вә мә'нәвијатлары
ејнидир. Ахы бу дүшмәнчилијин тарихи вә көкү јохдурса,
достлуғун мин иллик көкү вә тарихи вардыр. Буна көрә
дә һәр ики милләти бир-биринә мә'нән дост ејләјән ка-
манча, тәзә јаранан бу дүшмәнчилијә јол верә билмәзди,
ахы каманчанын тарихи, достлуғларынын тарихидир.

Бөјүк әдиб бу гардашлыг идејасыны нә көзәл һәл
еләмишдир!

Ики жүзә гәдәр ше'рини Азәрбајҹан дилиндә јазан
Сајат Нованын ашағыдакы гошмасына диңгәт јетирәк:

Бә'зи адамларә һејран галмышам,
Бүлбүлү бәјәнмәз, күлү бәјәнмәз.
Чибиндә паслы бир бычаг да јохдур.
Хәнчәрин гашында лә'ли бәјәнмәз.

Адам вар јувасы-јурду дәрбәдәр,
Өмрү күчәләрдә, јолларда кечәр.
Палыд гозасыны хурма зәни едәр.
Шанлардан сүзүлән балы бәјәнмәз.

Вә илахыр...

Бу ше'р Аббас Туфарганлынын мәшһур:

Адам вар, доланар сәһраны-дүзү,
Адам вар, дөһүрәр күлү-нәркизи.

Адам вар, кејсәјә тапмаз бәзи.
Адам вар ал кејәр, шалы бәјәнмәз.

Адам вар, чох ишләр, ејләр ирәли
Адам вар, јетәммәз кама, мурада.
Адам вар ки, чәрәк тапмаз дүнјада
Адам вар, јағ јејәр, балы бәјәнмәз.

гошмасына нә гәдәр бәнзәјир. Бурада биз фикир јахын-
лығындан чох, руһ вә зөвг јахынлыгы көрүрүк.

Бу бир тәрәфә. Әсас мәсәлә ондадыр ки, бу ики шаир,
ејни форма вә ејни ифадә тәрзиндә мүхтәлиф мәсәләдән
данышырлар. Сајат Нова бош-бош өзүнү ејән, ловға
адамлары лаға гојурса, Аббас Туфарганлы чәмијјәтдәки
ичтимаи бәрабәрсизлијә гаршы үсјан едир. (Гафијә вә
рәдифләрини ејнилијин дә мәзмун мүхтәлифлијинә хәләл
кәтирмәмишдир.)

Сајат Новадан башга, XVI—XVIII әсрләрдә јашамыш
Татос, Хәјјати, Мискин, Сәфил, Јағубоғлу, Бағыроғлу,
Дәлләк Мурад, Мәчнун, Газар Әмир оғлу, Кешиш оғлу,
Дәмирчи оғлу, Тураб Дәдә кими онларла ермәни ашыг
вә шаирләринин Азәрбајҹан дилиндә көзәл ше'рләр јаз-
дығыны билирик. Бу шаирләрин ше'рләри јалныз Азәр-
бајҹан дилиндә олдуғуна көрә дејил, һисс вә фикир
е'тибары илә, истәк вә арзу е'тибары илә бизә јахын ол-
дуғларына көрә биз онлары да өз шаирләримиз кими се-
вир вә әзизләјирик.

Улу бабаларымызын башладығлары гәдим вә сарсыл-
маз достлуғда һәр ики халга уғурлар диләјирәм!

1970

БОРЧ ҺИССИ

«Интеллигент» сөзү «интеллект»дән, Азәрбајҹан ди-
линдә олан «зијалы» сөзү «зија» (ишыг) сөзүндән јаран-
мышдыр. Формача мүхтәлиф олса да бу сөзләрин мәзму-
ну ејнидир. Һәгигәтдә дә ағыл ишыг демәкдир. Даһа доғ-
русу, дүнјамыздакы бүтүн ишығлы шејләр ағылдан

доғур. Бәшәријјәтин кәләчәјә кедән јолларыны ағыл ишыгландырыр.

Лакин зијалы сөзү јалныз биликлә, савадла мәһдуд дејил. Бу күн ишләнән, «интеллигент» сөзү даһа кениш мә'на кәсб едир. Интеллигент дејилән заман мән нәји нәзәрдә тутурам? Шүбһәсиз, савад, билик, шәхси дүнја-көрүш, мәдәнијјәт вачиб шәртләрдәндир. Лакин кечмишдә бизим елә бабаларымыз олмуш ки, онларда истәнилән сәвијјәдә савад олмамышдыр. Лакин онлар тәбиәтән зијалы адам олмушлар. Бәс белә исә, зијалылығы тамамлајан башга чәһәтләр нәдән ибарәтдир? Мән тәрәддүдсүз дејәрдим. Биринчи нөвбәдә вәтән вә халг гаршысындакы борч һиссиндән!

Мән университетдә мүәллимәм. Бешинчи курсlara мүһазирә охујурам. Бу адамлар артыг али тәһсилә јијәләнмиш савадлы, биликли чаванлардыр. Лакин тәәссүф ки, мән онларын бә'зисинә интеллигент демәздим. Нијә? Мән беләләри илә тез-тез сөһбәт едирәм. Бүтүн дүнјадакы ән мәшһур скрипка чаланлардан тутмуш кино улдузларына гәдәр, режиссорлардан тутмуш мүғәнниләрә гәдәр, мүғәнниләрдән тутмуш ән мәшһур футболчулара гәдәр һамысыны таныјырлар! Чох халларда бу адамларын тәрчүмәји-һалларыны да билирләр. Бу мәшһур адамларын һәјатларындакы сенсасијалы, һај-һарајлы һадисәләрлә, хәбәрләрлә јашајан чаванлар чох заман бүтүн дүнјаны силкәләјән даһа чидди сијаси, ичти-маи һадисәләрә биканә олурлар. Буна һајыфсыланмағ лазымдыр. Һамынын гулағына тез-тез чата билән, тәк-тәк мәшһур адамларын һәјаты, наилијјәти илә бағлы олан хәбәрләри билмәјә нә вар ки? Бәс бүтүн бәшәријјәтин вә дүнјанын тәлеји илә бағлы олан халгларын мүғәддәрәтини һәлл еләјән бөјүк һадисәләрә биканә олмағ нәдир? Мәкәр XX әсрин вәтәндашы булардан имтина едә биләрми? Италијада тәзә чыхан бир актјорун, ја Америкадакы бир футболчунун јени гәләбәсини билмәк вә ону ағзы көпүкләнә-көпүкләнә данышмағ мәдәнијјәтми сајылыр? Чох тәәссүф ки, бә'зи чаванлар буну мәдәнијјәтин зирвәси һесаб едир.

Узағ гоһумларымыздан биринин евинә кетмишдим. Ев саһибәси чаван бир гадындыр. Онун евиндә зәнкни китабханасы вар. Бу китабханада мүасир вә классик Европа вә Америка јазычыларынын әсәрләри топланмышдыр. Бир көз отақдан ибарәт олан бу мәнзилин ики

јериндә Һемингуејин шәкилләри асылмышды. Бунлар һамысы чох көзәл! Лакин мән бахдым ки, бу гадыннын китабханасында бир дәнә дә олсун Азәрбајҗан әдибинин, јахуд алиминин китабы јохдур.

Мән гадыннан хәбәр алдым: «Сиз Һемингуеји чохму севирсиниз?» О буну көзләјирмиш кими әдибин әсәрләриндән, образларындан данышмаға башлады. Мән һисс едирдим ки, о, севдији јазычынын әсәрләринин маһијјәтини дәрк едә билмәјиб. Чүнки о әсәрләрин јалныз сүжетини данышырды. Јазычы вә онун идејасы сүжетдә дејил, образларын мәсләкиндә, мүбаризә програмында кизләнир. Һемингуеји јарадычылығынын маһијјәти онун вәтәндашлығында, әсрин ән габагчыл идејалары илә сәсләшмәсиндәдир.

Инди көрәк бу гадын бир вәтәндаш оларағ Һемингуеји идејаларына садигдирми? Һемингуеј өз халгынын ләјагәтли оғлу иди, бәс онун охучусу, өзүнү өз халгынын ләјагәтли гызы һесаб едә биләрми? Әкәр елә һесаб едирсә бәс нә үчүн онун китабханасында Азәрбајҗан тәмсил олунмур?

Бурда Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» повестиндәки бир образ јадыма дүшдү. Бу гыз харичи өлкәдә тәһсил алыб бир нечә әчнәби дил билмәси вә өз дилини билмәмәси илә фәхр едир. Бу, мәдәнијјәтдирми? Гәтијјән! Бу, тәглиддир, бу мәдәнијјәтсизлијин ән бариз нүмунәсидир.

Белә адамлар мәдәнијјәти заһирдә көрүрләр. Әкәр о гадын өзүнү дәрк еләсәјди, онун евиндә Низаминин дә, М. Ф. Ахундовун, Ч. Чаббарлынын да китаблары оларды. Көтени охујан вә севән бу гадын билмир ки, онун пәрәстиш етдији Көте, Низамини өзүндән гат-гат јүксәк сәнәткар һесаб етмишдир.

Мән јухарыда дедим ки, борч һиссини интеллигентлијин әсас шәртләриндән бири һесаб едирәм. Дүнја һадисәләриндән, тәзә дөбләрдән, јә'ни ахынлардан вә чәрәјанлардан хәбәрдар олуб, бир инсан кими өз ичтимаи борчуну баша дүшмәјән, вәтәндашлығ вәзифәсини билмәјән, һәјатын мә'насыны дәрк етмәјән, нәјин наминәсә јанмағы, алышмағы өзүнә мәсләк сечмәјән бир адамы мән камил интеллигент һесаб етмирәм. Әсил интеллигент бирчә шеји билмәлидир: мән нәјин наминә јашајурам?

Әкәр о, әсил инсандырса, бу суалын чавабыны тапа-чаг. О биләчәк ки, чәрәји илә гидаланыб, һавасы илә тә-

неффүс едиб, сују илэ нәшвү-нүма тапдығы бу вәтәнә, бу торпаға борчлудур. О өз борчуну дәрк единчә вәзифәсини дә биләчәкдир. Вәзифә вәтәнә хидмәтдир. Вәтәнә хидмәт үчүн исә инсана нә лазымдыр? Савад, билик вә мәдәнијјәт! Демәк, һәр шеј борч һиссиндән башланыр. Галан шејләр ондан сонра кәлир.

Мән һәјата јеничә атылан бүтүн чаванларымыза биринчи нөвбәдә буну арзу едирәм. Вә интеллигентлијин әсас шәртини бунда көрүрәм.

1970

ЈЕРЛӘ КАИНАТ АРАСЫНДА

Мән ијул ајында Јусиф Мәммәдәлијев адына «Пиргулу» рәсәдханасында олдум. Демократик Алманијада һазырланмыш телескопа бахдым. Алимләрин јени мүшәһидәләри илэ марагландым.

Рәсәдхана! Бурада сәнәт үчүн нә гәдәр зәнкийи материал вар. Дағларын тәпәсиндә јерләшән бу бина кайната ачылан пәнчәрә, нәһәнк телескоп исә елэ бил әрзини көјләрә тушланан ағлыдыр. Бурада ишләјән алимләр үчүн һеч бир әрази, һүдуд, сәрһәд јохдур. Онларын мејданы кениш, өлчүләри сонсузлугдур. Кайнат һәр күн өз сәһифәләрини дәјишән галын бир китаба бәнзәјир. Белә ки, бу күн бир улдузу мүшәһидә едән алим, сабаһ һәммин улдузу көрмүр. Һәммин улдуз бир дә 50—100 илдән сонра көрүнә биләр. Мүнәччим һәр күн тәзә көрүшләр көзләјир. Онун һәјат девизи: «Салам, тәзәлик»дир. Астрономија дүнјанын һәм ән гоча вә һәм дә ән чаван елмидир. Мәнә елэ кәлир ки, мүасир тәфәккүр вә дүшүнчә рәсәдханаларын ичиндән кечиб кедир.

Рәсәдхананын гүббәси суал ишарәсинә бәнзәјир. Чүнки о мәчһул суалларын чавабы илэ мәшғулдур.

Уча дағларын башында јерләшән бу бинанын даими сакинләри јалныз тәбиәт вә кайнат һадисәләринин маһиј-

јетини дејил, һәм дә инсанын маһијјәтини өјрәнир. Тәбиәт вә кайнат һадисәләриндә елэ гәрибә ганунаујғунлуглар вар ки, инсан бунлары өјрәнмәклә өзүнү өјрәнмиш олур. Сон дәрәчә мүрәккәб апаратлардан белә мүрәккәб олан инсан бејни өзү сирли бир дүнјадыр. Инсан, идракын там дәрк едә билмәдији сонсузлугу, ондакы мәчһүзәли ганунаујғунлуглары өјрәндикчә, өз идракынын имканларыны вә бөјүклүјүнү дәрк едир, она инаныр вә өзүнү даһа јахшы таныјыр.

Рәсәдхана бинасы инсанла кайнат арасында дајаныр. О, инсанла кайнаты үзләшдирир, кайнатын чүз'и бир парчасы олан инсан, күлли-каината мејдан охујур. Она дејир: «Сән нә гәдәр мәчһүзәләрлә, сирләрлә долу олсан да сәни өјрәнәчәјәм, сән мәннимсән!»

Буну мән бурада ишләјән чаван алимләрин көзләриндән охујурдум. Елэ бил онлар өзләринә гәдәр олан бүтүн алимләрин — Нәсрәддин Тусидән Коперникә гәдәр Коперникдән тутмуш Галилејә гәдәр кайнатын сирләрини өјрәнмәкдән јорулмајан бу бөјүк елм мүшәһидләринин дили илэ дејирләр: «Мән өзүмә инанырам, демәк билмәдикләримни биләчәјәм».

Инам! Инсаны гәләбәдән гәләбәјә, мәчһулдан мә'лу-ма, сирдән һәгигәтә апаран бөјүк ешг! Бунсуз һеч бир гәләбә мүмкүн дејил. Ешг олсун инсанын дөнмәз ирадәсинә, бөјүк инамына!

1967

КИТАБЫН ИЧИНДЭКИЛЭР

Эдэбијјат вэ сэнэт

Гейрэт, еј бүтл	9
Сэнэткарын фачиеси	36
Эн бөјүк дајаг халгдыр	42
Көзэл дүјгулар, дэрин фикирлэр шаири	56
Сөнмәјән һәјат	60
Мәп она борчлујам	65
Дөјүшән әдиб	68
Баятылар	69
Ашыг Әләскәр	74
Мән ашигәм, јасаг јохдур дилимә	77
Илләр вә нәғмәләр	80
Һәјатын нәфәси ше'р дејилми?	86
Адлар, ләгәбләр	90
Инсанын сағлығына	94
Бир «тут ағачы» вар	99
Хитабәт күрсүмүз чинар ағачы иди	101
Һисс етмәк, јашамаг, дүјмаг	104
Тәзә дүјгулар	109
Ше'римиз һаггында бә'зи дүшүнчәләр	114
Поезијамызда сәнәткарлыг мәсәләси	120
Јел гајадан нә апарар?	126
Мүасирлик вә ше'римиз	134
Сәнәткар вә заман	141
Варпет — уstad	145
Адидә гейри-ади	149
Нәсэнсә өзүн ол!	153
Шәки Хан сарајы	156
Һабиллин каманы	161
Қамилин габоју	164
Мән нечә јазырам	169
Дилдә тәбиинлик вә көзәллик	176
Јанмаг она дејәрәм ки	182
Тәзә рәнк, тәзә нәфәс	184
Пычылты	187
Эдәбијјатын тәдрисинә даир	190
Мүәллим	195
Хошбәхт о шакирдләрди ки	199

Публицистика

Бөјүк эәка	205
Ана лајласы, ушаг дүнјасы	208
Вәтән севкиси	211
«Мән», јохса «биз»?	215
Рәғәмләрдә поезија	219
Ана	224
Журналист	228
Театр фәданси	231
Гәбул имтаһанлары барәдә	234
Бир кәнд мәктәбиндә	239
Имзасыз мәктублара имзалы чаваб	244
Ики һәфтә	249
Ағдам. Мәрзили кәнди	276
Черәк	281
Форма, јохса мәзмун?	285
Тарихи достлуг, мә'нәви јахынлык	289
Борч һисси	293
Јерлә каннат арасында	296

Вагифзаде Бахтияр Махмуд оглы
ХУДОЖНИК И ВРЕМЯ
(На азербайджанском языке)

Гянджлик
Баку—1976

Хүсуси редактору *Б. Нәзизеи*
Нәшријјат редактору *С. Мәммәдов*
Рәссамы *Ј. Салликов*.
Бөдин редактору *Н. Рәхимов*.
Техники редактору *Н. Сүлєјманов*.
Корректорлары *Ч. Хыдыров, Х. Гарајєви*.

Дыгылмаға верилмиш 24/XII-1975-чи ил. Чапа имзаламасы:
30/IV-1976-чы ил. Кағыз форматы 84X108¹/₂. Кағыз № 1. Физики
ч/в. 9,375. Шәрти ч/в. 15,75. Учот нәшр. в. 19,3. ФГ 19324. Сифариси
№ 39. Тиражи 7500. Гиймати 1 ман. 50 тәп.

Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат
Полиграфія ыҹ Кәтаб Тиражы Ишләрәи Комитәси.

«Көңчлик» нәшријјаты, Бақы, Нүсү Нәчыјев күчәси, 4.

26 Бақы комиссари адына мөтбә. Бақы. Әли Бајрамов күчәси, 3

1 ман 50 гэл.

ЭЖ-147483